

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Ankara Vukuatı

Simon Arakelyan

TANIKLIK

Ankara Vukuatı

Menfilik Hatıralarım

Simon Arakelyan

Editör: Murat Cankara

u s u l g e r e ğ i

İlk kez 1921’de İstanbul’da Ermeni harfli Türkçe olarak yayımlanan *1915 Enkare Vukuatı ve Menfilik Khatıratım* adlı kitabın Latin harfleriyle ilk basımı olan bu çalışma, Ankaralı bir Katolik Ermeni olan Simon Arakelyan’ın 1915’te yaşadıklarını anlatıyor. Resmi tezlerde “Tehcir”den muaf tutulduğu söylenen Ermeni Katolik topluluğun –ve onların yanı sıra Katolik olmayan Ermenilerin– sürgün ve katliamlar sırasında neler yaşadığına ışık tutan bu tanıklık, geleceğin başkenti Ankara’nın kökleri yüzyıllar öncesine dayanan gayrimüslim nüfusunun başına gelenleri anlamak açısından da önemli veriler sunuyor.

Arakelyan’ın metnini Latin harflerine çevirdikten sonra eski-Türkçeden yeni-Türkçeye bir dil içi çeviriye tabi tutarak “sadeleştirdik” ve kitapta her iki metne de yer verdik. Yeni kuşakların Arakelyan’ın anılarını okurken zorlanmaması için sadeleştirilmiş metni kitabın ana bölümü olarak kabul ettik; ancak uzmanlar ve meraklıları için dile neredeyse hiç müdahalede bulunmadığımız “saf çeviriyazı”ya da kitabın sonunda yer verdik –fazla yer tutup kitabın hacmini artıracak kaygısıyla daha küçük puntolarla ve çift sütunlu sayfalarda. Her iki metnin içinde, özgün sayfa numaralarını köşeli parantezler içinde verdik.

Bu kitaba özel olarak benimsediğimiz yazım yaklaşımı nedeniyle, yayınlarımızda temel ve yardımcı kaynak olarak yararlandığımız Ömer Asım Aksoy’un *Ana Yazım Kılavuzu*’na ve Necmiye Alpay’ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*’na nadiren başvurduk.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

ANKARA VUKUATI

Menfilik Hatıralarım

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z.
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - UUUU 187

Ankara Vukuatı - Menfilik Hatıralarım
Simon Arakelyan

Editör
Murat Cankara

Kapak Tasarımı
Aret Gıcır

Kapak Fotoğrafı
- Simon Arakelyan

- Muganyan Kardeşler'in bir kartpostalında "Taşhan" adıyla da bilinen Angora/Ankara Oteli [Orlando Carlo Calumeno Arşivi]

Kartpostal, Ankara Vukuatı'nda adı geçen Rahip Bogos Kamburyan tarafından, 22 Mayıs 1906 tarihinde, İstanbul Ermeni Katolik Patrikhanesi'nde görevli Başrahip Kevork Terzibaşyan'a gönderilmiş.

ISBN 9786055753962

Baskı ve Cilt
Sena Ofset, 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (0212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

Ağustos 2017, İstanbul
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ANKARA VUKUATI

Menfilik Hatıralarım

SİMON ARAKELYAN

EDİTÖR

MURAT CANKARA

•
.

1915

ԷՆԳԱՐԷ ՎՈՒԳՈՒԱԹԸ

ՎԵ

ՄԵՆՖԻԼԻԻ ԽԱԹ ԸՐԱԹԸՄ

Մ Ի Ի Է Լ Լ Ի Տ Ի

Ս Ի Մ Օ Ն Ա Ռ Ա Ք Ե Լ Ե Ա Ն

1921

Ս. ՕՀԱՆԵԱՆ ՄԱԹԱԱՍԸ

Պատկերացում Բազմիմ, Սրբազան Դպրոցից Գրադարան, Նո 67

1915 Enkare Vukuatı ve Menfilik Khatiratım

Müellifi: Simon Arakelyan / 1921 / S. Ohanyan Matbaası
Beyoğlu'nda Taksim Sinema Kozmograf karşısında, No 67.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

SUNUŞ

Ankara Vukuatlarından bir Ankara Vukuatı

MURAT CANKARA

*Gölek Boğazı'nın korkunç ıssızlığında
gecenin karanlığında
annesini ve teyzesini
arayan o kız çocuğuna*

Elinizdeki kitap, *Enkare Vukuatı ve Menfilik Khatıratım*, Ankaralı bir Katolik Ermeni olan Simon Arakelyan tarafından yazılmış ve 1921 yılında İstanbul'da, "Beyoğlu'nda Taksim, Sinema Kozmograf karşısında, no. 67"de bulunan Simon Ohanyan Matbaası'nda basılmış. İki bölümden oluşan, 255 sayfalık, yedi adet fotoğraf içeren kitabın yazarı Arakelyan Ankara'da doğmuş ve büyümüş. Reji'de memur. Evli ve bir küçük kızı var. Baldızı Maryam'ın kocası Kevork Babacanyan, asker. İki kız kardeşi var. Küçük kayınbiraderi Krikor Fesliyan onunla birlikte tehcir ediliyor; eşi ve çocukları da Eskişehir'e tehcir edilip bir Şimendifer Kumpanyası memurunun evinde saklanarak orada kalmayı başarıyorlar. Büyük kayınbiraderi Ardaşes Fesliyan ise asker oluğu için tehcir edilmiyor ve ailesini yanında tutabiliyor. Gerek Kevork Babacanyan'ın gerekse Ardaşes Fesliyan'ın askerlik görevlerini mi yerine getirdikleri yoksa meslekten asker mi oldukları belli değil. Dayısının adı Onnig Kasbaryan. Anadili büyük bir olasılıkla Türkçe. Hem Reji'de memur olmasından hem de kitaptaki ayrıntı-

lardan, Fransızcasının, Osmanlıcasının* ve Ermenicesinin iyi olduğu anlaşıyor. 1918’de imzalanan mütareke anlaşmasından sonra Ankara’da Ermenilere yönelik katliamlarla ilgili açılan soruşturma kapsamında ifade verdi. *Enkare Vukuatı* onun ilk (ve belki de son) eseri. Eserin en sonunda, *Enkareli Asile Bir Kızın Sergüzeşti ve Menfilik Hayatı* başlıklı kitabının da yakınlarda çıkacağını haber veriyor, ancak böyle bir kayda hiçbir yerde rastlamadım. Sizin de önünüzdeki sayfaları okuyarak çıkarabileceğiniz bu bilgiler dışında bildiğimiz tek şey ise Arakelyan’ın 1922’den sonra Fransa’ya göç ettiği, 1939’da Fransa vatandaşı olduğu ve aynı yıl Paris’te öldüğü.

Kitapta iki bölüm var: İlk bölüm I. Dünya Savaşı’nın patlak vermesi, İttihatçıların iktidara gelmeleri ve Osmanlı İmparatorluğu’nun savaşa girmesiyle başlayıp Ankaralı Katolik Ermenilerin tutuklanarak Tarsus’a tehcir edilmeleriyle son buluyor. İkinci bölümde ise Arakelyan, Pozantı’da on beş gün kaldıktan sonra birkaç arkadaşıyla birlikte oradan kaçmayı başarıyor. Konya’da on beş gün gizlendikten sonra Ankara’ya, orada da elli gün boyunca saklandıktan sonra nihayet İstanbul’a kaçıyor. 29 Ağustos 1915 tarihinde başlayıp 30 Aralık 1915 tarihinde sona eren 122 günlük şiddet, acı, gerilim, umut(suzluk), vicdan azabı ve sürprizlerle dolu bir hikâye.

Ankaralı bir Katolik Ermeni’nin 1921 tarihli Ermeni harfli Türkçe tanıklığı dört bakımdan önemli görünüyor. Ankara’dan başlayıp İstanbul’da biten korkunç bir “Anadolu turu”nun sonunda, üstelik “öteki”nin dilinde –ki bu büyük olasılıkla kendisinin de anadilidir– yazılmış ve göre-

* Burada Arap harflerini kullanarak Türkçe okuyup yazma pratiğini kastediyorum.

ce erken tarihte basılmış bir Katolik Ermeni tanıklığı. Diğer bir deyişle *Enkare Vukuatı* dinsel kimlik, dil ve alfabe seçimi, tehcirin başlangıç noktası ve basım tarihi açısından dikkate değer bir metin.

Her şeyden önemlisi, bu kitap “Katoliklerin ve Protestanların” yani “devletine bağlı”, “işinde gücünde” Ermenilerin tehcir edilmedikleri yönündeki resmî anlatıyı hırpalıyor. Kitabı okuduğunuzda, sürecin nasıl işlediğini, Katoliklerin tehcir edilmemelerinden kastın ne olduğunu ve neye dayanarak bugün hâlâ tehcir edilmediklerinin öne sürülebildiğini göreceksiniz. (2009 yılında, o sırada Türk Tarih Kurumu başkanlığı yapan Ali Birinci’nin, Refik Halid Karay’a ait bir “Ankara” yazısı üzerinden bu söylemi nasıl yinelediğini görmek için bkz. sayfa 20’deki dipnot.) İkincisi, bu kitap, Ermeni cemaatinin bir iç meselesini, dil-mezhep-kimlik ilişkisine dair tartışmaları yeniden değerlendirebilmek için dikkate değer bir örnek. Burada Osmanlı Ermeni milleti içindeki mezhep çatışmasından söz edecek değilim. Ermeni olsun ya da olmasın, tarihle ilgilensin ya da ilgilenmesin, en azından *Akabi Hikâyesi*’ni okumuş herkes –bugün artık karşılığı kalmamış olsa da– bunun köklerinin ne kadar geriye gittiğini, nasıl acı dolu ve kimlik konusunda ne kadar belirleyici bir çatışma olduğunu iyi bilir. Üstelik ben, bu konuda kalem oynatırken doğru sözcükleri seçebildiğimden bile hâlâ emin olamıyorum. Kırıp döküyorsam, af ola. Öte yandan, Aram Andonyan’ın tanıklığındaki Katolik Apik Cambaz* ve

* Andonyan, Apik Cambaz’ın Türkçe konuşan bir Katolik Ermeni olduğunu fakat Ermeni olmayıp yanlışlıkla tutuklandığını söyleyip durduğunu ve kendisine “Cambazyan” denmesine sinirlendiğini anlatır. Aram Andonyan, *Gomidas Vartabed ile Çankırı Yollarında (Ek: Natm Bey’in Anıları)*, çev. Ali Çakıroğlu ve Armand Baron (İstanbul: Belge Yayınla-

onunla benzer durumda olanlar düşünöldüğünde Arakelyan'ın Ermeni harflerini kullanarak Türkçe yazma seçimi daha da önem kazanıyor. Hele Hraçya Acaryan'ın, Ermeni harfli Türkçe yazma pratiğini, Ermeni kimliğinden adeta "iğrenen", "bağnaz" ve "ayrılıkçı" Katoliklerle neredeyse özdeşleştirdiği,* Krikor Beledian'ın ise daha ziyade Protestan misyonerler tarafından yerleştirilen bir geleneğe bağladığı** dikkate alınırsa, dil meselesinin ne kadar politik bir mesele olduğu ve *Enkare Vukuatı*'nın, yani Katolik bir Ermeni'nin Türkçe yazdığı bu tanıklığın, dil-kimlik ilişkisine dair bazı ezberleri nasıl sorgulatacağı görülür. Nitekim dikkatli okur, metin boyunca "ben", "biz" ve "onlar"la kastedilenin sürekli değiştiğini ve hatta aynı cümle içinde birbirine karıştığını (bunu dil içi çeviride korumak zor olduğundan transkripsiyona bakması gerekecek), yeri geldiğinde "milletdaş" sözcüğünün dinsel anlamıyla değil, modern anlamıyla, yani bütün Ermenileri kapsayacak şekilde kullanıldığını fark edecektir. İzninizle, Arakelyan'ın da sık sık yaptığı gibi, bu konuda daha fazla ileri gitmekten sarf-ı nazar ediyorum. Bu iki hususun yanına, sürecin İstanbul dışından nasıl algılandığını ve ilerlediğini gösteren metinlerin önemini; Katoliklerin 19. yüzyılın başında Ermeni Patrikhanesi tarafından Ankara'ya tehcir edilmiş olmalarındaki ironiyi; *Enkare Vukuatı*'nı kendisiyle üç aşağı beş yukarı aynı yıllarda yayımlanmış olan diğer tanıklıklarla

n, 2012), 51.

* Hraçya Acaryan, *Hayots lezvi badmutyayn* [Ermeni dilinin tarihi], c. 2 (Yerevan: Haybedhrad, 1951), 263–265.

** Krikor Beledian, "Ötekilerin Dilinde Yazılmış Bir Tanıklığı Tercüme Etmek", *Geri Dönüşü Yok: Bir Babanın Güncesinde ve Kızının Belleğinde Ermeni Soykırımı* içinde, Vahram Altounian ve Janine Altounian, çev. Renan Akman (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2014), 98.

karşılaştırma fikrinin cazibesini de ekliyorum ki okumaya iyice ikna olasınız.

Enkare Vukuatı'nı Ankara'da karşıma alıp üzerinde çalışmaya başladığımda 10 Ekim 2015'teki Gar katliamının üzerinden 51 gün, benim ve sevdiklerimin üzerinden yıllar geçmişti. Bir buçuk yıla yayılan çalışma sürecinde karşılaştığım güçlükleri sevimsiz bir soğukkanlılıkla iki grupta toplayacağım: metin dışı ve metin içi.

Metin dışı güçlükler grubuna nelerin dahil olduğunu en az benim kadar siz de biliyorsunuz. Kitaba yazacağım önsöz için saf bir niyetle almaya başladığım notların günden güne nasıl uzadığını ve anlamını yitirecek kadar genişlediğini tahmin edersiniz. "Nasılsın?" sorusunun kâbus gibi üzerimize çöktüğü, tanıklığın zamanda geriye doğru da yönelebileceğinin dehşet içindeki zihinlerimize dank ettiği ve korkarım sonu hâlâ gelmemiş olan gün ve gecelerden sonra, bu da tanıklıktan benim payıma düşen olsun ve içimde ukde kalmasın diyerek, önsöz için aldığım notları değil fakat vardığım sonuç cümlesini sizinle paylaşayım: Metnin dışı gerçekten yokmuş.

Ya metnin içi?

Krikor Beledian, Vahram Altounian'ın Ermeni harfleriyle Türkçe olarak bir deftere kaydettiği tanıklığı için kaleme aldığı önsözde, bu tür metinleri tercüme ederken yaşanan bir güçlükten söz eder: "Tanıklar çoğunlukla imkânları en kısıtlı insanlar arasından çıktığından, sözcüklerini, cümlelerini, kâğıda döktüklerini anlatma tarzlarını düzeltme tahrikine kapılmamak zordu." Gerçekten de Altounian'ın satırlarını başka bir dile çeviren kişinin kaçınamayacağı bir sorun bu. Üstelik istisnai bir

* a.g.e., 96.

durum gibi de görünmüyor. Örneğin şu anda üzerinde çalıştığım, defter sayfalarına yazılmış ve biri 1896, diğeri 1915 yılına ait iki Ermeni harfli Türkçe tanıklık da beni dili “düzeltmek”, “anlaşılabilir ve anlam çıkartılabilir” hale getirmek için zorluyor. Buradan çıkarılabilecek bir soru şu: Neden Türkçe yazıldı bu satırlar? Bu soruyu yanıtlamak çok kolay değil. İlk akla gelen, Arakelyan’ın, anadili Türkçe olduğu, dolayısıyla kendisini en iyi bu dilde ifade edebildiği için Türkçe yazdığı. Ancak tanıklık literatürüne bakıldığında bunun yeterli bir açıklama olmadığı görülecektir. Zira, Arakelyan’ın aksine Altounian’ın Türkçesi, kendisini en iyi ifade edebildiği dil olmaktan uzaktır. O halde ulaşmak istediği okur kitlesi mi belirlemiştir Arakelyan’ın seçimini? Bu durumda da Ermeni harflerinin tercih edilmesi –ki anlaşıldığı kadarıyla Arakelyan aynı metni kolaylıkla Arap harfleriyle ya da Fransızca yazıp yayımlatabilirdi– ne anlama geliyor? Sadece Ermeni harfleriyle Türkçe okuyabilenlere ulaşmak istendiği mi? Ya da tersinden düşürsek, Türkçe yazmak, belki Altounian’ın durumunda olduğu gibi, tanıklığı bir çekmeceye kilitleyerek hem “olan bitmeyen”i unutulmaktan kurtarmak hem de potansiyel bir okurdan kaçırmak anlamına mı geliyor? Arakelyan’ın ya da Ermeni harfli Türkçe tanıklık yazarların, özel olarak bu seçimlerine ya da genel olarak Türkçeyle ilişkilerine dair elimizde daha fazla işlenmiş veri olsaydı, burada şiddeti öteleyerek “öteki”nin diline hapsetmeye, anadili ya da anadil olarak görülen dili “temiz” tutmaya yönelik bilinçli ya da bilinç dışı bir arzunun belirleyici olup olmadığını da tartışabilirdik. Ya “felaketin dili”nin Türkçe olmuş olması; bunun hiç rolü olmamış mıdır Türkçe yazma tercihinde? Şimdilik bu kadar olsun.

İkinci soru ise daha kolay görünmekle birlikte, bir seçim ve bunun neticesinde eylem gerektirdiğinden daha bunaltıcı. Zira ilkini, hele de yakanızı bırakmayan özel bir entelektüel merakınız yoksa, yanıtlamasanız da olur. Ama ikincisi yanıtlanmasaydı, elinizdeki kitap da olmazdı: Tanıklığın diline nerelerde ve ne ölçüde müdahale etmeli? *Enkare Vukuatı*’ndaki sorunun, Beledian’ın işaret ettiğinden bariz bir farkı var. Arakelyan’ın Türkçesi Vahram Altounian’inkinden epey “süslü”. Burada zamanın acımasızlığından kurtarılıp, bir defterin sayfalarına çalakalem ve duygudan arındırılmış bir dille kaydedilen bir anlatıdan ziyade, okumuş, dili iyi bilen birinin hesaplı, kurgulu anlatımı var. Arakelyan Osmanlıca biliyor, yani Türkçeyi yalnızca konuşmuyor, Arap harfleriyle okuyup yazabiliyor. Hatta bazı yerlerde sözcüğün Arap harfli imlasını Ermeni harflerine uyduruyor. İronik ifadeleri tırnak içine alacak, sözcük oyunu yapacak, bir dipnotta galat-ı meşhura dikkat çekecek kadar Türkçeye hâkim. Bir anlamda, arşivin dilinde yazılmış bir tanıklık onunkisi. Dolayısıyla onun edebî ve yer yer duygu yüklü dilini günümüz okurunun anlayabileceği bir dile aktarmanın kendine has güçlükleri var. “Güçlük” derken, dilden dile her aktarımın seçimler ve dolayısıyla şiddet içeren bir eylem olduğunu öne süren genel yargıyı yinelemiyorum. Keza, memleketimizin dil politikalarının bir sonucu olan meşum “sadeleştirme”, ya da teknik adıyla söylersek “dil içi çeviri” meselesinden de söz etmiyorum. Neticede çeviri “yapılabilen” bir şeyse, dil içi çeviri de öyle olmalı. Bir diğer ifadeyle, dil içi çeviri eylemini kategorik olarak reddeden meslekî bir muhafazakârlık da değil burada söz konusu olan. Hayır, duygu ve acı dile getiren ne kadar çok Türkçe sözcük olduğunu fark

ederek bunların arasındaki ince ayrımların yitirilmesi karşısında hissedilen, suçluluk duygusu ve cehaletle de karışık çaresizlik hiç değil. Zira bu, dilin yaşadığını, değiştiğini ve ister kabul edelim ister etmeyelim, günümüz dünyasında, şu veya bu sebeple/bakımdan, gitgide “basitleştiği” gerçeğini kabul etmemek olur.

O halde neden kaynaklanıyor *Enkare Vukuatı*’nın Ermeni harfli Türkçeden “Latin harfli yeni-Türkçe”ye aktarırken yaşanan sıkıntı? Büyük ölçüde, Ermenilerin konuştuğu ve yazdığı Türkçeyle ilgili yeterince sosyodilbilim çalışmasının olmamasından. Diğer bir deyişle, standart Türkçeyle –ki 1915’te standart Türkçeden ne kadar söz edebiliriz, o ayrı konu– Ermenilerin Türkçesi arasındaki ilişki henüz tatmin edici bir biçimde tanımlanabilmiş değil. Üstelik Ermenilerin Türkçesinin kendi içindeki standartlaşması da ayrı bir sorun. Örneğin meseleyi yazıyla sınırlayıp Ermeni harfli Türkçe metinlere baktığımızda müthiş bir çeşitlilikle karşı karşıya kalıyoruz. İmla, kelime dağarcığı, cümle yapısı, kullanılan ağız ve dilinin edebiliği bakımından böylesi çeşitlilik gösteren; bununla birlikte kendi aralarında belli ortaklıklar da taşıdığı kolaylıkla gözlemlenebilen bu metinlerle ilgili veri ve inceleme eksikliği bazen anlam çıkarabilmeyi, dolayısıyla da bu anlamı aktarabilmeyi zorlaştırıyor. Standardın ya da en azından temel uzlaşımların ne olduğunu bilmediğiniz bir alanda, sapmalara ve tutarsızlıklara ne anlam yükleyeceğinizi kestiremeyebiliyorsunuz. Anlam kaymaları zaten dil içi çeviride başa yeterince bela oluyor, zira bir sözcük (örneğin “sevgili”) aynı kalmış olsa da anlamı zamanla ciddi bir biçimde değişmiş olabiliyor. Buna, bir milletin, modern ulus devlet açısından bakıldığında kendi etnik kimliğiyle özdeşleşme-

yen, ancak zaman içerisinde ş u veya bu sebeple anadili haline gelen bir dili eklenince, üstüne de yere bağı lı olarak birbirinden büyük ölçüde farklılaşabilen kullanımlarından kaynaklanan kaymalar da gelince iş iyice karışıyor. Oysa dil iç i çeviri tüm bunları modern standart yazılı Türkçe- de “düzleştiriyor”. Üstelik bu dü zleştirme illa kötü bir şey olmayabilir. Elbette bu kitabın bir gün MEB tavsiyeli 100 Temel Eser listesine gireceğı umudu değı l bunu düşün- dürtten. Tutup da “lüzum”u “gerek” yapmaya hacet yok belki ancak ş u tahrike kapılmak da gayet mümkün: Metni radikal bir biçimde günümüz Türkçesine taşıyarak zihni- yetteki bir sürekliliğe vurgu yapmak. Arakelyan’ın orijinal metninde İttihatçılara atfettiğı “Ya Türk ya terk!” ifadesi- nin “Ya sev ya terk et!” biçiminde çevrildiğini düşünelim. “Mamafih” ve “lakin” sözcüklerini kullanmanın tarihsel dizi yapmaya yettiğı, tarihsel dizilerin ise güncel siyasete meşruiyet zemini sağlamak adına araçsallaştığı bir ortamda az şey midir bu? “Khristiyanların camileri ahor yaptıkları- nı, mihrablara merke b bağladıklarını, İslam kadınlarının peçelerini açub çıblatdıklarını” söyleyerek galeyana gelme ve getirme geleneğinin Cumhuriyet Halk Fırkası’yla yaşı t olduğunu gösteren bu metin, bu topraklardaki siyaset di- linin nasıl da değı şerek aynı kaldığının çarpıcı örneklerini içeriyor. Dolayısıyla her şey, en azından bu anlamda, met- nin içinde. O halde, dilde.

Kitabı yayına hazırlarken üzerine kafa yormak zorunda kaldığım bu sorun, 20. yüzyıldaki Ermeni tanıklığıyla ilgili genel bir duruma da işaret ediyor. Meseleye bu gözle bak- tığımızda, aşına olduğumuz ve üzerine anlatılar inşa et- meye çabaladığımız tanıklıkların, neredeyse istisnasız bir biçimde, çeviri dolayımıyla önümüze geldiğini görebiliriz.

Zabel Yesayan'ın Türkçe ve Ermenice arasında gidip gelerek Ermenice ve Fransızcada biriktirdiği tanıklıkları biz yüzyıl sonra Türkçe okuyoruz. Vahram Altounian'ın 34 sayfalık defteri ancak Fransızcaya çevrildikten sonra gün ışığına çıktı. Aram Andonyan Ermenice yazmıştı, fakat önceliği, tanıklığının İngilizce ve Fransızca yayımlanmasıydı. Raffaele Gianighian kitabını Ermenice kaleme almış, daha sonra yazdıklarını İtalyancaya çevirmişti. Basılmadan önce Pietro Kuciukian tarafından çevirisi düzeltilen metni biz bugün Türkçe okuyoruz. Ve elbette Yüzbaşı Sarkis Torosyan. Hikâyesini Ermenice olarak, İngilizce bilen yaşlı bir Ermeni kadına anlatmış ve anılarının taslağı böylece yazılmıştı. Biz hâlâ, bugün Türkçesini okuduğumuz İngilizce metnin bu taslağa mı dayandığını yoksa yıllar sonra Torosyan'ın, muhtemelen İngilizcesini ilerlettikten sonra, kendisinin gözden geçirdiği ikinci bir taslağa mı dayandığını kesin olarak bilmiyoruz. O halde tanıkların sözcükleri bize ulaşmadan önce defalarca kırılıyor. Ve madem ki tanıklığa bakarak olayın olup olmadığının ispatı için pusuda bekliyorlar, dilin bu kadar dolayımından geçmesi sıradan bir edebî tercümenin görece masumiyetinden yoksun olduğumuzu gösteriyor. O halde *Enkare Vukuatı* muhtemel bir çeviride ortadan kalkacak olan “muhacir” ve “menfi” farkının; aynı cümlede iç içe geçen öznelerin ve bu nedenle de kaybolan özne-yüklem uyumunun; birebir tanık olunanla sonradan duyulan/okunan arasındaki ayrımı yapmak için kullanılan geniş zaman ve di'li geçmiş zamanın yer yer birbirine karışmasının anlamı üzerine düşünmemizi sağlayabileceği için önemlidir. Bir zamanlar Balkanlar'dan sürülen/göçen Müslümanlar bugün “muhacir” diye anılırken,

kendi memleketlerinden tehcir edilenler kılıç artığı olarak adlandırıldığı için önemlidir.

İşte tüm bunları düşünerek bazı seçimler yapmak gerekiyordu; Arakelyan nasıl Türkçeyi, Ermeni harfli Türkçeyi ve “Osmanlıca” da dediğimiz yazı dilini seçtiyse, ona “yeni” bir dil seçmek gerekiyordu. Öncelikle, hacmi artırma ve okurun gözünü korkutma pahasına kitaba metnin transkripsiyonunu da eklemeye karar verdik. Büyük ölçüde Batı Ermenicesindeki telaffuz biçimine dayanan bu transkripsiyonda beş tür müdahale var: Genellikle Ermeni harfli Türkçe metinlerde gösterilmemesine rağmen, okuma kolaylığı sağlayacağı için terkipleri tire ile gösterdim (örneğin, “müdafai milliye” yerine “müdafa-i milliye”); noktalama işaretlerini günümüz standartlarına yaklaştırdım ve bazı bariz hataları düzelttim, bunu yaparken de bazı cümleleri bölmüş oldum; paragraf düzenini, metnin daha rahat okunabilmesi, dil içi çeviriyle paralellik sağlaması ve böylece isteyen okurun kolaylıkla metnin orijinaline bakabilmesi için değiştirdim; tartışmasız bir biçimde dizgiden ya da Ermeni alfabesinde birbirine sıklıkla karışabilen harflerden (örneğin, “u - a” ve “u - d”) kaynaklanan hataları düzelttim ve son olarak yanlış yazıldığını düşündüğüm kelimelerin alternatifini ve okumayı kolaylaştırıcı bazı ekleri köşeli parantez içinde belirttim. Bunun haricinde, büyük ve küçük harfler konusundaki karışıklığa ve kelimeler arasındaki boşlukla ilgili olarak, bazen dizgiden de kaynaklanan “anomalilere”, ek eylem yazımına ve “-de”, “-da” ve “-ki” eklerinin yazımına hiç müdahale etmedim.

Dil içi çeviriye gelince, burada öncelik anlaşılabilirliği ve umarım bunu elde etmek pahasına çok ileri gitmemi-

şimdir. Aras Yayıncılık editörü Lora Sarı'nın yardımıyla bilhassa başlangıçtaki aşırılığımın törpülenmiş olduğunu umuyorum. Cümle yapısını çok değiştirmemek için uğraştım. Transkripsiyonda düşük cümlelere hiç müdahale etmemekle birlikte dil içi çeviride bunları "düzelttim". Çeviride bazı sözcükleri olduğu gibi bıraktım ki metni bu haliyle okumayı tercih eden ya da bundan başka seçeneği olmayan okurlar Arakelyan'ın diline bir nebze de olsa aşinalık edinsinler. Bununla birlikte Arakelyan'ın kendisi, örneğin, hem "binaenaleyh" hem de "dolayısıyla" sözcüklerini kullandığı için çeviride tutarlılık bulamayacaksınız. Ermeniler bazen "itlaf" edilecekler, bazen "öldürülecekler" bazen de "katledilecekler". Ayrıca, Osmanlıca bilenlerin aşına olacağı üzere, birbirine eş ya da yakın anlamlı kelimeler sık sık yan yana kullanıldığından, bazı durumlarda daha "yeni" ya da gündelik bir kelime tercih etmek zorunda kaldım. Her ne kadar dipnotların sayısını azalttıysam da hâlâ bazılarınızın hoşuna gitmeyecek kadar çok olduklarını tahmin ediyorum. Bunu biraz kendim için, biraz da en azından bazı okurları bağlantılar kurmak, bir bağlam oluşturmak ve metni daha fazla kurcalamak için kışkırtmak amacıyla yaptım. Elbette hiç okunmasalar da olur. Dipnotlar için kullandığım kısaltma ve kaynakları bu metnin sonunda bulabilirsiniz. Çevirideki notlar için kullanılan kaynakları ise dipnotlarda gösterdim.

Öte yandan, yapılması gerektiğine inandığım, yapılmasını arzuladığım ve yapılacağını bildiğim daha çok iş var. Öncelikle Simon Arakelyan'ın hayatına dair daha fazla bilgiye ulaşmak gerekiyor. Daha sonra *Enkare Vukuatı*'nı yakın ve karşılaştırmalı okumalar vasıtasıyla hem Ermeni harfli Türkçe hem de başka dillerdeki tanıklıklar bağla-

mında bir yere oturtmak pek yerinde olur. Metnin, felaket ve temsil ilişkisini, af ve barışma siyasetini tartışabilmek için ne kadar güzel bir fırsat sunduğunu okuyunca eminim sizler de takdir edeceksiniz. Son olarak da, tarihçilik mesleğinin en talihsiz görünümlerinden biri olarak metnin tâbi tutulacağı “doğruluk sınavı” meselesi var. Ne yazık ki, Arakelyan’la birlikte tehcir edilen ve cemaatin dinî lideri olduğu için kitapta sözü epey geçen Piskopos Krikor Bahabanyan’ın tanıklığına ulaşamadım.* Bunun yanı sıra sizi daha fazla sıkmadan bu meseleyle ilgili düşüncelerimi netleştirmek için, çarpıcı olduğunu düşündüğüm iki örnek vererek sözü Arakelyan’a bırakacağım.

İlk örnek, kitabın sonundaki Ankara yangını. Kitabı okuduğunuzda göreceğiniz üzere, bu yangının tarihi konusunda, Arakelyan’ı da aşan ciddi bir karışıklık söz konusu. Üstelik eğer geri dönmediyse, Arakelyan’ın yangın sırasında İstanbul’da olması gerekiyor. Zaten dikkatli okurlar, “Son” başlıklı bu kısa bölümde, Arakelyan’ın yangına tanıklık etmiş gibi, ancak metnin geri kalanından farklı olarak, kendisini hiç katmadan, bağımsız ve nesnel gözlemcinin diliyle yazdığını fark edeceklerdir. Peki eğer yangına tanık olmadıysa bunu niye yapıyor Arakelyan? Belki basit bir biçimde, anlatı mantığı gereği, Sodom ve Gomore’ye gönderme yaparak başladığı metni Ankara yangınıyla sonlandırarak çemberi kapatmak istiyor. Belki İstanbul’dayken dinlediği tanıklıklara dayanarak betimledi yangını. Belki de kitabı yazarken Refik Halid Karay’ın *Peyam-ı Sabah* gazetesindeki yazısını** okuyarak karar verdi

* Boğos Levon Zekiyan, *Une Page sur mille du témoignage chrétien d'un peuple* başlığıyla 1976 yılında Venedik’te yayımlanan bu kitabın Osmanlıca bir el yazmasından tercüme olduğunu belirtiyor.

** Refik Halid’in “Ankara Yangını” başlıklı bu yazısı 26 Ağustos 1921

sözlerini Ankara yangınıyla tamamlamaya. İkinci örnek, Arakelyan'ın Konya'da Antuan Afkeryan Efendi'nin evinde gizlendiği bölümden. Arakelyan burada, gizlendikleri evin bahçesinin parmaklıklarının ardından gördüklerini anlatır. "Mahşer"e benzettiği ve o âna kadar gördükleri içerisinde en korkuncu olduğunu belirttiği; kadın, çocuk ve yaşlı erkeklerden oluşan "yirmi-otuz bin kişilik bir muhacir" topluluğudur bu. İşin dikkat çekici yanı, Arakelyan'ın, bulunduğu yerden hem bu kalabalığı kuş bakışı anlatabilmesi hem de ancak birkaç metreden görülebilecek ayrıntıları okuruyla paylaşmasıdır.

Bu iki örnekten yola çıkarak, tıpkı Yüzbaşı Sarkis Torosyan'ın durumunda olduğu gibi, Arakelyan'ın bunları uydurduğu, zira o tarihte filan yerde olamayacağı ya da bulunduğu yerden anlattıklarının hepsini birden görmesinin mümkün olmadığı, dolayısıyla da tanıklığının düzmece sayılması gerektiği iddia edilebilir. Oysa *Enkare Vukuatı*, Katolik olması hasebiyle teknik anlamda başka bir "millet"ten

tarihlidir. Bu yazıdaki bazı ayrıntıların Arakelyan'ın kilerle taşıdığı benzerlik üzerinde durulmaya değer. İşin çarpıcı yanı, bu konuda bir kitap hazırlayan Ali Birinci'nin, Ankaralı Katolik Ermenilerin tehcirinden bahseden bu yazıyı atlayıp, Karay'ın 1939'da aynı başlıkla yazdığı ikinci bir yazıyı öne çıkarmasıdır. Zira ikinci yazıya bakılarak Ankaralı Katolik Ermenilerin tehcir edilmediği sonucuna varmak mümkündür. Birinci'ye göre yangın sırasında "şehirden hiçbiri sürülmemiş olan Ermenilerin evlerinden çıkarılıp bir meydana toplanan ve sonradan üzerlerine fırlayan bir kütüğün tutuşturmasıyla yanan yüz kadar piyanonun tasviri şaheser bir resimdir." Ali Birinci, "Meşrutiyet Ankara'sında Bir Yangın", *Ankara* içinde, Refik Halid Karay, ed. Ali Birinci (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2009), 63. Karay'ın rejimle barışma çabaları da dikkate alındığında, yangın meselesinin ne kadar yakıcı olduğu daha iyi anlaşılıyor. Bu konuda ufuk açıcı bir tartışma için, bkz. Taylan Esin ve Zeliha Etöz, *1916 Ankara Yangını: Felaketin Mantığı* (Ankara: İletişim Yayınları, 2015), 135–153. Söz konusu ikinci yazı için, bkz. Ali Birinci, ed., *Refik Halid Karay: Ankara* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2009).

sayıldığı halde, “modern anlamda millet”iyle aynı kaderi paylaşmış; bu nedenle de felakete ilişkin farklı düzey ve düzlemlerden gelen tanıklıkları kendi bünyesinde, gözünde ve kaleminde toplayarak milletin başından geçenleri nisyandan kaçırmaya çalışan öznenin kıymetli çabası olarak da okunabilir; tanıklığa içkinliği bile öne sürülebilecek “perspektif bozukluğu”nu dışavuran bir metin olarak. O halde neden ona, Merleau-Ponty’nin Cézanne-gillere baktığı gibi bakmayalım:

Cézanne’dan beri birçok ressamın geometrik perspektif yasasına başkaldırmasının nedeni, manzaranın gözlerimizin dibinde nasıl doğduğunu yakalayıp yansıtmak istemeleri, çözümleyici bir yaklaşımın ötesinde görsel algı deneyiminin verdiği duyguya ayak uydurmak istemeleridir. Bu yüzden de bu ressamların tuvallerinin farklı bölümleri farklı farklı bakış açılarından görünür, dikkatsiz izleyiciye ‘perspektif hataları’ varmış izlenimi verirler; oysa dikkatle bakanlara duyumsattıkları dünya, iki nesnenin asla aynı anda görülmediği, bakışımızın uzamın bir parçasından öbürüne geçmesi için gerekli sürenin hep uzam parçalarının arasına girdiği ve varlığın verili olmayıp zaman prizması içinden görüldüğü ya da sızdığı bir dünyadır.*

Aras ekibinin dikkatini *Enkare Vukuatı*’na çeken ve kitabı fotoğraflayarak gönderme nezaketinde bulunan Robert Karayan’a (İsviçre); türlü sorularımızı yanıtlama inceliğini gösteren Nicolas Cambourian’a (Fransa); kapaktaki kartpostalı kullanımımıza sunma nezaketi gösteren Orlando Carlo Calumeno’ya; metni yayına hazırlamam için benimle paylaşan ve yardımlarını hiç esirgemeyen Ro-

* Maurice Merleau-Ponty, *Algılanan Dünya: Sohbetler*, çev. Ömer Aygün (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 23–24.

ber Koptaş'a; vakit ayırma ve sorularımı cevaplama nezaketini gösteren Boğos Levon Zekiyan'a; metni okuyarak gözümünden kaçanlara dikkatimi çeken Lora Sarı'ya; *Enkare Vukuatı*'nın hikâyesini ilgiyle dinleyip hem sorularıyla hem de katkılarıyla beni mutlu eden Tarih Vakfı Ankara Şubesi'nin müdavimlerine ve Hrant Dink Vakfı'nın düzenlediği "21. Yüzyılda Ermeni Kimliğine Eleştirel Yaklaşımlar: Kırılگانlık, Direnç ve Dönüşüm" başlıklı konferansın dinleyicilerine; süreç boyunca biriktirdiğim heyecanı, tereddütlerimi, üzerime çöken karanlığı paylaşarak yaşamı benim için çekilir kılan ve yazdıklarımı okuyarak bana akıl fikir veren Tuğçe Bahadır, İrfan Karakoç, Ohannes Kılıçdağı, Cumhuriyet Kiper ve Suphi Öztas'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu noktadan itibaren karşılaşacağınız hataların hepsinin maalesef bana ait olduğunu söylememe bilmem gerek var mı?

2 Temmuz 2017
Ankara

1915 Ankara Vukuatı ve Menfilik Hatıralarım

**Ermeni harfli eski-Türkçeden
Latin harfli yeni-Türkçeye aktarılmış metin**

ՊԻՐԻՆՃԻ ԳԸՍՄ

ՍՈՒԳԱՏՏԵՄԷ

1914 սենտեմբերին իրենձի ալիւր այլ իսկոտալարընտա իտի քի խրդէթի քեախնաթտան պերու, ինսանլաք իշիւն պիրէր ֆէլաքէթի ազիմ, ոյմազ իւղրէ, իտարիխին զայա իտէ պիլմիշ պտոդր, Սու թուֆանը, Պապիլսն վապասուր, Փա- րաւոն մէզապիմի, Մրսրը հիճրէթի, վէ Սոգոմ Գոմար միւճա- զաթը կիպի վուգուաթլարտան տահա միւտիշ վէ տահա մէնուֆի օլան հարպր ումումի պաշլամըշ իտի:

Պու հարպր ումումի տօլայրաք իլէ իտի քի, չու սէֆիլ, վէ մահրիմիւ ֆէնա արզ իւզէրինաէ միսքիւն, հէման պիլա իսթիսնա պիլճիւմլէ էպնաի պէշէր, հէրճ ու մէրճի ումումիյէ ուղրաքայ, միւթէզարբուր օլմայան հիշ պիո ֆէրտ, աղլա- մայան պիր թէք կէօզ դալմամըշ, դէվճ զէվճէսինտէն, վա- լիաէ էվլատընտան, էվլատ էպէվէյնինտէն մահրում վէ մէն- ճուր դալմազ սուրէթիյէ պէտպաթթ պէշէրիյէթ պիր քէրրէ տահա գատարը նայապր սըճրէթ ու մուսիպէթէ դարգ օլմուշ իտէ:

Պու հարպր ումումի էսնասընտա իտի քի, պազը ազ- վամ էսսապի նամէսպուգ ֆէճիաթիլվէ մէզալիմէ մաարուգ գալ- մըշ, միլիճնլարճա ինսանլար հաքի խէլաքէ սէրիլմիշ, մա- իւլ վէ մաթոււն իիթիլյարլարտան, մաասում վէ պիսուճ չօ- վ զլարա վարընճայա գատար, սիւպեան ու նիսվան լաեիւատ լաեիւտա վահշէթլէրէ տիւչար օլմուշ մաամուր վէ ա- տան մէմալիք վէ պէլտան պիրէր խարապէզարա տէօնիւպ էրիյէթ իշիւն թէլաթիսի դայրը գապիլ պիր տէվրէի էթ ու նիքպէթ պաշլամըշ իտի:

Giriş

1914 senesinin ikinci altı ayının başlarındaydı ki, kâinatın yaratılışından bu yana tarihin insanlar için birer büyük felaket olarak kaydedebilmiş olduğu Nuh Tufanı, Babil Kulesi vakası, Firavun Mezalimi, Mısır'dan Hicret, Sodom ve Gomore'nin cezalandırılması* gibi vukuatlardan daha dehşetli ve daha korkunç olan Cihan Harbi** başlamıştı. Bu Cihan Harbi yüzünden şu sefil ve kötülüğe mahkûm yeryüzü üzerindeki istisnasız hemen herkes altüst olmuş; bundan zarar görmeyen hiçbir fert, ağlamayan tek bir göz kalmamış; zevc zevcesinden, valide evladından, evlat ebeveyninden mahrum ve uzak kalmak suretiyle bedbaht olmuş ve beşeriyet bir kez daha dipsiz bir ıstırap ve musibete gark olmuştu. Bu Cihan Harbi esnasında bazı milletler benzeri görülmemiş facia ve zulümlere maruz kalmış, milyonlarca insan ölmüş, malul ve bunamış ihtiyarlardan masum ve suçsuz çocuklara varıncaya kadar kadınlar ve sabi sübyanlar sayısız vahşete uğramış, zengin ve gelişmiş ülkeler birer harabeye dönmüş, beşeriyet için telafisi mümkün olmayan bir fetret ve felaket devri başlamıştı.

* Eski Ahit'te yer alan büyük felaketler.

** Metnin orijinalinde "harb-ı umumî" hem "bir dünya savaşı"nı hem de "1. Dünya Savaşı"nı belirtmek için kullanılıyor. "Dünya savaşı" ifadesi ilk durumda sakil kaldığından, her ikisini birlikte, en azından belli bir yaşın üzerindeki Türkiyeli okurun aşına olduğu "Cihan Harbi" karşılığıyla vermeyi tercih ettim.

[4] Ah, acaba bu büyük badireye 1914 senesinin 20 Temmuz* günü Avusturya veliahtına atılan zalim bir kurşun mu sebebiyet vermişti? Yoksa acaba Almanya'nın şan şöhret meraklısı müstebit hükümdarı mı bunu harp için bir vesile bilmişti?

Aslında 28 Temmuz 1914'te Avusturya devleti Sırp hükümetine harp ilan etmişti. Fransa ve bilhassa İngiltere devletleri, beşeriyet için telafisi mümkün olmayacak bir felaket doğuracağı kesin olan bir cihan harbinin çıkmasını engellemek için çok çaba harcamışlar ve girişimlerde bulunmuşlarsa da, uzun yıllardır hazırlamakta olduğu ordu-suna ve bir cihan harbi patlak verdiği durumda nihai zaferi elde edebilmek için gerekli her türlü eksikliğini tamamlamış olduğuna güvenen mağrur Almanya imparatoru II. Wilhelm'i durdurmak mümkün olmamış; onun teşvikiyle ve aşağıda anlatıldığı veçhile, Avusturya Sırbistan'a harp ilan ederek fitili ateşlemişti. Esasen 1870'deki malum Fransa-Almanya harbinden beri Avusturya ve İtalya ile ittifak yapmış bulunan Almanya, Avusturya'yı Sırbistan'a harp ilanına teşvik ettiğinde Rusya'nın Sırbistan'ın yardımına koşacağını elbette tahmin ve hesap etmişti. Fakat bu suretle çıkacak bir harpte galibiyetin kendi tarafında kalacağına yüzde yüz emin [5] olduğundan, yukarıda da arz olunduğu üzere, diğer büyük devletlerin bir cihan harbinin patlak vermesinden kaçınmak için giriştikleri arabuluculuğu

* Doğrusu 28 Haziran. Ermenicede haziran ve temmuz aylarının adları arasında yalnızca bir harf; 20 ve 28 sayıları arasında da yalnızca bir rakam oynadığı için ve birkaç satır aşağıda Avusturya'nın Sırbistan'a savaş ilan ettiği tarih olan 28 Temmuz belirtildiğinden, burada basit bir yazım hatasının söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Buna ek olarak, metin boyunca kullanılan tarihleri değerlendirirken, farklı takvim sistemlerinden kaynaklanabilecek kaymaları göz önüne almakta fayda var.

ve talepleri reddetmişti. Bunun üzerine Almanya, gya Rusya'nın seferberlik ilan etmesi bahanesiyle, 1 Ağustos 1914'te Rusya'ya, iki gün sonra, yani 3 Ağustos tarihinde de Fransa ve Belçika'ya harp ilan etti. Artık ok yaydan çıkmış ve bir cihan harbi kaçınılmaz olmuştu. Almanya, Büyük Britanya'nın bu muharebede bitaraf kalacağını zannetmişti. O kadar ki, harbin ilanı sırasında Almanya devleti başvekâletinde bulunmakta olan Theobald von Bethmann Hollweg, Fransa'nın birçok bölgesini İngiltere ile taksim için bu ülkenin Berlin'deki elçisine bazı tekliflerde bile bulunmuştu. Hâlbuki Almanya'nın öteden beri gttğ tek güç olma davası ve emperyalizm siyasetinin Büyük Britanya tarafından hoş karşılanmayacağını hesap edememişti.

Her neyse, Almanya'nın Fransa ve Belçika'ya harp ilan etmesinden iki gün sonra, yani 5 Ağustos 1914* tarihinde İngiltere'nin Almanya'ya harp ilan etmesiyle Cihan Harbi başlamış oldu. Acizane, Cihan Harbi'nin bir tarihçesini vermek niyetinde değilim. Zira bu konuda yeterli olmadığımı çekinmeden itiraf eder ve bu mühim vazifeyi erbabına bırakırım. Lakin hikâye etmeye yeltendiğim vukuata [6] bu Cihan Harbi sebep olduğundan, daha doğrusu bu Cihan Harbi badiresi yüzünden ne gibi felaketlere uğramış olduğumuzu tarif etmek niyetinde olduğumdan, bu tarihî hakikatleri de skt ile geçiştiremedim. Maksadımız, Cihan Harbi sırasında Türkiye'de yaşayan Hristiyan milletlere, bilhassa Ermenilere karşı icra edilmiş olan zulmü, vahşeti, katliamı ve tehciri pek noksan bir biçimde de olsa hikâye etmekten ibaret olduğundan, burada Türkiye hakkında bir iki söz söylemeyi gerekli gördük.

* Doğrusu 4 Ağustos 1914.

2. İttihat ve Terakki Partisi

Babıâli'yi basıp Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı öldürerek hükümeti ikinci kez ele geçirmiş olan İttihat ve Terakki Partisi, burada anlatmak istediğimiz felaketler sırasında Türkiye'de ikbal ve iktidar sahibiydi. Her ne kadar Türkiye muharebenin başlarında silahlı bir tarafsızlık ilan etmişse de her tavrından ve hareketinden Almanya'nın tarafını tutmakta olduğu, miyoplar tarafından bile kolaylıkla anlaşılmaktaydı. Gerek Müttefik Devletler, yani Almanya ve [7] Avusturya, gerekse İtilaf Devletleri yani Rusya, Fransa ve İngiltere, Türkiye'yi kendi taraflarına çekmek için her türlü fedakârlığı gösteriyorlardı. Çünkü Türkiye Boğazlar'a hakimdi ve Akdeniz'le Karadeniz'i birbirine bağlayan Boğazlar'ın da bu cihan harbinde çok büyük bir rol oynayacağı aşikâr olduğundan, her iki tarafın Türkiye'yi kendi yanlarına çekebilmek için sarf ettikleri gayret pek tabiydi. Ancak İttihatçı kadronun en nüfuzlularından Enver "Paşa"* Berlin askerî ataşeliğinde bulunmuştu ve Alman ordusunun gücüne hayrandı. Dahası, Alman hükümeti tarafından ona bol bol edilen iltifat bu ikbalperest genci şımarttığından, harbiye nazırlığı gibi mühim bir makamı işgal etmekte olan o hoppa gencin Almanya'ya meyli pek doğaldı. Türkiye'nin önde gelen devlet adamlarından Sait Paşa ölmüş, Kâmil Paşa gözden düşmüş yahut düşü-

* Yazar metin boyunca bazı sözcükleri tırnak içerisine alarak onlarla arasına ironik bir mesafe koyuyor.

rülmüş, İttihat ve Terakki'nin icraatlarını eleştirmek için kimsede cesaret kalmamış olduğundan, bir sürü cahil ve hoppa gençten oluşan İttihatçı kadro, hükümet işlerini istediği gibi yürütmekte tamamen serbest kalmıştı.

Her ne kadar İttihatçı kadro Almanya ile birlikte harp etmek için büyük bir arzu beslemekteyse de Maliye Nazırı Cavit Bey, pek az bir müddet evvel, harp malzemesi satın almamak ve sırf iç işlerini ıslah etmek taahhüdüyle [8] Fransa'dan milyonlarca lira borç almıştı. Henüz mürekkebi kurumamış bir imzayı yalamak pek çirkin olacağı gibi, uzun yıllardır Fransa'ya karşı büyük bir muhabbet besleyen Türkiye halkının bu hassasiyetini dikkate almayıp durduk yerde İtilaf Devletleri'ne harp ilan etmenin efkâr-ı umumiyeyi pek ziyade rencide edeceğini de göz önünde bulundurdıklarından, savaşa doğrudan girip girmemek konusunda tereddüt etmekte ve bunun için bir bahane aramaktaydılar. Almanya'ya ait Goeben ve Breslau zırhlılarının, ki bilahare Yavuz ve Midilli namlarını aldılar, İngiltere'nin Akdeniz filosunun amansız takibinden mucize eseri kurtulup Boğaz'dan geçerek İstanbul'a sapasağlam girmeyi başarması, öteden beri aranan bahaneyi sağlamış oldu.

Ah, aslında ehemmiyetsiz zannolunan şeyler insanların, daha doğrusu milletlerin başlarına ne büyük hadiseler gelmesine neden oluyorlar! Üzerinde uzun uzadıya duracağımız fikirlere katılmayanlar olabilir. Elbette herkes kendi kanaatinde serbesttir. Fakat bizce, bilhassa olayların nasıl geliştiğine bakılırsa, söz konusu Goeben ve Breslau zırhlılarının sağ salim Türkiye sularına girmeyi başarması İttihatçıları epey yüreklendirip Türkiye'yi harbe sürüklemiş ve Ermenilerin mahvı neticesini doğurmuştu. Eğer şu melun zırhlılar İngiltere donanmasının takibinden kurtulamamış

olsalardı, İttihatçı kadro, Almanya'ya karşı [9] malum temayüllerine rağmen, büyük ihtimalle İtilaf Devletleri'ne karşı silaha sarılmaya cesaret edemeyecek ve bu durumda da bedbaht Ermeni milleti, hiçbir muktedir kalemin tarif ve tasvirine kadir olamayacağı felaket, zulüm ve vahşete maruz kalmayacaktı.

Ne fayda ki Cenab-ı Kadir-i Mutlak Hazretleri bu mağdur milleti sebebi her ne olursa olsun cezalandırmak için ona bir sille daha vurmayı murat buyurmuştu. İşte bu iki kruvazör Türkiye'de adlarını değiştirip Almanların tertibiyle de Sivastopol'u bombalayınca, İttihatçı liderler, Rusya'nın Karadeniz donanmasının uluslararası hukuka aykırı olarak Türkiye sularına girdiğini duyurup bunu harp için bir sebep olarak göstererek efkâr-ı umumiyeyi yanıltmış ve İtilaf Devletleri aleyhine döndürmeye çalışmışlardı. Sait Halim Paşa'nın riyasetindeki İttihat Vükela Heyeti biraz uzak görüşlü davranıp Rusya'dan özür dilemiş olsaydı belki Türkiye'yi bugün içine düşmüş olduğu tükeniş girdabına sürüklememiş olurdu.

Ne fayda ki maceraperest İttihatçı liderleri, daha doğrusu o şımarık Enver "Paşa"yı ikna etmek mümkün olmamıştı. Maliye Nazırı Cavit, Posta ve Telgraf Nazırı Vosgan ve Ticaret Nazırı Süleyman el-Büstani bey ve efendilerin kabineden istifa etmelerine rağmen İttihatçılar Almanya'yla müttefik olarak harbe girdiler.

Uzun yıllardan beri istiklallerini [10] elde etmek için pek çok kan dökmüş,* birçok kurban vermiş, zulüm ve haksızlıklardan artık çok bıkmış ve usanmış olan Ermeni-

* Günümüzde "kan dökmek" ifadesi "ölüme yol açmak", "cana kıymak" anlamlarında kullanılmaktadır. Oysa metnin orijinalindeki bu sözler, Ermeni harfli Türkçede, "can vermek" anlamında kullanılıyor.

ler, eziyet ve cefadan kurtulup hür insanlar gibi yaşamayı arzu ettiklerinden ve herkes gibi onlar da nihai zaferin İtilaf Devletleri'nin olacağını düşündüklerinden, azimle, tedarik edebildikleri kuvvet derecesinde İtilaf kuvvetlerine yardıma ve neticede de hürriyete koşmuşlardı.* II. Abdülhamit Han'ın otuz seneyi aşkın saltanatı boyunca istibdattan çok usanmış olan istisnasız bütün Türkiye halkı,** meşrutiyet ilan eden ve Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişinin ardından sultanı tahttan indirerek hükümeti ele geçiren İttihat ve Terakki erkânını büyük bir hararet ve sevgiyle kucaklamış, onları kurtarıcı gibi karşılamıştı. Meşrutiyet'in gereklerinden olan hürriyet ve müsavat vaatlerinden her fert fevkalade memnun kalmış, Meclis-i Mebusan açılınca farklı milletlerin üyeleri süratle İttihat ve Terakki Fırkası'na katılmış, Meşrutiyet'i kuranların niyetlerinin içtenliğinden katiyen şüphe etmemişlerdi.

Ne fayda ki İttihatçı liderlerin uygulamak istedikleri program Türkiye'yi tamamen Türkleştirmekten ibaret olup, bunu, yalnız kendilerince malum olan "Ya 'terk' ya 'Türk'!" kaidesiyle ifade ediyor [11] ve programlarında diğer milletlere elbette hiçbir rol vermiyorlardı. Pek çoğu Selanikli olan İttihatçı liderler görünüşte hürriyet ve eşitlik ilan etmekle beraber gizliden gizliye Hıristiyanlığı imha ve

* Arakelyan'ın bu yorumuyla, Balakyan'ın neredeyse aynı yıllarda yazdığı ve onunkinden bir yıl sonra, yani 1922'de yayımlanacak meşhur kitabında yaptığı yorum arasındaki paralellik dikkat çekici. Bkz. Krikor Balakyan, *Ermencilerin Golgothası*, ed. Ali Çakıroğlu, çev. Stephen Ohanian (İstanbul: Belge Yayınları, 2014), 65-67.

** Metnin orijinalinde "bila tefrik[-i] cins u mezheb, bütün Türkia ehali" ifadesi kullanılıyor. Bunun 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'ndan beri, Osmanlı İmparatorluğu'nda birarada yaşayan milletler arasındaki eşitliğe gönderme yapan bir kalıp ifade olarak kullanılageldiği düşünülürse, Arakelyan'ın seçimi manidardır.

İslamlığı ihya etme gayesini güttüklerinden, Cihan Harbi bu gizli emellerini gerçekleştirmek için pek müsait bir zemin sağlamış, onlar da bu fırsattan layığıyla istifade etmeyi planlamışlardı. Kapitülasyonları kaldırmış, Almanya'dan gerekli talimat ve müsaadeleri almış ve diğer Avrupa devletleriyle harp halinde bulunduklarından, çekinecek bir şeyleri de kalmamıştı. Dolayısıyla bu programı büyük ölçüde uygulamaya koymak için bundan daha elverişli bir zaman olamazdı. Bilhassa Van taraflarında İtilaf Devletleri'ne arka çıkmaları, Ermenilerin imhası programının kuvveden fiile çıkması için mühim bir sebep olmuştu. Velhasıl zaman ve zemin her bakımdan çok müsaitti ve İttihatçılar bundan hemen istifade ettiler.

Türkiye harbe gireli altı yedi ay olmuştu ve muharebe her tarafta bütün şiddetiyle sürmekteydi. İngiliz ve Fransız donanmaları Çanakkale Boğazı'nı bombalamaya başlamış, cehennem gibi ateş savurmakta, Almanlar ve Türkler de son derece şiddetle mukabele etmekteydiler. Siperlerden bazıları düşmüş ve İngilizler karaya asker bile çıkartmışlardı. İstisnasız herkes İngiliz ve Fransızların Boğazlar'dan geçerek İstanbul'u işgal edeceklerine muhakkak gözüyle bakıyordu. Bilhassa, İtilaf Devletleri'nin 5 Mayıs 1915 tarihinde ne olursa olsun Boğazlar'ı geçmeye karar verdikleri kulaktan kulağa yayılınca halk arasında heyecan dalgalanmaları başlamıştı. Hele hükümetin Eskişehir'e taşınmasına teşebbüs edilmiş olması ve padişahın bile Bursa yahut Konya'ya nakledilmeyi arzu ettiğinin işitilmesi, artık düşman donanmalarının Boğazlar'dan geçişinin bir emrivaki gibi algılanmasına neden olmuştu.

Heyhat ki beklenen olmadı, İngiliz ve Fransız donanmaları Boğaz'dan geçmediler. Heyhat ki diyoruz, çünkü eğer o sıralarda İngiliz ve Fransızlar Boğaz'dan geçip İstanbul'a girmiş olsalardı, [13] evvela, muhakkak ki İttihatçıların Ermenileri imha planlarını gerçekleştirmek için cesaretleri kalmayacaktı; ikincisi, belki Türkiye artık harbe devam etmeyecek ve birçok vatan evladı ölmeyecekti; üçüncüsü, Türkiye daha az zarar ile işin içinden çıkacaktı. Geçmediler dedik, çünkü kesinlikle eminiz ki eğer bu iki

büyük devlet Boğaz'dan geçmeyi gerçekten istemiş olsalardı hiç şüphesiz buna muvaffak olacaklardı. Her ne kadar Türklerin takdire şayan bir mukavemet gösterdikleri ve Çanakkale'de şanlı bir kahramanlık sergiledikleri inkâr edilemezse de öyle müthiş iki kuvvete karşı koyamayacağı da açıktı. Doğrusu, Çanakkale'deki çatışmalar Türkiye ordularının mahvolmasına neden oluyor ve Anadolu'dan her gün taburlarla sevk edilen genç ve kuvvetli babayiğit askerlerden pek azı sağ kalıyordu. Taburlardaki asker sayısı azaldıkça yerlerine yenileri geliyor; fakat ne fayda ki, karadan, denizden ve gökten yağan ateş ve demir sağanakları, ne için savaştıklarını katiyen bilmeyen o temiz yürekli askerleri mezara sürüklüyordu. Tekrar söylüyoruz ki, Türk askerleri Çanakkale'de o müthiş ateşlere, o yıkıcı toplara göğüslerini siper etmek suretiyle karşılık vererek, öteden beridir dünyaca meşhur olan cesaretlerini ve şöhretlerini bir kere daha perçinlediler. Yazık ki onların bu cesaret ve fedakârlıkları ölümlerini çabuklaştırmaktan başka bir [14] şeye yaramıyor ve bu kahramanları şu kanlı savaşa sürüklemiş olanlar ise, günde binlerce vatan evladının ölümüne gitmesinden en ufak bir keder bile hissetmeyip, kendi ikballerini –isterse bunun bedeli tüm Türkiye halkının kanı ve canı olsun– sağlama almaktan başka bir şey düşünmüyorlardı.

“Anadolu'nun temiz yürekli evlatları” demiştik; belki bu hükmümüzle ileride anlatacağımız vukuatlar arasında bir tezat ve uyuşmazlık görenler olabilir. Onun için bu konuda bir iki söz söylemeyi lazım addederiz. Hakikaten, Anadolu'nun ekseriyetini teşkil eden Türkler temiz kalpli, misafirperver, âlicenap insanlardır. Fakat teessüfe şayandır ki, bu meziyetleri ile beraber, amiyane tabirle “kör

cahil"dirler ve din konusunda fevkalade mutaassıptırlar, ki bu da cehaletlerinin tabi bir neticesidir. Onları kışkırtmak, kandırmak; istediğin gibi galeyana getirip harbe göndermek, hele ki işe bir de din meselesi karıştırılırsa, pek kolaydır. Selanikli dönmeler Anadolu halkını zehirleyip kandırabildilerse, buna onların temiz yürekliliğinden ve cehaletinden istifade ederek muvaffak olabildiler. Onlara, Hıristiyanların din ve ırz düşmanı olduğuna dair telkinlerde bulundular. Balkan muharebesi sırasında ne fayda ki meydana gelmiş bazı vukuatları bire bin katarak büyüttüler. Güya Hıristiyanların camileri ahır yaptıkları, mihraplara eşek bağladıkları, Müslüman kadınların peçelerini [15] açıp onları çıplak bıraktıkları gibi insanın söylemekten utanacağı daha nice nice yalanlar vasıtasıyla Hıristiyanlara, daha doğrusu Hıristiyanlığa karşı geri dönüşü olmayan bir kin, nefret ve düşmanlık yaratmaya çalışıyorlardı. Yoksa, soyu sopu meçhul olan Selanikli dönmeler Anadolu Türklerini zehirleyip kandırmış olmasalardı, kimsenin karşı çıkmayacağından emin olarak hiç çekinmeden iddia ederdim ki, Anadolu Türkleri hiçbir zaman böyle gaddarca bir katliama ortak olmazlardı. Esasen Selanikli İttihatçılar Anadolu Türklerinin şu ahval-i ruhiyelerine vakıf bulunduklarından, bir taraftan onları Hıristiyanlara karşı galeyana getirip cihat ilan etmişler, bir yandan da Bahaettin Şakir ve Kambur Atıf Anadolu'yu baştan başa geçerek, Teşkilat-ı Mahsusa adı altında, Ermeni itlaf edecek arazi tedariği gailesine düşmüşlerdi.

Her neyse; İngiliz ve Fransız donanmaları, her ne hikmetse Boğazlar'dan geçmeyince, İttihatçılar bundan fevkalade cesaret alarak Hıristiyanları imha işine giriştiler. Savaş bölgesi olduğu gerekçesiyle sahillerdeki Rumları Anadolu

içlerine tehcir etmiş oldukları gibi, Kafkasya taraflarında Rusya'ya yardım etmekte oldukları bahanesiyle de Erzurum, Van ve civarında yaşayan Ermenilerin de tehcirine başladıkları işitiliyordu. Tehcir edilmekte olan Ermenilerin yolda katledildikleri haberi bize kadar [16] ulaşıyor- duysa da biz bunda mübalağa olduğunu düşünüyor, böyle sürü halinde bulunan halkın öldürülebileceğine ihtimal veremiyorduk. Dahası, insanı yakından ilgilendirmeyen meseleler pek o kadar ehemmiyete şayan görülmezler. Nitekim biz de kendi şarkımızda bulunan Ermenilerin maruz kaldıkları zulüm ve vahşeti layık olduğu ehemmiyetle değerlendiremiyor, daha doğrusu rivayet olunan katliamları söylenti sayıyorduk. Fakat memleketimizde daha seyahatin yasaklanmamış olduğu 1915 senesi mayıs ayında İstanbul'a gidip dönen ve duruma şahit olan yolculardan, Bursa ve Adapazarı gibi bize yakın yerlerdeki Ermenilerin tehcirine de başlanmış olduğunu, tren hattı üzerinde yer alan istasyonlardaki çoluk çocuk ve kadınların sefil ve perişan hallerini dinleyerek kendi istikbalimiz hakkında endişelenmeye başlamıştık.

Türkiye'de yaşayan Ermenilerin Cihan Harbi sırasında maruz bırakıldıkları esef verici durum bütün dünyanın malumu olduğundan, biz bu konudaki sözü uzatmayı maksadımız haricinde görüyor ve asıl konuyu, yani "Ankara Ermeni Vukuatı ve Menfilik Hatıralarım"ı yazmaya başlıyoruz. Böyle mühim bir meseleyi yazmaya teşebbüs etmiş olduğumuzdan dolayı kendimize iktidar ve ehemmiyet atfettiğimiz sanılmasın. Biz kendi acımızı her an itiraf etmekten geri durmayız. Bilhassa kaleminin güçsüzlüğünün [17] derecesini bilenlerdeniz. Bu nedenle arzu ederdik ki memleketimizdeki taktıl ve tehcir vukuatı da işinin ehli,

muktedir kalemler tarafından anlatılsın. Ne fayda ki vukuatı güzelce kaleme alabilecek güçlü kalemlerden birçoğu ya katledilmiş ya da tehcir sırasında telef olup gitmiş, hayatta kalanlardan ise, her ne sebeple olursa olsun, buna teşebbüs eden bulunmamıştır.* Menfilik hayatımızı nisyana terk etmeye gönlümüz razı olmadığı için, her husustaki acimizi ve yetersizliğimizi itiraf etmekle beraber, kendimizi hatıralarımızı yazmaktan da alıkoyamadık. Bu nedenle gerek ifadedeki akıcılık gerekse üslup ve kompozisyon hususlarında adeta her satırda tesadüf edilebilecek eksik ve kusurları iyi niyetimize bağışlayarak bizi affetmelerini muhterem okurlardan peşinen istirham ederek asıl meseleye dönüyoruz. Ancak şimdiden şunu arz etmeyi gerekli görüyorum ki, elinizdeki kitabı yazmaya teşebbüs ettiğim zaman, hiçbir türlü duygunun etkisi altında kalmamaya ve her şeyin doğrusunu söylemekten katiyen sakınmamaya azim ve niyet etmiş olduğumdan, muhterem bay ve bayanlar** gerek önceki bölümlerde dile getirmiş olduğum bazı mütalaalardan gerekse ileride tesadüf edilebilecek bazı fikirlerden dolayı bu acizi hoş görsünler.

* Arakelyan kitabını yazarken en azından Mikayel Şamdancıyan'ın, Aram Andonyan'ın, Teotig'in ve Yervant Odyan'ın tanıklıkları yayımlanmıştı. Bunlardan önemli bir bölümü İstanbul'da yayımlandığı gibi, Odyan'ın *Jamanag* gazetesinde tefrika edilmişti. Dolayısıyla Arakelyan'ın niçin böyle bir iddiada bulunduğu sorusu ilginçtir. Burada Katolik Ermenilerin veya Ankara Ermenilerinin tehcirini kastediyor olması ihtimalini de göz önünde bulundurmakta fayda var. 1915 sonrası ilk tanıklık dalgasının bir özeti ve değerlendirmesi için, bkz. Marc Nichanian, *Edebiyat ve Felaket*, çev. Ayşegül Sönmezay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 53-75.

** Burada yazar alışılmışın dışında bir şey yaparak "muhterem kari ve kariyeler" ifadesini kullanıyor ve böylece erkek okurların yanı sıra kadınlara da sesleniyor. Kitabın en sonunda da "muhterem karie ve kariler" ifadesi yer alıyor.

Ankara merkezde aşağı yukarı iki bin Katolik ve altı yüz kadar da Lusavorçagan [Apostolik Ermeni] hanesi vardı.** Hükümet tarafından da, hemşerimiz Müslümanlar tarafından da tereddütsüz tasdik edileceği üzere gerek bunlar ve gerek Rumlar arasında siyasetle uğraşan bir fert bile bulunabilmesi ihtimal dışıdır. Bunlar ticaret ve rahatlarından başka hiçbir şeyi düşünmezler. Zevkine düşkün, hükümete itaatkâr, millet-i hâkimeye, yani Müslümanlara karşı fevkalade hürmetkâr ve mütevazı bir cemaattik.*** Ankara vilayeti Ermenilerinin tamamen masum, suçsuz ve günahsız olduklarını, İttihatçıların kendi hatalarını ve suçlarını

-
- * Arakelyan'ın Ankara'daki Ermenilerin tehcir sürecine ilişkin anlatısını karşılaştırmak için derli toplu ve kısa bir bölüm şu çalışmada bulunabilir: Nesim Ovadya İzrail, 24 Nisan 1915: *İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 173-181.
 - ** "1914'deki sayıma göre şehirdeki 11.246 kişilik Ermeni nüfusun %70'i Katolik'ti." Raymond H. Kévorkian, "Ankara'daki Ermeni Mevcudiyeti Üzerine Birkaç Tarihsel Not", *Sessizliğin Sesi III: Ankaralı Ermeniler Konuşuyor* içinde, ed. Ferda Balancar, çev. Nivart Taşçı (İstanbul: Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013), s. 5.
 - *** Katolik Ermenilerin tehcir karşısındaki "ilk şaşkınlığı" sadece Ankara Ermenilerine has bir durum değildir. Aram Andonyan'ın tanıklığının başında değindiği Apik Cambaz bu duruma güzel bir örnektir. Türkçe konuşan Katolik bir Ermeni olan Cambaz, "Ermeni olmadığını, Katolik olduğunu, yanlışlıkla tutuklandığını" söyler durur ve kendisine Cambazyan denmesine sinirlenerek "Benim ismim Cambaz" diye karşılık verir. Aram Andonyan, *Gomidas Vartabed ile Çankırı Yollarında* (Ek: Naim Bey'in Anıları), çev. Ali Çakıroğlu ve Armand Baron (İstanbul: Belge Yayınları, 2012), s. 51.

güya müdafaa için yayınladıkları, o herkesçe bilinen *Ermeni Hadisatı* başlıklı kitapla da ispat edebiliriz. Bu kitabı okumuş olanların elbette dikkatini çekmiş olacağı üzere, Osmanlı vilayetlerinde yaşayan Ermeniler hakkında, ister gerçek ister gerçek dışı olsun, suçlama vesilesi olacak deliller elde edebilmişler de Ankara'da ne bir yasak silah ve ne de zararlı sayılabilecek tek bir sayfa bile bulunduğuna dair hiçbir kayıt ve işaret yoktur.

Bu bir yana, İttihat ve Terakki [19] taraftarları tehcirden sonra, kiliselerimize varıncaya kadar elekten geçirircesine arama yaptılar; Hıristiyanlar için en mukaddes olan mihraplardaki "malum oda"lara* bile ellerini uzatmaktan çekinmediler. Marhasahaneleri,** okulları ve Ermeni milletine ait diğer bütün mekânları arayıp taradıktan başka, buldukları her şeyi, hatta rahiplere mahsus elbise ve kutsal eşyalara varıncaya kadar ne varsa yağmaladılar. Allah için söylesinler, buralarda vatandaşlıkla bağdaşmayacak ufak bir işaret, en ehemmiyetsiz bir ipucu elde edebilmişler mi?

Ankara Hıristiyanları, hatta buradaki diğer milletlerin fertleri de vazifeşinas, halim selim, yurtsever ve yukarıda da bahsedildiği üzere Müslümanlardan son derece korkan insanlardı. İşte bu halimiz nedeniyle ki, Adapazarı'ndaki ve civarımızda bulunan diğer bölgelerdeki Ermenilerin tehcir edilmeye başlandığı haberini alınca hepimizi tarifi mümkün olmayan bir telaş ve endişe kaplamıştı. Gerçi bazıları bunun Ankara'ya uygulanmayacağına inanıyorlardı çünkü hükümetin sadakat ve dürüstlüğümüzden emin ol-

* Günah çıkarma hücreleri.

** ("Murahasahane", metinde "merhasahane") Başında çoğu zaman episkopos veya rahip unvanına sahip bir ruhani önderin (marhasa / Erm. "araçnort") bulunduğu, kilise yetki bölgesinin idari merkezi (Erm. "araçnortaran").

duğuna güveniyorlardı. Hiç düşünmüyorlardı ki İttihatçı liderlerin maksadı suçluları cezalandırmak değil, programları gereği Hıristiyanlığı Türkiye’den söküp atmak ve imha etmekten, mallarını gasp ederek yağmalamaktan ibaretti. Eğer gerçek suçluları (eğer var idiyse) adil bir biçimde cezalandırmaya niyet etmiş olsalardı [20] şüphesiz ki Ermeniler bu gibi insanlara verilen cezaları kendi elleriyle tatbik etmekte katiyen tereddüt etmezlerdi. Ne fayda ki maksat bu değildi.

5. Silahların Toplanması

1915 senesi nisan ayı başlarında, insanların gelip geçtiği yerlere ilanlar asılarak ahalinin, evlerinde bulunan her tür silah ve bıçağı derhal Merkez Kumandanlığı Dairesi'ne teslim etmesi, emre itaat etmeyenlerin yargılanmaksızın idam edilecekleri beyan olunuyordu. Bu ilanda silahlarını ilk önce teslim etmesi icap eden mahallelerin ismi açıkça belirtilmiş olup, bunların hepsi Ermeni ve Ermeni Katolik^{*} mahalleleriydi.

İlanın ertesi günü Merkez Kumandanlığı Dairesi önünde büyük bir izdiham vardı. Buralarda yaşayan Hıristiyanlar evlerindeki her türlü av tüfeğini, en ufak tabancalarını, av barutu ve saçmalarını, hatta biraz büyükçe olan kıyma bıçaklarını bile birbirleriyle yarışırcaasına hükümete teslim etmeye koşuyorlardı. Ermeni ve Ermeni Katolik mahallelerinde yaşayan Müslümanlar da aynı günlerde silahlarını Merkez Kumandanlığı'na teslim etmişseler de [21] bunlar birkaç gün sonra sahiplerine iade edilmiş ve silah toplamaktaki maksadın sırf Ermeni ve Ermeni Katoliklerin silahlarını ellerinden almaktan ibaret olduğu kulaktan ku-

* Metin boyunca "Ermeni Katolikler" ifadesi kullanılıyor. Katoliklerin, Ermeni kimliğini değil de dinî kimliklerini önceledikleri yönündeki yaygın kanı ve genellikle kendilerini "Ermeni" olarak adlandırmaktan-
sa "Katolik" olarak adlandırmayı tercih ettikleri düşünülürse, bu dikkat çekici bir kullanım. Bunun bir nedeni de Arakelyan'ın memur olması ve bürokrasi dilinde "Ermeni Katolik" tabirinin sıklıkla kullanılması olabilir.

lağa yayılmış olduğundan, bizler hakikaten pek büyük bir endişeye kapılmıştık. Ankara'daki Ermenilerin de tehcir edilmesi için İstanbul'dan emir gelmişse de o sırada Ankara valisi olan Mazhar Bey'in,* Ankaralı Ermenilerin hiçbir suç ve kabahatleri olmadığından, bu emri icra etmemekte olduğu anlaşılmıştı.

Hakikaten de adı geçen Vali Mazhar Bey, Ermeni ve Ermeni Katolik cemaatlerinin önde gelenlerinden birçoğunu makamına davet ederek, "Her ne kadar Dersaadet'ten bu yolda bir emir almışsa da ahalinin suçsuz olduğunu yakinen bildiği için, vicdanına karşı bir harekette bulunmamak adına bu emri katiyen icra etmeyeceğini ve Ankara Ermenilerini, bir örnek teşkil etmek üzere, bu topyekûn tehcir-den istisna tutacağını" belirtmişti. Gerçekten de vali İstanbul'un bu konudaki emrini yerine getirmemiş ve birkaç defa, Ankara halkının masumiyetinden bahsederek, yerlerinde bırakılmalarını ilgili makamdan rica etmişti. Pek ihtimal ki Vali Mazhar Bey bu insanî emelinde muvaffak da olurdu. Fakat heyhat, İttihat ve Terakki Cemiyeti Ankara Sorumlu Sekreteri Necati** ve diğer bazı İttihatçılar Vali Bey'in fikrine katiyen iştirak etmiyorlardı. [22] Çünkü Ermeniler taktik veya tehcir edilecek olurlarsa servetlerinin memlekette kalacağını ve kendilerinin bundan fevkalade istifade temin edeceklerini hesap ediyorlardı. Bu nedenle her gece İttihat ve Terakki Kulübü'nde toplanarak gizli ve hararetli toplantılar yapıyor, tedbirler düşünüyorlardı.

* Valinin tam adı Ali Mazhar Bey'dir. Bkz. Burçin Gerçek, *Akıntıya Karşı: Ermeni Soykırımında Emirlerle Karşı Gelenler, Kurtaranlar, Dörenler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), s. 139.

** Kaynaklarda "Ankara Umumi Muavini" olarak da geçiyor.

O sırada Ankara'da İttihat ve Terakki Fırkası'nın idare heyetindeki bazı kimseler (ki biz burada isimlerini belirtmeyi lüzumsuz görüyoruz) büyüklük göstererek Ankara Ermenilerinin tehcir edilmemeleri hususunda ısrar etmekten geri durmadılarsa da diğer vicdansızları susturmaya muvaffak olamadılar. Binaenaleyh, maksatlarına erişmelerine mâni olan Vali Mazhar Bey'i görevden aldırarak suretiyle işe giriştiler. Vali Mazhar Bey'in ticaretle uğraştığına dair bir yalan uydurup dilekçe yazarak hem Dahiliye Nezareti'ne hem Genel Merkez'e gönderdiler. Aynı zamanda, yukarıda adı geçen Ankara Sorumlu Sekreteri Necati, Vali Mazhar Bey görevde kaldığı sürece Ermenilerin imhasına imkân olmayacağını İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'daki Genel Merkezi'ne bildirerek onun derhal görevden alınmasını talep etti. Zaten Anadolu'yu baştan başa dolaşarak birtakım özel hazırlıklar^{*} yapan, Genel Merkez'deki Bahaettin Şakir ve Topal Atıf gibi hunharlar elbette buna müsaade edemezlerdi. Bunun için Mazhar Bey'e derhal [23] işten el çektirip yerine Atıf [Kamçıl] Bey^{**} adında, vahşi tabiatlı, cellat yaradılışlı, hunhar ve gaddar birisini vali ve Bahaettin adında, şu saydığımız sıfatlara sahip olmakla beraber aynı zamanda züppe, oynak, dalkavuk ve alçak birisini de polis müdürü tayin ederek gönderdiler.^{***}

* Metinde "tertibat ve teşkilat-ı maksuse" ifadesi kullanılıyor.

** Alman diplomatik yazışmalarında Vali Atıf'tan "fanatik bir milliyetçi ve Ermenilerden nefret eden biri" diye söz edilir. Taylan Esin ve Zeliha Etöz, 1916 Ankara Yangını: Felaketin Mantığı (Ankara: İletişim Yayınları, 2015), s. 157.

*** Arakelyan'ın Vali Mazhar Bey ve halefleri konusunda anlattıkları, bu konudaki en güncel araştırmanın sonuçlarıyla uyumlu görünüyor. Bkz. Gerçek, *Akıntıya Karşı*, s. 135-141. Arakelyan'ın anlatımının bir alternatifi de şudur: "Ermeni görgü tanıkları, yirmi yedisindeki bu genç adamın [Atıf Bey] Ankara'da, Bahaettin Bey adında, 'Hristiyanlara duydu-

Bu ikisini seçenler yanılmamışlardı. Bu habisler, ayrı ayrı iki bedene taksim olunmuş iğrenç bir ruh taşıyorlardı, tencere yuvarlanmış kapağını bulmuştu. Ne gariptir ki, yırtıcı hayvanlarda bile rastlanmayan pek vahşi bir hunharlık, insan sıfatında yaratılmış bu mahluklarda fazlasıyla mevcuttu. Bu habislerin Ankara'ya varır varmaz ilk işleri, Ermeniler ve Ermeni Katolikler için seyahati men etmek oldu. Öyle ki bunlardan hiçbirisi, her ne sebeple olursa olsun, katiyen İstanbul'a gidemiyordu. Bir taraftan yukarıda adı geçen Atıf ve Polis Müdürü Bahaettin ile Ankara Sorumlu Sekreteri Necati'nin daima temasta bulunarak taktik ve tehcirin ne surette gerçekleştirileceğinin kararlaştırılmakta olduğunun işitilmesi, diğer taraftan civar vilayetlerdeki Ermenilerin maruz kaldıkları müthiş felaketin haberlerinin ulaşması zavallı Ermenilerin huzur ve rahatını kaçırmış, kimsede uyku kalmamıştı.

bu nefret ve onların mallarına beslediği iştah bakımından kendisinden aşağı kalır olmayan yirmi beşinde bir çocukla' pâyda oluşunu şaşkınlıkla izlerler." Kévorkian, "Ankara'daki Ermeni Mevcudiyeti", s. 8.

18 Haziran 1915'te polis Ermeni ve Ermeni Katoliklerin ileri gelenlerine gidip, "Hükümetten sizi istiyorlar" diyerek hepsini hükümet konağında topladı ve müteveffa Hafız Ağa'nın Hükümet Konağı yakınındaki evinde hapsedti. Bir taraftan da polisler geceleri kapıları çalıp Ermeni erkeklerini yataklarından çıkarıyor; yalın ayak, başı çıplak, Hükümet Konağı'na götürüp hapsediyorlardı. Üç gün kadar devam eden bu icraat neticesinde yaklaşık üç yüz kişi tutuklanmıştı. Fakat ne hikmetse dört beş gün sonra Ermeni Katoliklerin hepsini serbest bıraktılar ve Katolikler öteden beri hükümete sadakatlarıyla öne çıktıklarından, adil olan hükümetin de onları tehcirden muaf tuttuğuna dair bir söylenti yayıldı. Hatta yalanda ve utanmazlıkta o derece ileriye gittiler ki; Ankara Katoliklerinin marhasası Başpiskopos Bahabanyan Krikor Efendi,* birkaç rahip ve bazı ileri gelenlerle birlikte Vali Atıf'a müracaat ederek, "o sırada Çanakkale'den gelmekte olan yaralıların tedavileri için rahibelerin meşhur manastırını ve Ermeni milletine ait bazı diğer mekânları hükümetin emrine vermekte olduklarını [25] ve hükümete naçizane bir hizmet olmak üzere, buralarda tedavi edilecek yaralıların yatak, çamaşır ve

* Osmanlı Arşivi belgelerinde "Ankara Ermeni Katolik murahhasası", "Ankara'da bulunan Katolik Ermenilerin rahibi" vb. ifadelerle tanımlanan Bahabanyan'ın ilk adı "Greguar" olarak da geçmektedir. (BOA. DH.EUM.2Şb 72/52 - 16 Muharrem 1337 / 22 Ekim 1918).

diğer ihtiyaçlarının da cemaat tarafından karşılanacağını” arz etti. Vali Atıf bundan fevkalade memnun ve müteessir olduğunu beyanla Bahabanyan Krikor Marhasa Efendi’ye şöyle dedi:

Marhasa Efendi, böyle kuzu gibi cemaatin ruhani lideri olduğunuz için sizi yürekten tebrik ederim. Herkesin gönül rahatlığıyla işiyle gücüyle meşgul olmasını, hükümetin onların sadakat ve bağlılıklarından son derece emin olduğunu ve haklarında kötü hiçbir niyetinin olmadığını, selamım ile beraber tarafımdan cemaatinize tebliğ ediniz. Her ne kadar hükümet bir ihtiyat tedbiri alarak, suç işlemesi muhtemel kişileri memleketten uzaklaştırmayı planlıyorsa da cemaatiniz her türlü şaibeden uzak olduğundan, onlar için böyle bir durum söz konusu olamaz. Müsterih olunuz ve hükümetin adaletine güveniniz. Cemaatinize de bu yolda telkinde bulununuz ki zavallılar lüzumsuz yere endişe ve telaşa kapılmasınlar.

Marhasa Efendi bu sözleri ahaliye aktardı ve korkularını bertaraf ederek herkesin işiyle meşgul olmasını tavsiye etti. Bu sırada, hapishanelerde müebbet kalebentliğe veya küreğe mahkûm ne kadar canı ve katil varsa hükümet hepsini serbest bırakmış ve silahlandırmıştı.’ Dahiliye Nezareti’nden gelmiş olan emir Ermenilerin imhası mealinde olduğundan, diğer birçok [26] yerde olduğu gibi, eğer memleketimiz Ermenilerinin taktiline niyet edilmeyip de yalnızca tehcirle yetinilmiş olsaydı, Ermeni Katolikler gibi onlar da yollarda açlık, sefalet, zulüm ve mahrumiyet ne-

* “3 Mart 1915’te, Ankara Sağlık İşleri Müdürü Mahmut Celalettin Bey, Yüzbaşı Fehmi Bey, Albay Mehmet Vasıf Bey, Ankara Jandarına Birliği Kumandanı ve istinaf mahkemesi hâkimi Ali Haydar Bey tarafından oluşan bir komisyon tarafından 249 suçlu Ankara Merkez Hapishanesi’nden salıveril[di]” Kévorkian, “Ankara’daki Ermeni Mevcudiyeti”, 9.

ticesinde ölüp gidecekler ve İttihatçı liderlerin Ermenileri imha politikası bu şekilde de gerçekleşmiş olacaktı. Fakat adları yukarıda geçen İttihat ve Terakki Fırkası temsilci ve memurları bu imha işini daha vahşice ve gaddarca tamamlamayı kafalarına koymuşlardı. Bir taraftan hapishanedeki cani ve katil tutukluları tahliye edip silahlandırırken bir taraftan da memleketin “kabadayı” ve “efe” güruhunu birer ikişer İttihat ve Terakki Kulübü’ne davet edip onlara birtakım talimatlar veriyor, tembihlerde bulunuyorlardı. Polisler ise gece gündüz evleri basarak ele geçirdikleri her yaştan Ermeni erkeğini tutuklamaktaydılar. Bu şekilde hapse atabilmiş oldukları iki yüzü aşkın Ermeni erkeğini, 1915 senesi temmuz ayı sonlarında bir gece, ilk posta olarak sevk ettiler.*

* Arakelyan’ın burada ve bir sonraki bölümde anlattığı “ilk icraat” diğer kaynaklarla uyum içerisinde. Üstelik bu kaynakların bazılarının Arakelyan’ın kitabından haberdar olmaları mümkün görünmüyor. Dolayısıyla, zaten Arakelyan’ın sağladığı bir bilgiye dayanarak Arakelyan’ın anlatısının sağlamasını yapmak gibi bir döngüsellığe düşmüş olmuyoruz. Bkz. *a.g.e.*, 8–14. Ayrıca, derli toplu bir özet ve kaynaklar için bkz. Esin ve Etöz, *1916 Ankara Yangını*, 155–174.

Beşinci Kolordu'nun teçhizat ambarından almış oldukları organlarla bu iki yüzden fazla zavallı Ermeni'yi dörder dörder sıralayıp kollarını arkadan sıkı sıkı birbirine bağlamış ve geceleyin arabalara bindirerek Ankara'dan otuz beş-kırk kilometre uzaklıkta bulunan Bala kazası yolu üzerindeki Beynam köyü civarında bulunan, Kuyrukçuzade Ziya Bey'e ait ormanlık alana götürmüşler. Gerekli hazırlıklar önceden tamamlanmış olduğundan, orada hazır bulundurulan bir sürü vahşi katil, kolları bağlı halde ormana sokulmalarının ardından bu bedbahtları kama, bıçak, nacak ve benzeri kesici aletlerle öldürmeye başlamışlar. Polis komiserlerinden Sakallı İbrahim bu katliamı yönetiyor ve kolları bağlı insanları öldürmekten hayvanca bir lezzet alan o canavarlara talimat veriyormuş. Bazıları jandarma yüzbaşlarından Rahmi Bey'in de bu katliama nezaret etmiş olduğunu iddia etseler de biz bunun doğruluk derecesini tatminkâr bir biçimde saptayamadığımız için bu konuda kesin bir fikir beyan etmiyoruz. [28] Tabii biz bu vahşet sırasında orada bulunmadığımızdan, dehşet verici canavarlar tarafından o korkunç ormanda o zavallılara karşı gerçekleştirilen ve emsaline Orta Çağ'da bile ender olarak rastlanabilen zulüm, vahşet, habislik ve cinayeti hakkıyla anlatmaktan aciziz. Binaenaleyh olan biteni, katliama bizzat iştirak etmiş olan bazı alçak ve aşağılık kimselerin

böbürlenerek anlattıklarına dayanarak hikâye etmekle yetineceğiz. Bunların ifadelerine göre şöyle olmuş:

Bu iki yüzü aşkın, kolları birbirine bağlanmış Ermeni erkeği; söz konusu ormana götürülüp, onları öldürmek için evvelce çağırılmış ve orada toplanmış olan katillere teslim edilmişler. O habisler de ellerindeki balta, kama, yatağan vs. ile kafa, göz, surat, göğüs, neresi rast gelirse vurmaya başlamışlar. Bu dörder dörder bağlanmış bedbahtlardan biri, beynine indirilen bir balta darbesi ile anında düşüp ölmüş. Bir diğeri, kalbine doğru saplanan kamanın tesiriyle acı acı feryat ederek yıkılmış. Üçüncüsünün karşısında daha vahşi, daha taş yürekli biri varmış. Gadrinin kurbanı olacak bedbahtın ani bir ölümle ölmesini hayvanî öfkesinin yatışması için yeterli görmeyerek önce gözlerini oyup içindeki vahşet duygusunu tatmin etmiş. Dördüncü sıradakinin karşısına dikilen hunhar ise, her şeyden evvel, öldüreceği adamın parmağındaki nişan yüzüğünü almak sevdasıyla önce onun parmaklarını kesmiş. [29] Kollarından birbirine bağlı bedbahtlardan biri ölmüş, diğeri can havliyle çırpınmakta, bir diğeri gözlerinin oyulmasının verdiği acıyla canhıraş feryatlar etmekte, öbürü ise gözlelerinden yaşlar akarak ve kilitlenmiş dişleri arasından bir şeyler mırıldanarak, türlü acılar içinde, kâinat yaratıldığından beri benzeri görülmemiş bu vahşeti, bu cinayeti izleyerek itlaf edilme sırasının kendisine gelmesini beklemekteymiş. Bu suretle telef edilenler arasında metanetli olan kimileri zevcelerine son bir selam yolluyor, kimileri nişanlılarına bağırarak elveda diyor, kimileri ciğerpare yavrularının isimlerini zikrederek onları kucaklıyor gibi yapıyormuş. Velhasıl iblislerin bile tahammül edemeyeceği bir çılgılık, bir inilti, bir feryat figan ayyuka çıkmış. Katliamı

idare edenler ise bu vahşet manzarasını hissizce seyrediyor, katilleri teşvik edip cesaretlendirmek için ara sıra “haydi aslanım”, “vurun yiğitlerim” türünden laflar ediyorlarmış.

Gerek gazetelerde gerekse kitaplarda bu vukuatı anlatmış olan bazı yazarlar, bu ilk katilede öldürülen meşhur avukat Armenak Yenovkyan Efendi’nin, “Biz suçsuz olduğumuz halde bizi itlaf ediyorsunuz, toprağa dökülecek kanlarımız size daima ‘lanet’ diye feryat edecektir,” dediğini; Rupen Saulyan Efendi’nin de, “Beni telef etmeyiniz de on bin lira vererek bir cami yaptırayım,” [30] diye teklifte bulunduğunu; Onnig Miskciyan Efendi’nin ise, “Elli bin lira civarında olan servetimi terk edeyim de beni öldürmeyiniz,” demiş olduğunu beyan etmişlerse de bizim etraflı araştırmamıza bakılırsa bunların hiçbirisi tek bir söz bile sarf etmemiştir. Yalnızca, adı geçen Armenak Efendi “Haksız yere kanımıza giriyorsunuz” diyebilmiş, diğerlerinin son sözleri, yukarıda arz olduğu üzere, sevdiklerine selamdan ibaret kalmıştır.

Her neyse, bu şekilde itlaf olunan zavallıların elbiseleri, ayakkabıları, hatta çamaşırları katiller tarafından yağmalandıktan sonra kimi ölmüş, kimi de yarı canlı halde, önceden hazırlanmış hendeklere atılarak üzerlerine sönmemiş kireç ve toprak atılmış, katiller de vazifelerinde büyük bir yiğitlikle muzaffer olmuş kahramanlar gibi Ankara’ya dönmüşlerdir.

Bu üç gün boyunca polisler her tarafı arayarak yakalayabildikleri Ermeni erkeklerini hapse atmışlardı. Böylelikle yüz elli kadar Ermeni tutuklanmıştı.

Bu suretle toplanmış olan ve sevk edilerek öldürölme-leri kararlaştırılmış bulunan bu ikinci kafileyi o kadar uzak mesafelere götörmeyi lüzumsuz ve fazla bir zahmet adde-derek, Ankara'dan iki kilometre mesafede bulunan Kayaş köyü civarına götördüler. Bunlar da evvelki kafiledekiler gibi dörder dörder birbirlerine bağıydılar. Birkaç gün ev-velinden söz konusu köyün civarındaki Mamak ve Gicik köylerini meseleden haberdar edip, geceleyin getirecekleri Ermenilerin öldürölmesi için gerekli hazırlıkların yapıl-masını sağlamışlar, Ankara içinden de ücretli ve ücretsiz adamlar tedarik edip kafilenin ardınca göndermişlerdi.

Bu ikinci kafileyi cinayet mahalli olarak seçilen Kayaş köyü yakınına götörüp oradan geçen çayın kenarında diz çöktürmüşler. Gerek gruba Ankara'dan katılan katiller ve gerek civardaki Kürt köylöleri bu zavallıları da tıpkı Kuyrukçuzade'nin Beynam köyü yakınındaki ormanında itlaf edilen birinci kafiledekiler gibi telef edip üzerlerinde-ki eşyaları yağmalamışlar ve her tarafları deşilmiş, kanlar içindeki cesetlerini de gelişigüzel oraya bırakıvermişler. Cesetlerin görüntüsü o kadar korkunçmuş ki, [32] görenle-rin aklını yitirmesi pek mümkünmüş. Katliama sahne olan Mamak köyünden —ne fayda ki adını öğrenemediğimiz— bir çoban vukuatı şu suretle hikâye ediyor:

Ben dağda davar gdyordum. Sabaha karşı ömrümde hiç işitmemiş olduğum korkunç bir feryat ve acı acı inilti-ler işittim. nce korkumdan bulunduğum yerde büzülüp kaldım. Sonra ne olup bittiğini anlamak merakıyla tepeye çıkıp etrafıma baktım. Gördüm ki Ermenileri ldryorlardı. O hali tarif etmek mümkün değil. Halin dehşetine yüreğim dayanmadığından davarları sürüp hemen oradan uzaklaştım. eyrek saatlik mesafeden korkunç feryatlar işitiliyordu. Zavallıların haline dağlar taşlar ağladılar. mrmn sonuna kadar o manzara gözümün önünden gitmeyecek, o korkunç sesler kulaklarımdan çıkmayacak. Bilmem ki Allah bunu bizim yanımıza bırakacak mı?

Yukarıda adı geçen Gicik köyünden Topal Hoca namıyla bilinen bir şahıs da olayı şu yolda tarif ediyor:

Ermenileri itlaf edilmek üzere geceleyin Kayaş köyü civarına getireceklerini ve katliama iştirak edecek köy delikanlılarına onar mcidiye verileceğini bir gün evvelinden bize haber verdiler. Köyümüzün delikanlıları hazırlanıyorlardı. Benim de evimde bir odun nacağım vardı. Gece onu bile dim ve seher vakti cppemin altında [33] saklayarak köyden çıkıp tayin olunan mahale vardım. Ermenileri getirmişler, çayın kıyısına diz ktrmşlerdi. Polisler, jandarmalar ve şehirden birçok delikanlı vardı. Komiser Sakallı İbrahim Efendi ile konuştum. İbrahim Efendi bize, "Ben abdest bozacak gibi buradan ayrılır ve bir el ateş ederim, siz silah sesini duyunca bunları öldürmeye başlarsınız," dedi. Eline bir ibrik aldı ve kala-balıktan biraz uzaklaştıktan sonra bir el ateş etti. Biz de Ermenileri itlafa başladık. Bir feryat figandır gidiyordu. Ermenilerin birçoğunun dişleri korkudan kilitlenmişti. Dudaklarını açıp dişlerini göstererek sırtır gibi yalvarıyorlardı. Köylüler gelinceye kadar ben beş kadar Ermeni

öldürmüştüm. Sonra yoruldum. Elimdeki nacağı çaya atıp bir söğüt ağacının altına oturdum. Gerek şehirden gelmiş delikanlılar gerekse köy delikanlıları Ermenilerin hepsini temizlediler. Hükümet emir verdi, biz de yaptık. Vebali varsa onlara aittir.

Biz bu hikâyeler için yorum yapmayı gereksiz addediyoruz çünkü vukuata bizzat şahit olmuş olanların ifadelerine yorum yapmanın onların ehemmiyetini azaltacağı zannındayız. Yalnız, muhterem okurlardan, bu korkunç manzarayı zihinlerinde canlandırmalarını rica etmekle yetiniyoruz.

Her neyse, sonradan tutuklayabildikleri Ermenileri de yine bu suretle itlaf ettikten sonra, memlekette bir on beş gün kadar sükûnet hüküm sürmüştü.

Birçok İttihatçı, Katoliklere bir şey olmayacağına dair namusları ve evlatları üzerine bin türlü yemin ediyorlardı. Fakat biz bu yeminlere katiyen itimat edemiyor ve mümkün değil müsterih olamıyorduk. Zira İstanbul'a gitmek isteyenlere seyahat izni vermedikleri gibi, Ermenilerin katline bizzat iştirak etmiş olan bazı fesatçıları, kollarına kırmızı bez parçası bağlayarak, güya düzenin temini bahanesiyle ve polis muavini adı altında, silahlandırmışlardı. Biz, Ermenilerin nasıl öldürdüklerini söylentiler yoluyla haber almış ve bilhassa onların ceket, ayakkabı ve yüzüklerini katillerinin ellerinde görerek korku ve dehşete kapılmıştık. Tanıdığımız Müslümanlara Ermeni Katolikler hakkında da aynı işin icra edilip edilmeyeceğini soruyor fakat "katiyen"den başka cevap alamıyorduk. İhtimal ki onların birçoğunun da bu konuda malumatları yoktu ve "Katolikler için bir şey yoktur" derken yalnızca kendi kanaatlarını söylüyorlardı.

Ermenilerin bu suretle itlafından birkaç gün sonraydı. Bir akşamüzeri Balık Pazarı'nda Şehzade Şemsettin Efendi'ye rastladım. Kendisiyle ahabplığım vardı. Biraz hoş beşten sonra, "Şemsettin Efendi, rica ederim, Katolikler hakkında da bir tasavvur olup olmadığını bendenize söyleyiniz," dedim. [35] Tebessüm etti ve "Sen az çok zeki bir adam olduğun halde bunu sormaya lüzum gördüğüne şaşırdım. Ha Ermeni ha Katolik Ermeni, ikisi de aynıdır.

Tabii ki on beş gün sonra da size...” dedi. Donakaldım ve başka bir söz söyleyemeden alık alık yüzüne bakmaya başladım. Pek ileri gittiğini anlamış yahut üzüntümü gidermeye lüzum görmüş olmalı ki, “Latife ettim, seni korkutmak için öyle söyledim. Müttelikimiz Avusturya tamamen Katolik iken hiç Katoliklere dokunulur mu?” diye ekledi. Fakat ben ilk sözün ciddiyetine, sonrakinin ise üzüntümü hafifletmek için söylenmiş olduğuna kanaat getirmiştım, ayrıldık. Taş Han civarındaki Galatya kahvehanesine doğru gittim. Mazhar Bey’in oğlu Nihat Bey’le Balcı İsmail Ağa çayhanenin kapısı önünde birer sandalyede oturuyorlardı. Yanlarına yaklaşıncı gülmeye başladılar. Nihat Bey de “Hazır ol, on beş güne kadar siz de gidiyorsunuz,” dedi. Meğer Şemsettin Efendi, benden ayrıldıktan sonra, onları görmüş, aramızda cereyan eden konuşmayı anlatmış ve benim son derece korkmuş olduğumu da ilave etmiş, onlar da beni alaya alıyorlarmış. Nihat Bey, İttihat ve Terakki’ye [36] muhalif partiden, şair tabiatlı ve ciddi bir şahıstı. Kendisiyle öteden beri münasebetimiz vardı, ona güvenebilirdim. Bu nedenle, “Nihat Bey, rica ederim alay etmeyi bırakınız, mesele latife kaldırmayacak kadar ciddi ve ehemmiyetli. Çünkü burada mevzubahis olan hayat memattır. Sağlam bir malumatınız varsa bana ondan bahsediniz,” dedim. “Vallahülazım, bilmiyorum. Bizim Şemsettin’in haberi olur, ben gizlice ondan öğreneyim de sonra sana malumat veririm,” dedi. Şemsettin Efendi hem dayısının oğlu hem de kayınbiraderiydi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne mensup olduğundan, meseleden malumatı olması lazım gelirdi.

Ben Nihat Bey’in vereceği haberi beklerken, bir yandan da tanıdığım diğer Müslümanlardan meseleyi soruş-

turmaya uğraşıyor fakat mümkün değil sıhhatli bir malumat edinemiyordum. Mamafih, hüküm süren sessizlikten, bir fırtınanın patlamak üzere olduğu anlaşıyordu. Kasvetli günler birbirini takip ediyor, fakat Katoliklere bir şey yapılmıyordu. Ne düşünüyorlardıysa, gerek Vali Atıf ve Polis Müdürü Bahaettin gerekse Ankara Sorumlu Sekreteri Necati bu konuda büyük bir ketumiyet içindeydiler. Mevsim yaz olduğu için, memleketimizin eski âdetlerinden olduğu üzere, halkın büyük kısmı bağlarda bulunuyorlardı. Fakat Ermeni erkeklerinin sevk edilmesi yüzünden erkeksiz kalmış olan aileler alelacele şehre [37] dönüyorlar ve Katoliklerin de toplanacağı söylentisi yayılmış olduğundan, bu ailelerden bazıları da kasabaya taşınıyorlardı. Fakat Vali Atıf'ın emri üzerine polisler yollarda rastladıkları eşya yüklü arabaları geri çeviriyor ve herkesin rahatına bakmasını, bu heyecan ve telaşın yersiz ve beyhude olduğunu söylüyorlardı. Ayrıca, önceden sevk edilen Ermenilerin Kırşehir ve Yozgat sancaklarına gönderilmiş olduklarını duyuruyor, hatta Garabed ve Armenag gibi imzalarla telgraflar tertip edip bunların birçoklarından mektuplar bile geldiğini beyan ederek efkâr-ı umumiyeyi yanıltmaya çalışıyorlardı.

Bu sırada Corci Siyahyan* Efendi İstanbul'a gitmek üzere seyahat varakası almaya muvaffak olmuştu ve ona bu varakanın verilmesi Katolikler aleyhine bir tasavvur olmadığı kanaatini oluşturduğundan, hepimiz de fevkalade sevinmiştik. Heyhat ki bu sevinç pek kısa bir müddet devam etti. Corci Siyahyan Efendi trene binmek üzere gara gidip seyahat varakasını kaydettirmek için istasyon komiserliğine sunduğunda, komiser varakayı elinden almış ve

* Orijinal metinde yer yer "Seyahyan" olarak da yazılıyor.

onun seyahat etmesine izin vermemiş. Bu haber yıldırım hızıyla yayılmış ve hepimizi yeni baştan korkuya, telaşa ve dipsiz bir üzüntüye düşürmüştü. Ahali bütün işini gücünü bırakmış, yalnız bu meseleyi düşünüyordu. Hepimiz, “ne olacağız?”, “ne yapacağız?” diyerek yazıklaşıyor ve çaresizce birbirimizden medet umuyorduk. [38] Mektuplar sansürlendiği için İstanbul’daki bazı makamlara müracaat ederek yardım talebinde bulunmak mümkün olmadığı gibi, gidip gelen yolcular vasıtasıyla mektup kaçırmamanın da çeşitli tehlikeleri vardı. Bu nedenle hiçbir teşebbüste bulunamıyor ve kapana kısılmış kuş gibi çırpınıyorduk. Her ne kadar talihin bir lütfu yahut tesadüfün bir cilvesi sayesinde o sıralarda İstanbul’da bulunan Arslangülyan Hovsep ve Siyahyan Onnig efendilere “Yağlar kokmak üzeredir, orada bir tedbir düşününüz ve acilen icabına bakınız” türünden telgraflar çekiliyorduyorsa da içimizi ferahlatacak bir cevap almaya muvaffak olamıyorduk. Çünkü ya bu telgraflar alıcılarının eline geçmiyordu ya da onlar İstanbul’da müracaat ettikleri makam ya da kişiler tarafından soğuk bir muamele görmekte, lakaytça karşılanmaktaydılar.

Bu derece şiddetli bir baskıya rağmen, Marhasa Bahabanyan Krikor Efendi, Duyûn-ı Umumiye memurlarından Levon Efendi ve asker Müsü* Andon Sakayan vasıtasıyla birer mektup göndererek İstanbul’daki Katolik Ermeni kaymakamına müracaatla Katoliklerin de tehlike altında olduğunu haber vererek bu tehlikeyi önlemek için acil tedbirler alınmasını rica etmişse de, ileride görüleceği gibi, Monsenyör Dolci** cenapları vasıtasıyla müracaat edilen makamlar Katolikler hakkında endişe edilecek bir

* Mösyö.

** Vatikan papalık elçisi Kardinal Angelo Maria Dolci.

durumun kesinlikle olmadığını temin etmişlerdi. Her ne kadar Ankara'dakiler de Katolikler hakkında hiçbir kötü niyet olmadığını beyan edip bu konuda güvence vermedilerse de [39] demiryolu güzergâhındaki Sincan köyü, Malıköy ve Polatlı istasyonlarında bulunup ticaretle iştigal eden Ermeni ve Ermeni Katoliklerin meçhul bir yere sevk edilmiş oldukları ve hayatta olup olmadıklarının bilinmediği haberi alınmıştı. Ayrıca gruba sonradan katılan bazı arabacı ve yolculardan; Bala, Haymana, İstanoz, Yabana-bad, Ayaş, Nallıhan ve diğer kasabalardaki Ermeni ve Ermeni Katoliklerin de sürülmüş oldukları, bu insanların nereye götürüldüklerinin ve başlarına ne geldiğinin meçhul olduğu haberi geldiğinden, birçoğumuz bugün değilse de bir gün bizim de bu felakete uğrayacağımıza kesin kanaat getirmiştik.

24 Ağustos 1915 Salı günü, Bala kazası Reji memuru Sait Efendi izinli olarak Ankara'da bulunuyordu. Kendisini o memuriyete bu aciz tayin ettirmiş olduğum için bana karşı şükran borçlu olduğunu ve yalan söylemeyeceğini düşünerek Bala kazasındaki Ermeni ve Ermeni Katoliklere ne olduğunu, Ankara'daki Ermeniler hakkında da bir tasavvur olup olmadığını sordum. Kasabalarında bulunan sekiz on Ermeni Katolik erkeğinin de diğer Ermenilerle birlikte iki üç saatlik bir mesafeye götürülüp öldürüldüğünü ve Ankara'daki Katolikleri de birkaç güne kadar toplayacaklarını söyledi. Yüzümün birdenbire sararmasından mı yoksa gayriihtiyari sarsılmamdan mı, her nedense, altüst olduğumu anlayarak, [40] "Siz Rum değil misiniz, neden korkuyorsunuz?" diye ilave etti. İsmim Simon olduğu için beni Rum bellemişti. Gelişigüzel bir cevap verip onu başımdan savdıktan sonra, çocukluktan beri birlikte büyü-

düğümüz arkadaşım ve aynı zamanda Reji'de meslektaşım olan Vensan Abdalyan Efendi'yi Reji dairesinin arkasındaki Kalealtı'na götürerek, Sait Efendi'den almış olduğum malumatı ona da verdim ve nasıl hareket etmemiz gerektiğini sordum. Birçok fikir alışverişinde bulunduk. Bir iki çuval ekmek bulup civar dağlardaki bildiğimiz mağaralardan birine sığınmayı yahut Müslüman elbisesi giymeyi ve gündüzleri uyuyup geceleri dağdan dağa aşarak İstanbul'a kadar kaçmayı düşündük. Fakat bunları yaparak selamete çıkma ümidi pek zayıftı ve mümkün değil bir kurtuluş yolu bulamıyorduk. Artık bizim de toplanacağımızı ve diğer Ermeni kardeşlerimiz gibi itlaf olunacağımızı her türlü şüpheden uzak görüyorduk.

Akşam Reji'den çıkana kadar münasip bir tedbir düşünmemiştik. Ertesi gün yine bu konuda fikir alışverişinde bulunmak üzere birbirimizden ayrıldık. Ben yaşamla ölüm arasındaki gibi garip bir haldeydim. Eve geldiğimde, henüz hiçbir felaketten etkilenmeyecek bir yaşta bulunan kerimem gülerek ve "Baba!" diyerek boynuma sarılınca o kadar müteessir oldum ki ağlamamak için kendimi pek zor tuttum. [41] Ölüm, müebbeden ayrılık muhakkak gibiydi. Hem de ne feci bir ölüm, ne dehşetli bir ayrılık. Kaybedilecek vakit yoktu. Kurtuluş için bir tedbir düşünmeli, bir çare bulmalıydı. Zihnime üşüşüveren bin türlü fikirden hiçbirisini uygulanabilir yahut selamete çıkmak için yeterli bulmuyordum. Evimizin tam karşısındaki evde oturan dayım Onnig Kasbaryan'a haber gönderdim, geldi. Meseleyi etraflıca anlattım. Kendisi azimli ve cesur bir adamdı. İkimiz başbaşa enine boyuna konuştuk. Yine bir selamet yolu bulamadan ayrıldık. Aklıma Nihat Bey'e müracaat etmek geldi. Zaten kendisi meseleyi soruşturup

bana haber vereceğini söylemişti. O günden beri de onu görmemiştim. Gece epey ilerlemiş, alaturka saatle akşamın ikisi olmuş, yani günbatımının üzerinden aşağı yukarı iki saat geçmişti. Sokağa fenersiz çıkmak hükümet tarafından yasaklanmıştı. Bir fener alarak sokağa fırladım ve doğruca Nihat Bey'in konağına gittim. Selamlık kapısını açıp yukarı kattaki odaya girdiğimde Balcı İsmail Ağa ile Orman Başkâtibi Ali Efendi'nin Nihat Bey'le beraber oturmakta olduklarını gördüm. Onları da tanıyordum. Elimdeki feneri söndürmeden odanın ortasına koydum ve yere diz çökerek, titreyen bir sesle, [42] "Allahınızın aşkına, bir tek beni olsun kurtarınız," diyebildim. Gerek bizi bekleyen korkunç akıbeti düşünerek gerek dakikalarımızın sınırlı olması ve bilhassa durumun vahameti bende şiddetli bir ağlama arzusu uyandırmıştı. Ağlıyordum. Nihat Bey'in Lebid isminde ve hemen hemen kızımın aynı yaşta bir oğlu vardı. Validesi vefat etmişti. Bu çocuk da pederinin yanbaşıda oyun oynuyordu. Nihat Bey'in babalık duygularını harekete geçirmek emeliyle, "Ben de pederim, benim de bir evladım var. Düşününüz, Nihat Bey, sizi evladınızdan ayırıp öldürecek olsalar, siz de benden yardım istesenez," dedim. Bir taraftan da hıçkıra hıçkıra ağlıyordum. Nihat Bey kalktı, elimden tutarak beni sedire oturttu. Bir sigara verip, "Hele şu sigarayı yak," dedi. O da çok müteessir olmuştu. Hatta yanaklarından aşağı bir iki damla gözyaşı yuvarlandı. Gözyaşlarım dinmişti. Nihat Bey yanıma oturarak şöyle dedi:

Simon, boş ümitlerle seni kandırmaya vicdanım elvermez. Evet, Katolikleri de toplayacaklarmış ve bilmiyorum ne yapacaklar. Bunu kesin olarak öğrendim. Fakat seni bundan kurtarmak için ne fayda ki bir çare göremiyo-

rum. Akla gelebilecek dört türlü tedbir olabilir. Birincisi, Müslüman olmak. Lakin sizden evvel sevk edilen Ermeniler arasından Müslüman olmak isteyenleri “Son nefeste iman olmaz” diyerek reddettiler. [43] İkinci tedbir, seyahat varakası alıp İstanbul’a kaçmak. Fakat Siyahyan Corci Efendi’yi gördünüz. Trene bineceği sırada seyahat varakasını elinden aldılar. Üçüncüsü, kılık değiştirip köyden köye geçerek İstanbul’a ulaşmak. Fakat yolda karşılaşacağın ilk insan seni öldürür, çünkü kadınlara varıncaya kadar herkese tembihte bulunuldu. Dördüncü ve son çare, bir tayyare bulup binmek ve İstanbul’a hiç uğramadan Çanakkale’nin öte tarafındaki İmroz adasına inmek. Ama bu da bir hayal. Onun için, madem ki yapılacak bir şey yok, kaderin hükmüne razı ol ve bekle. Şunun şurasında bir iki gün ömrün kalmış. Git karını, çocuğunu çocuğunu doya doya sev. Metin ve cesur ol; toprağın altı, üstünden rahattır.

O âna kadar söze hiç karışmamış olan Orman Başkâtibi Ali Efendi asabi bir şekilde ayağa kalktı ve bana hitaben, “Bir karın ve bir çocuğun varmış. Onları al, bize gel. Ben sizi iki ay saklarım, kimseye göstermem, on para da istemem,” dedi. O Ali Efendi ki, şu anlattığım vukuattan iki gün sonra Karaoğlan Çarşısı’nda Halim Bey’in kahvehanesinde otururken Ermeni Katoliklerin de toplanarak grup halinde hapishaneye götürüldüklerini görünce teesür ve merhametle galeyana gelerek ayağa fırlayıvermiş ve birçok İttihatçının da bulunduğu bir ortamda, “Böyle bir kararı veren ve imzalayan vekillerin ben...” diyerek küfür etmiş olduğundan [44] az kalsın asılarak idam edilecekti ki araya girerek Vali Atıf’tan onu affetmesini rica eden pek çok kişi sayesinde, memuriyetten kovulmak suretiyle yakayı zor da olsa kurtarmaya muvaffak olabilmişti.

Her neyse, ben ümitsizlikten tek bir söz bile etmeyi beceremedi alık alık düşünüyordum. Biraz daha orada kalıp sükûnetimi az çok geri kazandıktan sonra her ikisine de teşekkürlerimi dile getirdim ve ölüme mahkûm olduğumuz için, o âna kadar bir kusurum olmuş ise affetmelerini rica edip vedalaşarak ayrıldım.

Artık tutuklanıp taktir edileceğimiz günü kalp çarpıntısıyla bekliyor ve mümkün olduğu kadar münasip bir dille aile fertlerimizi durumdan haberdar edip onlara bazı vasiyet ve tembihlerde bulunuyorduk.

27 Ağustos 1915 Cuma günü sabahı polisler Ermeni Katoliklerin marhasahanesine giderek, Vali Bey'in Marhasa Efendi'yi bütün rahiplerle birlikte görmek istediğini ve hiç vakit kaybetmeden hep beraber Hükümet Konağı'na gitmelerini söylemişler. Diğer taraftan polisler cemaatin ileri gelenlerine gidip, "Müdafa-yı Millî" için yardım toplanması konusunda fikir alışverişinde bulunmak üzere hükümet tarafından istendiklerini bildirmiş ve böyle bir hileyle gerek Marhasa ve rahipleri gerekse ahalinin ileri gelenlerini hükümete çağırmışlardı. Daha sonra çarşı, pazar, bedesten ve mahalle aralarına polis, asker, jandarma ve ne şekilde görevlendirildiklerini önceki bölümlerde arz ettiğimiz "polis muavini" adı altındaki efeleri gönderip bütün Ermeni Katolik erkeklerini tutuklamaya başladılar. O gün akşama kadar evleri basarak, bağları kuşatarak Katolik erkekleri topladılar. Söz konusu cuma gününün sabahından başlayarak pazar akşamına kadar, gece gündüz, polisler ve jandarmalardan başka, köylüler, avam takımı ve bütün Müslümanlar "gâvur" yakalamakla meşguldüler. Arzu ettikleri eve giriyor, istedikleri yeri arıyor, kadınlara galiz bir dille hakaret ve küfür ediyor ve tüm bu hareketlerinden dolayı iğrenç, tiksinc bir haz alıyorlardı. [46] Katolikleri saklayan Müslümanların idam edileceklerine dair bir söylenti çıkarmış oldukları gibi, ellerine geçen Ermeni

erkeklerini öldürmeleri için civar köylerin ahalisine de kesin emirler vermişlerdi.

Bu satırların aciz yazarı da cuma günü tutuklananlar arasındaydı. Gerçi tutuklamalar başladığı sırada kilisenin kandilcisi Müsü Hagop Mardirosyan beni görüp “Katolikleri de toplamaya başlamışlar. Ben saklanacağım, sen de saklan ve ortalarda görünme,” diyerek kıymetli ve insanca bir uyarıda bulunmuştu. Fakat saklanmanın bir faydası olacağını ümit etmediğimden, sonraya kalıp da daha fazla işkence ve eziyete maruz bırakılmamak gibi garip bir mü-talaayla onun bu uyarısına kulak asmamış ve bile isteye gidip, Balık Pazarı’nda kordon altına alınmış olan ahalinin arasına karışmıştım.

Balık Pazarı, At Pazarı, Bedesten, Koyun Pazarı, Kara-oğlan Çarşısı, velhasıl bütün alışveriş pazarı kordon altına alınmıştı. Esnaf, tüccar ve zanaatkârların hepsi, dükkânlarını bile kapamaya fırsat verilmeden doğruca hapishaneye sevk edilip kondular. Bir taraftan da bağlara giderek evleri arıyorlar, yakalayabildikleri Ermeni ve Katolikleri hapse atıyorlardı. O cuma günü akşama kadar altı yüzden fazla kişi tutuklanmışsa da tek bir kadın bile hapishaneye gele-rek bizi arayıp sormamıştı. [47] Zavallılar kim bilir nasıl bir felaketin ortasında kalmışlardı ki erkekleri aramaya vakit bulamamışlardı.

Ah... Hapse atıldığımız cuma akşamı, sonunda katle-di-leceğimiz yolculuğun ilk durağı olan o uğursuz zindanda, akşamın karanlığı ortalığı istila ettiğinde, zevcesinden ve ev-ladından uzakta, onlardan ayrılmış ve her türlü yardımdan ümidimizi kesmiş olduğumuz sırada hissettiğimiz keder, acı ve ıstırapların derecesini acaba hangi muktedir kalem tarif edebilir? Her akşam pederlerini karşılamaya alışmış

olan o masum çocuklar kim bilir o akşam nasıl boyunlarını bükerek için için ağlıyorlardı. Valideler ve zevceler, belki de yakalanmamışlardır ümidiyle evlat veya kocalarını saatlerce sabırsızlıkla bekleyip, ümitlerinin boşa çıktığını anlaşıncaya kim bilir nasıl müthiş bir üzüntüye kapılıyorlardı.

Biz bunları düşünerek o kadar üzülüyor ve azap çekiyorduk ki sanki teneffüs etmekte olduğumuz hava kâfi gelmiyor, boğulacağız zannediyorduk. Bizi hapishane avlusuna koyun sürüsü gibi doldurmuşlardı. Bir kısmımız toprak ve diğer kısmımız taş üzerinde kalmıştı. Işık da yoktu, ekmeğimiz de. Herkes olduğu yere oturmuş, başını önüne eğmiş, sessizce düşünüyordu. Hapishanenin kalın ve yüksek duvarları gecenin karanlığını bir kat daha koyulaştırıyor, kalınlaştırıyordu. Yalnız, başımızın üstündeki milyonlarca yıldız, bu vahşetin adil birer şahidi gibi, büyük bir şaşaa ile ışıklarını saçıyordu. [48] Tutukluların benizleri ölü gibi sararmıştı. Kimsede en ehemmiyetsiz bir söz söylemek için bile arzu kalmamıştı. Her tarafta büyük bir sükûnet hüküm sürüyordu. Arada sırada birbirimizin yüzüne mahzun mahzun bakıyor ve çoğu zaman da bizi saadetten ayırıp ölüme götüren hapishanenin kalın kapısına ve soğuk duvarlarına donuk ve korkulu gözlerle dalıp giderek vakit geçiriyorduk. Hüküm süren bu müthiş sükûneti, şehrin her saat başı İsrail'in suru gibi çınlayan saati bozuyor ve biz saatin vuruşlarını içimizden sayarak, uçsuz bucaksız boşluğun yuttuğu o iniltilerden cenazemizin canları çalışıyormuşçasına müteessir oluyorduk.

Saatler birbirini takip ederek geçiyordu, vakit de gece yarısı olmuştu. İnsanlar, nasıl bir felakete maruz kalırlarsa kalsınlar, tabiatın hükmünü yerine getirmekten geri duramazlar; olsa olsa bunu bir müddet erteleyebilirler. Bu ne-

denle, uyku, en fazla mukavemet edenleri de mağlup etti ve hepimiz toprağın üzerinde karmakarışık bir halde serilip kalıverdik. Uyuyorduk, fakat öyle bir uyku ki izahı mümkün olmayan kâbuslarla dolu. Uyku değil, ölüm hali, kabir azabı. Eğer buna uyku denilebilirse ben de uyumuştum. Seher vakti uyandım. Yüreğimde anlatılmaz bir sızı vardı. Etrafıma bakar bakmaz içimi pek acıtan bir azap duydum. Zavallı tutuklular ruhsuz birer ceset gibiydiler. Gerek gecenin rutubetinden ve gerek durumun doğurduğu heyecan ve telaştan çehreleri bembeyaz, [49] kimisi yüzükoyun yatmış, kimisi ellerini ve ayaklarını altına alarak tostoparlak ve garip bir vaziyette, bazısı sırtüstü gelip dizlerinden birini yukarıya dikmiş, bazısı da başını yanındakinin sırtına yahut bacağına dayamış uyuyordu. Bu öyle korkunç ve dehşetli bir manzaraydı ki sanki hepsi de öldürülmüş ve oraya gelişigüzel bırakılmış izlenimini veriyordu. Kendimi bir sürü ölünün arasında kalmış zannettim. Tam yanımda kayınbiraderim Krikor Fesliyan, yukarıda adı geçen Ven-san Abdalyan Efendi ve bir de Orman İdaresi Müdürü Zernimos Efendi uyuyorlardı. Zernimos Efendi herkesten önce uyandı, bir süre alık alık düşündükten sonra aceleyle kalktı ve hızlıca giderek kendisini hapislane avlusundaki kuyuya atıverdi. Zavallı, ümitsizliğin sevkiyle bu şekilde intihar etmeye niyet etmiş, fakat Cenabıhak onun ölmesini istememişti. Derhal yetişip, getirilen organlarla onu kuyudan sapasağlam çıkarttık. Ne gariptir ki, menfilik sırasında mevcudun yüzde doksandan fazlası –ki bunların büyük çoğunluğu gençlerdi– ölüp gitmişken, Zernimos Efendi yaşı altmışı aştığı halde bugün hayattadır.

Bu gürültü patırtı sonucu tutukluların hepsi uyanmış, ortalık da epey ağarmıştı.

O cumartesi sabahı hapishanenin kapısının önündeki meydan her yaştan kadın ve kızlarla dolmuştu. Bunlar پدرine, zevcine yahut biraderine ve evladına yiyecek getiren ve onları bir kez daha görmeyi arzulayan bedbahtlardı. Fakat kapı çok sayıda polis, jandarma ve gardiyan tarafından kuşatılmıştı ve bunlar, yaklaşmak isteyen zavallı kadınları kamçı ve değneklerle vurarak uzaklaştırıyorlardı. Sayıları bin, bin beş yüzü bulan kadın, kız, çoluk çocuk; ellerindeki ekmeği sevgili babalarına yahut ciğerpareleri evlatlarına verebilmek için muhafızlara yalvarıyorlar, göz yaşları içinde merhamet ve müsaade talep ediyorlardı. Buna karşılık, kapıya yanaşabilenler kamçı ve değnek darbesinden başka bir şey elde etmeye muvaffak olamıyor; başları açık, saçları perişan, gözleri yaşlı, çaresiz genç kadın ve kızlar Hükümet Meydanı'ndaki hapishane kapısının önünde saatlerce sürünüyorlardı. Bazı tıynetsizler zavallıların bu halleriyle dalga geçmek maksadıyla, "Katoliklere af geldi, çıkacaklar" türünden asılsız ümitler veriyor, bazıları da "Artık kocalarınızdan ümit yok, kendinize birer Müslüman koca bulunuz da canınızı kurtarmaya [51] bakınız," diyerek onları bir kat daha ümitsizliğe sevk ediyordu. Bizler ise kadınlarımızın o perişan hallerini tutuklu bulunduğumuz yerden mahzun mahzun seyrediyorduk. Tutukluların hepsi de aile fertlerini görmeyi son derece arzuluyorlardı. Kimi karısına son vasiyetini söyleyecek, kimi kızına bazı vasiyet ve tem-

bihlerde bulunacak, kimi validesine son bir defa sarılacaktır. Lakin kabil mi, o vicdansız ve gaddar gardiyanları, mitolojideki cehennem bekçisi Kerberos'tan daha korkunç olan o muhafızları yumuşatmak mümkün mü?

Dışarıda kadınlara reva görülen muamelenin aynısı içeride de erkeklere gösteriliyordu. Kapıya yaklaşmak isteyenler tokat ve sopalarla uzaklaştırılıyor, ricalar ve yalvarışlar ayyuka çıkıyor, bu katılaşmış, taş kesilmiş vicdanları yumuşatmak mümkün olmuyordu. Ermeniler, Ermeni Katoliklere nazaran –tabiri caizse– daha bahtiyar sayılabilirlerdi. Gerçekten de en gaddar ve vahşi bir surette katledildiler; lakin onlar, hapisteyken, hatta katledilecekleri yere varıncaya kadar, uğursuz akıbetlerinden bihaber diler ve menfi gittiklerini zannediyorlardı. Oysa biz onlara yapılan alçaklığı işitmiştik. Kanlı elbiselerini ve parmaklarındaki nişan yüzüklerini katillerinin elinde görerek uğursuz akıbetlerinden haberdar olduğumuzdan ve kendi başımıza da bunların geleceğini çok iyi bildiğimizden, yüzde doksanımız hayatından ümidini keserek ölümü beklemeye başlamıştı. Lakin hayret verici, daha doğrusu [52] takdire şayan bir durumdu ki hiç kimsede ne bir şikâyet ne fena söz ne de zayıflık işareti görülüyordu. Hepimiz büyük bir itaatkârlıkla kaderin hükmüne boyun eğmiş, böyle masum kanı akmasına sebep olan vahşilere karşı adaletini göstermesi için intikam sahibi Cenab-ı Allah'a yalvarıyorduk.

Cumartesi günü öğleden sonra kadınların parmaklıkların arasından erkekleriyle birer ikişer dakika konuşmalarına, onlara ekmek ve yiyecek bir şeyler vermelerine müsaade edildi. Aynı zamanda, gönüllü olarak askere yazılmak isteyenlerin tahliye olunup askere alınacaklarına dair bir söylenti çıktı ve hatta bunun için gerekli dilekçenin müs-

veddesini de verdiler. Hapishanedeki o hali aşığı yukarı da olsa anlatmak acaba mümkün olabilir mi? Sekiz yüzü aşkın tutuklunun hepsi de gönüllü asker olup hapisten kurtulmak emeliyle dilekçe yazdırma telaşına düştüler; kâğıt yok, kalem ve mürekkep yok, Osmanlıca^{*} dilekçe yazabileceklerin sayısı pek az. Boğos Zıbcıyan, Vensan Abdalyan, Boğos Acembalyan, Ferahyan Corci^{**} ve biraderi Boğos efendiler, bu aciz ve daha birkaç kişi birer köşeye çekilmiş durmadan dilekçe yazıyorduk. On, on iki yaşlarındaki çocuklardan tutunuz da yetmiş, yetmiş beş yaşlarındaki malul ihtiyarlara varıncaya kadar istisnasız herkes, hatta rahiplerin bile çoğu, dilekçe yazdırıyorlardı. Akraba ve tanıdıklar en önce kendilerininkini [53] yazmamızı rica ediyorlar; kimi sigara kutularının taban kâğıdını çıkarmış onu uzatıyor, kimi sigara kutularının arasındaki renkli kâğıdı veriyor, kimi üzerinde Ermeni harfleriyle yazılar bulunan not defterlerinden koparılmış bir yaprağı elinde tutuyordu. Velhasıl kâğıda benzer her şeye gönüllü asker olmak için dilekçe yazdırmak arzusuyla itişip kakışıyorlar, en evvel kendilerininkini yazdırmak istiyorlardı. Her kafadan bir ses, her ağızdan bir rica çıkıyor; bir gürültü patırtıdır, bir kargaşadır gidiyordu. Ben ve diğer yazıcılar bu zavallı insanların arzusunu yerine getirmeye gayret ediyor, koşulların müsaade ettiği kadarıyla hepsinin de gönlünü hoş etmek için bariz bir çaba gösteriyor ve onlara daima tatlılıkla muamele ediyorduk.

* Metnin orijinalinde “İslamca” ifadesi yer almaktadır. Burada kastedilen, Arap harflerini kullanarak Türkçe, yani Osmanlıca yazmaktır.

** Yapılan basit bir taramada, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde “Ankara ahalisinden Ferah oğlu Corci”ye ait ve Emniyet Genel Müdürlüğü’ne gönderilmiş bir dilekçeye verilen yanıtın bulunduğu görülebilir. (BOA. DH.EUM.2Şb 14/59 – 23 Muharrem 1334 / 1 Aralık 1915).

Bu kargaşa içerisinde en ziyade dikkatimi çeken Cuze Ferahyan Ağa olmuştı. Bu adam altmışını devirmiş, felç neticesi vücudunun sağ tarafı tutmayan malul bir kimseydi. Eli titreyerek bana bir kâğıt parçası uzatıyordu. Kâğıdı elinden alarak, “Cuze Ağa, sen boş yere telaş ediyorsun. Senin gibi bir malulü askere kabul etmezler. Hem de müsterih ol, seni herhalde serbest bırakırlar,” dedim. Zavallı sakat adam cevaben “Yaz oğlum yaz, ben de mutfakta aşçılara soğan taşıyım. Arzuhalime böyle kaydet,” dedi. Ey muhterem okur, bu anlattığım size belki mübalağalı geliyor. Fakat sizi temin ederim, mübalağa şöyle dursun, aynen bu şekilde cereyan etmiş [54] olan bu durumu emin olun biz pek eksik ve kısaca anlatabildik. Bize vermiş oldukları dilekçe aşağı yukarı şöyleydi:

Beşinci Kolordu Askerlik Şubesi Başkanlığına,

Maaruz-ı bendeleridir,

Acizleri ... mahallesi sakinlerinden ve ... doğumlu olup, her ne kadar askerlik bedelini ödemişsem de, bu kez orduda gönüllü olarak hizmet etmeyi arzu etmekte olduğumdan, bu konuda lütfen gereğinin yapılmasını arz eder ve acizlerinin gönüllü olarak orduya kabulüne müsaade buyurulmasını istirham eylerim.

Emir ve ferman, Hazretlerindir.

Biz arzuhalciler, yani yukarıda isimleri sayılan kişiler, dilekçelere bazı cümleler ekleyip bazılarını siliyor, onları dilekçe sahibinin yaş ve durumuna uygun olacak şekilde düzeltiyorduk. Tam sayısını bilemiyorsam da herhalde yetmiş seksene yakın dilekçe yazmıştım ki hapishane kapısının oradan ismimin çağırılmakta olduğunu işittim. Etrafım birçok insanla çevrilmişti. “Ne varmış?” diye sordüğümde, “Familyanız kapıya gelmiş, seni görmek istiyor,”

dediler. Hemen kapıya doğru koştum. Önceden de arz olunduğu üzere, sekiz yüzden fazla tutuklu vardı. Cümlesinin de ailesi gelmiş olduğundan parmaklığın etrafında toplanmışlardı. [55] Kapıya yaklaşmak neredeyse imkânsızdı. Bir buçuk iki saattir yetişebildiğim kadarıyla dilekçelerini yazmış olduğum için bana bir iyilik yapıp iki tarafa çekilerek yol verdiler.

12. Hapishane Kapısında Bir Mülakat

Parmaklığa ulaştım ve zevcemi, çocuk kucağında, başındaki siyah peçe omuzlarına kaymış, saçları darmadağınık, benzi sapsarı kesilmiş, beni beklerken buldum. Masum yavrucak, kalabalıktan ve şamatadan şaşırmış ve korkmuş, validesinin boynuna sarılıyor, şaşkın şaşkın etrafına bakınıyor, parmaklıkların arasından kollarını uzatarak kucağıma gelmek istiyordu. Bütün cesaret ve metanetimi toplayarak gözyaşlarımı tuttum. Kapının yanında mermerden bir heykel gibi durarak bu manzarayı kayıtsızca izleyen gardiyana, “Allah aşkına şu kapıyı biraz aralayınız da evladımı son bir kez kucaklayayım,” [56] dedim. Allah tarafından ilham edilen acıma duygusunun mu yoksa durumun iç paralayıcı olmasının sayesinde midir nedir, muhafız kapıyı biraz araladı. Bir taraftan da nedense, sağ elinde bulunan sopayı havaya doğru kaldırdı. Ben ağlamakta olan çocuğumu parmaklıkların arasından alıp sineme bastırıyor, öpüyor, öpüyor, “evladım” ve “yavrum”dan başka bir söz söylemeye muktedir olamıyordum.

Bu hal kaç dakika devam etti, bilmiyorum. Ancak gardiyanın sabrı tükenmiş olacak ki, “E, hayde bakalım, çekil içeriye. Artık yeter,” dedi. Ben kendimi kaybedercesine mest olmuşum, gardiyanın bu ihtarını üzerine aklım başıma geldi. “Bedbaht bir pederin ciğerparesi evladını doya doya son kez öpmesine engel olacak kadar zalim olmayınız, bu

benim evladımdır. Belki de onu bir daha göremeyeceğim,” diye cevap verdim. Bir taraftan da çocuğa sıkı sıkı sarılarak şapır şupur öpüyor, saçlarını kokluyordum. Ne fayda ki bu sözlerim gardiyanı etkilemedi ve bizi ayırarak kapıyı kapattı. Belki de bu hareketinde haklıydı çünkü birçok kadın ve çocuk, zevc veya pederlerini görebilmek için orada bekliyorlardı. Gardiyan kapıyı tekrar kapattı. Bu son derece acı hale rağmen gözyaşlarımı tutmaya muvaffak olabilmis-tim. Kapıdan ayrılınca parmaklığın önüne geldim. Zevcem dışarıdaydı. Ona, “Burada beyhude ağlayıp durma, eve gittikten sonra istediğin kadar ağlamak için vaktin [57] ola-cak. Şimdi sana söyleyeceklerimi dikkatle dinle,” dedim ve ilaveten “Bizi bugün yahut yarın buradan götürecekler ve öbür Ermenilere yaptıkları gibi bizi de öldürecekler, zevce-ciğim. Zevcin olduğum hasebiyle vefatımdan sonra Müs-lüman olmanı tabii ki arzu etmem, buna katiyen müsaade etmek istemem. Ancak vefatımla beraber her hareketinde tamamıyla serbest kalacaksın ve nasıl hareket edeceğini tayin edebilecek kadar da yetişkinsin. O nedenle, eğer se-lametini Müslüman olmakta görürsen, sen kendi istediğin gibi yapabilirsin,” dedim. Daha sonra, kucağında tutmak-ta olduğu çocuğu göstererek şöyle dedim: “Fakat kızımı da kendinle beraber Müslüman yapmana katiyen, anlıyor musun, katiyen müsaade etmem. Hangi sebeple olursa olsun, Müslüman olmaya karar verdiğinde bu çocuğu ya Gözönü’ne* veya bir kuyuya atacaksın. Bunun günahın-dan ve mesuliyetinden sen hiç korkma. Ben ya bu gece ya yarın Cenabıhakkın yanına gideceğim. Bu cinayetin hesa-bını Allah’a ben veririm. İşte sana son vasiyetim bundan ibarettir. Düşün ki sana bu tembihte bulunan, mezarın

* Ankara’nın tam yanından akan çayın derin bir noktasının adıdır. [S.A.]

kenarına gelmiş olan bedbaht zevcindir, çocuğunun pederridir. Sözlerimi unutma ve harfiyen yerine getir. Vebali ve mesuliyeti bana aittir.” Zevcem hâlâ ağlıyordu. Çocuk da ağlıyordu. Benim de içimde büyük bir ağlama isteği vardı. Titrek bir sesle, [58] “Hayde, artık gidiniz,” dedim. Gidiyorlardı. Arkalarından mahzun mahzun baktım; bir daha göreceğimi katiyen ümit etmediğim, ömrümün meyvesi evladıyla hayat arkadaşım olan zevcem gidiyorlardı. O zamana kadar zapt etmek için kendimi zorladığım gözyaşlarımı tutmaya daha fazla muktedir olamadım. Kalbim ateşler içinde yanıyordu. Bağırarak, avazım çıktığı kadar feryat etmek istiyor, fakat birbiri ardına gelen hafakanlar nedeniyle bunu yapamıyordum. Beni teselli etmek kimsenin aklına bile gelmiyordu, çünkü hepsi de benimle aynı vaziyetteydi. Mevkimin icabı gereği, bu halim çok uzun müddet devam edemezdi. Bu nedenle, gönüllü asker olacakların arzuhallerini yazmak üzere tekrar evvelki yerime oturdum. Nispeten sakinleşmiştim. Hapishane kapısının önü hâlâ mahşer yeri gibiydi. Yüzlerce kadın bekliyor, her kafadan bir ses çıkıyordu. Hayatlarımızdan ümidini kesmiş olan bizler, Müslüman hemşerilerimize müracaat ederek onları bize sahip çıkmaya, bizi himaye etmeye davet etmeye karar verdik. Hacı Bayram Veli ve Mevlevi şeyhleri ile Müftü Efendi’ye ve Ankara’nın daha birçok başka önde gelen kimselerine rica mektupları yazıp gizlice kadınlara veriyor, onların da ayrıca rica ve istirhamda bulunmalarını tembih ve tavsiye ediyorduk. İttihatçılar Ermenileri imha emrini [59] diğer yerlerle birlikte Kütahya’ya da göndermişlerdi. Fakat Kütahya Müslümanları Ermenilerin sürülmesine kesinlikle muhalefet etmişler ve Vali Ali Faik Bey’in gayretinin de katkısıyla oradaki Ermeniler mutlak bir ölümden kurtul-

muşlardı. Biz de Müslüman hemşerilerimizin bizi himaye edeceklerini ve bunun için hep birlikte gerekli makamlara başvuracaklarını ümit ediyorduk. Heyhat!... Rica mektupları gönderdiğimiz kişilerden çoğu, kendilerine müracaat eden kadınları görmeyi bile kabule tenezzül etmemiş, bazıları da “hükümetin icraatına müdahale edemeyecekleri” cevabını vermişler.

O cumartesi günü akşamüzeri hükümet tarafından mahalle aralarına tellallar gönderilerek kadınların da erkeklerle beraber trenle sevk edilecekleri ve erkekleriyle birlikte gitmek isteyen ailelerin hemen istasyona koşmaları gerektiği duyuruldu. Zaten ne olacaklarını, nerede kalacaklarını bilemediklerinden şaşırıp kalmış olan kadınlar, hükümetin bu yalanına aldanarak, kendi erkekleri ile beraber gitmek ümidiyle, daha o akşamdan itibaren, çoluk çocuk, arkalarında heybe ve bohça, akın akın istasyona koşmaya başlamışlardı. Biz de bu felaketi hapishane pencerelerinden yaşlı gözlerle seyrediyorduk.

Olayların sırasını bozmamak için, kadınlara edilen muameleden ve tren istasyonunda maruz kaldıkları zulüm ve saldırılardan şimdilik bahsetmeyip bunu daha sonraya bırakıyoruz.

29 Ağustos 1915 Pazar günü akşamı güneşin batmasına yakın, bir askerî yüzbaşı, bir polis komiseri, Duyûn-ı Umumiye Ankara eski genel müdürü Asım Bey ve birkaç polis gelip hapishane kapısı önünde oturdular. Tutukluları birer birer çağırıp üstlerini aradılar, para ve para eden ne varsa aldılar. Ayakkabılara, ceket ve pantolonların dikiş yerlerine, çorapların ve feslerin içine varıncaya kadar her yeri arıyorlar ve parmaklarımızdaki nişan yüzüklerine kadar soyuyorlardı. Yalnız, Marhasa Bahabanyan Krikor Episkopos'un* göğsünde altın zincirle asılı duran haçı ne-dense almadılar.

Gasp ve yağma bu şekilde tamamlandıktan sonra gece yarısına doğru birkaç polis, gardiyan ve kollarımızı bağlamakla görevlendirilmiş bazı katiller bulunduğumuz nezarethaneye gelip "Artık şu çirkleri** dökelim," dediler. Her tarafımız dikkatle aranmış olmasına rağmen bazıları, her türlü ihtimali dikkate alarak, sigara kutusu içinde, bazıları cebindeki ekmeğin arasında ve bazıları da dilinin altında birkaç altın lira saklamayı başarmışlardı. [61]

Nezarethanenin büyük kapısı önünde hazin ve donuk bir şekilde yanmakta olan fener hüzünlü bir ışık yayıyor ve yanında, yukarıda adı geçen Şemsettin Efendi, korkunç

* Orijinal metinde hem "serpiskopos" hem "episkopos" sözcükleri kullanılıyor.

** Hayvan ifrazatı anlamında kullanılır. [S.A.]

bir heykel gibi ayakta duruyordu. Bir sürü katil ve gardiyan nezarethaneye girdiler. “Haydin, dörder olun,” deyip itip kakarak bizi dörderli sıraya soktular ve kapıdan dışarı çıkarmaya başladılar. Kapının tam yanında ayakta duran Şemsettin Efendi çıkanları dikkatle inceliyor ve bizi bağlamakla görevli şahıslara kimin yürüyerek ve kimin arabayla sevk edilmesi gerektiğine dair talimat ve emirler veriyordu. Bu zavallı ahaliye daha ziyade hakaret etmek için olmalı ki en asil ve zengin birisine, en sefil ve soysuz birisini bağlıyorlar ve bu mazlum cemaate daha fazla eziyet etmek için, en şişman ve uzun bir ihtiyarın koluna genç ve kısa bir başkasını bağlıyorlardı. Kollar birbirine o kadar sıkı bağlanıyordu ki en ufak bir harekete bile imkân kalmıyordu. İnsanların yarısı, yani beş yüz kadarı bağlanmış, sıra bu acize ve yanımdakilere gelmişti. Ben ve yanımdakiler kapıya yanaştık. Şemsettin Efendi beni gördü ve “Sen çıkma, içeride kal,” [62] diyerek eliyle beni tekrar içeri itti. Yanımda bulunan kayınbiraderim Krikor Fesliyan, sanki ben kurtulmuşum gibi, yalvaran gözlerle yüzüme bakıp “Aman!” diyerek kendisine yardım etmemi rica ediyordu. Kayınbiraderimi göstererek Şemsettin Efendi’ye, “Şemsettin Efendi, kayınbiraderimdir,” dedim. Kaynım Krikor’un kolundan çekerek, “Hayde, sen de gir,” dedi.

Aman yarabbi! Acaba biz kurtarılıyor muyduk? Bu ne büyük bir sevinç, ne büyük bir bahttı! Az kalsın sevinçten ölecektik. Aramızdaki hukuka hürmeten yahut Nihat Bey’in rica ve aracılığıyla bizi kurtardığı zannına kapılmıştım. Böyle bir hengâmede Şemsettin Efendi’nin birkaç kişiyi kurtarması işten bile değildi. Biz sevinçle tekrar içeri girdik ve kapının yanındaki bir köşeye sinip oturduk.

Ah, insanlar, insanlar! Ne garip, daha doğrusu ne adi

bir yaradılışla doğmuşlardır. Birçok millettaşımızın, bilhas-
sa amca, enişte, yeğen gibi, sevdiklerimizin, kolları bağlı,
öldürülecekleri yere götürüldüklerini gördüğümüz halde,
kendimiz bundan kurtulmak ümidiyle seviniyorduk.

Varsın bütün cihan tersini iddia edip dursun. Haddim
olmayarak, insanoğlunun, hangi işte olursa olsun, sırf ken-
disini düşündüğü hususunda bütün mevcudiyetimle ısrar
edeceğim. [63] Bu, yalanlanması mümkün olmayan bir ha-
kikattir ve biz menfilik hayatımızda pek çok kere bu haki-
kate şahit olduk.

Her neyse, bizim oturduğumuz, daha doğrusu adeta
saklanmış olduğumuz köşeye az sonra Corci Siyahyan
Efendi'yle birkaç rahip geldi. Biraz sonra Başpiskopos
Marhasa Bahabanyan Krikor ve birkaç rahip daha geldi.
Orada bulunanların sayısı arttıkça kurtuluş ümidi de aynı
oranda azalıyordu. Onların gelişi evvelce edinmiş olduğum
kurtuluş ümidini iyiden iyiye sarsmıştı. Bu sırada Şemset-
tin Efendi de yanımıza geldi ve bize birer sigara ikram etti.
Tabii bunu reddetmedik, hepimiz de aldık. Siyahyan Cor-
ci Efendi'nin kulağına, "Burada niçin alıkondüğümüzü
Şemsettin Efendi'ye soracağım," dedim. "Sor," dedi. Ben
Şemsettin Efendi'ye hitaben, "Efendim, bizi niçin burada
ayrı tutuyorsunuz?" dedim. O da cevap olarak, "Memnun
olsanız ya, sizi arabalara bindireceğim," dedi.

Heyhat, ne boş bir ümide, ne asılsız hayallere kapılmış-
sınız! Pek büyük bir hayal kırıklığına uğradık, sevincimiz
üzüntüye dönüştü. Cevap bile vermedim. Dünyanın bütün
elemlerinin yükü yeniden omuzlarımıza çökmüş, üzüntü
ve ümitsizlik olanca ağırlığıyla üzerimize yüklenmişti.

Yarım ay doğuda yükselmişti. Fakat sanki bu gaddarca muameleye şahit olup da parlak yüzünü lekelemek istemiyormuş gibi, çoğu zaman bulutların arasında saklanıyor ve bazen de birdenbire meydana çıkıp ortalığa ışık saçarak, gecenin karanlığında icra edilen bu vahşet ve alçaklığı bütün kâinata göstermek istiyor gibiydi. Her türlü zulüm ve eziyete boyun eğmiş, kollarından sıkı sıkıya dörder dörder birbirine bağlanmış ve hapishane kapısı önündeki meydana sıralanmış bulunan mazlumlara ne feryat ediyor ne şikâyet etmek için seslerini yükseltiyorlardı. Yalnız, kendisinden başka sığınakları olmayan Kâinatın Yüce Yaratıcısı'nın ismini zikretmekte olduklarından, bu vahşi gecenin dehşetli sükûneti "Allah! Allah!" sesleriyle az çok bozuluyordu. Tutukluların yarısından fazlası bağlanmış ve sıralanmıştı. Nezarethanede iki yüz elli, üç yüz kişi kadar kalmıştı ki bağlanma sırası Marhasa Efendi'yle rahiplere gelmişti. Başpiskopos Marhasa Bahabanyan Krikor aheste aheste kapıya doğru gidiyordu. Diğer koğuşta tutuklu bulunduğu sırada, bizim olduğumuz tarafa gelmeksizin, [65] günahlarının kefareti için kendisine koşuşan cemaatine birçok nasihatle bulunmuş, onlar için hayır duası etmişti. Bizleri son bir defa takdis etmesini rica ettik. Kollarını bağlamak üzere kapıdan çıkmasını bekleyenlere, "Rica ederim, bir iki dakika müsaade ediniz," deyip koğuşta kalan cemaatine

döndü. Başını açtı, yüzü az çok sararmıştı. Dudaklarında belli belirsiz bir titremeye söz başladı:

Sevgili cemaatim, biliyorsunuz ki iki üç saat sonra hepimiz dünya denen şu fani yerle alakamızı keseceğiz. Hayatımıza belki bir balta, bıçak yahut kama ve sopa darbesi son verecek. Fakat bunun hiçbir ehemmiyeti yoktur. Olsa olsa bir saat fazladan eziyet çekeceğiz, işte o kadar. Evlatlarım, ölümden, bilhassa bu tür bir ölümden korkmak pek tabiidir. Fakat sizin her türlü ölümü hor görerek göstermekte olduğunuz metanet, benim de cesaretimi bir kat daha artırıyor ve şu anda böyle bir cemaatin ruhanî lideri bulunduğum için daha da fazla iftihar ediyorum. Maruz bırakılmak istendiğimiz zulmün sebebini burada izaha lüzum görmüyorum. Fakat buna müstahak olmak için en ufak bir hata ve kabahatimiz olmadığını yüksek sesle söyleyebilirim. Evet evlatlarım, biz tamamen masumuz. Milletimiz uğruna zulme kurban gidiyoruz. Ayaklarımızı mezarlarımıza sarkıtmış olduğumuz şu sırada [66] çekinmeden ve korkmadan tekrarlayabiliriz ki hepimiz de masum ve bigünahız. Gerçi Âlemlerin Rabbi herkesin cezasını ve mükafatını amelîne göre bizzat tayin ve icra eder. Fakat ben müsebbiblere karşı İlahî intikam talep etmeyip, kurtarıcımız Hisus Krisdos'un Surp Haç üzerindeyken söylemiş olduğu mukaddes kelimayı tekrar edeceğim: "Ey peder, onları affet, zira ne yaptıklarını bilmiyorlar." Evet, iki üç saat sonra bir daha birbirimizi dünya gözüyle göremeyeceğiz. Zevceleriniz dul, evlatlarınız öksüz kalacaklar. Onları bekleyen akıbeti ise bir Allah bilir. Biz öldürüleceğimize acıyoruz, onlar ise belki sağ kaldıkları için üzülop ağlayacaklar. Evlatlarım, metin ve cesur olunuz. Katiller aramıza sokulup da gaddar silahlarıyla başınıza gözünüze vurmaya başladıklarında, bunun mükafatına cennette nail olacağımızı düşünerek müm-

kün olduğu kadar az feryat edelim ve kimseyi lanetlemeyelim. Göreceksiniz ki cennette melekler sizi nasıl alkışlarla karşılayacaklar. Haydeyiniz evlatlarım, diğerleri gibi siz de bağlanmak üzere kollarınızı sükûnetle uzatınız ve bizi bekleyen dehşetli ölüme kadar cesaretle yürüyünüz.

Başpiskopos Marhasa Krikor Bahabanyan bir iki saniye durduktan sonra sözlerine devam etti:

Sevgili cemaatim, biliyor ve görüyorum ki, bu uğursuz yerde hepiniz de dinî vecibelerinizi büyük bir aceleyle ve kuvvetli bir imanla yerine getirdiniz. Fakat ruhanî reisiniz olarak size son bir kez *artzagum* vereceğim.* Diz çökünüz ve [67] hayatınız boyunca yapmış olduğunuz hatalardan dolayı canıgönülden tövbe ve istiğfar ediniz.

Bu sözleri söyleyerek elini göğe kaldırdı. O korkunç hapishane avlusunda diz çökmüş, feslerimizi çıkarmış, başımızı yere eğmiş duruyorduk. Bu sırada mehtap da kendisini çevreleyen bulut parçalarından sıyrılmış, halihazırda pek ulvî olan bu manzaraya başka bir azamet bahşetmek istercesine hazin bir surette ışımaya başlamıştı. Başpiskopos Krikor Bahabanyan Efendi'nin beyaz ve uzun sakalı, nurlu yüzünü bir hale gibi çerçevelemiş, yağmacılar tarafından alınmayıp hâlâ göğsünde asılı duran altın haç da mehtabın ışığıyla, cennete giden yolda ışık saçan bir kılavuz gibi parlayarak koruyucu melek şekline bürünmüştü. Sağ elini havaya kaldırdığını söylemiştik; sol elini de göğsüne koyarak "Ben, Krikor Başpiskopos Bahabanyan, aziz ve mukaddes Roma Kilisesi'nin bana bahşetmiş olduğu yetkiye dayanarak, hepinizin şimdiye kadar işlemiş olduğu günahlar için, Huda-yı Müteâl Hazretlerinden** af ve merhamet

* Günahlarınızı affedeceğim.

** Günahları bağışlayan Cenab-ı Allah'tan.

talep edeceğim,” diye ilave etti. Vazifesinin azametinin, üstüne aldığı sorumluluğun ağırlık ve şiddetinin bilincinde olarak Allahuteala’dan lütuf ve yardım talep edercesine gözlerini göğe [68] doğru kaldırdı, sekiz on saniye o vaziyette durduktan sonra sağ eliyle cemaatin üzerine haç işaretini yaparak “*Yes artxagem ıxtzez...*” cümlesini okudu ve “Haydeyiniz evlatlarım, her şey tamam oldu,” dedi. Bunun üzerine, cemaatin hapishanede kalmış olan kısmı da yukarıda tarif edildiği gibi dörder dörder bağlanıp Hükümet Konağı’nın önündeki meydana dizildi. Bu sırada ahaliden bir kısmının fesleri, pardösüleri ve paltoları, onları bağlamakla vazifelendirilmiş alçaklar tarafından yağmalanmaya başlamıştı. Kapıya yaklaştığımda Şemsettin Efendi kolumdan tutarak orada biraz beklememi tembih etti. Son olarak Marhasa Efendi de bağlanmış, en sona bu aciz kalmıştım. Benden birkaç adım ileride ayakta durmakta olan Andon Holasyan Efendi’yi işaret ederek oradakilere, “Bunları da beraber bağlayınız ve arabaya oturtunuz,” dedi. Ben, “Rica ederim, Şemsettin Efendi, hiç değilse bu son eziyetten bendenizi istisna tutunuz. Başımıza ne geleceğini biliyorum. Bunu bildiğimi siz de biliyorsunuz. Kaçmak niyetinde olsaydım daha önce kaçırdım. Daha fazla işkence etmeyiniz,” dedim. Benim bu ricam üzerine Şemsettin Efendi “Bırakınız,” dedi. Bir ucuyla Andon Efendi’nin kollarına bağlanan organın diğer ucunu gelişigüzel üzerime atıverdiler. Bu suretle beni hiç olmazsa bu cefadan azade kılmışlardı. [69]

Evvelce bağlanmış olanlar yola çıkarılmışlardı. Marhasa Efendi, rahipler ve cemaatten bazıları da arabalara bindirilmişti. Merkez Kumandanlığı civarında hazır bekleyen

* Sizi günahlarınızdan azad ediyorum.

arabaların oraya götürülüyoruzduk. Bazı alçaklar, ellerinde sigara ve dudaklarında alaycı bir gülümsemeyle, bu birbirine bağlanmış ve sıraya dizilmiş zavallıların etrafında dönüyor ve “Merak etmeyiniz, sizi Krisdos’unuza gönderiyoruz,” diyerek eğleniyorlardı. Oradaki meydana vardığımızda etrafımızın silahlı polis, jandarma, çete ve katillerle çevrilmiş olduğunu gördük. Arabaya bindiriliyordum ki Şemsettin Efendi gözüme ilişti. “Allahısmarladık. Nihat Bey’e selam söyleyiniz,” dedim. “Merak etme, istasyona gidiyorsunuz, trene bineceksiniz,” dedi. “Nereye gittiğimizi biliyorum, siz onu merak etmeyiniz,” dedim. “İstasyona gideceksiniz,” diyerek benimle alay etmek istemiş olmalıydı. Fakat bu alay pek acı, bilhassa durumun vahameti düşünüldüğünde, pek yersiz ve basbayağı iğrençti. Zaten Şemsettin Efendi’nin hapishane kapısında durarak insanları bağlatmış olması çirkin bir hareketti. Çünkü cemaatin büyük bir kısmını tanıyordu, birçoğuyla da ahabtı. Ne tür bir hissiyatın etkisiyle böyle iğrenç bir vazifeyi üstlenmişti? Acaba Vali Atıf veya Polis Müdürü Bâhaettin’e yaranmak mı [70] istemişti? Yahut Hıristiyanları bu halde görüp de bundan haz almak emeline miydi? Ya da bu suretle İttihatçılara dalkavukluk mu etmek istemişti? Ne biri ne de diğerleri; Şemsettin Efendi sarhoştı, hem de kelimenin bütün manaları ile sarhoştı ve bu halini hepimiz kendi gözlerimizle görmüştük. Bizi sevk etmekle görevli Rahmi Bey’in Mütareke’den sonra bu acize anlatmış olduklarına bakılırsa, bizi hapishaneden çıkaracakları sıralarda Şemsettin Efendi Rahmi Bey’e müracaat ederek, “Katolikleri sevk edeceklermiş. Aralarında bazı tanıdıklarım var. Bir mahzur görmez de müsaade ederseniz hapishane kapısında durayım da onları ayırayım, arabaya binsinler,” demiş.

Rahmi Bey de peki demiş. şemsettin Efendi sızacak kadar sarhoş da olmuş olsa, böyle bir zamanda bu vazifeye girişmesi herkesi gerçekten gcendirmişti.

Yolda otuz kadar yaylı ve posta arabası hazır bekliyordu. Bunlara hasta ve çok yaşlı olanlar bindiriliyordu. Kollarından bağlı olmaları kâfi değilmiş ve sanki firara iktidarlardı varmış gibi onları bir de arabalara bağlıyorlardı. O kadar sıkı bağlanmışlardı ki on-on beş dakika içerisinde birçoğunun kolları şişmiş ve elleri mosmor olmuştu. Arabalara binecek olanlar ikişer ikişer bağlanmışlardı. Arabalara yan pencerelerinden girmeleri gerekiyordu. Fakat iki kişi yan yana pencereden sığmadıkları gibi teker teker binmekte de çok zorlanıyorlar, etraftaki muhafızlar buna kızıp “Çabuk olun!” diyerek onları arkadan yumrukluyorlardı. Ancak şunu da itiraf etmeliyiz ki rahiplerin hemen hepsini arabalara bindirmek gibi bir nezaket göstermişlerdi.

Yola koyulduk. Yaya gidenlerin başka tarafa götürüldükleri söyleniyordu ve gecenin karanlığı dolayısıyla ilerisini görmek mümkün olmadığından, onlarla beraber gidip gitmediğimizi anlayamıyorduk. İstasyon Caddesi’ni sağda bırakmış, Bağdat Yolu’nu takip ediyorduk. Duyûn-ı Umumiye İdaresi’ni geçip de şehirden [72] çıktığımızda; bir daha göremeyeceğimiz, sevdiklerimizi terk etmiş olduğumuz memlekete ümitsizce ve özlemle baktık. Şurasında burasında yıldızlar gibi tek tük ışıklar görünüyordu; bütün şehir derin bir sükûta gömülmüştü. Memleketimizde çok sayıda bulunan köpeklerin çeşit çeşit ve korkunç havlamaları ile civardaki çay ve çayırda bulunan kurbağaların vı-

raklamaları, memleketin gömüldüğü bu dehşetli sükûnetle ürkütücü bir tezat teşkil ediyordu. Ermeni ve Ermeni Katolik kabristanıyla Yahudi mezarlığı arasındaki şoseyi geçiyorduk ki birkaç el silah sesi cınlayarak göğümüzü tırmaladı. Arabacımıza bunun nedenini sorduk; firar teşebbüsünde bulunan birini vurduklarını söyledi. Hakikaten de orada birisi öldürülmüştü. Bazıları vurulanın Andon Ütücüyan olduğunu söylüyorlardı. Fakat ileride de görüleceği üzere o, Çal Dağı tepesinde ve tam bizim arabanın hizasında öldürüldü ve biz bunu gözlerimizle gördük. Mezarlık civarında vurulanın kim olduğu ise hâlâ meçhuldür.

Bindirildiğim arabada beni bağlamak istedikleri Andon Holasyan Efendi'den başka Corci Siyahyan, onun biraderi Hovsep, Boğos Acemyan ve otuz seneyi aşkın devlet hizmetinde bulunmuş, muhasebe mümeyyizliğine* ve defterdarlık vekâletine kadar yükselmiş, üçüncü dereceden rütbe sahibi Boğos Servet Vartanyan efendiler [73] bulunuyordu ki toplamda altı kişiydik. Andon Holasyan Efendi ile bu acizden başka herkes bağlanmıştı. Merhum Servet Efendi organların sıklığından kaynaklanan ağrı ve sızılar yüzünden mütemadiyen ağlıyordu. Andon Holasyan Efendi benim hiçbir hareketime müsaade etmiyor, "Etrafımızdaki muhafızlar serbest olduğumuzu görürlerse bizi de bağlarlar," diyerek kollarını bile kımıldatmıyordu.

İncesu köprüsünü ve Reji Nazırı'nın çiftliğini geçip Kızıl Yokuş'a doğru yol alıyorduk ki yavaş yavaş gün doğmaya başladı. Dikmen bağlarına yaklaştığımız sırada ise şafak iyice sökmüş, ortalık az çok ağarmıştı. Yayaların da bizimle beraber olup olmadıklarını anlamak için ileriye baktık.

* "Bir dâirede kâtiplerin yazılarını ve evrâkı inceleyip tashih eden memur" (Mısallı).

Aman yarabbi, o ne dehşetli bir manzara, o ne üzücü bir haldi! Zavallı yayalar, dörder dörder birbirlerine bağlanıp sıraya dizilmişler, muntazam bir ordu gibi, düzenli adımlarla ve büyük bir aceleyle, yokuş yukarı, öldürülecekleri yere doğru yürüyorlardı. Bu arada, sıradaki bir ihtiyarın adım atmaya mecali kalmamış olduğundan yanındakilerin onu adeta sürüklemeleri; bir taraftan da kollarının dayanılmaz acısı nedeniyle çıkardıkları inilti; bu iniltiyle hiddeti tahrik olan muhafızların, tüfek dipçığı ve sopalarla zavalıların darp etmeleri cidden pek acıklı bir manzaraydı. [74]

Biz altı kişi arabanın içinde ara vermeden ibadet ediyor, aklımıza gelen her duayı okuyor, birini bitirip diğerine başlıyorduk. Andon Holasyan Efendi yayaların haline fevkalade müteessir olarak, “Biz hiç olmazsa arabadayız, yayaların hali bizimkinden daha dehşetlidir, onlar için dua edelim ki Allah kuvvet ve cesaretlerini artırsın,” diyerek sürekli dua ediyordu.

İbadetimizi böylece tamamladıktan sonra arabadaki arkadaşlara birer sigara verdim. Artık her türlü tedbiri bırakmıştık. Andon Efendi’yle ben serbestçe sigara içebiliyor, diğerlerinin de ağızlarına tutup nefes çektiriyorduk.

Çal Dağı’nı aşır eğimli bir tepeden dereye inerken âlemlerin ışığı güneş artık doğmuştu. Tam bu sırada birkaç el silah sesi çınlayarak o ıssız derelerde tekrar tekrar yankılandı. Yol virajlı olduğundan ilerideki yayaları göremez olmuştuk. Arabaların hepsini durdurdular. Biz, yayaları oradaki ıssız derelere sokup öldürmeye başladıkları zannıyla fevkalade heyecanlanmış, anlamak istercesine birbirimize bakıyor ve arabaların etrafındaki muhafızlara niçin durduğumuzu, silah seslerinin nereden geldiğini soruyorduk. Onlar ise cevap olarak “Daha bir şey yok,” diyorlardı.

Bu esnada başı açık birisinin arabamızın yanından süratle geçip tarlaya doğru koştuğunu gördük. [75] Zavallı, ya aklını kaçırmış veya kendisini bu şekilde öldürtmeyi daha kolay görmüş olmalı ki birçok silahlı muhafız arasından firara teşebbüs etmişti. Fakat ne firar! Sekiz on adım ilerliyor, sonra üç beş adım bu tarafa geliyor, tekrar bir yöne doğru gidiyor, yine geriye dönüyor, velhasıl sirklerdeki eğitilmiş atlar gibi bir daire içinde dönüp duruyordu. Polis ve jandarmalardan üç beşi peşinden koşarak art arda ateş ediyor fakat garip bir şekilde hiçbirisi hedefe isabet ettiremiyordu. Polislerden biri beş adım kadar yaklaşmış elindeki tabancayla nişan aldı ve silahı boşalttı. Kurşun firarının pek can alıcı bir yerine gelmiş olmalıydı ki geçici bir cinnet geçirmiş olan bu bedbaht önce bir kere gerildi, sonra secde eder gibi iki dizinin üzerine düştü, daha sonra sırtüstü düştü ve bütün vücudu sarsıldı. Hiç şüphe yok ki ölüyordu. Bu sırada başka bir polis yanına gelip elindeki revolveri, zaten ölmüş veya ölmek üzere olan bu adamın karnına üç defa sıktı. Zavallı, ah bile diyemeden ruhunu teslim etti. Biz arabamızdan yirmi otuz adım kadar ileride cereyan eden bu vahşeti başından sonuna kadar seyretmiştik. Bu şekilde öldürülen, bedbaht Andon Ütücüyan'dı. Mütareke'den sonra Ankara Ermeni kıtali hakkında icrasına başlanıp sonra "hasıraltı" edilen soruşturma sırasında bizim de şahitliğimize [76] başvurulduğunda, olayın nasıl cereyan ettiğini aynen bu suretle anlatmış, Ütücüyan Andon'u öldüren polisin kim olduğunu tayin etmem hususunda pek çok ısrar etmiş olmalarına rağmen bunu tayin edemeyeceğimi beyan etmiştim. Burada tekrar ediyorum ki, gerçekten de onu öldürenler polislerdi. Fakat bize arkalarını dönmüş olduklarından kendilerini teşhis etmek

mümkün olmadı. Vicdan azabı çekmemek için ifademde bir şahıs teşhis etmemiştim, hâlâ da edemem.

Yukarıda da arz edilmiş olduğu üzere, parlak güneş doğmuş, göğe doğru yükseliyordu. Ancak gökyüzü bile bu vahşete üzüлp gözyaşı döküyormuş gibi, iri iri yağmur damlaları dökülmeye başladı. Ah, güneş! Ah, bu sefil yer-kürenin varlık sebebi ve iftihar kaynağı, âlemlerin ışığı! Ah, canlı cansız tüm kâinata hayat bahşeden güzel yıldız! Bizi o gün ne kadar hüznlendirmiş, bize ne çok gözyaşı döktürmüş ve nasıl acı vermiştin. Bir defa daha göreceğimizi katiyen ümit etmediğimiz o alevli yıldıza mahzun mahzun bakıyor, gözlerimizden teessür gözyaşları akarken ona selamlarımızı göndermeye çalışıyorduk. Yüz binlerce senedir olduğu gibi, akşam, vakti geldiğinde, o yine batmak üzere çekilecek ve biz doğuşuna şahitlik etmiş olduğumuz o şaşaalı yıldızın o günkü batışını göremeyecektik.

[77] Her neyse, arabalara hareket emri verildi. Hepimiz de ne suretle itlaf edildiğini yukarıda anlattığımız Andon Ütücüyan gibi ölmeyi içtenlikle arzuluyorduk, çünkü merhumun vefatı pek ani ve kolay olmuştu. Biz ise kim bilir ne dehşetli manzaralar görecek, ne canhıraş feryatlar işitecek, keza, kim bilir ne kadar uzun saatler can acısı ve ölüm azabı çekecektik. Dereye indiğimizde karşı taraftan bir lando içerisinde bize doğru gelmekte olan İttihat ve Terakki Fırkası Ankara Sorumlusu Necati ile karşılaştık. Şüphe yok ki kıtal hakkında bizzat hazırlıklar yapıp talimatlar vererek geri dönüyordu. Bizi sevk etmekle görevli Jandarma Yüzbaşı Rahmi Bey ve Polis Komiseri Sakallı İbrahim'le orada epeyce bir müddet konuştular. Tabii aralarında geçen bu uğursuz konuşmanın içeriği bizim için meçhuldür. Ancak herkes katledileceğinden o kadar emindi ki hapis-

hanede üzerini soyanlardan gizlemeyi başardığı paraları tarlaya saçıyordu.

Gerek heyecandan ve gerek yolculuğun verdiği eziyetle ağızlarımız kurumuş, dudaklarımız adeta açılmamacasına birbirine yapışmıştı. Yolda birçok akarsuya ve çeşmeye rastlıyorduk. “Allah rızası için bir yudum su veriniz,” dedikçe, “Siz bu suya layık değilsiniz, melun kâfirler. Bunlar ümmet-i Muhammed’in yaptırdığı çeşmelerdir, bunlardan yalnızca onlar su içebilir,” diyorlardı.

Şehirden çıkalı sekiz saat kadar bir zaman geçmiş olmasına rağmen ancak yirmiş beş otuz kilometre mesafe kat ederek Gölbaşı denen yere varabilmiştik. Etrafımızdaki yaya muhafızların biraz istirahat edebilmeleri için bizi de orada yarım saat kadar oturttular. Oradaki iç paralayıcı manzarayı anlatabilmek bizimki gibi güçsüz bir kalemin harcı değildir.

Peder evladiyla, evlat pederiyle, birader biraderiyle velhasıl herkes birbiriyle vedalaşmaya başladı. Yayalara bir miktar ekmek ve üçer beşer zeytin veriliyordu fakat birçoğu bunu kabul etmeyip vedalaşmak ve helalleşmek telaşına düşmüştü. “Baba, hakkını helal et”, “Artık eksik hakkınızı helal edin”, “Helal olsun”, “Siz de bize helal edin”, bunlardan başka söz telaffuz edilmiyor ve işitilmiyor, bazı pederler, “Helal olsun, ciğerimin parçası yavrum” derken bir taraftan da hıçkıra hıçkıra ağlaşıyorlardı. Manzaranın pek iç paralayıcı olması ve etrafımızda toplanmaya başlayan köylü yağmacılarla yanımızdaki jandarma ve çetelerin biraz ileride öldürüleceğimizi artık açık açık söylemeye başlamaları nedeniyle hepimiz hazin hazin ağlıyor [79] ve şehirden ayrıldığımızdan beri arkamızdan gelen iki arabaya yüklenmiş sönmemiş kireçle diğer bir arabadaki kazma ve küreklere korku içinde, donuk gözlerle bakıyorduk. Uğursuz vakit, meşum alet edevat! Bir arabadakiler bize mezar-

lar kazacak, diğler iki arabadakiler ise son giysimiz olacaktı. Hayatımızdan geriye hiçbir iz bırakmamak için her şey pek mükemmel düşünölmüştü, biz yok olmaya mahkûmduk ve bunu da biliyorduk.

Kollarımızdaki bağların gevşemiş olması ihtimaline karşılık yeniden kontrolden geçirildik. İcap edenler sıkılaştırıldıktan sonra hareket emri verdiler. Etraftaki köylüler de bizi takibe başlamış olduklarından artık her adım başında ölümü bekliyorduk.

Gölün kenarındaki yolu takip ederken birisi süratle koşarak kendisini göle atıverdi. Üzerine otuz el silah birden atıldı. Kurşunlardan biri suyun altında ona isabet ederek gölün o kısmını kızıla boyadı. Kendisini göle atmış olan bu şahıs bataklığa saplanıp kalmış olmalı ki bir daha görünmedi. Bu suretle hayatına son verilen kişi, Kayserili boyacı Garabed'di.

En kolay intihar şeklinin suda boğulmak olduğunu zannediyordum. Kendimi de göle atmaya karar verdim. Araba ilerledikçe bir taraftan etrafımı gözetliyor bir taraftan da [80] gölün münasip bir yerini kolluyordum. Kendi kendime de "Ben göle ulaşınca kadar bana kurşun isabet ettiremezler. Suyu atladıktan sonra da kafamı bir yere sokar, boğulurum. Varsınlar arkamdan istedikleri kadar kurşun atsinlar," diyordum. Nihayet aradığım gibi bir yer görüp etrafımı bir kez daha kolaçan ettikten sonra arabanın penceresinden yarıya kadar dışarı sarktım ve yanımdakilere, "Allahaismarladık, ben gidiyorum," dedim. Şaşkın şaşkın yüzüme bakmaya başladılar, bu sözümnden bir şey anlamamışlardı. "Göle atlayacağım," diye ilave ettim.

Andon Holasyan Efendi hemen elimi tuttu ve beni içeri çekerek, "Gerçi kolay ölürsün, fakat oğlum, intihar

etmiş olacaksın ki Allah bunu hiçbir zaman affetmez. Bizimle kal ve biraz daha fazla eziyet çekerek öl,” dedi. Corci Siyahyan Efendi ise, “Hıristiyanlıkta bir âdet vardır; can çekişen hastayı bile, ömrü iki dakika kısılır endişesiyle, yerinden kimıldatmazlar. Şimdi sen kendini suya atarsan, velev biz yarım saat sonra öldürülsek, sen yine intihar etmiş olacaksın. Biz *Mardiros** olup cennet kazanacağımızı ümit ediyoruz, sen şu yerkürenin geçici eziyetinden korkarak kendini cehennemın ebedî azabına atmış olacaksın. Fikrinden vazgeç, olsa olsa en çok bir iki saat eziyet çekeceksin,” diyerek, bağlı kollarının müsaade [81] ettiği ölçüde ceketimin eteğinden tutup beni arabanın içine çekiyordu. Her ikisinin de bu doğru sözleri bende ciddi bir tesir yarattı, kararımdan vazgeçerek tekrar yerime oturdum.

Ah, insan ömrü ne ehemmiyetsiz vukuatlara bağlı! O sırada yanımdakiler “Yap!” demiş olsalar şimdiye kemiklerim bile çürümüş olacaktı. “Yapma!” demiş olduklarından, bugün hayattayım ve kim bilir ne zaman ve ne şekilde öleceğim.

Her neyse, sürekli ilerliyorduk. Dere ve çukurlara indikçe etrafımıza dikkatle bakıyor, kıtalin nerede başlayacağını birbirimize soruyorduk. Akşam olmak üzereyken biz hâlâ yolumuza devam ettiriliyorduk. Bu sırada atını süratle koşturan bir süvari geldi, Çerkese benziyordu. Sevk Memuru Rahmi Bey’le bir müddet konuştular. Biz o ana kadar diğer Ermenilerin öldürülmüş oldukları Beynam köyü yolunu takip ediyorduk. Süvarinin gelip Rahmi Bey’le konuşması üzerine istikametimiz değiştirildi ve Karagedik yolunu tuttuk. Bu arada bağlarından kurtulmaya muvaffak olan Sağır Boğos oğlu Onnik namlı şahıs

* Erm. Şehit.

tarlaya doğru koşmaya başladı. Üzerine her taraftan ateş ediliyordu. Mermiler önünde, arkasında, yanında toprağa saplanarak toz çıkartıyor fakat hiçbirini ona isabet etmiyordu. [82] Süvari jandarmalarından biri atını mahmuzlayarak arkasından yetişti, elindeki martinin dipçiğiyle kafasına o kadar haince ve şiddetle vurdu ki biçare sendeleyerek yere yuvarlandı. Zorla ayağa kaldırıp arabalara doğru getirdiler. Başından, yüzünden kan akıyordu. Zavallı, şaşırmış, “Kaçmıyorum, efendim, kaçmıyorum,” diyordu. Sönmüş kireç taşıyan arabaların arkasındaki bir arabaya bindirdiler. Biz bir daha kendisini görmedik. Ya başına indirilen darbenin tesiriyle az sonra vefat etti veya kasten öldürüldü.

Arabaların ve yayaların durdurulmasından istifade ederek kendi yerime biraz da kayınbiraderimi oturtmak maksadıyla arabadan indim ve sırayı takip ederek kalabalığın arasına karıştım. Kendisini bulmak mümkün olmadı. Boğos Acembalyan, Corci Tumanyan ve Gığmes Kamburyan efendilere rastladım. Bunların üçü de yirmi iki-yirmi beş yaşlarında gençlerdi. “Nasılsınız?” diye sordum. Üçü birden, “Demir gibiyiz. Kollarımız serbest olsa daha yirmi saat yol gidebiliriz. Fakat kollarımız şişti ve bu yüzden çok eziyet çekiyoruz,” dediler. “Metin ve cesur olunuz ve sabrediniz,” diyerek onlardan ayrılıp biraz ilerledikten sonra Onnik Akyan’a rastladım. [83] Biçare, bütün cesaret ve metanetini kaybetmiş, sürekli ağlıyor ve durmadan “Ah!”, “Of!” diyordu. Kimseye fark ettirmeden kollarının bağını çözdüm ve arabamızı göstererek, boş kalan yerime oturma-sını söyledim. Kendim de onun yerine sıraya girdim.

Bir müddet sonra hareket emri verdiler. Karagedik köyüne doğru gidiyorduk. Güneş batmak üzereydi. Doğuşunu ümitsizce izlediğimiz, batışını görecebileceğimizden

binde bir derecesinde bile ümidimiz olmayan o âlemlerin ışığının, o gün de çehresini yeryüzünün bu bölümünden gizlediğini, yani doğru tabiriyle, yerkürenin, tam karşımızdaki diğer yarısını güneşe döndürdüğünü tekrar görebiliştik. Bu belki de bizim için hayırlı bir işaretti.

Karanlık ortalığı yavaş yavaş istila etmeye başladığı bir sırada Karagedik köyüne vardık. Köye girdiğimizde, damlara çıkmış gelişimizi bekleyen birçok çeteyi dehşetle gördük. Çete başı Hamidli Rıza Bey bunlar arasında en çok dikkat çekeniydi. Bu çetelerin oradaki varlığı, hakkımızdaki maksadın pek açık ve aleni deliliydi. Bazıları bizi öldürmekten vazgeçilmesi konusundaki emrin yolda karşılaştığımız Çerkes süvari tarafından getirildiğini ve bunun üzerine Beynam yolunu terk edip Karagedik tarafına yönlendirilmiş olduğumuzu [84] iddia ediyordu. Bizim konu hakkında enine boyuna yapmış olduğumuz tahkikata bakılırsa bu emir biz Karagedik köyüne vardıktan sonra Mumcu adında bir jandarma vasıtasıyla gelmiştir.

17. Karagedik Köyü

Karagedik köyünde cümle ahaliyi ufak ufak rençber odalarına ve ahırlara, istiap haddini kat kat aşarak, yani her bir kişi ancak ayakta durabilecek bir şekilde, mezbahaya davar sürercesine doldurdular. Mamafih odalara sokarken kollarımızı çözüyorlardı. Muhafızların vazifeleri bitmiş, bizi çetelere teslim etmişlerdi. Şimdi her bir odanın kapısı ve pencereleri önünde silahlı çeteciler bulunuyordu. Gruptan bazıları su istediğinde, “Sizin artık suya ekmeğe ihtiyacınız kalmadı, birazdan her muradınıza ereceksiniz,” demelerinden, aralarındaki fısıltı ve faaliyetlerden, itlaf vaktimizin gelip çatmış sonucunu çıkarıyorduk.

Siyahyan biraderler, Vensan Tumayan ve biraderi Corci Hovsep Acembalyan, Onnik Çancı ve [85] yeğeni Boğos, Petrak Dersahagyan efendiler, yirmi kadar başka kişi ve bu aciz, birlikte, köyün zengin eşrafından Bektaş Bey’in oğlu Mustafa Bey’in odasının bitişiğindeki bir daireye doldurulmuştuk. Zemini toprak olmakla birlikte burası daha genişti ve biz diğerleri gibi ayakta durmak mecburiyetinde kalmamıştık. Odanın sahibi, Mustafa Bey’in pederi Bektaş Bey zamanından beri, yani kırk elli seneyi aşkın bir süredir, Arslangülyanlar ile büyük büyük işler yapmış olduğundan aralarında pek ciddi bir dostluk gelişmişti. Arslangülyan ailesinin damatları olan Corci Siyahyan ve Vensan Tumayan efendiler, aralarındaki bu hukuka güvenerek Mustafa

Bey'e haberler gönderip biraz ekmek ve su talebinde bulunmuşlar fakat Mustafa Bey bu ricaların hiçbirini yerine getirmemiş, hatta yüzünü bile göstermemişti.

Biz de bu karanlık odada aç ve susuz bekliyorduk. İçimizden birçoğu, güçten kuvvetten düşmüş olduklarından, toprak üzerine serilip uykuya daldılar. Sokulduğumuz odadan sokak kapısına varabilmek için "koridorumsu" bir yerden geçmek gerekiyordu. Alaturka saatle akşamın iki buçuk-üçü civarında, yani güneşin batışından yaklaşık üç saat sonra, bu "koridoru" geçerek sokak kapısı önünde oturan polislerin yanına gittim ve ihtiyaç gidermek için dışarı çıkmama müsaade buyurmalarını rica ettim. [86] "Beş altı adımdan fazla ileri gitmeyeceksin," diyerek müsaade ettiler. Tarlaya doğru ilerliyordum ki karşıdan iki gölgenin bulunduğu yere doğru geldiklerini gördüm. Heyecan ve telaştan yüreklerimiz epey hırpalanmış ve manevi kuvvetimiz hiç kalmamış olduğundan, bu iki gölge beni korkutmuştu. Her türlü ihtiyacı ikinci plana atmış, bu iki şahsa bakıyor ve hareketlerinden bir anlam çıkarmaya çalışıyordum. Aralarında geçen konuşmanın tamamını dinledim. Birisi diğere, "Ne diyorsun be, şu kocaman köyde altı taneden fazla balta bulamadık," dedi. Diğeri, "Öbür Ermenilere gitmiş de..." diye cevap verdi ve ilaveten "Odalardaki 'gâvurları' götürürken ses çıkarmamaya gayret edeceğiz ki diğerlerinin haberi olmasın. Böyle tembih ettiler," dedi.

Bu konuşma her şeyi açıkça anlatıyordu. Her şeyi bırakıp aceleyle odaya döndüm. Herkes uyumuştı. Yalnızca Vensan Tumayan Efendi uyumamış, odada bir aşağı bir yukarı geziniyordu. İki şahıs arasındaki konuşmayı kendisine anlattım. Hiçbir cevap vermeksizin beni ellerimden tutarak odanın bir tarafına götürdü ve [87] "Bun-

lara bak,” dedi. Bunlar dediği, oraya yığılmış yapaklardı.* Bana bunu göstermenin ne manası vardı? Şaşkın şaşkın yüzüne baktım ve “Gördüm, yapaktır,” diye cevap verdim. “Biliyorum, yapaktır, fakat dikkatli bak,” diye tekrar etti. Zavallının aklını kaçırdığını düşündüm. Acı acı tebessüm ederek, teessürle yüzüne bakıyordum. Kendisi hakkında edindiğim bu kanaati anladı mı anlamadı mı, orasını bilmiyorum. Fakat oradan bir demet yapak alıp bana uzatarak “Al bunu, iyice incele” diye ilave etti. Aklını oynatmış olduğuna yürekten inanmakla beraber, arzusunu yerine getirmek amacıyla, bana uzattığı demeti mekanik bir hareketle elinden aldım ve kapının önünde yanmakta olan fenerden odaya yansıyan ışığa tutarak baktım. Aman yarabbi! Üzerinde kurumuş birçok kan lekeleri vardı! Büyük bir dehşetle elimden fırlattım. Hareketlerimi büyük bir dikkatle izleyen Vensan Tumanyan Efendi, “Gördünüz ya, şekillerinden de anlaşıldığı üzere, bunlar yastık veyahut minder içerisinden çıkarılmış yünlerdir ki, bizden evvel getirilen [88] Ermenilere ait oldukları ve onların da öldürüldüğü açıkça anlaşıyor. Sen de durmuş, şu gördüğün iki kişi arasındaki konuşmayı anlatıyorsun,” dedi ve sesini biraz yükseltip kelimelerin üzerine basa basa “Bizi öldüreceklerrrr... Artık bundan zerre kadar şüphe etmeyelim. Fakat gürültü edip de (yerde yatmakta olan biraderini ve diğerlerini göstererek) şu çocukları uyandırmayalım. Zavallılar, varsınlar son bir kez rahatça uyusunlar,” dedi. Bu kesin kanaate ve apaçık delillere karşı bir cevap vermeye lüzum görmedim. Zaten benim şahsi kanaatim de bu yöndeydi. Karanlık bir köşeye oturdum ve başımı ellerimin arasına alarak düşünmeye başladım.

* “Kırkılmış koyun yünü” (TDK).

Ne düşünüyordum? Her şeyi ve hiçbir şeyi. Ailem, evladım, validem, kardeşlerim, evim, memleketim, memuriyetim, avlanmaya gittiğim dağlar, su içtiğim dereler gözümün önünden bir sinema şeridi gibi geçiyor, bu dünyada alakadar olduğum ne varsa zihnime üşüşerek kalbimi yakıyordu. Öldürüleceğimi, ne ile ve nasıl öldürüleceğimi, nasıl öleceğimi, ne kadar zamanda öleceğimi, kimin elinde öleceğimi, ölürken kimi düşüneceğimi, ebediyette kimi bulacağımı, dünyada bıraktıklarımı ahirette tekrar görüp göremeyeceğimi düşünüyordum.

Bu dalgın hal ne kadar devam etti, bilmiyorum. Birkaç kişinin odamızın önündeki koridorda çıkardığı şamatayla kendime geldim. [89] Tekrara lüzum yok, biz her şeyden korkuyor, kimi görsek merak ve endişeyle bakışıyorduk. Ayağa kalkıp, bu patırtıya sebep olanlara baktım. Belleri silahlı, başları poşulu çetecilerdi. Kapıdaki fenerden içeriye yansıyan ışığın yardımıyla içlerinden birini tanıdım. Reji'nin, keskin süvari kolcularından, Mahmut Çavuş adında biriydi. Bir sene evvel onu Bala kazasında götürmüş ve orada kaldığım iki ay boyunca yanımda alıkoyup maaşına da zam yapmıştı. Onu görür görmez aklıma bir fikir geldi. Derhal odadan çıkıp yanına gittim. Görür görmez beni tanıdı. Aramızda şu yolda bir konuşma geçti:

– Vah, efendi, sen de mi bunların arasındasın?

– Evet Mehmet Çavuş. Lakin onu boşver de bana biraz su bul, susuzluktan ölüyorum.

– Biz şimdi gidiyoruz. Buraya atlarımızın torbalarını almak için geldik. Kusura bakma, efendi, ama su bulamam.

– (Sağ elimin şahadet parmağını boğazıma sürtüyor gibi yapıp, kesilmeyi ima ederek) Bu ne zaman olacak?

– Bu gece.

Bir iki saniye düşündüm, sonra yere çömeldim ve onu da karşıma çömeltilip, “Mehmet Çavuş, bilirsin ki seni Bala [90] kazasına götürdüm, orada maaşına 100 kuruş zam yaptım. Her gün beraber oturup kalktık. Ben ne yedimse sana da onu yedirdim.

– Efendi, kursağımda ekmeğin çoktur.

– Öyleyse şu halimle senden bir şey rica edeceğim. Ümit ederim ki bunu benden esirgemeyeceksin.

“Beni buradan kurtar,” diye teklifte bulunacağımı zannetmiş olacak ki, başını yere eğmiş düşünüyordu. Onu bu müşkül vaziyetten kurtarmak için, “Bizi götürecekleri sırada yanımdan ayrılma. İtlaf olunacağımız yere vardığımızda tam can alıcı yerime bir kama sapla yahut kalbime bir martin kurşunu sık. Hiç olmazsa sayende eziyet çekmeden öleyim,” diye ilave ettim. Başını kaldırıp yüzüme bakarak, “İyi ama, efendi, sana bunu nasıl yapabilirim?” dedi. “Bak, Mehmet Çavuş, kursağında ekmeğimin çok olduğunu itiraf ediyorsun. Bu gece itlaf olunacağımızı da biraz evvel sen söyledin. Demek ki bu gece ahirete gidiyorum. Eğer bu dediğimi yapmazsan, sen de ahirete geldiğin zaman (iki elimle yakasına yapışarak) orada yakana böyle yapışacağım. Ben bunu senden büyük bir lütuf olarak rica ediyorum. Bizden evvel itlaf edilmiş olan Ermenilerin ne müthiş azaplar çektiklerini duyduk. Uzun müddet ölüm acısı çekmek istemiyorum, ani bir şekilde ölmeyi arzuluyorum. Mehmet Çavuş, bu kadar bir iyiliği benden esirgemeyeceksin,” dedim. [91] Bir müddet düşündükten sonra, “Peki, bir şey yaparım,” diye cevap verdi. Onun sırtını okşayarak, “Allah senden razı olsun. Aman Mehmet Çavuş,” dedi.

vuş, o sırada yanımdan ayrılma. Göreyim seni, birden...” diye ısrarla rica ettim, ayrıldık.

Odaya döndüğümde herkesi uykuda buldum. Allah biliyor ya, ani ve eziyetsiz bir şekilde öleceğime çok memnun olmuştum. Odanın bir köşesinde yüz-yüz yirmi kiloluk yapak denklere uzunlamasına sıralanmıştı. Petrak Dersahakyan’ı uyandırdım. “Gel, birader, bir saatliğine bile olsa bari rahatça uyuyalım,” dedim. Balyaların üstüne çıktık ve kucak kucağa sarılarak yattık. Eğer buna uyku denebilirse, biz de uyumuştuk. Ne kadar zaman geçtiğini bilmiyorum, neden ve nasıl olduysa, denklemlerle beraber yere yuvarlandık. “Haydeyiniz” diyorlar zannıyla büyük bir korku içinde ayağa kalktım ve gayriihtiyari can evimden bir ah salıverdim. İki elimi kalbimin üzerine bastırdım, heyecanımı yatıştırmak istiyordum. Korkarak ve süratle etrafıma göz gezdirdim. Ses seda yoktu. Herkes derin uykudaydı. [92] Aklıma Petrak Dersahakyan geldi. Hemen ona doğru koştum. Balyanın altında kalmıştı. Fakat ilginçtir, hem düşünce uyanmamıştı hem de balyanın ağırlığına dayanabilmişti. Uyandırdım. Pürtelaş ayağa kalkarak, “Götürüyorlar mı?” dedi. “Yok,” dedim, “balyanın altında kaldın da...” Sözü mü tamamlamama fırsat vermeden:

– Öyleyse niçin uyandırdın? diye sordu.

– O ağırlığın altında belki ölürdün, diyerek cevap verdim.

– Daha iyi olurdu, deyip, yere devrilmiş balyanın üzerine uzanarak tekrar uykuya daldı.

Gerek heyecandan gerekse korkudan bende uyuyacak hal kalmamıştı. Bir sigara yakıp odada volta atmaya başladım. Bu şekilde bir on-on beş dakika geçmişti ki odanın kapısına birisinin yaklaştığını gördüm. Pes bir sesle, “Uyu-

yor musunuz?” diye sordu. Gelişine ve sorusuna bakılırsa, bu meçhul şahsın fena bir niyetle gelmemiş olduğu aşikârdı. Hemen kapıya doğru koştum ve “Hayır, efendim, uyumuyoruz,” dedim. Gelen, komiser muavini mümeyyizi Ali Efendi’ydi. “Sen misin, Simon?” dedi. “Evet, bendenizim, Ali Efendi. Ne oldu ki?” diye tekrar ettim. [93] “Artık öbür iş bitti. Şehirden şimdi bir süvari geldi, emir getirdi. Rahatça uyuyunuz,” dedi. Tabii “öbür iş”ten kasıt “kesilmek”ti. Hiçbir kelimeyle tarifi mümkün olmayan bir sevincin tesiri altındaydım. Ne cevap vereceğimi bilemedim. Lakin bu sevinç pek kısa sürebildi. Bir kez daha aldatılıyor olmak ihtimali bu sevinci derhal ortadan kaldırıverdi. O kadar çok yalan söylemişler, bizi o kadar çok aldatmışlardı ki buna da inanamıyordum. Kendimi toplayarak, “Ali Efendi,” dedim, “Biz şimdi kendimizi ölüme hazırladık. Eğer yalan söyleyerek bizi aldatıyorsanız bu pek büyük bir gaddarlık olur, çünkü böyle esassız bir ümide kapılıp da sonra hayal kırıklığı yaşarsak bir kat daha fazla acı çekeriz.”

Vensan Tumayan Efendi ve Luici, komiser muavini Ali Efendi’yle aramızda geçen bu konuşmaya uyanmışlardı. Yattıkları toprağın üzerinde yarı doğrularak, “Ne var?” diye sordular. Belki onların yanında bir şey söylemez endişesiyle onlara elimle yatınız işareti yaptım ve Ali Efendi’ye, “Allah aşkına, içeriye giriniz ve bana doğruyu söyleyiniz,” deyip onu elinden tutarak odanın içine çektim. Gerek Tumayan Efendi gerekse Luici uyarıma kulak asmayarak ayağa kalkmışlardı. Üçümüz komiser muavininin etrafını sardık. O, “Şimdi şehirden bir atlı geldi ve Katoliklerin [94] itlaf edilmemesi için emir getirdi. Bana daha fazla soru sormayınız. Dinim hakkı için sizi temin ederim ki söylediğim doğrudur ve ben size bu müjdeyi vermek için geldim.

Müsterih olunuz ve artık rahatça uyuyunuz,” deyip bizim birtakım sorularımızı cevaplamadan gitti.

Bu sırada herkes uyanmıştı. Gerçi bu haber bizi kesin bir surette tatmin ve temin edememişti fakat yine de bir umut parıltısı meydana getirmekten de geri durmamıştı. Çok karamsar olanlarımız ısrarla bunun yalan ve binden fazla insanı bir anda itlaf etmenin güçlüğü nedeniyle onları kafile kafile imha etmek için bir hileden ibaret olduğunu iddia ediyorlardı. Bazılarımız da bizi memleketten kollarımızı bağlayarak çıkarıp kesilmeye gittiğimizi alenen söyleyenlerin şimdi bizi avutmak için bir mecburiyetleri olmadığını ve binaenaleyh bu haberin doğru olması gerektiğini söylüyorlardı. Bu suretle aramızda hararetli bir konuşma geçiyordu ki kapıdan, “Corci Siyahyan Efendi nerededir?” diye bir ses işittik. Hepimiz kapıya doğru baktık. Bu sesin sahibi de bir polis memuruydu. Corci Siyahyan Efendi kapıya doğru üç beş adım atarak, “Buradayım, ne var Hüseyin Efendi?” dedi. Hüseyin Efendi odaya [95] girdi, iki eliyle Corci Efendi’nin ellerine sarıldı ve kelimeleri doğru dürüst telaffuz edemeyerek, titrek bir sesle, “Müjde! Müjde! Kur... tul... du... nuz, kesil... meyecek... siziz, şe... hir... den emir gel... di, kur... tul... dunuz, kork... mayınız,” dedi. Zavallı adam sevincinden hıçkırığa hıçkırığa ağlıyordu.

Ah, bu dünya ne alçaktır! İhtiyaç insanları nelere sevk ediyor! Elmas gibi kalbi olduğunu bu suretle ispatlayan bu adam, bir polis memuruydu ve amirlerinden aldığı emri vazife gereği yerine getirmek için, boğazlanacak insanlara muhafızlık yapıyordu. Oysa kimbilir kalben ne derece ısırap, vicdanen ne kadar azap çekiyordu. Fakat amirleri ona pek vahşi bir vazife yüklemişler, o da buna itaate mecbur kalmıştı. Mamafih bu iyi yürekli adam, yol boyunca her

türlü mesuliyeti göze alarak birçok kişinin kolundaki bağı gevşetmek ve bazılarına fesiyle su getirmek gibi ulvî yardımlarda bulunmuştu. Ne fayda ki bu adam savaşın son senesinde sarhoşun biri tarafından kafasına indirilen bir şişe darbesiyle oracıkta vefat etti.

Keder gibi, sevinç de insanı ağlatır. Polis Hüseyin Efendi'nin teyit ettiği bu müjde üzerine ümidimiz bir dereceye kadar artmış olduğundan, hepimiz ağlaşmaya başlamıştık. Öte yandan, yine de kati bir surette [96] emin olmak mümkün olamadığından, bu haberin doğruluk derecesini ve bunda gizli bir maksat bulunma ihtimalini Hüseyin Efendi'ye sorduk. O bir yandan hâlâ ağlarken, "Allah'ıma dinime yemin ederim ki memleketten az evvel Mumcu adında birisi geldi ve Katolikler hakkında icrası kararlaştırılan 'muamele'nin ertelenmesi için emir getirdi. Eğer sizi aldatıyorsam, iki evladım var, Allah ikisini de elimden alsın. Emin olunuz ki bunda hiçbir gizli maksat yoktur. Yatınız ve rahatça uyuyunuz," diye tekrarlayarak bizi temin edip gitti. Geliş suretinden, konuşmasından ve bilhassa tavır ve hallerinden, getirdiği haberin doğru olduğu açıkça anlaşılıyordu... Artık hepimiz de büyük bir ümide kapılmıştık. Ah, ümit! Her devrin en büyük kelimesi, her felaketin biricik tesellisi, beşeriyetin hayat maddesi, insanı şevk ve gayrete getiren kırbaç... Eğer kutsal kitapları insanlara bunu telkin ve tavsiye etmemiş yahut şu alçak dünyada her türlü musibet ve çeşit çeşit felakete maruz kalan beşeriyet bununla teselli bulmayı öğrenmemiş olsa, dünya bugün nasıl da sefaletin en alt basamağında bulunurdu. Padişah saraylarından tutunuz da paçavracı izbelerinin sakinlerine kadar istisnasız herkesin hayatının lezzeti yalnızca bu kelimede gizlidir. [97] Sefalette ümit, felakette ümit, can çekişirken

ümit, darağacında yine ümit, ümit, ümit, daima ümit! Acaba Cenabıhak uçsuz bucaksız kudretini bir kelime ile hissettirmek için mi insanlara böyle bir duygu bahşetmiş, yoksa acaba insanlar, dünya denen bu meşakkat yerinin onlara yüklediği sayısız musibetin acılarını hafifletmek için mi böyle bir kelimeye gerek görmüşler? Ne olursa olsun, eğer hayatta bir saadet varsa o da ancak ümittir. Ümitsiz ömür cehennem azabından daha dehşetlidir. Velhasıl şu sefil beşeriyetin en büyük dayanağı aldatıcı bir ümittir.

Her neyse, kurtuluş ümidi bizi o kadar büyük bir sevince boğmuştu ki neredeyse sevinçten ölecektik. Nasıl olmasın ki? Zerre kadar günah ve kabahatimiz olmadığı halde gaddarca gasp edilmek istenen tatlı canımız yine bize kalıyordu! Hiç şüphesiz, bunca masumun feryat ve figânı, yanıp yakılarak yalvarması nihayet gayretullaha dokunmuştu.

Artık uyuyan kimse kalmamıştı. Cümlemiz rahman ve rahim olan Allah'a karşı şükran secdesine kapanmıştık. İçimizden birinin yanında bulunan, kucağında evladiyla Hazret-i Meryem resmini odadaki direğe astık. Corci Siyahyan Efendi en önde, sağında [98] bu aciz, solunda Ven-san Tumayan Efendi ve herkes arkamızda, diz çökmüş bir vaziyette hep birlikte *letania** söylemeye başladık. Corci Efendi malum cümleleri söylüyor, biz de hep bir ağızdan "Ağotya vasn mer"*** diyorduk. Aman yarabbi, o ne dindaran bir dua, o ne dokunaklı bir münacattı.*** Ömrü boyunca belki hiç *letania* söylememiş olanlar bile duaya canıgönül-den katılıyorlardı. "Mıkhitariç vıışdatselots"**** ve "Oknagyan

* (Yunancadan) Dilek, dua, adak, değişik şekillerde tekrar edilen yakarış.

** (Erm.) Bizim için dua et.

*** "Konusu Cenâbıhakk'ı övme ve O'na yakarma olan manzûme" (Misalli).

****(Erm.) İstirap çekenleri teselli eden.

Krisdoneits”^{*} cümleleri kim bilir kaç defa tekrar edildi. Corci Siyahyan Efendi “*Oknagyan Krisdoneits*” dedikçe Vensan Tumayan Efendi yumruklarını sıkıp kollarını sağa sola birkaç defa sallayarak “*Ağotya vasn mer*” diyor, cümleyi tamamlayacağı sırada iki yumruğuyla birden şiddetle göğsüne vuruyordu.

Biz o vaziyette kaç saat kaldık ve Azize Meryem’in şefkat ve merhameti için ne kadar yalvarıp yakardık, burasını tam kestiremiyorum. Lakin şurasını katiyen söyleyebilirim ki sabah olduğunda biz hâlâ ibadet ediyorduk. Odaya bir kalabalığın girdiğini görerek buna son verdik. Gelenler Haymana Kaymakamı, bizi sevk etmekle görevli Rahmi Bey ve birkaç polisti. Kaymakam bizi toprak zeminli bir odaya koydukları için odanın sahiplerini güya azarlıyor, bağırıp çağırıyor, ağzına gelen küfrü savuruyordu. Bize hitaben de “Kusura kalmayınız, efendiler, bu hayvan [99] köylüler size pek fena ve çirkin bir muamelede bulunmuşlar. Bundan dolayı hissettiğim teessüf size tarif edemem, tekrar tekrar af diliyorum,” diyor, bir taraftan da köylülere yüksek sesle derhal başka bir oda ayarlanmasını ve öğle yemeği hazır oluncaya kadar yağ, yumurta gibi kahvaltılıklar getirilmesini emrediyordu.

Tabii bu azar bir gösterişten ibaretti ve teessüf de yapmacıktı. Bize su bile verilmemesini belki de akşam kendisi tembih etmişti. Hiç şüphe yok ki, öldürülmememiz için almış olduğu emir üzerine ağız değiştiriyordu. Biz de bu sahte tavırlar karşısında mecburen aynı şekilde karşılık verdik. İstirahatimiz için her şeyin eksiksiz bir biçimde yerine getirildiğini ve zatıalilerinin sayesinde pek “rahat” bir gece geçirdiğimizi söylüyorduk. Ne garip, daha doğrusu ne

* (Erm.) Hıristiyanların yardımcısı.

utanılacak bir hal! İnanılmayacağını bilerek birbirimize yalan söylüyor ve inanmış gibi davranıyorduk.

Kaymakam dışarı çıkabileceğimizi ve köy içinde istediğimiz gibi hareket etmekte serbest olduğumuzu söyledi. Doğrusu hemen bu izinden layıkıyla istifade ettik. Dışarıya çıktığımızda diğer odalarda tutulanların da serbest bırakılmış olduklarını memnuniyetle görüp bu bakımdan da rahatladık. Zira bazı odalarda kalanları gece götürmüş olabileceklerinden endişe ediyorduk. [100]

Bir saat kadar bu suretle serbestçe gezindikten ve elimizi yüzümüzü yıkayıp birbirimizle konuştuktan sonra, köylülerin getirdiği ekmek ve yoğurdu büyük bir iştahla yedik. Birçoğumuzun ağzına iki günden beri bir lokma bile ekmek girmemişti. Yemekten sonra herkesin köy meydanında toplanması için bir emir geldi. Emir gereği hepimiz köy meydanında toplandık. Konuşma yapılacak ve padişah için dua edilecekmiş. Başpiskopos Marhasa Krikor Bahabanyan Efendi ve bazı rahipler benim de bir konuşma yapmamı emrettiler. Fakat böyle bir yer ve zamanda yapılacak konuşmada ne söylemek gerekeceğini kestiremediğimden bu vazifenin başka birisine verilmesini rica ettim.

Rahmi Bey bir köy evinin damına çıkmıştı. Marhasa Bahabanyan Efendi, rahip Kahveciyan Gıgemes ve bir Ermeni* olan Bilecikli Toros Vartabed** Rahmi Bey'in yanında yerlerini almışlardı. Rahmi Bey söze başlayarak, hükümetin geçici bir tedbir olarak bizleri birkaç günlüğüne şehirden uzaklaştırmayı münasip görmüş olduğunu, bizim de diğer Ermeniler gibi öldürüleceğimize dair ısrarla ortalıkta dolaşan söylentilerin asılsız bulunduğunu, Osmanlı hükü-

* Burada kastedilen Apostolik (Ortodoks) Ermeni'dir.

** Rahip.

metinin bunca senedir Katolik tebaasından sadakattan başka hiçbir [101] şey görmediğini ve bu nedenle Katolıklere zulmetmek için ortada hiçbir sebep olmadığını beyan etti. Daha sonra, amirlerinden memlekete dönmemiz için kesin emir gelene kadar orada kalacağımızı, fakat bize bahşedilen bu özgürlüğü suistimal edip de firara teşebbüs edenler olursa onları ne fayda ki vurdurmak zorunda kalacağını, ancak buradaki ahalinin uysallığından ve ruhanî liderlerine karşı gösterdikleri hürmet ve itaatten emin olduğu için, Marhasa Efendi'nin cemaatine kefil olmasının kendisi için en sağlam bir teminat olacağını belirtti. Bunun üzerine Marhasa Efendi'ye cemaatinden hiç kimsenin kaçmayacağına kefil olup olmadığını sordu ve onay cevabı aldıktan sonra da ondan, padişahın bize bahşetmiş olduğu merhamet karşılığında üzerimize düşen görevin yerine getirilmesini rica ederek sözünü tamamladı. Başpiskopos Krikor Bahabanyan Efendi'nin bir işareti üzerine rahip Gıgemes Kahveciyan bir konuşma yaptı ve yüce sultan V. Gazi Mehmet Han Hazretlerinin, biz kullarının sadakat ve kulluğundan emin olduğunu ve bu nedenle, merhametli padişahımızın, kendi sadık evlatlarının sefil ve perişan edilmemesi için şerefli bir ferman buyurduğunu; binaenaleyh bizim de, minnet duyduğumuz ulu velinimetimiz efendimiz sevgili padişahımızın ömrü, ikbali, şan ve kudretinin artması için [102] dua etmemiz gerektiğini beyan edince hepimiz yüksek sesle üç defa "Padişahım çok yaşa!" diye bağırдық. O sultanın, Allah günahlarını affetsin, bizim ne halde olduğumuzdan malumatı var mıydı, bilmiyorum. Yalnız şunu kesinlikle söyleyebilirim ki, içimizdeki çocuklardan malul ihtiyarlara kadar hepimiz "Padişahım çok yaşa!" duasını gözlerimizde teessür gözyaşlarıyla ve canıgönülden tekrarlamıştık.

Bilecikli Toros Vartabed de birkaç söz söyleme arzusu-
nu dile getirdi fakat Rahmi Bey buna müsaade etmedi. Bu
zavallı Ermeni vartabedi şimdi ne yapıyor, bu konuda ma-
lumatım yok. Lakin onun aramızda bulunması ve diğer Er-
menilerin başına gelen feci ölümden kendisini kurtarabil-
miş olması, sırf Başpiskopos Marhasa Krikor Bahabanyan
Efendi'nin çabaları sayesindeydi. Ermenileri tutuklamaya
başladıkları sırada Marhasa Bahabanyan Efendi birkaç
defa Vali Atıf'a müracaat edip memleketimiz Ermenileri-
nin nasıl sadık ve itaatkâr olduklarından uzun uzadıya bah-
sederek tahliyelerini rica ettiğinde, vali, "Marhasa Efendi,
siz pek lüzumsuz yere telaş ediyorsunuz. Bu tutuklamalar
geçici. Bazı soruşturmalar yapıp birkaç gün sonra hepsini
serbest bırakacağız. Bundan emin olunuz ve ailelerine de
böyle söyleyiniz," [103] demiş. Fakat aradan beş on gün ge-
çip de birinci kfile sevk edilince, haberi alan Bahabanyan
Efendi ertesi gün tekrar valiye gidip sözlerini hatırlatarak
o ana kadar tutuklananlarla yetinilmesi ve diğerlerinin de
tahliye edilmesi için yalvarmışsa da bu kez sert bir mua-
mele görmüş. Hatta Vali Atıf, "Marhasa Efendi, siz vazi-
fenizin çok dışına çıkıyorsunuz. Bilir misiniz, hükümet,
icraatlarına kimsenin müdahale etmesine izin vermez ve
bunu engellemek için birçok imkânı vardır?" diyerek ken-
disini tehdit etmiş olmasına rağmen katiyen ümitsizliğe
kapılmamış, hiç olmazsa tutuklu rahiplerden ikisinin ge-
rekli durumlarda kadınların dinî vecibelerini yerine getire-
bilmelerini sağlamak üzere tahliye edilmesi için ısrar etmiş
ve vali de yukarıda adı geçen Bilecikli Toros Vartabed'in
serbest bırakılmasını emretmişti. Vartabed böylece öldü-
rılmekten kurtulmuş oldu. Fakat Başpiskopos Bahaban-
yan Krikor bunca gayretine rağmen Ermenilerin tahliye

edilmelerini sağlayamamış olduğu için üzülüp duruyordu. On beş gün sonra kendisi de aynı duruma düşecekmiş. *

Her neyse, yukarıda arz olunduğu üzere, konuşmalar bittikten sonra Karagedik köyünde birkaç gün kalacağımızı bildirdiler ve bizi köy içerisinde serbest bıraktılar. Bunun sebebi neydi? Muhterem okurların m saadeleriyle, bu konudaki tahkikatımızın sonuçlarını dile getireceğiz.

* Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerine bakılırsa Bahabanyan Halep'e sürülmüştür ve Papa'nın İstanbul'daki vekili onun Ankara'ya dönmesine müsaade edilmesine yönelik girişimde bulunmuştur. Görünen o ki, Bahabanyan 1918 Temmuz'u itibarıyla h la Halep'tedir (BOA. HR.SYS 2886/2 - 09 Temmuz 1918).

İstanbul'a ve başka yerlere gidebilmek için gerekli seyahat varakasının verilmesinin men edilmiş olduğunu önceki bölümlerin birinde anlatmıştık. İşte bu yasak sırf Ermeni ve Katolik Ermeniler için geçerli olup Rumlar, Yahudiler ve diğer milletlere mensup olanlar istedikleri zaman istedikleri yere gitmekte serbesttiler.

Muhterem okurlar Ermeni Katoliklerin 27 Ağustos 1915 Cuma günü tutuklanmaya başladığını hatırlayacaklardır. Katoliklerin de toplandıklarını görüp sıranın Rumlara gelmesinden korkarak İstanbul'a firar etmek isteyen, Ankara'daki Rum milletinin zenginlerinden Karasuloğlu Panayot Efendi, o cuma günü Polis İdaresi'ne müracaat ederek sıkıntı çekmeden seyahat varakası almış, ertesi gün de trene binerek pazar akşamı Haydarpaşa'ya varmıştı.

Daha önce de arz edilmiş olduğu üzere, Katolikler tutuklanmadan önce İstanbul'da bulunanlara şifreli telgraflar çekilmiş, Başpiskopos Bahabanyan Krikor Efendi, henüz Katolikler hakkında bir teşebbüste bulunulmadığı sıralarda, İstanbul'a gitmekte olan banka memuru Leon Hancıyan Efendi'ye gizli bir mektup verip Katoliklerin de tehlike altında olduklarını arz ederek [105] gerekli tedbirlerin alınmasını İstanbul Katolik Patrik Kaymakamı Sayeğyan Efendi'den rica etmişti. Sayeğyan Efendi, bu mektubu aldığı anda, haşmetli Papa Hazretlerinin İstanbul'daki vekili Monsenyör Dolci cenaplarına müracaat ederek Katolik-

Haşmetli On Beşinci Benedikt Sırpazan Papa Hazretleri

lerin kurtarılması konusunda gerekli teşebbüste bulunulmasını rica ve talep etmiş. Monsenyör Dolci cenapları da Dahiliye ve Hariciye nezaretlerine müracaat ederek Ankara ahalisinin tehcir edilmemesini rica ve talep etmiş. Her iki makamın nazırları da ona Ankara'dakilere bir şey yapılmayacağına dair teminat vermişler. Fakat Ermenilerin öldürülmüş oldukları haberinin İstanbul'a kadar ulaşmış olması ve Katoliklerin başına da aynı şeyin geleceği söylentisi, o sırada İstanbul'da bulunan bazı Ankaralıların telaş ve endişesini artırmış; güvenilir bir habere ulaşabilmek amacıyla her gün Haydarpaşa'ya giderek, Ankara'dan gelen trendeki yolculardan memleketteki ahvale ilişkin sıhhatli malumat almaya çalışmışlar.

Bu sırada, aslen Ankaralı olup da İstanbul'da bulunan Kevork Apakyan Efendi,* yukarıda adı geçen Panayot Karasuloğlu Efendi'nin Haydarpaşa'ya vardığı pazar gününün akşamı, aynı maksatla orada bulunuyormuş. Ankara'daki durum hakkında malumat talep edip Katoliklerin tevkif edilmiş oldukları haberini alınca alelacele Ermeni Katolik Patrikhanesi'ne koşup meseleyi iletmiş ve hemen gerekli tedbirlerin alınmasını rica etmiş. Fakat karşılaştığı lakayt muamele karşısında şaşırıp Rokos Kasapyan Efendi'nin evine gitmiş ve [106] Panayot Efendi'den almış olduğu malumatı aktararak, vakit kaybetmeden acil tedbirler düşünülmesi ve alınması gerekliliğini tekrar etmiş. Kendisi geldiğinde yemek yemekte olan, Mihran ve Hagop adlarında iki genç evladiyla birlikte biraderi Hagop

* Arşiv belgelerinde "Ankara'nın Katolik cemaati tüccar-ı muteberesinden Apakyan Kevork Efendi" olarak geçiyor ve Apakyan'ın İstanbul'da ticaret yaptığı da anlaşıyor. (BOA.İ.TAL 391/66 - 21 Safer 1324 / 16 Nisan 1906).

o sırada Ankara'da bulunmasına rağmen bu haber karşısında yemek yemeyi sürdürecektir kadar lakayt davranan bu pedere öfkelenen Kevork Apakyan Efendi, "Siz pek lakayt davranıyorsunuz, fakat düşününüz ki Ankara'da iki evladınız vardır," demiş. Bu sözler onun pederlik duygularını harekete geçirmiş olmalı ki yemeği bırakmış ve ikisi birlikte Kerabaydzar* Terzibaşyan'ın evine gidip vukuatı anlatmışlar. Milletini, milletin fertlerini canından çok seven Kerabaydzar Terzibaşyan hemen Monsenyör Dolci'nin evine gitmiş. O sırada yatmak üzere olan Monsenyör Dolci, Kerabaydzar Terzibaşyan'ı hiç tereddütsüz kabul etmiş. Terzibaşyan Efendi Katoliklerin de tutuklanmış olduklarını, eğer acil tedbir alınmazsa onların da öldürüleceklerini söyleyip yardım etmeleri için yalvarmış. Monsenyör Dolci ise bunun yalan olabileceğini, zira daha evvel görüştüğü nazırların kendisine bu konuda teminat verdiklerini ileri sürmüştü. Kerabaydzar Terzibaşyan bu haberin o gün Ankara'dan gelen ve sözüne güvenilir bir yolcudan alındığını, dolayısıyla yalan olmasının mümkün olmadığını söyleyince Monsenyör Dolci cevapları derhal giyinip Avusturya elçiliğine [107] giderek elçi Marki Pallavicini'den Katoliklerin kurtarılması için gerekli mercilere baskı yapmasını rica ve talep etmiş. Pallavicini, yanında Monsenyör Dolci cevapları, otomobiline binmiş; yolda elçiliğe uğrayıp Bulgar elçisini de aldıktan sonra hep birlikte Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın konağına gitmişler. Monsenyör Dolci Katoliklere bir şey yapılmayacağı defaatle vaat edilmiş olmasına rağmen onların da tutuklandıklarını dile getirince Talat Paşa, durumu bilmezden gelerek, Katoliklere bir şey yapılmadığını, bu konudaki söylentilerin asılsız olduğunu söylemiş.

* Katolik episkoposlarına verilen resmî lakap.

Bunun üzerine Monsenyör Dolci, “Paşa Hazretleri, bir şey yok diyerek beni bir kez aldattınız lakin ikinci bir kez aldatamazsınız. Ya şimdi serbest bırakılmaları için telgrafla bir emir gönderiniz yahut bana bu konuda net bir cevap veriniz,” demiş. Avusturya elçisi Marki Pallavicini ve Bulgar Elçisi de Monsenyör Dolci’yi desteklemişler. Dahiliye Nazırı Talat Paşa Ankara vilayetine bir telgraf çekmiş. Monsenyör Dolci bu telgrafı alıp Paşa’ya, “Paşa Hazretleri, bu telgraf delil olarak bende kalsın. Siz aynısından bir tane daha yazınız,” demiş. [108] Talat Paşa tebessüm ederek ikinci bir telgraf yazmış ve çağırdığı yaverine, “Bu telgrafın derhal Ankara’ya çekilmesini” emretmiş. Telgrapta mealen “Katolikler hakkında herhangi bir muameleye girişildiyse bunun ertelenmesi şiddetle talep olunur” yazılmış. Ankara Valisi Atıf bu telgrafı alınca “Katolikler hakkındaki muamelenin (yani kıtalin) bir sonraki emre kadar ertelenmesi” hususunda bir emir yazıp özel süvari vasıtasıyla alalacele Sevk Memuru Rahmi Bey ve komiser Sakallı İbrahim’e göndermiş.

İşte yukarıda arz olunduğu üzere, tüm bunlar olup biterken biz Karagedik köyüne varmış ve odalara taksim olunmuştuk. Eğer bu emri getiren süvari acele etmeye gerek görmeyip de yolda, biraz dinlenmek yahut atına yem vermek gibi sıradan sebeplerle, iki üç saat oyalansaymış, oradaki üç-dört yüz kişi o ulaşıncaya kadar sevk edilip itlaf olunacaktı. Tesadüfün garipliğine bakınız ki, emrin emanet edildiği bu süvari vazifesinas bir şahısmış ve birçok masumun öldürülmesine mani olmuştur.

Hatıratımızı yazmaya niyet ettiğimizde, bize iyilik yapanlara, bilhassa kurtarıcılarımıza karşı borçlu olduğumuz şükran ve minnettarlığı alenen dile getirmeyi de kendimiz için bir vecibe saydığımızdan, burada bu konuda naçizane bir iki söz söyleyeceğiz.

Beşeriyeti bir kan deryasına gark eden, gözlerinde ağlamak için yaş bırakmayan bu Cihan Harbi'nin ilk senesinde, soylu Marquis della Chiesa ailesinden âlim, zeki, merhametli, büyük bir zat, XV. Benedikt adıyla, yüce bir makama, papalık tahtına oturmuştu. Bulundukları bu kıymetli, mukaddes ve sarsılmaz bir zemin üzerinde yükselen mevkiin muhteşem temeli olan Hisus Krisdos'un koymuş olduğu kanunlardan birisi de insaniyet sevgisi olduğundan, Hazret-i Mesih'in yeryüzündeki şaşmaz vekili, kutsallığın hamisi Papa XV. Benedikt Hazretleri de, bu Cihan Harbi'nde milyonlarca insan evladı eziyet ve sefalet çekeceği için, karşı karşıya oldukları dehşetli felaketten kurtulmaları arzusuyla gece gündüz durmaksızın ağlayıp inleyerek dua etmiş; diğer yandan da, "din ve ırk ayrımı yapmadan,"* milyonlarca insanı mezara [110] sürüklenmekten korumak gibi âlicenap ve insaniyetkâr bir amaçla, maddi ve manevi nüfuzunu kullanmaktan bir an bile geri durmamışlardır. Harp eden devletler arasında barışın yeniden tesis edilmesi için pek insaniyetperver girişimler-

* Metnin orijinalinde "bila tefrik-i cins u mezheb" ifadesi kullanılıyor.

de bulunmuşlardır. Ayrıca, esirlerin karşılıklı iadesi, din farkı gözetmeksizin askerlerin kutsal ayinlerini serbestçe gerçekleştirebilmeleri, ailelerinin askerlerin durumundan haberdar edilmesi gibi konularda gösterdiği ulvî başarılar bir yana, felaketzedelerin acılarını hafifletmek için, açıktan ya da gizlice, sayısız fedakârlık ve yardımda bulunmuşlar, dünyanın dört bir yanındaki vekillerine bu yolda emir ve talimatlar göndererek, hangi ırk ya da mezhepten olursa olsun, tüm insanların minnettarlığına, hürmetine ve muhabbetine tam manasıyla hak kazanmışlardır. Acaba insan evlatları içerisinde birisi tasavvur olunabilir mi ki beşeriyetin ve kutsallığın hamisi haşmetli XV. Benedikt Hazretleri'nin adını andığı zaman kalbi minnettarlıkla çarpmasın, o müstesna şahsiyete karşı büyük bir muhabbet hissetmesin? Husumeti sona erdirmek için, muharip taraflara kaç defa notalar verdiler. Eğer onun o kıymetli sesini duyurmak mümkün olmuş olsaydı, acaba kaç milyon insan mahvolmaktan, kaç tane bayındır memleket yerle bir olmaktan kurtulacaktı? Yaraları sardılar, ağlayan gözlerin yaşını sil-diler, açları doyurdular, yetimleri giydiren beslediler. [111]

Övgüye layık hizmetleriniz Yaratan'ın katında kabul görsün, ey mukaddes Peder! Cenabıhak sizi bir kat daha takdis etsin, ey Kutsallığın Hamisi, haşmetli Papa XV. Benedikt Hazretleri! İşte en aciz evladınız olarak ben, kendi adıma asaleten, memleketim ve milletdaşlarım adına da vekâleten, kutsal huzurunuzda diz çöküp şükranlarımı arz ediyor ve bundan da kendime iftihar payı çıkarıyorum.

Size gelince, haşmetli Papa Hazretlerinin İstanbul'daki vekili Monsenyör Dolci cenapları; siz ki bizlere ölümden sonraki öpücük mucizesini gösterdiniz, siz ki bizlere yeni baştan hayat bahşederek bizi evlatlarımıza ve sevdikleri-

mize kavuşturdunuz, siz ki çelikten yapılmış o mukaddes kayanın* şahsınızda toplanmış övgüye layık meziyetlere eklenmiş kuvvetiyle, koruyucu melek gibi, iki beyaz kanadınızı ldrleceğimiz yerde üzerimize siper ettiniz ve hem Ermeni hem de Ermeni Katoliklerden bin yüzü aşkın hemcinsinizi feci bir ölümden kurtardınız. Her ne kadar şahsınıza karşı borçlu olduğumuz minnettarlığın derecesini layıkıyla tarif edebilecek kelime bulmaktan aciz olsak da, her ne kadar kalem ve dil bu konuda şaşırıp kalsa da, kalplerimiz her arpışında zatınıza karşı borçlu olduğumuz şükran ve minneti tekrarlayıp yad etmektedir. Tarih o büyük isminizi zaten altın harflerle yazacaktır lakin biz de kuşaktan kuşağa, evlatlarımıza ve torunlarımıza, [112] kurtarıcımızın o büyük ismini öğreteceğiz ki o isim dünya döndükçe dillere destan olsun.

* Roma Kilisesi. [S.A.]

20. Karagedik'te Üç Gün

Katledilmememiz hususundaki malum emir gelip Komiser İbrahim Efendi de bunu öğrenince, insan kanı akıtmaktan, Ermeni öldürmekten vahşice bir lezzet alan o gaddar Yüzbaşı Rahmi Bey'e, buradakilerin ileri gelenlerinden iki yüz kadarını hemen öldürüp emrin de onların öldürülmesinden sonra ellerine geçtiğini bildirmeyi teklif etmiş, üstelik bu lanet olasıca teklifini kabul ettirebilmek için bin bir ısrar etmişti. Lakin Jandarma yüzbaşısı Rahmi Bey o vicdansız zalimin bu şeytanca planına iştirak etmemiş ve böylece birçok kişinin katledilmesine meydan bırakmamıştır.

Her neyse, söz konusu emrin gelmesi üzerine üç gün Karagedik köyünde kaldık. Bu süre boyunca bize nasıl davranılması gerektiği konusunda vilayetle sürekli haberleşiliyordu.

[114] Fakat ileride görüleceği üzere bu sevincimiz pek çabuk üzüntüye dönüştü, çünkü daha yola çıktığımız andan itibaren bize yine çok kötü davranmaya başladılar.

Karagedik'ten hareketimizden bir saat kadar sonra gökyüzü bulutlarla kaplandığı için yolda sıcağın pek o kadar rahatsız olmuyorduk. Ancak susuzluk bizi son derece bunaltıyordu. Sıradan ayrılımamıza hiçbir vesileyle müsaade edilmiyor, hatta ihtiyaç gidermek için geride kalanlar kamçı ve martın dipçisiyle darp ediliyorlardı. Abazlı köyüne bir buçuk saatlik bir mesafe kalmıştı ki yağmur bardaktan

Haşmetli Papa Hazretlerinin İstanbul Vekili
Monsenyör Müsü Angelo Dolci Hazretleri

boşanırcasına indi. Kafiledekiler acele acele yürümekten yorulmuş, bilhassa izdiham nedeniyle meydana gelen tozdan had safhada bunalmışlardı. Tüm bunlara yağmur da eklenince hem epey ıslanmışlar hem de yollar çamur olduğu için adım atmaya kuvvet ve iktidarları kalmamıştı. Ancak kafileden ayrılıp da geride kalanların öldürüldüğü söylentisi yayıldığından, her ne kadar mecalimiz kalmamış da olsa var gücümüzü bacaklarımıza vererek hedefe ulaşabilmek için gayret ediyorduk. Ah, birçok ihtiyar, toz toprak, çamur çorak içine batmış bir vaziyette, kafileden ayrılmamak için nasıl çabalıyorlar, ne inanılmaz gayret sarf ediyorlardı! [115] Onlar ne yapmışlardı, hangi hatalarının cezasını çekiyorlardı? Nereye gidiyorlar yahut götürülüyorlardı? Neticede ne olacaklar, hangi derede ya da dağ başında kalacaklardı? Tabii bunları kimse düşünmüyor, herkes yola devam ediyordu.

O günün akşamı saat sekiz civarında –ki güneş çoktan batmıştı– ilk durak olan Bala kazasına bağlı Abazlı köyüne vardık ve odalara taksim olunduk. Bizim bulunduğumuz odada Hacı Andonik Hamalyan Efendi de vardı. Bu, Ankara’nın zengin eşrafından, yaşlı ve akil bir kimseydi. Yetmişini geçmiş olmasına rağmen zekası, kuvveti, fazileti ve fakir fukara severliğiyle her dinden insanın saygı ve sevgisini kazanmıştı. O sırada hasta olduğu için her adımında dehşetli ağrısı sızısı oluyordu. O kadar acı içindeyken etrafındakilere şu yollu nasihatte bulundu:

Evlatlarım, hepimiz de pek çok korktuk ve telaşlandık. Hâlâ da eziyet çekiyoruz. Fakat buna üzülmeyiniz. Bir peder evladını nasıl gerektiğinde sever gerektiğinde döverse, padişahımız da bu aralar bize dargındır. Bize reva görülen bu muameleye gücenip de, içinizden bile olsa, katiyen fena söz söylemeyiniz. Biz yine devletimize karşı borçlu ve mecbur [116] olduğumuz itaat ve bağlılığımızı bir an bile unutmayalım. Belki biz yaşı ilerlemiş olanlar yolculuğun sıkıntılarına dayanamayıp yolda öleceğiz. Fakat diğerleri pek az bir müddet sonra yine Padişah Hazretlerinin yüce merhamet ve lütfuna mazhar olarak yurtlarına dönerler. Bu nedenle sabır, tahammül ve emirlere itaat ederek sadakatinizi ispata çabalayınız. Refah ve rahat içindeyken herkes sadakatten dem vurabilir, halbuki sadakati böyle zamanlarda göstermek gerekir.

Temiz bir kalpten çıkan bu ulvî sözler, içinde bulunduğumuz halin dehşeti ile bir kat daha ulviyet kazanıyordu. Zavallı, “Belki yolda ölürüz” derken kehanette bulunmuştu, Kayseri’ye vardığımızda bu dünyadaki sayılı nefeslerini bitirerek sonsuzluğa göçtü. Fakat bu muhterem zat, zamanın padişahı V. Sultan Mehmet Han’ın belki de Ermeni-

lerin katledilmeleri ya da tehciri hakkında bir malumatı olmadığını düşünmemiştir. Hiç şüphe yok ki ruhunu Azrail'e teslim ettiği anda bile devleti için hayır duaları ediyordu. Müslüman hemşerilerimizin bile sevip saydığı [117] bu malul ihtiyarı tehciire acaba hangi katı vicdan müsaade edebilmiştir? Her neyse, Abazlı köyünde az çok rahat bir gece geçirip ertesi sabah erkenden yola revan olduk.

21. Köprüköy

2 Eylül günü Abazlı köyünden Kızılırmak kenarındaki Köprüköy'e doğru hareket ettik. Yolda çetelerin önümüzü keserek bizi öldürecekleri söylentisi yayılmış olduğundan ortalıkta büyük bir korku hüküm sürüyordu. Her adım başında korkulu gözlerle etrafımıza bakınıyorduk. Bize yine su vermiyorlardı. Yaşlıların birçoğu ilk gün göstermiş oldukları metanet ve gayreti gösteremeyerek her türlü darp ve hakarete razı olup sıranın arkasında kalmışlardı. Zavalılar, arabalardakilerin ve gençlerin Köprüköy'e varışından ancak iki buçuk    saat sonra oraya ulaşabildiler. Yolda yaşlılardan birkaçı ölmüş yahut öldürülmüştü; onları arayıp soran olmadı. Köprüköy' n tam yanından [118] akan koskoca Kızılırmak'tan da bize su i irmedi. Ağızları kurumuş, dilleri dışarıya sarkmış zavallı insanlar kocaman Kızılırmak'ın yanından geçiyorlardı da su i emiyorlardı. Nehrin  zerindeki köprünün tam yanında bulunan hana doldurulduk. Hava o mevsim için inanılmaz derecede soğuktu. Herkes han içerisinde bulduğu yerde büzüldü kaldı. Polis, G ve li İbrahim oğlu Tefvik Efendi, ahaliye birer parça ekmek dağıtıyordu, alabilen aldı, alamayan o gece a  kaldı. Birçoğumuz a , herkes susuz, soğukta o geceyi sabah ettik.

Ertesi gün handan  ıkarıldığımızda ırmaktan su i emize müsaade ettiler. Ah, Kızılırmak! Cenabıhak o güne

kadar işlemiş olduğu cinayetleri o gün bize ettiğin iyilik-
ten dolayı affetsin. Su içiyor, tekrar içiyor, elimizi yüzümü-
z yıkıyor, suyla istediğimiz gibi oynaşıyorduk.

Böyle yarım saat suyla vakit geçirdikten sonra tekrar
yola koyulduk. Köprü üzerinden geçecektik. Köprünün
başında jandarmalar durmuş, geçen herkesten, gya han-
cıya vermek üzere yirmişer para topluyorlardı. Fakat yirmi
kişiden birinde bile yirmi para yoktu. Muhterem okurlar,
hapishanede zerimizin arandığını ve para yahut para ede-
cek ne varsa alındığını hatırlayacaklardır. [119] Parası olan-
lar olmayanlar için de verdi, hiç para bulamayanlar bir iki
tokat ve sopa yedi, köprüyü geçtik. şimdi Kaman köyüne
doğru gidiyorduk.

22. Kaman Köyü

4 Eylül 1915 günü Köprüköy'den hareketimizden beş saat kadar sonra İğdeli Bel yahut İğdebeli adlı yere vardığımızda, uzaktan dört beş el silah sesi işittik. Oraya gelinceye kadar yolda kötü kokular alıp bunların nereden geldiğini sorduğumuzda, muhafızlar, bu kokuların oralarda öldürülen Ermenilerin çürüyen cesetlerinden geldiğini, o civarda Ermeni öldürmeye alışmış birçok çete bulunduğunu ve bu nedenle o yolların gayet tehlikeli olduğunu söylemişlerdi. Bu yüzden silah sesleri bizi fevkalade korkutmuştu. Üç beş dakika içinde çok sayıda silahlı ve kimisi piyade kimisi atlı çete etrafımızı sardı. Tabii bunlar bizi öldürüp üzerimizde kalmış olan nakit ve eşyayı yağmalamak istiyorlardı. Sevk Memuru Rahmi Bey bizi oraya oturttu ve [120] "Bu çeteler Ermeni öldürmeye alışmışlar fakat ben kendilerine icap edeni anlatırım. Siz telaş etmeden rahatça oturunuz," dedi ve bazı talimatlar vererek Mithat Efendi adında bir komiseri, üzerimize hücum etmek için hazır bekleyen çetelerin yanına yolladı. Bu görüşme esnasındaki vaziyetimizi varın siz düşünün artık; müzakerenin neticesi bizim için hayat memat meselesiydi. Her ne kadar Rahmi Bey sükûnetimizi korumamızı tavsiye etmiştiyse de sıranın çetelere yakın tarafında bulunanlar karşı tarafa geçerek kendilerini ilk saldırıdan yahut kurşundan korumak istiyorlar, herkes aynı şekilde hissettiğinden bir kargaşadır gidiyordu.

Komiser Mithat Efendi'yle çeteler ne konuştular, neye

karar verdiler, tabii bunu bilemeyiz. Yarım saat sonra komiser döndü ve biz de yola çıkarıldık. Fakat çeteler peşimizi bırakmamışlardı, bizi takip ediyorlardı. Bir taraftan onların takibinden kaynaklanan korku diğer taraftan muhafızlardan gördüğümüz zulüm ve eziyet her türlü tarifi ötesindeydi. Açlık ve susuzluk, “sırayı bozdu”, “arkada kaldın” diyerek darp ve hakaret etmeler artık sıradan şeyler haline gelmişti.

Bu minval üzere ilerleyerek akşam geç vakit Kaman köyüne vardık. Orada yine yüz-yüz ellişer kişi odalara taksim olunduk. Kaman köyü Reji Baş Bayii olduğunu söyleyen [121] Battal Çavuş adlı biri bizi arayarak odamıza geldi. Aramızda Reji memuru olarak benden başka Sandık Emni* Garabed Çeçeyan, Dava Vekili Kevork Bedirciyan, Resmî Ambar Memuru Onnig Taşçıyan ve Ziraat Memuru Ven-san Abdalyan efendiler vardı. Battal Çavuş yanımıza gelip biraz sohbet ettikten sonra belindeki kamayı göstererek, “Ben bu kamayla Kırşehir Ermenilerinden dört beş tanesini kestim, daha da öldüreceğim. Bu civarın köylülerinin de hepsi Ermeni öldürmeye alıştığından, yarın buradan sağ salim ayrılıp yola çıkmanız neredeyse imkânsız,” diyerek hem ayıp hem de lüzumsuz yere övündü ve tehditlerde bulundu. Fakat bunlar artık bizi pek o kadar da etkilemiyordu. Zira bu suretle beş on gün daha yola devam ettiğimiz takdirde hiçbirimizin sağ kalmayacağına inanmıştık.

Gece yarısına doğru bulunduğumuz odaya birkaç çete gelip çoğumuzun ayakkabılarını zorla aldılar. Artık ayaklarımız da çıplak kalmıştı.

* “Eskiden resmî dairelerde hükûmet veznedarlığı yapan kimse, mûtemet” (Misallı).

5 Eylül 1915 sabahı Kaman köyünden hareket edip Sofular köyüne doğru yol almaya başladık. Mesafe nispeten kısaydı, o gün pek o kadar eziyet çekmedik. Fakat çoğumuzun ayakkabıları alınmış olduğundan yarım saat yol gider gitmez çoraplarımız parça parça olmuş, ayaklarımız diken ve taşlardan yara bere içinde kalmıştı. Mamafih, Sofular köyüne vakitlice vardığımızdan, köylülerden yoğurt ve yufka tedarik ederek yorgunluğumuzu az çok atmıştık.

Köyde sekiz on hane Kırşehirli Ermeni ailesi gördük. Bunların erkeklerini katlettikten sonra kendilerini Müslüman yapmak için buraya getirmişler, zavallılar bu teklifi kabul etmedikleri için de hepsini bir odaya doldurmuşlardı. Onları yufka ve yoğurt satın almak için köyün içinde dolaştığımız sırada görmüş, gizlice konuşmuştuk. Bu kadın ve çocukları gece yarısına doğru kağınlara* bindirerek hepimizin gözü önünde köyden çıkardılar. Çoluk çocuk, toplam otuz-otuz beş kişi kadardılar. Bu bedbahtları nereye götürdüler, onlara ne yaptılar, şimdi içlerinden sağ olan var mıdır, bunları yalnız Allah bilir.

* Öküz arabası. [S.A.]

6 Eylül 1915 günü şafakla beraber kalkıp Sofular'dan yola çıkarıldık. Kırşehir sancak merkezine gidiyorduk. Rahmi Bey Karagedik'ten çıktığımız sırada menfa yerimizin Kırşehir olduğunu söylemişti. Eğer bu doğru idiyse son durağa varmış oluyorduk. Bu yüzden tereddütle karışık az çok bir sevinç hissediyorduk. Sofular köyünde epey dinlenmiş olduğumuzdan o gün dinç bir şekilde yol alabildik. Fakat ayakları çıplak kalmış olanlar pek çok acı çekiyorlardı. Ben artık çıplak ayakla yola devam edemeyecek hale gelmiştim. Buna bir çare düşünmeliydi. Ceketimin kollarını keserek ayaklarıma geçirdim, uçlarını iple büzüp arkasından da bacağıma bağlayarak bir nevi ayakkabı yaptım.

O gün de yol pek uzun olmadığından, öğlenden bir saat sonra Kırşehir merkeze girdik. Bizi çarşıdan geçirdiler. Halk iki tarafa dizilmiş bizi seyrediyordu. Doğruca hapis-haneye götürüldük.

Hapishaneye girdikten sonra hepimiz bir köşeye çekilip bit temizlemeye koyulduk çünkü bu pis mahlûk vücutlarımızı baştan ayağa istila etmişti. Dışarıya çıkmamıza katiyen müsaade etmediler. Kocaları öldürülmüş ve kendileri de Müslüman yapılmak maksadıyla alıkonmuş birkaç Ermeni kadını hapishanenin kapı ve pencerelerinden bize ekmek ve ufak tefek çorap çamaşır verdiler. Zavallılar, kendileri de fakir yahut fakirleştirilmiş insanlardı. Fakat milletdaşlarının* bu sefil ve perişan halleri onlarda merhamet uyandırıyor, kendi ihtiyaçlarını bizimkilere feda ediyorlardı.

Bazı tüccar ve memurlar Kırşehir'de tanıdıkları ve münasebetleri bulunan Müslümanlara haber yahut mektup göndererek birkaç lira para talebinde bulundular. Fakat hiçbirisi, para şöyle dursun, cevap almayı bile başaramadılar.

7 Eylül gününü de hapishanede geçirdik. Rahmi Bey yanımıza gelip, bizi Kayseri'ye kadar ulaştırmak için Ankara'dan emir aldığını, ertesi gün yola çıkacağımızı haber verdi. Bize menfa yerimizin Kırşehir olduğuna dair söylenen sözün yalan olduğunun böylece anlaşılması üzerine hepimiz son derece kaygılandık. [125]

Kırşehir'de bulunduğumuz süre içerisinde memleketteki ailelerimize yahut İstanbul'daki tanıdıklarımıza telgraf-

* Katolikler ayrı bir millet sayıldığı halde Arakelyan'ın burada kullandığı "milletdaş" ifadesi dikkat çekici. Burada sözcüğün modern anlamıyla bir kullanım söz konusu.

lar çekerek para talep etmiştik, fakat ya telgraflar çekilme-
miş ya da cevapları bize ulaşmamış olmalı ki kimseye para
gelmedi. Pek az kimsede beş on kuruş para kalmıştı.

26. Mucur

6 Eylül 1915 günü* Kırşehir'den çıkarken, kadın erkek, çoluk çocuk birçok Müslüman geçtiğimiz yollara dökmüş, bizlere hakaret edip arkamızdan taş atıyorlardı. Kırşehir'den iki saat kadar uzaklaştığımızda üç yüzü aşkın atlı çete etrafımızı kuşattı. Üzerlerinde her çeşit silah vardı. Sevk Memuru Rahmi Bey, İğdebeli'nde olduğu gibi, burada da bizi olduğumuz yere oturttu. Fakat bu defa pek o kadar telaş etmiyorduk, çünkü böyle sefalet içinde ve eziyet çekerek, bilhassa da açlıktan ölmektense bir kurşunla ölmeyi tercih ediyorduk.

Rahmi Bey bu çeteleri de savdı. Gerçi bu atlı [126] çeteler tam iki saat arkamızdan geldilerse de bize saldırmadılar. O günün akşamı güneş batarken Mucur köyüne vardık. Köye on dakika mesafede, yolun iki kenarında, elbiseleri soyulmuş, bazıları şişmiş, bazıları çürümüş Ermeni cesetleri açıkta duruyordu.

Mucur'da hepimizi etrafı çitlerle çevrili ve üstü açık bir davar ağılına doldurdular. Hava gayet soğuktu. İstisnasız hepimiz, gerek açlık, yorgunluk ve soğuktan gerekse içinde bulunduğumuz durumun dehşetiyle zangır zangır titriyorduk. Ağılın zemini bir parmak kalınlığında köpek ve davar pisliğiyle kaplıydı. Köpeklerin bile yatmaya tenezzül etmeyeceği o pis yerde ve öyle soğuk bir havada sabahı ettik.

* Arakelyan birkaç satır yukarıda Eylül'ün yedinci gününü de hapishanede geçirdiklerini belirtiyor. Dolayısıyla burada bir yazım hatası var; kastedilen, "8 Eylül 1915" tarihidir.

Yine su yoktu fakat hava o kadar soğuktan ve o kadar üşüyorduk ki kimsede susuzluk kalmamış, herkes bulunduğu yere yığılıp kalmıştı.

Avuç köyü: 9 Eylül 1915 sabahı Mucur'dan hareket ettik. Sabaha kadar açlığın ve soğuğun tesiriyle adeta cansız birer cisme dönmüştük, yürüyerek ısınmak istiyorduk. Dere tepe, uzun ve dayanılmaz bir yol yürüdük. Yorgunluk ve bitkinlik hepimizde son haddine varmıştı. [127] Yolda rastladığımız köylülerden ekmek satın alarak aramızda birer parça taksim ediyorduk. Birçoğumuzda tek bir metelik bile kalmamıştı.

Avuç köyüne girişimiz sırasında köyün kadınları damlara çıkmışlar, "Kahrolası 'gâvur'lar, Allah belanızı versin," diye bağıyorlar, bir taraftan da üzerimize tükürüp taş atıyorlardı. Fakat biz bunlardan katiyen müteessir olmuyorduk çünkü artık adeta beş duyumuzu yitirmiş gibiydik. Bazı köylüler ise su dolu kovalarla yol kenarında duruyor, muhafız asker ve jandarmalara ayran ve su verip, "Bu hınzır kâfirleri niçin gebertmiyorsunuz da bu yüzden kendiniz de eziyet çekiyorsunuz? (...)ları öldürüverin," diyorlardı.

Avuç köyünde Mucur'dakinden de beter bir gece geçirdik. Para karşılığında bile ekmek ve su vermediler. Ertesi gün yine küfürler ve lanetlerle uğurlanarak köyü terk ettik.

[128] Kalaba köyü: 10 Eylül 1915 günü Kalaba köyüne gidiyorduk. Yolda sekiz on kadar ihtiyar artık yürüye-

* Burçin Gerçek'in çalışmasının bir bölümünde Arakelyan'ın bu metnine göndermeyle "Galebe köyü"nden söz edilmektedir. Gerçek, s. 155-157. Okumakta olduğunuz kitapta bu köyün adı "Ġalebe" olarak yazılmış olup bugünkü adı Kalaba'dır. Balakyan'ın sözünü ettiği, satın aldıkları yoğurt ve yumurtaların parasını bile almak istemeyen iyiliksever Kızılbaş köyü burası olabilir. Bkz. Balakyan, *Ermenilerin Golgothası*, s. 179.

cek güçleri kalmadığından arkada kaldılar. Kimse onları düşünmedi. Hatta kardeşleri, evlatları bile düşünmedi, çünkü artık herkes kendi canından bıkmış usanmıştı.

Rahmi Bey Kayseri'den "yardımcı kuvvet" adı altında bir miktar asker istemişti. Bu askerler gelince ilk işleri bize güzelce bir dayak atmak oldu. "Yanımızdan landolarla geçerdiniz, değil mi, yürü, hıncır gâvur," deyip ana avrat küfrediyor ve durduk yerde vuruyorlardı. Zavallı ahali, karsırgaya yakalanmış ot demeti gibi bunların önünde yuvarlanıyordu. Kayseri'den gelen ve güya bize yardımcı olacak askerlerin zulüm ve eziyeti o kadar artmıştı ki durum nihayet Sevk Memuru Yüzbaşı Rahmi Bey'in de dikkatini çekti. Rahmi Bey kafileye dur emri verdikten sonra hepimizin gözü önünde bunlardan birkaçına güzelce bir dayak attı. Doğrusu onun bu hareketi bizi son derece memnun etmişti. Öte yandan birçoğumuz rica ederek buna engel olduk.

Her neyse, azaplı bir geceyi takip eden eziyetli bir yoldan sonra Kalaba köyüne ulaştık. Hepimiz insanlıktan çıkmıştık. Fakat Cenab-ı Allah bize acıdı. Kalaba bir Türkmen köyü olduğundan kadınlar [129] bizim yanımızda örtünmüyorlar, her istediğimizi parasız bile olsa veriyorlar, tandırlarda yufka ve pilav pişirip beş on para karşılığında, adeta bedavaya bize dağıtıyorlardı. Oh, Allah o köyün halından razı olsun! Yedik, içtik, rahat bir gece geçirdik.

27. Boğazköprü

11 Eylül 1915 günü gerek rahat bir uykudan gerekse tokluktan kuvvetimiz nispeten yerine gelmişti. Lakin yol çok uzundu. Susuzluktan bayılacaktık. Birçok çeşme ve çayın yanından geçtik, fakat daha önce de olduğu gibi buralardan su içirmediler. Herkes susuzluğunu gidermek için ağzına ot kökü ve taş parçaları alıp bunları çiğniyor, yolda bulduğu kavun ve karpuz kabuklarını birbirinin elinden kaparak yiyordu. Öğleden sonra saat ikiye doğru, iki büyük kurnalı, suyu bol bir çeşmeye rast geldik. Bu çeşmeden de su içirmek istemediler. Ankara jandarma onbaşlarından Keşiroğlu Hüseyin Efendi isminde birisi çeşmenin yanında durarak arkadaşlarına, “Allah’tan korkunuz yahu, (bizi göstererek) bu millet kuzu gibi önünüze düşmüş, yürü diyorsunuz yürüyorlar, dur diyorsunuz duruyorlar. [130] Allah’ın suyunda ne var ki onu bile içirmiyorsunuz? Rahmi Bey su içeni vuracakmış. Beni herkesten önce vurdursun,” deyip cemaate de “Haydeyiniz millet, geliniz su içiniz,” dedi. Bu pek cömert, pek insanca çağırıyor, tekrar ettirmedik. Yaklaşık bin kişi çeşmeye hücum ettik. Birbirimizi çiğniyorduk; kimi altta kalıyor, kimi kurnaya düşüyor, bir kargaşadır gidiyordu. Bütün ahali kana kana su içebilmiş, böylece susuzluk ateşini söndürmüştü.

Biz cinayetini yakinen bilmediğimiz kimseleri itham etmeyi katiyen istemeyiz. Esasen vicdanımız böyle bir alçak-

lığa müsaade etmez. Keşiroğlu Hüseyin onbaşının Ermeni kıteline doğrudan yahut dolaylı olarak, az ya da çok katıldığına dair hiç kimseden bir şey işitmedik. O gün susuzluktan dilleri dışarıya sarkmış, dudakları çatlayacak kadar kurumuş ahaliye su içirmesinin mükâfatını Cenabihaktan almasını temenni etmekten geri durmayacağız.

Orada bir saat kadar dinlendikten sonra tekrar yola koyulduk. Gece yarısına yakın bir vakitte Boğazköprü'ye vardık. Orada bulunan köprünün yakınındaki bir hana doldurulduk. Odalara girmemize müsaade etmeyip bizi hanın avlusuna oturtmuşlardı. [131] Aman yarabbi, ne soğuk bir gece, ne dayanılmaz bir haldi! O son derece şiddetli soğukta aç açıkta kalmıştık. O gün o kadar uzun bir mesafe kat etmiştik ki, yukarıda da arz olunduğu üzere, hedefimize ancak gece yarısına doğru varabilmiştik. Kimsenin takati kalmamış olduğundan neredeyse üst üste yatarak her şeye rağmen derin bir uykuya daldık. O gün yolda üç beş kişi vefat etmişti, gece de birkaç kişi daha bu dünyadaki sayılı nefeslerini tamamladı.

28. Kayseri Sancağı

12 Eylül 1915 sabahı Boğazköprü'den Kayseri'ye doğru yola çıktık. Mesafe pek kısaydı. Üç dört saat sonra, yani öğlene doğru Kayseri'ye vardık. Fakat bir buçuk iki saat boyunca öyle tozlu bir yoldan geçmiştik ki hepimiz de tanınmaz hale gelmiştik. Zaten Ankara'dan çıkalı yirmi günden fazla olmuştu ve bu süre içinde doğal olarak kimse tıraş olmadığından sakallarımız uzamıştı. [132] Sakal, bıyık, kaş, hatta kirpiklerimiz üzerine çöken toz hepimizi bembeyaz yapmış, yüzümüze tuhaf bir görüntü vermişti. Öyle ki, en yakın akrabayı, hatta kardeşini bile üç beş adımdan tanımak mümkün değildi.

Kayseri'ye bu halde girmiş ve doğruca hapishaneye atılmıştık. Şükürler olsun ki hapishanede bir çeşme ve bir de havuz vardı. Biz de bunlardan layıkıyla istifade ettik. Bir iki saat sonra Rahmi Bey yanımıza gelip Ankara'dan almış olduğu emir gereği artık kendi vazifesinin sona erdiğini ve her ne kadar daha önce menfa yerimiz olarak Kayseri gösterilmişse de şimdi Adana tarafına sevkimize karar verilmiş olduğunu bildirdi. Biz zaten Kayseri'de kalacağımız yolundaki rivayetin yalan olduğunu çoktan anladığımız için, bu habere çok üzülmedik. Fakat Rahmi Bey'den ayrılacağımıza cidden üzüldük. Karagedik'ten Kayseri'ye kadar yolda bizi birçok tehlikeden kurtarmış ve mümkün mertebe rahat ettirmenin çarelerini aramıştı.

Akşamüstü tekrar yola çıkacağımızı tebliğ ettiler. Hiç

kimsede para kalmamıştı. O sırada henüz tehcir edilme-
miş olup Kayseri’de bulunan Katolik Ermeni marhasası
Andon Bahabanyan Efendi hapishaneye yanımıza geldi.
Aslen Ankaralıydı, üstelik kardeşleri de aramızdaydı. [133]
Son derece heyecanlanmış ve kaygılanmış, ama en çok da
biraz korkmuş olduğundan benzi ölü gibi sararmıştı. Zavallı
oradan oraya koşuyor, bin ağızdan çıkan bin türlü talebi ve
dile getirilen ihtiyacı gücü yettiğince karşılamak için gayret
ediyor, velhasıl mümkün olduğu kadar hepimizin gönlünü
hoş etmek için büyük çaba sarf ediyordu. Ne fayda ki ihti-
yaç ve talep pek çok, Andon Efendi’nin bunları yerine ge-
tirebilecek gücü ise pek azdı. Billhassa hükümetin müdaha-
lesinden çekindiği için temkinli olmak mecburiyetindeydi.

Rahmi Bey’den Reji İdaresi’ne kadar gidip dönmeme
müsaade etmesini rica ettim. Yanıma silahlı iki asker vere-
rek beni gönderdi. Hagop Kasapyan Efendi de izin almış-
tı. Arkamızda silahlı askerler, Reji İdaresi’ne gittik. Orada
Orhnalyan adında Ermeni bir muhasebeci vardı. Kendisi-
ni şahsen tanımıyordum fakat Kayseri şubesi Ankara’daki
umum müdürlüğe bağlı olduğundan, şahsen olmasa bile
birbirimizi ismen biliyorduk. Tehcir edilen ve benimle
birlikte bulunan memurlara dağıtılmak üzere umum mü-
dürlük adına bir miktar para vermesini rica ettim. Umum
müdürlüğün bu konuda bir emri olmadığını, onlara sor-
madan para verirse bundan kendisinin sorumlu tutulaca-
ğını söyledi. Onlarla haberleşip danışarak kaybedecek vak-
timiz olmadığını ve hemen yola çıkarılacağımızı söyledim.
[134] Şayet umum müdürlük sonradan bunu kabul etmez-
se paranın kendisinden tahsil edileceğini beyan ederek di-
ğer memur ve “garson”larla* eşit şekilde taksim olunmak

* Burada “çalışan” anlamında kullanılıyor.

üzere bin iki yüz kuruş verdi ve karşılığında bir senet aldı. Hagop Kasapyan Efendi de beş on lira alıp İstanbul'daki kardeşleri Kasapyan biraderlere polıçe vermeyi teklif ettiyse de bunu kabul ettiremedik. Ben bin iki yüz kuruşu aldığım için sevinç, Kasapyan Efendi ise para alamadığı için üzüntü içinde hapishaneye döndük.

Evvelki bölümlerden birinde isimleri arz olunan memurlar ve garson Onnik Macaryan olmak üzere toplam altı kişi bu bin iki yüz kuruşu iki yüzer iki yüzer paylaştık. Aman Allah'ım! Bu bizim için adeta bir servetti! Ahalinin neredeyse tamamı bize haset ediyordu.

Hapishanenin parmaklıklarla ayrılmış başka bir bölümünde meşhur tüccar Hacı İbranosyan Ağa ile Doktor Demirciyan Efendi'yi gördük. Konuşmaları men edilmişti. İşaretlerle hallerini sorduk. Doktor Demirciyan Efendi idama mahkûm olduğunu, yine işaretlerle, anlattı. Biz de kendi halimizi unutup o zavallılara acımaya başladık.

Akşam alaturka saatle 9 sıralarında, yani güneşin batmasına üç saat kala, Kayseri'den çıkarıldık. Kasabadan dışarıya çıkınca bizi oturttular ve hepimize uzun uzun "pide"ler dağıttılar. [135] Rahmi Bey orada kalmıştı. Pek genç, neredeyse yirmi-yirmi iki yaşlarında bir yüzbaşı* ve Erkeletli İsmail Çavuş adında bir jandarmayı sevk memuru olarak tayin etmişlerdi. Dağıtılan ekmekleri aldıktan sonra, güneşin batmasına yakın bir zamanda yola çıktık. Gece yarısına doğru yukarıda adı geçen Karasu Çayı üzerindeki Boğaz Köprü'nün yanında bulunan hana vardık ve geceyi hanın avlusunda geçirdik.

* Metinde "mülazım" sözcüğü kullanılmış. Ancak ileride aynı kişiden "yüzbaşı" olarak bahsedildiği için burada da "teğmen" yerine "yüzbaşı" kullandım.

29. İncesu

13 Eylül 1915. Ertesi pazartesi günü öğleden sonra İncesu kazasına ulaştık. Orada bizi geçmiş yüzyıllarda bir vezir tarafından yaptırılmış meşhur bir hana koydular. Tabii ki handaki odalarda oturmaya layık görülmüyorduk. Başından beri hanların avlularında kalmak âdettendi. Fakat burada, avlunun ortasındaki havuza iki büyük lüleden* dökülen berrak sulardan içmemize izin vermeyip havuza dökülerek pislenmiş sudan içmemize müsaade ediyorlardı.

İncesu bir kaza merkeziydi. İsteyenlerin telgraf çekebileceğini bildirdiler. Yazılan telgrafları ve ücretlerini genç yüzbaşıya teslim ediyorduk. O da kendisine teslim [136] edilen yüzden fazla telgrafın ancak üç dört tanesini çekmiş, kalan paraları da cebine atmıştı. Bize sadece Kayseri'den İncesu'ya kadar memurluk yaptığından, durumdan ancak bu kadar faydalanacak bir yol bulabilmişti.

* “Su akan musluksuz boru” (TDK).

30. Anduvaz Han

14 Eylöl 1915. O gün akşam geç vakitte yol üzerinde bulunan Anduvaz adlı bir hana vardık. Fakat hana girmemize müsaade etmeyip bizi ıpslak bir çayırda oturttular. Gökyüzü yoğun ve siyah bulutlarla tamamen kaplanmıştı. Uzaktan uzağa işitilen gök gürültüsü ve aralıksız çakan şimşekler dehşetli bir boranın patlamak üzere olduğunu gösteriyordu. Bizi koydukları yerin zemini ıslak olduğundan oturmak zaten mümkün değildi. Üstüne de bir-bir buçuk saat sonra, çok şiddetli esen rüzgâr yetmiyormuş gibi, bardaktan boşanırcasına yağmaya başlayan yağmur belası artık zavallı ahalinin tahammülünü aşmış, sabrını taşırmıştı. Boyun eğip kabullenmeyi bir tarafa bırakarak Cenabıhakka halimizden şikâyet etmeye başlamıştık. [137]

Her fırsatta kişisel çıkarlarını gözetmenin yollarını arayan Erkiletli İsmail Çavuş iki kuruş vereni hana alacağını söyledi. Herkes boradan ve yağmurdan korunmak için hana girmeye can atıyordu. Fakat, iki kuruş... O ne bulunmaz, o ne feda edilemez bir paraydı! İnsanlar birbirine yalvarıyor, iki kuruş bulabilmek için ne acınası istirhamlarda bulunuyorlardı. Çocuklar ağlaşıyor, ihtiyarlar ağlaşıyor, gençler şaşırmış. Birbiri ardına şimşekler çakıyor, kulakların zarını patlatacak derecede şiddetli gök gürültülerinin ardı arkası kesilmiyor, yağmur tane halinde değil, uzun bir sütun gibi dökülüyor ve fırtına vahşi canavarlar gibi dehşetli iniltiler çıkarıyordu. Öyle bir hal, öyle bir kargaşa ki sanki mahşer...

Birçok kimse, ruhanî liderleri olduğu için Başpiskopos Krikor Bahabanyan Efendi'ye müracaat ederek kendilerine yardım etmesini rica ediyor, hatta rica da değil, onu adeta yardım etmeye zorluyorlardı. O melek tabiatlı insan ise şu yolunu şaşırmış cemaatine yumuşaklıkla ve münasip bir dille karşılık veriyor herkesin gönlünü hoş etmek, onları teselli etmek için inanılmaz tatlılıklar yapıyordu. Her neyse, hana girdik girmedik patırtısı içinde o upuzun geceyi* de sabah ettik.

Muhterem okurları fazla sıkmamak için, yolda çektiğimiz sıkıntı, sefalet, eziyet ve zulmü, maruz kaldığımız hakaretleri artık uzun uzadıya anlatmayacağım, [138] çünkü sözü ne kadar uzatsam, bu yolculukta çektiğimiz sefalet ve perişanlığın yüzde birini bile tarife kadir olamayacağıma eminim. Ancak yine de, kitabımızı okumaya tenezzül eden muhterem okurlara bir fikir verebilmek için şu kadarını söyleyeceğim. Artık biz o kadar üzgün, o kadar ümitsizdik ve o kadar hissizleşmiştik ki en yakın akrabamızın ölümü karşısında bile hiç acı hissetmiyor, ölenin cesedi üzerine üşüşerek kıyafet, ayakkabı, fes gibi ne kadar eşyası varsa kapışıyorduk. Herkes çırlıçıplak kalmış, kıyafetler tamamen yırtılmış, iç çamaşırlar bile parça parça olmuş, sakallar uzamıştı. Velhasıl insandan başka her şeye benziyorduk.

Niğde'yi, Kos[?] köyünü ve Bulgar** dağlarını bu halde geçip Pozantı'ya üç dört saat mesafedeki Çiftehane istasyonuna geldik. Fakat bizi istasyona kadar götürmediler; daha doğrusu, bulunduğumuz yere beş dakika uzaklıkta bir istasyon olduğunu kasıtlı olarak söylemediler ve bizi oradaki doğal sıcak su kaynağının ve çayın kenarına oturtular.

* Burada yılın en uzun gecesine karşılık gelen "şeb-i yelda" ifadesi kullanılıyor.

** Bugünkü adı Bolkar.

Yolda başka yerlerden tehcir edilmiş erkeksiz bazı Ermeni kadınlarına rastlamıştık. O zavallılar da bizim kafileyi takip ederek bulunduğumuz yere gelmişler ve geceyi orada geçirmek istemişlerdi. Ortalık kararmaya başladığında Kayseri'den beri bizi sevk etmekle görevlendirilmiş olan Erkiletli [139] İsmail Çavuş, diğer bir jandarmayla birlikte, bu Ermeni kadın ve kızlarının oturdukları yere gidip bir içki sofrası kurmuştu. Genç kızları, güzel gelinleri yanına çağırıp şarkı söyletiyordu. (Şurası unutulmamalıdır ki sevk memurlarının arzularına karşı gelmek, emirlerine itaat etmemek, bir muhacirin haddi değildi.) İsmail Çavuş'un ter- tip ettiği bu eğlence, sanki cehennem zebanileri yeryüzüne çıkarak insan cesetleriyle âlem yapmaya çalışıyorlarmış gibi, insanda iğrenç ve korkunç bir his uyandırıyor- du. Cenabıhakkın bir hikmeti sonucu insan suretinde yaratılmış olan o vahşi canavar, birer ceset halinde bulunan o zavallılarla kurduğu bu iğrenç zevk ve sefahat âleminde aşağılık arzu ve heveslerini gereğince tatmin etmiş olduğu halde, bu kadarını çirkin ahlakı ve şeytanı bile kışkandıracak yaratılı- şı için yeterli görmemiş olacak ki bir saate kadar aramızda 800 lira toplayıp ona vermezsek, bizi, öldürüp üzerimizde- ki nakit ve eşyayı yağmalamak için etramızda toplanmış olup onun en ufak bir işaretini bekleyen çetelere teslim edeceğini söyledi. Andon Holasyan Efendi ve diğer bazı zenginler bu paranın toplanarak tehlikenin savuşturulması için ne kadar telaşlı bir gayret içindeydiler, görülecek şey- di. Bu gayret çok da yerindeydi, zira İsmail Çavuş her şeyi yapabilecek bir mahlûktu. [140] Fakat ne fayda ki cemaatin yüzde doksanı bu şekilde yaşamaktansa ölmeyi bin defa tercih ediyor ve eğer çeteler gece bizi öldürürlerse bunun beklenmedik bir nimet sayılacağını söylüyorlardı. İsmail

il Çavuş'taki alçaklığın ve rezilliğin derecesine bakınız ki kurtuluş bedeli olarak önce 800 lira fidye talep etmişken, onca gayrete rağmen toplanabilmiş olan 720 kuruşu kabul ederek güya bizi çetelere teslim etmedi.

O geceyi de bu şekilde geçirip sabah erkenden tekrar yola çıktık. Beş altı saat sonra Pozantı tren istasyonuna vardık.

31. Pozantı

Pozantı'yı görmüş olanların malumu olacağı üzere, burası her tarafı dağ ve ormanlarla çevrili, büyük bir dereye gömülmüş küçük bir tren istasyonudur. Öğlene doğru Pozantı'ya varmıştık. Bizi istasyon civarında durdurmayıp doğrudan ormana sürdüler. [141] Bu aciz, bir fırsatını bulup Reji İdaresi'ne kaçtım. Maksudım oradaki memurdan bir miktar para almaktı. Agâh Bey isminde bir memur vardı. Reji memuru ve muhacir olduğumu söyleyip bana beş on kuruş para vermesini rica ettim. Aldığım red yanıtı üzerine cemaatin bulunduğu ormana doğru mahzun mahzun yola koyuldum. Yolda gördüğüm manzara karşısında şaşkınlıktan ağızım açık kaldı. Aman Allah'ım! Karınca gibi muhacirler... Derenin ve ormanın her yerinde insan kitleleri, daha doğrusu Ermeni muhacirler yığını... Ne tarafa baksan insan görüntüsünden çıkmış kadın, kız, çoluk çocuk Ermeni kabileleri... Nereye dönsen sakat, malul, aç insanların iniltileri... Gözün hangi çukura ilişse yarı çıplak muhacir cesetleri... Pozantı değil, sırat köprüsü; tren istasyonu değil, ecel durağı, ahiret yolu. Şaşırdım kaldım. Acaba öldüm de başka bir âleme mi geldim diye düşünmeye başladım. Dalgın dalgın bizim kafilenin bulunduğu ormanlık alana girdim. Başpiskopos Krikor Bahabanyan ve cemaatin ileri gelenleri bir yere toplanmışlar, bazı makamlara telgraf çekilmesini müzakere etmekteydiler. Aramız-

dan eli kalem tutanlar birer müsvette yaptılar. Bunları hep birlikte düzelterip onayladıktan sonra şu telgrafları yazdık:*

[142]

Şahlar Şahı Padişah Hazretlerinin Sarayına,
Lütüfkâr hükümdarımız, velinimetimiz, sevgili Padişahımız efendimiz hazretleri,
Çok uzun yıllardır ebed-peyvend Osmanlı Devleti'ne karşı sadakat ve bağlılıklarıyla temayüz etmiş olan Ankara Katolik Ermenileri, cemaat olarak meçhul bir yere sevk ediliyoruz. Tehcirimizin uzamasının mahvımıza neden olacağı muhakkaktır. Zat-ı Şahanelerinin bastığı toprağa yüzlerimizi sürerek, cezamızın kâfi görülmesi hususunda Padişah Hazretlerinin herzamanki şeref-sânih iradesinin buyurulması için büyük bir huşu içerisinde yalvarır ve bu vesileyle de, sevgili Padişahımız Efendimiz Hazretleri, boynumuza borç olan ve bir an bile dilimizden düşürmediğimiz, ömür ve ikbalinizin, şan ve kudretinizin ziyade olması için ettiğimiz duaları Cenab-ı Perverd-gâr katında bir kez daha yineleriz.
Ankara Katolik Ermeni Cemaati adına, Marhasa Krikor Bahabanyan kulları

[143]

Harbiye Nezaret-i Celîlesine, Revnak-efzâ Kumandan-ı Ekrem Devletli Enver Paşa Hazretlerine,
Padişah Hazretlerinin nusret-meâsir ordusunun gurur kaynağı, şanlı ve şöhretli Ordu-yu Hümayun'un en yiğit ve kahraman askeri Enver Paşa Hazretleri, devletine karşı

* Bu kitapta yer alan telgraflar, Taylan Esin ve Zeliha Etöz'ün 1916 Ankara Yangını: Felaketin Manağı başlıklı çalışmalarının "Kendi Seslerinden Katolikler" eki altında sunulan ilk telgrafla karşılaştırmak ilginç olacaktır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve Marhasa Bahabanyan tarafından 8 Eylül 1331 / 21 Eylül 1915 tarihinde Pozantı'dan sadrazama çekilen telgraf için bkz. Esin ve Etöz, 1916 Ankara Yangını, s. 231.

mecbur bulunduğu sadakat ve itaatten bugüne kadar kıl kadar sapmamış olan bir cemaat, Zat-ı Devletlilerinden yardım diliyor. Orduya en naçiz bir hizmette bulunmayı pek büyük bir şeref addeden bin kişiden fazla bir cemaat yok olup gitmek üzeredir. Onların kurtuluşu ve emir buyuracağınız bir vazifeyle görevlendirilmeleri bir işareti-nize bağlıdır. Kahraman ve Şanlı Kumandanımız, herkes tarafından bilinen merhamet ve adaletinize sığınmakta olan bu zavallı ahaliyi kanatlarınızın altına almanızı yana yakıla istirham ederim.

Ankara Katolik Ermeni Cemaati adına, Marhasa Krikor Bahabanyan

[144]

(Bir sureti Meclis-i Mebusan Başkanlığına)

Meclis-i Âyân Başkanlığına,

Zerre kadar günah ve kabahatimiz olmadığı halde memleketimizden çıkarılıp durup dinlenmeden meçhul bir yere sevk edilmekte olan biz acizler, adaletin menbaı ve feryat mercii olan muhterem meclisinizin aracılığı ve kılavuzluğuna sığınıyoruz. Ey milletin muhterem vekilleri, adım adım ölüme yaklaşan biz zavallıların memleketimize iademiz hususunda ilgili makamlara baskı yapma lütuf ve yardımını sizden gözyaşları ile istirham ediyoruz.

(Aynı imza)

Yukarıda aynen verdiğimiz telgrafların çekilmesine hep birlikte karar verdikten sonra, ahaliden onar yirmişer para toplayarak ücretlerini denkleştirmek üzere hepimiz bir tarafa dağıldık. Kimse tek kuruş para vermek istemiyordu. Onları ikna edebilmek için bu telgrafların mutlaka işe yarayacağı konusunda güvence veriyor, anlamayacaklarından kesinlikle emin olduğumuz kişilere bile telgrafları birer defa okuyorduk. Bu şekilde epey uğraştıktan sonra bir

Ankara Başpiskoposu Krikor Kerabaydzar Bahabanyan Hazretleri

miktar para toplayıp Marhasa Bahabanyan [145] Efendi, Antuan Hamalyan Efendi ve bu aciz postahaneye gittik. Hiç itiraz etmeden telgrafları kabul edip makbuzlarını verdiler. Tabii bu telgrafların akıbetini bilmiyoruz. Ya çektiler fakat bunlar buradaki muhataplarına verilmedi ya da hiç çekmediler. Elbette postahanedeki dosyalar incelendiğinde bunlar bulunabilir.

Postahanedен dönerken Andon Hamalyan* Efendi bizi bir aşçı dükkânına götürüp yemek ısmarladı. Karagedik'ten çıktığımızdan beri ilk kez sıcak yemek yiyorduk. Oradan kalkıp kafilemizin bulunduğu yere doğru yola koyulduk. Yolda karşılaştığımız, tren şirketinde çalışan bir memur, Afkeryan Antuan Efendi'nin, Şimendifer Kumpanyası'nın** avukatı olan Şaban Bey adında birisini özel olarak muhacirler için Pozantı'ya gönderdiğini, kendisinin de bugün yarın geleceğini, nüfuzlu ve itibarlı biri olduğundan pek çok kişiyi kurtarabileceğini söyledi. Afkeryan Antuan Efendi hemşerimizdi. Şimendifer Kumpanyası'nın Konya Müdürü olduğunu biliyorduk. Fakat menfilikten insan kurtaracak kadar güç ve nüfuz sahibi olduğuna ihtimal vermiyor, memurun bu sözleri güya bizi teselli etmek için söylediğini sanıyorduk. Meğer ne kadar da yanılmışız!

* Yukarıda "Antuan" olarak geçiyor.

** Deutsche Bank öncülüğünde 1889'da kuruldu. "Büyük ölçüde Almanlar tarafından finanse edilip yönetiliyordu ama orta düzeydeki mevkiilerin yarısında Avrupalılar, yarısında Osmanlı Rumları ve Ermenileri bulunuyordu." Ronald Grigor Suny, *Ancak Çölde Yaşayabilirler: Bir Soykırımın Tarihi*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016), s. 80. Yalnızca Krikor Balakyan, Aram Andonyan ve Yervant Odyan'ın tanıklıklarına bakılarak bile tehcir edilenlerin kaderlerini belirlemede ne kadar önemli bir role sahip oldukları görülebilir. Örneğin Andonyan, şirketin Ermeni çalışanlarının fedakârlığının efsaneleştüğünü belirtmiştir. Andonyan, *Gomidas Vartabed ile Çankırı Yollarında*, s. 159.

Mamafih bu konuda sözü daha fazla uzatmayarak uygun bir zamana erteleyeceğiz. [146]

Gerçekten de Şaban Bey Konya'daki muhacir kadınların, kocalarına yahut kardeş ve akrabalarına verilmek üzere kendisine teslim ettikleri para ve çamaşır gibi emanetlerle birlikte Pozantı'ya gelip bunları ait oldukları kişilere elden verdi. Bu hareketi cidden takdire şayandı. Hele ki şartlar dikkate alındığında bu hizmetinin kıymeti bir kat daha artar.

Her neyse, biz de biraz sonra bizim kafilenin bulunduğu yere gittik. O geceyi de ormanda geçirip sabah yola çıkarıldık. Kayseri'den beri bize refakat eden Erkiletli İsmail Çavuş ve arkadaşı geri dönmüşlerdi. Pozantı'da yanımıza verdikleri iki jandarma da bir-bir buçuk saat boyunca bizi çala kamçı sürdükten sonra geri dönmüş olduklarından kendi başımıza kalmıştık. Yanımızda ne bir muhafız ne de jandarma vardı ve Gülek Boğazı denen yolu takip ediyorduk. Zaten buna lüzum da yoktu, çünkü her taraftan tehcir edilmiş Ermeniler bu yolu takip ettikleri için yol oldukça kalabalıktı. Hareketlerimizde tamamen serbest kaldığımızdan birbirimizden ayrılmıştık. Parası olanlar araba ya da hayvan kiralayıp sanki bir yere yetişeceklermiş gibi aceleyle ilerlemeye çalışıyorlar, kimisi de yollarda birkaç gün fazladan geçirirse büyük bir şey kazanacakmış [147] gibi aheste aheste yol almayı daha uygun buluyordu.

Yolda üzülerek karşılaştığımız felaketin boyutları her türlü tarifi ötesindeydi. Kim bilir ne kadar uzaklardan tehcir edilmiş ve var kuvvetini sarf ederek kucağındaki masumu ile oraya kadar gelebilmişken, artık o mukaddes yükünü taşımaya mecali kalmadığından, ardı arkası kesilmeden yoldan geçen muhacirlerden biri sahip çıkar ümidiyle

yavrusunu bir çalının dibine bırakan valideler; yolculuğun eziyet ve sıkıntılarına artık dayanamayarak yolda yığılıp kalan ve kimseden yardım istemeye cesaret edemeyen yaşlı kadınlar; açlık, sefalet ve yorgunluktan bayılıp kalmış, her yaştan genç kız ve gelinler adım başında rastlanacak kadar çoktu. Fakat herkes kendi halinden ve geleceğinden ümidi kesmiş olduğundan kimse bu bedbahtlara yardım etmeyi düşünmüyor, yahut düşünse bile buna gücünün yetmeyeceğini çok iyi biliyor; bu nedenle de hepsi, sanki bunlar milletdaşları ya da hemcinsleri, yani insan değillermiş de ölmesi istenen zararlı mahluklarmış gibi yanlarından geçip yollarına devam ediyorlardı.

Ey, her şeyin Adil Şahidi, ey herkesin Hakiki Sahibi, Cenab-ı Kadir-i Mutlak Hazretleri! Sen ki hiçbir emrinden ve iradenden sual olunmaz; insan evladı Allah tarafından takdir olunan alın yazısını itiraz etmeden kabul etmekle yükümlüdür, bunu bir saniye bile tereddüt etmeden kabul ediyoruz. Lakin, sonsuz âlemlerin Yegâne Yaratıcısı, [148] Yüce Allah Hazretleri, bu bedbaht kavim sana karşı nasıl bir hata yapmış ki onları bu derece şiddetli bir cezaya çarptırdın? Zavallı milletin isyan ve günahı ne büyükmüş ki memedeki bebekten, bunamış ihtiyarlara varıncaya kadar, emsali görülmemiş eziyet ve ölümlerle onlara haddini bildirmeyi münasip gördün! Yarabbi, o ne korkunç bir dargınlıkmış ki saçı bitmemiş masumların feryatları bile seni onlarla barıştıramadı! Ey Allah'ım, o ne dehşetli bir gazapmış ki milyonlarca insanın kanı bile öfkeni sakinleştirmeye yaramadı! Nihayet, ya Hakiki Müntakim,* biz seni ne kadar gücendirmişiz ki bizi ocağımızı yıktırıp evladımızı ve sevdiklerimizi mahv ve helak ettirerek terbiye etmek

* Öc alan, intikam alan, Allah.

istedin. Evet, senin hikmetinden sual olunmaz, Allah'ım! Evet, Mutlak Amir sensin, yalnız sensin, yarabbi. Artık bu milletin çektiği azabı kâfi gör, merhametli bakışlarını artık bu bedbaht kavmine yönelt, artık onları affet, onlarla barış, müsaade et ki onlar da rahat bir nefes alsınlar, mutlu günler görsünler. Ey Celalet* Sahibi, günah ve kabahatimiz ne kadar büyük olursa olsun senin merhametinin daha büyük olduğuna sağlam bir imanla inanıyoruz. Bilirsin ki bu bedbaht millet pek çok acı çekti ve kanı lüzumundan kat kat fazla döküldü. [149]

Gülek Boğazı denen yeri geçmek için üç beş gün boyunca uğraşmış ve yolda çeşit çeşit tehlikeler atlatıp nihayet birer ikişer gün arayla Tarsus'a yirmi dakika-yarım saat mesafede bulunan Gülek istasyonuna** varmıştık.

* Büyüklük, ululuk.

** Kitabımızın herhangi bir yerinde kullandığımız "istasyon" tabirinden kastın "tren istasyonu" olduğunu belirtmeyi gerekli addediyorum. [S.A.]

32. Gülek İstasyonu

Dünyada öyle yerler, öyle manzaralar vardır ki, değil bizim gibi bir acizin kalemi, en muktedir yazarların kalemi bile bunları hakkıyla tarif etmekte yetersiz kalırlar. Biz de Gülek istasyonunun halini etraflıca anlatmayacağız, çünkü bu konuda ne kadar gayret edersek edelim, bunun, durumun dehşetinin binde birini bile tasvir edememiş olmaktan kaynaklı bir mahcubiyetle sonuçlanacağından kesinlikle eminiz. Yalnız, muhterem okur hazretlerine takribî bir fikir verebilmek arzusuyla, pek sathi bir tarifile yetineceğiz.

[150]

Gülek istasyonu sevkiyat merkezidir. Tek hat üzerinde işleyen ve ancak üç beş günde bir Ermeni muhacirleri nakletme sırası gelen trenin güzergâhındaki ufak bir istasyondur. Türkiye'nin her tarafından tehcir edilen Ermeni muhacirler Arabistan çöllerine dökülebilmek için oradan geçmek mecburiyetindedirler.

Biz vardığımızda orada toplanmış Ermeni muhacirlerin sayısı 18-20 binden fazlaydı. Bunlardan bazıları çadır kurmuş, bazıları da kamış ve otlardan kulübeler yapmıştı. Fakat birçoğu böyle bir sığınaktan mahrum, açıkta kalmış kadın ve çocuklardan ibaretti. Erkeklerin –ki onlar da yaşlıydılar– sayısı ise pek azdı.

Orada Kuddusi Bey adında, hiçbir şekilde anlatılamayacak kadar vahşi tabiatlı, kimse karışmadan istediğini ya-

pan,* tek gözlü bir sevk memuru vardı; en büyük zevki Ermeni muhacirlere vurmak ve hakaret etmekte. Onlara reva gördüğü azap ve eziyetten inanılmaz derecede haz alıyordu. Cenabıhak her nedense bu adamı bir gözü kör yaratmıştı, fakat o körolası öbür göz de zavallı muhacirlerin acılarını artırmak için yeterliydi. O uğursuz göze görünen tek bir muhacir yoktu ki bir tür hakarete maruz kalmasın.

Gülek istasyonundan o kadar çok Ermeni muhacir gelip geçmişti ki o geniş arazi adeta mermer gibi sertleşmiş ve her yer tuvalete dönmüş, pisenmişti. [151] Güneşin parladığı zamanlarda yere dikkatlice bakıldığında, iğrenç bir şekilde, milyonlarca bit göze çarpıyordu. İçmek için, yakından geçmekte olan ırmağın cerahat rengi suyundan başka su yoktu, o da her türlü pislik ve ifrazatla kirlenmişti.

Tarsus'a gidip telgraf çekebilmek yahut başka ihtiyaçları karşılayabilmek için Kuddusi Bey'den vesika almak şarttı. Fakat bu da ancak bir fedakârlık karşılığında, yani ona, ne kadar olursa olsun rüşvet vermekle mümkündü. Bedava vesika talebinde bulunanlar güzelce bir dayaktan başka şey elde edemezlerdi.

Bu derece müthiş bir izdiham sırasında kimisi alenen hacet görüyor, kimisi su içiyor yahut ekmek yiyor, kimisi jandarmadan sopa yemiş feryat ediyor, kimisi bağırarak arkadaşını çağırıyor, kimisi "Açım, ölüyorum" diye bağırıyor, kimisi ölmüş ve birileri tarafından sürükleniyor, çocuklar ağlaşıyordu. Velhasıl mahşeri andıran bir patırtıdır, bir şamatadır gidiyordu. Diğer taraftan da "Sevkiyat varmış" diye bir söylenti çıkıyor, kimisi o uğursuz yerden kur-

* Burada yazar, "Allah" yerine de kullanılan ve "yaptıklarından dolayı sorumlu tutulmayan" anlamına gelen "lâ-yüs'el-ammâ yef'al" ifadesini kullanıyor.

tulma hevesiyle vagonlara koşuşuyor ve kimisi de orada bir müddet daha kalıp memleketine çektiği telgrafın cevabını alabilmek için, peşine takılan jandarmaların önünden kaçıyor. Nihayetinde her saniye, her dakika, bir telaştır, bir gürültüdür gidiyordu.

Biz Gülek istasyonuna vardığımızda gördüklerimiz karşısında hayrete düşmüş, ne yapacağımızı şaşırıp kalmıştık. [152] Birçoğumuzda tek bir metelik bile kalmadığından ancak dilenerek ekmek bulmak mecburiyetinde kalıyorduk. Kimse kimseye yardım edebilecek halde değildi. En büyük ve biricik ümidimiz Tarsus'a gidip memlekete telgraf çekerek para istemektir. Fakat Kuddusi Bey'den vesika almak adeta imkânsızdı. Hele ki bizleri *bekâr* saydıklarından, "Bekârlar*, sevk edileceksiniz" diyerek bir çember içine sıkıştırıyorlardı. Ancak parasız ve çırlıçıplak Der Zor'a doğru sevk edildiğimizde muhakkak öleceğimizi bildiğimizden ne olursa olsun Tarsus'a gitmek için can atıyorduk.

Gülek istasyonuna vardığımız gece bazıları gafil avlanarak İslahiye'ye sevk edildiler ki bunlar aşağı yukarı grubun yarısını oluşturuyordu. Biz geride kalanlar ise kaçarak, dayak yiyerek, yakalanıp tekrar firar ederek nihayet Tarsus'a girmeyi başarmış ve hepimiz birer köşeye gizlenmiştik. [153]

* Bekâr, ailesi, parası, eşyası olmamak anlamında kullanılmaktadır.

33. Tarsus

Tarsus'a girdiğimiz gün ne bu acizde ne de yanımdaki arkadaşlarda para kalmıştı. Gülek istasyonunda birçok kimseye müracaat edip reddedildikten sonra Antuan Hamalyan Efendi'den almayı başardığım iki kuruşu da harca-yıp bitirmiştik. Tarsus'a girerken saçımız sakalımız uzayıp birbirine karışmış; ter, toz, nem ve yağmurdan başımızdaki feslerin rengi gitmiş; giysilerimiz yırtılmış, ayaklarımızda çarıklar; velhasıl cidden gülünecek, daha doğrusu acınacak bir haldeydik.

Çarşıda her önüme gelene Reji İdaresi'nin yerini soruyordum. Amacım memurlardan biraz para alarak İstanbul'daki genel müdürlükten yardım talep etmek için telgraf çekmekti. Uğursuz talihin şu musibetine bakınız ki o gün cuma olduğundan daire kapalıymış. Yana yakı-la Reji İdaresi'ni aramam tarzide oturan birinin dikkatini çekmiş, o da beni yanına çağırarak Reji'yi niçin aradığımı sordu. Reji memurlarından olduğumu, hiç paramız kalmadığımı ve birkaç kuruş para talep edeceğimi söyledim. [154] Bu meçhul şahıs beni baştan ayağa kadar süzdü. Bu halde ve kılıkta bir memur olabileceğine ihtimal vermemiş olmalı ki nerede ve hangi memuriyetlerde çalışmış olduğumu sordu. Gerekli açıklamaları yapınca Fransızca bilip bilmediğimi öğrenmek istedi. Kendisi Türkçeyi pek fena konuşuyordu. "Biliyorum," dedim. Fransızca olarak, her taraftan birçok muhacir geldiğini fakat bizim kadar

sefil ve perişanını hiç görmediğini söyleyip niçin memleketten ayrılırken yanımıza bir miktar para almadığımızı sordu. Para almamıza müsaade etmediklerini, üzerimizde bulunan parayı ve hatta (sağ elimin yüzük parmağını göstererek) nişan yüzüklerine varıncaya kadar her şeyi aldıklarını söyledim. Kadınların nerede ve nasıl olduklarını sordu. Onlar hakkında malumatımız olmadığını fakat Pozantı'dayken, bazılarının Konya'ya sevk edildikleri haberini aldığımızı söyledim. Kendisinin Fransız olduğunu ve orada Osmanlı Bankası Müdürlüğü'nün sandık emini olarak bulunduğunu anlattıktan sonra elini yeleğinin cebine sokup "Bugünlük bunu harcarsın," diyerek avucuma iki çeyreklik gümüş meci diye sıkıştırdı. Gözlerim karardı, dizlerim titremeye, kalbim çatlayacakmış gibi çarpmaya başladı. Demek ki insaniyetli ve merhametli olanlar [155] bize sadaka vereceklerdi. Demek ki biz artık hayatın en alt basamağına inmiştik. Heyhat, demek ki biz artık insanların gözünde sıradan birer dilenci gibiydik! Bu acı hakikat bir şimşek hızıyla zihnime hücum ettiğinden kendimi tutmayı başaramayarak herkesin içinde hıçkıra hıçkıra ağlamaya başladım. Ne gariptir ki parayı iade etmeye cesaret edemediğimden, daha doğrusu gönlüm razı olmadığından avucumda sıkı sıkı tutuyordum. Çünkü açlık olanca şiddetiyle midemi rahatsız ediyordu. Zavallı adam teessürümü ve gözyaşlarımı görünce sanki bana bir fenalık yapmış gibi üzülererek, "Niçin bu kadar ümitsizliğe kapılıyorsunuz? Bu haliniz kendi hatanızın neticesi değil ya? Biliyor musunuz, bu şekilde davranarak, size pek ehemmiyetsiz bir yardımda bulunmak isteyen bir dostu rencide ediyorsunuz," yollu sözlerle beni teselli etmeye ve gönlümü almaya çalıştı. Bir yandan da bir bardak su uzatıp, "Rica ederim, şunu içiniz,"

dedi. Epeyce bir zaman devam eden bu yürek çarpıntılarının ardından sükûnetime yeniden kavuştum, adama teşekkür edip oradan ayrıldım ve beni bekleyen arkadaşlara katıldım.

Osmanlı Bankası'nın sandık emini olduğunu söyleyen bu zatın verdiği parayla bir ekmek ve biraz da soğan satın aldık. Çarşının içinde oturarak ulu orta ve büyük bir istahla yedikten ve bu şekilde açlığımızı giderdikten sonra kendimize sığınacak bir yer aramaya koyulduk. [156] Oda kiralayacak paramız yoktu. Ermeni ve Ermeni Katolik kiliselerinde bize sığınacak yer gösteriyorlardı. Fakat bizi kolayca bulup sevk ederler endişesiyle oralarda kalmayı uygun görmüyorduk. Maruni Katolik kilisesini bularak abunadan* (rahip) kilise avlusunda birkaç gün kalmamıza müsaade buyurmasını rica ettik. Türkçe bilmiyor, Fransızca konuşmuyor, yalnız Arapça birşeyler söylüyordu. Söylediklerimizi anlamadığını bize anlatmak için başını durmadan iki yana sallıyordu. Derdimizi işaretlerle anlatmak mecburiyetinde kaldık. Yeri gösterip sağ avucumuzu yanığımıza dayayarak ve gözlerimizi kapayıp başımızı da yana doğru eğerek orada yatmak istediğimizi anlattık. Geliniz anlamında bir işaret yapıp bizi kilise içindeki ana giriş kapısının önüne götürdü. Burasının üstü kapalıydı fakat yerlere mermer döşenmişti. Parmağıyla orayı gösterip başını da öne doğru eğerek "İsterseniz burada kalabilirsiniz", ellerini birbirine sürtüp başını iki yana sallayarak da "Başka yer yok" demek istiyordu. Bu bizim için büyük bir muvaffakiyet, bulunmaz bir nimetti. Memnuniyetle kabul ettik.

Tam sekiz gün, altımızda ve üstümüzde hiçbir şey olmadan, o soğuk mermerler üzerinde yatıp kalktık. Reji me-

* Arapça *ebu-na*, yani "babamız".

murlarından alabildiğimiz beş on kuruş ile, gerek asker ailesi olduğu için memlekette kalan [157] akrabalara ve gerek İstanbul'da tanıdığımız tüccarlara telgraflar çekerek, acele, yani telgraf havalesiyle para göndermelerini rica etmiştik. Dokuz gün hiçbir yerden cevap gelmedi. Ümitsizliğin dibine vurmuştuk. Onuncu günde, belki yirminci defa postahaneye gidip adımıza telgraf gelip gelmediğini sorduk. Krikor Fesliyan adına bir telgraf verdiler, büyük bir heyecanla aldık. Telgraf İstanbul'dandı. Gülbenkyan Biraderler ve Kumpanyası Müdürü Avedis Efendi, Osmanlı Bankası vasıtasıyla adımıza altmış altın lira göndermiş olduğunu haber veriyordu. Tarifi mümkün olmayan bir sevinçle postahanedен Osmanlı Bankası Müdürlüğü'ne koştuk. Koştuk değil, adeta uçtuk.

Telgraf Osmanlı Bankası'na da gelmişti. Altmış altın lirayı sandık emminden aldık. Parayı sayıp teslim ettikten sonra, insanların hiçbir zaman ümitsizliğe kapılmamaları gerektiğine dikkatimizi çekti. Hiç şüphe yok ki on gün evvel aramızda geçmiş olan vukuatı hatırlatmak istiyordu.

Her neyse, Tarsus'a girmeye muvaffak olabilen muhacirler kırk günden uzun bir müddet orada kalabilmişlerdi. O sırada Tarsus kaymakamı olan (...) Bey (ne fayda ki adını hatırlayamıyorum), [158] Ankara muhacirlerinin sefil durumunu görmüş ve bu durum merhametini uyandırdığından memleketlerimizden yahut başka yerlerden para getirebilmemiz için sevk edilmeyip on beş gün Tarsus'ta kalmamızı emretmişti. Eğer bu vicdan sahibi kaymakam bizi bu suretle himaye etmemiş ve diğer yerlerde olduğu gibi, hiç durmadan Tarsus'tan da sevk edilmemizi emretmiş olsaydı hiç şüphesiz hepimiz açlıktan ölecektik. Kaymakam bize yaptığı bu iyiliğin mükâfatını da daha biz oradayken

aldı; pek kısa bir müddet sonra Gelibolu mutasarrıflığına terfi ettirildi.

Kaymakam beyin müsaade etmiş olduğu on beş günlük mühlet sona erdiğinde polisler, hele de Bekçi Başı adında bir zalim ve adamları, rast geldikleri muhacirleri yakalayıp sopa zoruyla Gülek istasyonuna göndermeye başladılar. Tarsus'a uğrayan Ermeni muhacirler arasında bu Bekçi Başı'nın bir tokadını veya sopasını yememiş olan yok gibidir.

Gülek istasyonuna gönderilen muhacirler Der Zor'a sevk edildiklerinden birçoğumuz Tarsus'ta kalabilmek için her türlü çareye başvurarak bahçelere ve izbe yerlere sığınıp saklanıyorduk. Fakat aradan kırk gün kadar geçtiğinde rahiplerin tamamı ve ahalinin de neredeyse hepsi yakalanmış ve sevk edilmişlerdi. Hatta Marhasa Bahabanyan Krikor Efendi de gönderilmiş, yalnız Kamburyan Boğos Vartabed ve kırk elli kadar Ankara Ermenisi muhtelif yerlerde darmadağın bir halde saklanıp kalabilmiştik. [159] Zavallı Başpiskopos Krikor Bahabanyan Efendi şimdi de Arabistan çöllerine düşecekti. Tarsus'a gelinceye kadar yol boyunca birçok defa, bir parça kara ekmeğini cemaatinin en muhtaç durumunda olanına vererek kendisi aç kalmış; bitmez tükenmez yollar yürüyerek eziyetin, sıkıntının, sefaletin âlâsını görmüş; pek çok kere –“dayak yediği” demeye terbiyem müsaade etmediği için hafifletiyorum– haksız yere hakarete uğramış olduğu halde, en yakınları bile, asla o tatlı dilinden tek bir şikâyet dahi çıktığını işitmemişlerdir. Kendi durumunu hiçbir zaman dikkate almayıp gücünün yettiği ölçüde bedbaht cemaatinin gönlünü maddeten ve manen hoş tutmaya gayret eder, onları teselli etmek için hiçbir fedakârlıktan kaçınmazdı. Her yerde ve fırsatta cemaatine sabır ve tevekkülü tavsiye eder, babacan nasi-

hatleriyle onların acılarını hafifletmeye çalışırdı. Ankara Ermeni cemaati kendisini tüm varlığıyla cemaatine bu derece vakfetmiş bir ruhanî lider belki de hiç görmemişti. Cenabıhak onu övgüye layık huyların bir numunesi, seçkin faziletlerin bir örneği olarak yaratmıştı. Başpiskopos Krikor Bahabanyan insan değil, Hakteala Hazretlerinin seçip insanlara gönderdiği bir melekti. Heyhat, ne fayda biz onu Tarsus'ta kaybedip maddi ve manevi dayanağımızdan mahrum kalmıştık. Hele daha da yazık olanı şuydu ki o melek yaratılışlı [160] insan Der Zor taraflarında, Arabistan çöllerinde, açlık ve susuzluktan, belki de daha dehşetli bir şekilde ölecekti.

Tarsus'taki takip o kadar sıkışmış ve sevkiyat o kadar hızlanmıştı ki artık orada daha fazla kalmak imkânsız hale gelmişti. Muharebenin en şiddetli zamanları olduğundan her şehirde olduğu gibi Tarsus'ta da sabah akşam gazete ilaveleri basarak halka yalan yanlış harp raporları sunuyorlardı. Bu ilavelerin altında şöyle bir ilan yer alıyordu: "Her kim ki evinde ya da bahçesinde Ermeni muhacir vardır, bu akşama kadar hükümete ihbar etsin. Yoksa yarın muhacirlerle birlikte onlar da sürülecektir." Aynen aktardığımız bu ilanı tellallar da çarşıda, sokak aralarında durmadan bağırarak okuduklarından kaç lira verirsene ver kimse evinde Ermeni muhacir saklamaya cesaret edemiyordu. Artık kaybedilecek zaman yoktu. Ya her türlü tehlikeyi göze alıp Konya'ya kaçmaya ya da Der Zor'a gitmeye karar vermek gerekiyordu. Fakat Der Zor'a doğru yola çıkanlardan alınan havadisler pek fenaydı ve o tarafa gitmek adeta ölümü kucaklamak demek olacaktı. Bu yüzden ne olursa olsun Konya'ya kaçmaya karar verdik. Dört arkadaş, yani Vensan Abdalyan, Krikor Fesliyan, [161] Kevork Babacanyan

efendiler ve bu aciz, geceleyin bir araba tuttuk ve Allah'a sığınarak Pozantı'ya doğru yola düştük.

şimdi firarımız esnasında meydana gelen vukuatları anlatmayı erteleyecek ve Ankara'da bıraktığımız kadınlardan söz edeceğiz.

Birinci Bölümün Sonu

•
.

Simon Arakelyan

1. Kadınlar

Muhterem okurlar, Ankara'da tevkif edildiğimiz tarih olan 27 Ağustos 1915* Cuma gününün ertesi günü, yani cumartesi, hükümet tarafından sokak aralarına tellallar çıkarılıp, erkeklerinin yanında trenle gitmek isteyen kadınların, beş kilodan fazla eşya almamak şartıyla derhal istasyona gitmeleri gerektiğinin ilan edildiğini hatırlayacaklardır. Aslında o sıralarda en yetkili ağızlardan çıkan sözler zavallı ahaliyi aldatmak için riyakârca söylenen yalanlardan ibaretti fakat zaten şaşırmış bir vaziyette bulunan kadınlar bunu anlayabilecek halde değillerdi. Zavallı kadınlar hükümetin bu yalanına bir güzel kanıp, daha cumartesi akşamından itibaren, kucaklarında çocuk, sırtlarında heybe ve bohça, akın akın istasyona gidiyorlar, oradaki polis ve jandarmalarsa onları civardaki buğday ambarlarına dolduruyorlardı.

O cumartesi günü –ki biz henüz hapishanedeydik– memleketimizdeki [164] Anarad Hıgutyun** tarikatı rahibeleri, ellerine Osmanlı bayrakları alıp arkalarına da binden fazla kadın ve kız toplayarak, Vali Atıf'a ve diğer yetkililere yalvarmak üzere hükümet konağına yürümüşler, fakat oradaki polis ve jandarma tarafından sopayla kovalanıp çil yavrusu gibi darmadağın edilmişlerdi. Fakat rahibelerin bu hareketi gerek Vali Atıf'ı ve gerek nasıl bir insan olduğunu daha önce arz etmiş olduğumuz gaddar Polis Müdürü

* Metinde "7 okosdos 915". Burada bir rakam düşmüş olmalı.

** (Erm.) Bakire Meryem'in hamileliğine atıfla, "Lekesiz Gebelik".

Bahaettin'i öfkelen-dirmiş, onlar da zavallı rahibeleri daha fazla cezalandırmak için azmetmişler.

Ertesi gün, yani pazar günü de kadınları istasyona gidip gitmemek konusunda kendi kendilerine bırakmışlar; pazartesi günü yani bizi sevk ettikleri gecenin ertesi günüyse artık yüzlerindeki maskeyi çıkarmışlar. İzin almadan evlere girmiş, kadınları, kızları ve çocukları kollarından tutup yanlarına hiçbir şey almalarına müsaade etmeden kapı dışarı etmişler ve kapıları kilitleyip anahtarları da ceplerine atmışlar. Bağlarda ve kasaba merkezinde bulunan aileleri istasyona sevk edip balık istifi oradaki ambarlara sokmuşlar, kapılarına da silahlı muhafızlar koymuşlar. Bu ambarların zemini toprak ve her tarafları rutubetli olduğu gibi, hiçbir vesileyle dışarıya çıkılmasına izin vermeyip insanları günlerce o karanlıkta aç açık bırakmışlar. Kimsenin tabi ihtiyaçlarını giderebilmek için tek başına dışarı çıkmasına müsaade etmeyip, [165] olsa olsa on-on beş kadını bir arada, birkaç silahlı muhafız refakatinde civardaki tarlaya götürüyorlar ve bakire kızlarla genç gelinlere, her türlü ihtiyaçlarını o muhafızların gözleri önünde gördürüyorlarmış. Ayrıca, biçare kadınları daha fazla aşağılamak yahut hallerinden usandırıp her an karşı karşıya kaldıkları Müslüman olma teklifini kabul etmek zorunda bırakmak için, Arslangülyan* ve Hamalyanlar** gibi en asil ve zengin ailelere mensup genç gelin ve kızların ellerine kazma kürek verip tarlalarda biriken dışkıları temizlettiriyorlarmış.

* Osmanlı Arşivi belgelerinde "Ankara Katolik cemaati muteberanından ve Meclis-i İdare-i Vilayet azasından Arslangülyan Petrak" olarak geçiyor. (BOA.İ.TAL 20/31 - 8 Şevval 1310 / 17 Nisan 1893).

** Osmanlı Arşivi belgelerinde "Ankara Katolik cemaati mütehayyızanından Hamalyan Hacı Andon" olarak geçiyor. (BOA.BEO 204/15257 - 1 Zilkade 1310 / 17 Mayıs 1893).

Erkeklerinin sevk edilmiş olduğunu sonradan haber alan bu biçare kadınlar ümitsiz, tesellisiz, eşyasız, parasız, aç kalmışlar ve ne yapacaklarını, nereye sevk edileceklerini, nerede kalacaklarını düşünerek ümitsizlik girdabının en derinlerine düşmüşler. Onların bu ümitsizliğinden istifade etmek isteyen bazı alçaklar ise zavallı kadınlara parlak bir istikbal gibi tatlı tatlı vaatlerle evlilik teklif ediyorlarmış. Diğer bir taraftan da sabahtan akşama kadar yüzlerce Müslüman bu ambarları ziyaret ediyor, arzuladıkları bakire kızlara, yeni gelinlere –tabii bunların en güzellerine– evlilik teklif ediyor ve tekliflerini kabul ettirmek için, erkeklerin öldürülmüş olduklarını, artık onlardan hiç ümit olmadığını, İslam dinini ve evlilik tekliflerini kabul etmezlerse [166] kendilerinin de birkaç güne kadar Arabistan’a* doğru sevk edileceğini, yolda çeteler ve köylülerin türlü türlü *tecavüzleri*** bir yana, on yaşından küçük çocuklarının ellerinden alınacağını; kendileri de açlık, sefalet ve bilhassa maruz kalacakları *tecavüzlerden* kurtulup da Arabistan’a varsalar bile oradaki Arapların onları istedikleri gibi *kullanacaklarını**** ve binaenaleyh, nereden bakılırsa bakılsın, tekliflerini kabul etmekten başka hiçbir kurtuluş yolu olmadığını söylüyorlarmış. Anarad Hıgutyun tarikatı rahibeleri ise bu ne yapacağını şaşırıp kalmış kadınlara cesaret vermek ve onları teselli etmek için nasihatler veriyor; tehlike altındayken dinini değiştirenlerin ebediyette pek büyük cezaya çarptırılacaklarını, dünyevi tehlikelerden korkarak allahı-

* Der Zor kastediliyor.

** Sözcük italik yazılmış zira yazar, burada sadece Osmanlıcada genellikle kullanılan “sınırı aşma” anlamından öte, “tecavüz” sözcüğünün bugünkü anlamını kastediyor olmalı.

*** Bir önceki dipnotta “tecavüz” sözcüğü için geçerli olan durum burada da “kullanılmak” fiili için geçerli.

nı peygamberini unutanların ilahi gazaba uğrayacaklarını, kurtarıcımız Hisus Krisdos Efendimizin “Her kim ki beni insanlar önünde inkâr eder, ben de onu göklerdeki Pedrimin huzurunda inkâr ederim”^{*} sözüyle bunu önceden haber vermiş olduğunu söylüyorlarmış.^{**} Velhasıl geçici eziyetlerden kendini kurtarmak maksadıyla cehennem azabını, cehennem ateşini kabul etmekten sakınmaları için gözyaşları içinde yalvarıyor, korku ve diğer [167] türlü türlü düşünceler neticesinde cesaretlerini kaybeden bazı kadınları ikaz edip yüreklendiriyorlarmış.

Bazı memurlar amaçlarına ulaşmalarını engelleyen bu rahibeleri^{***} susturmak için önce onlara güzelce bir dayak atmışlar fakat bunun sonuç vermediğini görmüşler. Daha sonra, onları ikna edip de Müslüman yapabilirlerse diğerlerini ikna etmenin daha kolay olacağı düşüncesiyle bu rahibeleri geriye kalan kadınlardan ayırmış ve onlara bin türlü parlak vaatte bulunmuşlar. Ancak tüm gayretlerine rağmen, hangi suretle olursa olsun onları kandırmanın mümkün olmayacağını anlamışlar ve vagonlara doldurarak en evvel bu rahibeleri sevk etmişler. Fakat İstanbul’daki Monsenyör Dolci cenaplarının çabaları sayesinde rahibelerin Ankara’ya geri gönderilmeleri için Eskişehir’e bir emir gönderilmiş, Eskişehir mutasarrıfı da iki gün sonra kadınları memleketlerine göndermiş. Ancak Ankara’daki İttihatçılar onları serbest bırakmayıp tekrar sevk edilmek üzere ambarlarda tutmuşlar, diğer taraftan da ambarlarda tutulan öteki kadınları katile katile sevk etmeye başlamışlar.

* Matta 10:33. [S.A.]

** Metinde önce alıntının klasik Ermenicesi verilmiş: “*Amenayn vor uratsi zısaraçi martgan, uratsayts yev yes ızna araçi hor imo vor herğins e.*”

*** Metinde hem “rahibe” hem “hemşire” kullanılıyor. Buraya ise parantez içerisinde “*mayrabed*” ifadesi de eklenmiş.

Biz, kadınların istasyon ambarlarında tutuklu bulundukları müddet zarfında maruz kaldıkları sefaleti, perişanlığı, hakaretleri ve aldıkları teklifleri pek sathi bir surette anlattık. Öyle vicdansızlıklar vardır ki, onları tarif ya da tasvir ederek anlatmak mümkün değildir, o halin dehşetini sadece onu yaşamış olanlar anlayabilirler. [168]

Bir tarafta doğum sancıları çekmeye başlayan bir kadının acı acı feryadı, diğer tarafta korku ve besinsizlikten validesinin sütü kaçmış olduğu için aç kalan memedeki çocukların yürek parçalayan sesleri... Kocalarının, pederlerinin yahut evlatlarının öldürülmüş olduğunu öğrenip keder ve ümitsizlikle yüzükoyun yere yatmış birçok kadının iniltisi... Açlık, çıplaklık, uykusuzluk, ümitizlik ve tüm bunlara ilaveten bazı sefil ve alçakların küfürleri, hakaretleri, alayları... Muhafızların ve polislerin tüfek ve kılıç şakırtıları... Öyle bir hal, öyle bir manzara ki değil tasviri, tasavvuru bile mümkün değil.

Ey dindar, namuslu, hürmete layık; vefakâr kadınlar ve genç kızlar! Bu satırları yazarken hissettiğim gurur ve iftiharı bilmem ki nasıl dile getireyim. Bir taraftan peder, evlat, zevc veya biraderlerinizin acısını şiddetle hissederken öte taraftan açlık, sefalet ve diğer sıkıntılar, ve bunlar bir yana, iffetinize göz dikilmesi gibi türlü türlü tehlikelere maruz kaldığınız, hayatınızdan ve geleceğinizden ümidinizi kesmiş olduğunuz, ölüm kalım savaşı verdiğiniz bir felaketin ortasında, dininizi değiştirmeniz için size vaat edilen rahatı, kurtuluşu, mutluluğu ne fedakârca bir azimle reddettiniz, ne yüce bir alçakgönüllülükle dininizde sebat ettiniz. Siz tapılası meleklersiniz! Siz, erkeklerinizin [169]

* “Evlat” sözcüğü zaten “velet”in çoğuludur fakat bu bir galat-ı meşhur olduğu için biz de “evlatlar” dedik. [S.A.]

gururu, onların iftihar sebebi olduğunuzu bilfiil ispat ettiniz. Siz, utanç içinde yaşamaktansa ölmeyi bin kere tercih ettiğinizi pek ulvî bir şekilde gösterdiniz. Her ne kadar içinizden birçokları Arabistan çöllerinde, kanlı ve pis ellerde, kahramanca bu hayatı terk ettilerse de, iftihar ediniz ki tarih bu kurbanların adlarını hürmetle kaydedecek ve siz de daima övölüp yüceltmeye layık olacaksınız. Siz, sebat ve metanetiniz ve ölümü namussuzluğa tercih etmeniz sayesinde bu hücumdan muzaffer çıktınız ve size taarruz etmek isteyenleri kahredercesine mahcup ve mağlup ettiniz. Bu nedenle iftihar ediniz, çünkü bunu tam manasıyla hak ettiniz.

Kadınları kabile kabile sevk etmeye başlamış olduklarını yukarıda arz etmiştik. Onları koyun sürüsü gibi vagonlara doldurup Eskişehir'e ve orada da vagonlardan çıkmalarına müsaade etmeyip, Pozantı tarafına sevk edilmek üzere Konya'ya göndermişler.

Konya merkezin garbında bulunan tren istasyonunun da garbında ve yüz elli adım kadar ilerisinde yeni ve cazibeli bir ev vardı. İçerisinde çok yaşlı meşe ağaçlarıyla taze meyve ağaçları bulunan bir bahçesi olan bu evin etrafı bir buçuk metre yüksekliğinde beyaza boyalı duvarlarla çevriliydi ve duvarların da üzerinde yine bir-bir buçuk metre yüksekliğinde mavi parmaklıklar vardı. Evin banisi ve sahibi olan, aslen Ankaralı, Antuan Afkeryan adında bir kişiydi. Uzun süre Anadolu-Osmanlı Şimendifer Kumpanyası'nda muhtelif memuriyetlerinde bulunmuş; gösterdiği beceri ve liyakat, bilhassa da işini titizlik ve bağlılıkla yapması dolayısıyla pek az bir müddet zarfında amirlerinin dikkatini çekip takdirlerini kazanmış; derece derece yükselip ilerleyerek önce Konya istasyonu gibi mühim bir mevkinin şefliğine, kısa bir süre sonra da müfettişliğine terfi etmiş, Çumra Sulama Projesi'nin sorumluluğu da ona verilmişti. Cenabıhakkın özel bir lütfu olarak, bu zat, yaratılış itibarıyla, gönül okşamayı bilen, yoksulların dostu, eli açık ve âlicenap birisiydi. Almış olduğu terbiyenin, bu saydığımız [171] övgüye layık huylara eklediği tevazu, güleryüz ve nezaket neticesinde hakikaten emsaline ender rastlanır bir şahıs olmuştu. Herkes tarafından beğenilen bu meziyetleri

* Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgede "Anadolu Şimendifer Müdür-i Umumiliği Konya Vekili" olarak geçmektedir (BOA. DH.EUM.SSM 56/28 - 10 Rebiülevvel 1336 / 25 Aralık 1917).

Antuan Afkeryan Efendi

sayesinde, yalnız amirlerinin değil bölgedeki tüm hükümet görevlilerinin, hatta her inançtan insanın sevip saydığı bir insandı.

Her şeyde hikmetini gösteren Yüce Allah Hazretleri, Afkeryan Antuan Efendi'yi başından beri arz etmekte olduğumuz bu umumi Ermeni tehciri felaketi sırasında Konya'da bulundurmak suretiyle bir mucizesini daha göstermeyi arzulamıştı. Kim zannedebilirdi ki Konya'da Antuan Afkeryan adında bir Ermeni, Arabistan çöllerine sevk edilmekte olan milletdaşlarının birçoğunun Konya'dan daha öteye sevk edilmelerine mani olabilecek? Kim derdi ki öyle tehlikeli bir zamanda, böyle mühim bir işe cesaret edecek bir Ermeni bulunabilecek? Velhasıl kim ümit ederdi ki kurtuluşundan umudu kestiği tatlı canını Konya'daki Antuan Afkeryan Efendi sayesinde kurtaracak? Esirgeyen Cenab-ı Allah, Antuan Afkeryan Efendi'yi, Zor sancağına, Arabistan çöllerine giden yol üzerindeki Konya'da bulundurarak binlerce çoluk çocuğu ve kadını feci ve kaçınılmaz bir ölümden kurtarmak için aracı eylemişti. Arabistan çöllerinde ve kim bilir hangi feci şekilde ölüp gitmeye mahkûm, oradan [172] buradan akın akın sevk edilen Ermeni muhacirlerinin ve bilhassa memleketleri Ankara'dan tehcir edilen hemşerisi Ermeni ve Ermeni Katolik kadın ve çocukların, her türlü yaşamsal imkândan mahrum, çıplak ve perişan bir halde Konya'ya varışlarına büyük bir teessür ve teessüfle şahit olmuş; kendisi de Ermeni olduğu için memuriyeti ama bilhassa da hayatı için pek tehlikeli bir işe atılıyor olmasına aldırmayarak, dört bir taraftan gelmekte olan milletdaşı kadın ve çocukların Konya'da kalabilmeleri için insanüstü bir çaba sarf etmiş, maddi ve manevi nüfuz ve gücünü kullanarak aklın hayalin

almayacağı fedakârlıklar yapmıştı. Başta Vali Celal Bey olmak üzere, hükümetin bütün ileri gelenlerinin ve bölgenin bütün hatırlı kimselerinin teveccüh ve muhabbetini kazanmış olmakla beraber, böyle mühim bir teşebbüste başarıya ulaşabilmek için maddi fedakârlıklarda bulunmanın şart olduğunu düşünerek, paranın kuvvetiyle ikna edilebilecek olanları o yolla, rica ve yalvarışlarla merhametleri uyandırabilecek olanları da yalvarıp yakararak ikna etmiş, trenler dolusu gelmekte olan muhacir kadınların orada kalmaları için müsaade elde etmişti. Bu muhacirlerden birçoğunun sefalet içinde olup günlük ihtiyaçlarını bile karşılayamadıklarını görerek onları açlıktan kurtarmak gibi âlicenap bir maksatla maaşının mühim bir kısmını cömertçe onlara ayırıyor, bu miktarı da belirli günlerde evinde dağıtıyordu. [173] Hele akrabasından olan ve az çok tanıdığı muhacirleri, yukarıda arz ettiğimiz kendi evinde misafir ediyor, yatak odasına varıncaya kadar onlara veriyor, birçok günler onları ağırlayıp ikramda bulunuyordu. Bundan başka, yukarıda da arz edildiği üzere evi istasyona yakın olduğundan, trenden indirttiği muhacirlerin çoğunu, onlara sığınacak bir yer bulana kadar burada misafir ediyordu. Evinin civarındaki tarlalarda oturan muhacirlerin aç ve susuz kaldıklarını teessüfle görüp, bu iş için özel olarak yaptırdığı borularla dışarıya su vererek zavallıların susuzluğunu gidermeye çalışıyor, çarşıdan aldığı ve evinde yaptırdığı çok sayıda ekmeği her gün onlara dağıttırıyordu. Üstelik ailesinin fertleri de onun bu insanca davranışına katılmaktan geri durmuyorlardı.

Muhacir kadınların Konya'da alıkonmaları için müsaade almaya muvaffak olduktan sonra, trenlerin varışı sırasında istasyonda bizzat hazır bulunarak trende muhacir olup

olmadığını soruşturuyor, eğer varsa onları aşağı indirttiriyor, vazifesi gereği kendisinin orada bulunamayacağı günlerde ise bu işi küçük biraderi Müsü Alber'e yaptırıyordu.

Tarsus'ta bulunduğumuz sırada Afkeryan Efendi her nasılsa trende olduklarını haber alamadığından, otuz kadar Ankaralı muhacir kadın Konya'da alıkonmayıp bizim oraya gelmiş ve başkaları gibi onlar da [174] Der Zor'a sevk edilmişlerdi. Çoluk çocuk toplam yüz kişi kadardılar. Bugün onlardan beşi bile hayatta değil, hiç şüphe yok ki ölüp gittiler. Aralarında tanıdıklarımız şunlar: Polatyan, Viçen Seferşeyan, Kevork Bedes, Hovsep Kuyumcuyan, Artinaki Tokatlıyan, Andon Çıkınyan, Gığemes Çöpbacakyan, Kevork Kılav, Cuze Kara, Andon Kaffafyan, Hovsep Tütüncüyan aileleri ve isimlerini hatırlayamadığım daha birçok aile. Kuyumcu Nekdar'ın annesi Sofi, çamaşırcı Surpik, Bol Osmanlı Nikdar, Dedenin Surpik, boyacı Takoş ve daha birçok dul kadın ve kız vardı ki bugün onlardan hemen hemen hiçbiri yok. Gülek istasyonunda bulunduğumuz sırada bu aciz ailelerin hepsini defterleme not etmiştim. Fakat ne fayda ki kaçarken ele geçer de birtakım sorulara maruz kalırız korkusuyla bu kıymetli kâğıdı yırtıp attım!

Bu zavallı ailelerin neden Konya'da kalamayıp da daha öteye sevk edildikleri hususundaki tahkikatımızdan kesin bir netice elde etmek mümkün olmadı. Kimi bu muhacirlerin bulunduğu tren Konya istasyonuna vardığında Antuan Afkeryan Efendi orada olmadığı için onları gönderdiler diyordu. Kimisi de Afkeryan Efendi'nin, aynı trende gelen diğer muhacirleri trenden indirttikten sonra "Trende başka muhacir var mı?" diye sorduğunu, şu anda hayatta olduğu için adını vermek istemediğimiz bir kadının da, artık ne düşünüyorduyorsa, "Yok" diye cevap verdiğini, [175] bunun

üzerine Afkeryan Efendi'nin öbür vagonları kontrol etmeye gerek görmediğini ve o zavallıların da bu nedenle daha öteye sevk edildiklerini söylüyordu. Eğer o kadın gerçekten kendisine yapılan bir iyiliğin başkasına da yapılmasına cidden engel olduysa tabii ki ömrünün sonuna kadar vicdan azabından kurtulamaz, çünkü onun düşüncesizce söylenmiş bir sözü yüzünden bu kadar çoluk çocuk ve kadın mahvolup gittiler.

Konya'da alıkonan kadınlar, kendilerini bu kadar koruyabilen, onlara sahip çıkabilen birisi olduğunu görünce taleplerinde aşırıya gitmişler, sabahtan gecenin geç vakitlerine kadar akın akın Afkeryan Efendi'nin evine ve yazıhanesine gidip bin bir çeşit müracaatta bulunmuşlar, zevcelelerini Konya'ya getirtmek gibi gerçekleştirilmesi imkânsız şeyler talep etmişler. Hatta Ereğli ve Sultaniye gibi yerlerde bulunan muhacirler, kendilerini de Konya'ya aldırması için günde on-on beş telgraf çekip mektup yazmaya başlamışlar. (Bendeniz bu evrakı bizzat gördüm ve okudum.) Bu mektup ve telgraflarda öyle tehlikeli ifadeler kullanılmış ki Ermenilerin bu kadar sıkı bir şekilde izlendiği ve yazılı her şeyin sansürlendiği bir zamanda hükümetin Antuan Afkeryan Efendi'yi Divân-ı Harb'e sevk veya onu da tehcir etmemiş olması Cenabıhakkın bir diğer mucizesiydi.

Afkeryan Efendi bu tehlikeleri katiyen kale almayıp, hatta ölümü bile umursamayarak muhacirlere yardım etmek için çabalamış, hiçbir müracaatı cevapsız bırakmamış, hiçbir talebi reddetmemiş. Kaçıp Konya'ya veya İntili ve Belededik'e* [176] gelmeyi başarmış erkeklere de iş vere-

* Metinde "İntilli" olarak yazılmış olan ve bugünkü adı Kozdere olan İntili, Gaziantep (İslahiye), Belededik ise Adana (Pozantı) sınırları içerisindedir.

rek, yahut Şimendifer Kumpanyası'nda iş ayarlayarak onların hayatlarını kurtarmak için çok uğraşmış.

Değil bir Ermeni'nin, bir Müslümanın bile bir Ermeni'ye sahip çıkmaya cesaret edemediği öyle tehlikeli ve sıkıntılı bir zamanda Antuan Afkeryan Efendi'nin gerçekleştirmeyi başardığı bu eşsiz hizmetin değerini takdir etme işini muhterem okurlara bırakıyoruz. Biz, yüzde birini bile sayamadığımız bu teşekkürle layık yardım ve çabalardan dolayı, bilerek ve isteyerek, onu takdir etmek için burada bir şey söylemeyeceğiz. Çünkü bu insaniyetkâr icraat haşmetli Papa XV. Benedikt Hazretleri tarafından takdir edilmiş ve Afkeryan Efendi onun tarafından büyük bir nişanla taltif edilmiştir. Bizim gibi aciz bir yazarın, böylesi muhteşem ve kutsal bir makam tarafından taltif olunmuş bu çok kıymetli insanı övmek, ona teşekkür etmek için kullanabileceği sözcüklerin pek sönük ve solgun kalacağını biliyoruz.

Hem Konya'da Afkeryan Antuan Efendi'ye haber verilmediği için Tarsus'a kadar sürülen ailelerden, Konya'da kalan muhacirlerin nispeten rahat ve serbest olduklarını öğrendiğimiz hem de Tarsus'ta kalmamız artık imkânsız bir hale geldiği için, kitabımızın birinci kısmının son bölümlerinden birinde arz olunduğu üzere, dört kişi, 9 Kasım 1915 Cuma günü Tarsus çarşısındaki Niğde Han'da bir arabacı bulduk ve Reji'de memur olduğumuzu, acilen Pozantı'ya gitmemiz gerektiğini söyleyerek gece yola çıkıp mümkün olduğu kadar hızlı bir surette bizi oraya ulaştırmasını teklif ettik. Ücret olarak iki altın lira istedi. Muhacir olduğumuzu çaktırmamak için yalandan itirazlar ettikten sonra fiyatı kabul edip o gece sabaha iki saat kala yola çıktık. Gündüz yolda hiçbir tehlikeyle karşılaşmadık. Fakat o kadar şiddetli bir soğuk vardı ki arabanın içinde adeta donmak üzereydik.

Ertesi gün, yani cumartesi akşamı, güneşin [178] batmasına yakın Çifte Oluk denen yere vararak bir hana gittik. Gerek yolda gerekse orada birçok Ermeni muhacire rastlamıştık. Onlar bizim gelmekte olduğumuz yöne doğru gidiyorlardı. Hepsi de cansız birer ceset gibiydi. Açlık, yorgunluk ve ümitsizlik nedeniyle o kadar mecalsiz kalmışlar, o kadar güçten kuvvetten düşmüşlerdi ki ayakları vücutlarının ağırlığını taşıyamadığından iki yana sallanıyor, her adım atışta yıkılıp kalacak gibi oluyorlardı.

Ah! Bu biçarelere yardım edememekten kaynaklanan derin acıyı ve vicdan azabını anlatmaya bilmem gerek var mı. Bu uğursuz yol boyunca üzülerək gördüğümüz feci ve acı birçok hadise bir yana, insanın ciğerini yakan iki olaya şahit olduk ki bunları anlatmamak elde değil.

Akşam olmak üzereydi. Biz arabanın içerisinde ve az çok korunaklı bir yerdeyken bile, bütün şiddetiyle hüküm süren soğuktan o kadar rahatsız olmuş, o kadar üşümüştük ki geceyi geçireceğimiz yere yaklaşıp yaklaşmadığımızı anlamak için başımızı ikide bir pencereden çıkarıp etrafımıza dikkatle bakıyorduk. Takip ettiğimiz yolun sağ tarafında, yirmi-otuz adım ilerideki bir çalının etrafını dolanıp duran bir kız çocuğu dikkatimizi çekti. Arabayı [179] durdurttuk. Aşağıya inmeksiniz bu çocuğun hareketlerini dikkatle izledik. Çalının etrafını tekrar tekrar dolaşıyor, ara sıra durup ümitsizce etrafına bakınıyordu. Dördümüz de arabadan atlayıp yanına yaklaştık. Dokuz-on yaşlarında Ermeni bir kız çocuğuydu. Belki bizden çok korkmuştu, çünkü ne Ermenice ne de Türkçe sorduğumuz sorulara yanıt verdi. Durmadan çalının etrafında dönüyor ve ara sıra durup küçücük başını korkunç ormanlar ve ıssız derelerle kaplı iki yanına çevirerek ve ufacık ellerini sanki birisini çağırıyormuş gibi çabuk çabuk sallayarak, titrek, daha doğrusu ağlıyormuş gibi bir sesle “Mayrig!... Morakuyr!...” diye bağıyor, solgun yanaklarından aşağı şapır şapır gözyaşı döküyordu.

Vah, zavallı çocuk! Gülek Boğazı’nın o korkunç yerinde, ıssız dere ve ormanların ortasında terk edilmiş, yapayalnız kalmıştı. Ne yapmalıydı? Onu arabamıza alıp Pozanti’ya götürmek kendi kendimizi bile isteye ele vermek olacaktı.

* (Erm.) “Anne!... Teyze!...”

Üstelik biz de bir meçhule doğru gidiyor, ne olacağımızı ve nerede kalacağımızı tabii ki bilmiyorduk. O masumu o halde orada bırakmak da vicdansızlık, vicdansızlık da değil, vahşet, hatta adeta bir cinayet olacaktı. Ya çocuğu kurtarabilmek için dördümüz de yakalanmayı göze alacak yahut “ne olursa olsun” diyerek [180] savuşacaktık. “İki zararlı şey söz konusu olunca daha az zararlı olan tercih edilir” umumi kaidesine uyarak biraz zeytin ekmek verdik ve bedbaht çocuğu orada o halde terk edip gitmek gibi bir alçaklık yaptık.

Ah, insanlar! İnsanlar... Ne adi mahluklardır... Kendileri için ufacık bir tehlike söz konusu olduğunda başkalarına yardım etmekten sakınmak için ne mantıklı ve kuvvetli sebepler, ne reddedilemeyecek bahaneler icat ederler. Merhamet, yalan. Muhabbet, yalan. İffet, sadakat, doğruluk, yine yalan. Vefa, ciddiyet, hatta fazilet; yalan, yalan, yalan. İnsanların kendi kendilerine bahsettikleri bu parlak sıfatlar, insanlara atfedilen daha başka yaldızlı meziyetler hep yalan, en büyük yalanlardır.

Bizim bu konudaki naçizane düşüncemiz, daha doğrusu hakikat, şudur ki, insanın hemcinsine karşı herhangi bir yardımda bulunması ancak kendisine en ufak bir zarar gelmemesi, en ehemmiyetsiz bir tehlikenin söz konusu olmaması şartına bağlıdır. Hiç şüphesiz, tarafsız düşünenler ve hakikati itiraf etmekten sakınmayanlar bizim bu fikrimizi garip bularak itiraz etmezler. Evet, bazen, o da ender olarak, istisnai insanlar olabilir. Fakat onlar istisna olduklarından asla bu iddiamızı çürütmek için örnek olamazlar.

Bu korkunç vukuatın bizde uyandırdığı pek acıklı hisler nedeniyle hiçbirimiz tek bir kelime bile edemiyor ve susmayı [181] yeğleyerek yolumuza devam ediyorduk. Or-

talık da yavaş yavaş kararmaya başlamıştı. Yolumuzun tam ortasında boylu boyunca uzanmış bir gölge daha dikkatimizi çekti. Arabacıya dur emri vererek yine arabadan aşağıya atladık. Yere eğilip bu meçhul şahsa dikkatle baktık. Henüz yirmi-yirmi iki yaşlarında, genç, her türlü sıkıntı ve sefaletle maruz kalmış fakat buna rağmen hâlâ güzel bir kadıncağızdı. “Niçin orada yatıyorsun?” diye sorduk. Türkçe konuşmadığından, yahut da Ermeniceye daha alışık olduğundan, “Çur... Çur guzem,”* diye cevap verdi. Yanımızda testiyle su vardı. Birimiz arabadan testiye getirip ona verdi. Kafasına dikti, içti, içti, nefes alıp tekrar içti. Her nefes alışında uzunca bir oh çekiyordu. Susuzluğunu iyice giderdikten sonra bağdaş kurup oturdu. Nereli olduğunu, niçin yalnız olduğunu ve orada kaldığını, zevci ve yol arkadaşı olup olmadığını sorduk. Tekfur Dağlı,** dokuz aylık gelin ve beş aylık hamile olduğunu, artık bir adım bile atacak hali kalmadığını, bazı akraba ve tanıdıklarıyla birlikte yolda olduklarını, fakat yürüyemez hale gelince onu [182] bırakıp gittiklerini, bu halde olmasına rağmen en büyük acıyı susuzluktan çektiğini ve bir an evvel ölürse Allah’ın en büyük lütfuna erişmiş olacağını insanın ciğerini yakan bir dille anlattı. Güya kendisini teselli etmek için birkaç söz söyleyerek eline de bir çeyrek meci diye verdik ve o zavallıyı da o halde orada bıraktık, arabaya binip savuştuk.

Aman yarabbi! Kalbimizde taşıdığımız vicdan acaba taş mı kesilmişti? Acaba biz insani hislerimizi tamamen yitirmiş miydik? O ne vahşi bir harekettir ki biz o iki bedbahtın imdadına koşup yetişememiştik. O ne zalimce bir davranıştır ki biz şu iki biçareye yardım eli uzatmayıp onları feci

* (Erm.) “Su... Su istiyorum.”

** Tekirdağlı.

bir ölüme terk edip gitmiştik. Cenabıhak bizim bu hata ve taksiratımızı af buyursun. Bizim bu hareketimiz gerçekten de bir vahşet, bir cinayetti. Lakin biz onları kurtarmaya çalışsak hem onlara bir yararımız dokunmayacaktı hem de bu yüzden kendimizi ele vererek elimiz kolumuz bağlı bir şekilde Der Zor'a sürülüp orada ölmekten korktuk.

Fakat ah, Alman zabıtları! Siz... Siz neden korktunuz? Siz ki Bağdat yolunda, Arabistan çöllerinde, Gülek ve Tarsus boğazlarında böyle yüz binlercesinin durumuna şahit oldunuz da yardım elinizi uzatmak şöyle dursun, bakmaya bile tenezzül etmeyerek onları çiğneyip geçtiniz. [183] Sizin ufak bir itirazınız, sizin ufak bir ittifak ve işaretiniz bu hale mani olabilir, hiç olmazsa şiddetini azaltabilirdi. Böyle insani bir vazifeye, bu kadar mukaddes bir işe niçin teşebbüs etmediniz? Bunu yapmış olsaydınız devletiniz memnun, milletiniz ise, hiç şüphe yok, size minnettar olurdu. Daima yukarıda tutmaya alışık olduğunuz başlarınızı yere eğiniz... Omuzlarınızda taşıdığınız apoletler sizin için ağır birer yük olsunlar... Göğsünüzü kabartan madalyalar birer gurur vesilesi değil, utanç vesikası olsun... Büyük bir çalımla şakırdattığınız kılıçlarınızın sesleri size cenaze çanları gibi ümitsizlik versin... İnsanlığa karşı en ufak bir yardımı esirgeyen bu debdebenin ne kıymeti olabilir? Ufacık bir hareketinizle bu korkunç felaketin önünü alabilecekken siz bunu yapmadınız. Bu nedenle utanca mahkûmsunuz.

Akşam güneşin batışından bir saat kadar sonra Çifte Oluk denen yere vardık. Geceyi geçirmek için gittiğimiz hanın yanındaki başka bir handa, Kayseri'den tehcir edilip o gün oraya gelmiş olan Kayseri Ermeni Katolik marhasası Kerabaydzar Andon Bahabanyan ile görüştük.

Ah, insan hayatında ne garip şeyler ve tesadüfler oluyor! Kayseri’de bize yardım etmeye çalışan birisi oradan menfi gidiyor, biz de –fırar suretiyle de olsa– oraya geri dönüyorduk. [184] Gece yarısına kadar konuştuk. Her şeyden bahsediyor, her konuda fikir alışverişinde bulunuyorduk. O da, biz de, sağ kalacağımızdan katiyen ümitli değildik. Şurasını da itiraf etmek gerekir ki Kayseri hükümeti, yani mutasarrıfı, onu pek rahat koşullarda nefyetmişti; eşya ve binek arabası vermiş, yanına da iki jandarma katmıştı. Sabah, bizi gördüğünü kimseye söylememesini rica ederek ayrıldık. O Tarsus’a, biz de Pozantı’ya doğru yola koyulduk.

•
.

4. Pozantı'ya Dönüş

Pazar günü akşamı âlemlerin ışığı güneş ana kucağına çekildikten sonra biz de Pozantı'ya girdik. O gün akşama kadar yolda rastladığımız, insanın ciğerini yakan vakaları anlatmıyorum, çünkü bu aynı korkunç olayları, aynı manzaraları tariften ibaret kalacak. Yolda hiçbir çukur yoktu ki içine bir Ermeni cesedi atılmamış olsun.

Arabacımız bizi Pozantı istasyonu civarında bir hana götürmüştü, fakat hancı boş odası olmadığını söyleyerek bizi almadı. Dağın böğründe, postahanenin yakınında başka bir han varmış, oraya gittik. Orada [185] da hancıya aynı nakaratı, yani Reji memuru olduğumuzu tekrarladık. Bize bir oda gösterdi. Bir yandan aynı şiddette devam eden soğuk diğer yandan da o durumda gayet tabii sayılabilecek heyecanımız nedeniyle dördümüz de donup kalmıştık. Hancının gösterdiği odaya girdik. Daha şükür demeye vakit bulamamıştık ki ayaklarında çizmeler, elleri arkasında, uzun boylu bir adam odanın kapısına gelerek “Siz kimsiniz?” diye sordu. Maiyetinde iki de silahlı jandarma vardı. Bu meçhul şahsın tavrından ve çalımından korktuk ve cesaret edip de cevap veremeyerek kekelemeye başladık. Bize, “Siz muhacirsiniz ve firarisiniz. Şimdi Tarsus’a sevk edileceksiniz,” deyip, yanındaki jandarmalara da “Onları bu gece sevk ediniz” diye emretti.

Eyvah! Bütün gayretlerimiz, emeklerimiz, ümitlerimiz bir anda mahvoluyordu. Öyle soğuk bir havada, gece vak-

ti, yaya olarak Tarsus'a doğru geri gitmek ölüm demekti. Bundan başka, bizi götürecektir olan jandarmaların üzerimizdeki paraları almak için gece bizi bir derecede öldürüvermeleri de pek muhtemeldi.

Arap Mehmet adındaki hancı bu olup biteni seyrediyordu. Usulca yanına yaklaşır, "Bu efendi kimdir?" diye yavaşça sordum. "Pozantı'daki muhacirlerin sevk memurudur," [186] dedi. Tereddüt etmenin zamanı değildi. Ceketimi ilikleyip ellerimi karnımın üstünde birleştirerek yaklaştım. "Beyefendi," dedim, "Allahınızın peygamberinizin hatırı ve dünyada en çok kimleri seviyorsanız onların başı için bu gecelik bize müsaade buyurunuz. Yarın, emrettiğiniz gibi Tarsus'a doğru yola çıkarız. Şimdi bir dilim ekmeğimiz bile yok. Bu gece yola çıkarılırsak muhakkak ölürüz. Aman beyefendi, ayaklarınızın altını öpeyim, bir gecelik müsaade buyurunuz." Dördümüzü de baştan ayağa süzdü. Biz gerek heyecan gerekse korku ve soğuktan zangır zangır titriyorduk. Bu halimize acımış olacak ki, "Pekâlâ, bu gece kalınız. Fakat sabah gideceksiniz," dedi. "Allah ömürler versin" yollu dua ve teşekkür ettik. Maiyetindeki iki jandarmayı kapıya nöbetçi bırakıp gitti.

Şimdi de hancıyla uğraşmak gerekiyordu. Bizim muhacir olduğumuzu anlayınca odada kalmamızı istememiş, daha doğrusu bizden bir gece için bir altın lira kira talep etmişti. Rica minnet yarım liraya ikna edip odada kaldık. Son derece üzgün ve ümitsizdik. Ağzımızı açacak halimiz kalmamıştı. Ne yapacaktık? Gece handan savuşmak kabil değildi, çünkü başımızda iki jandarma nöbet tutuyordu. Ertesi gün Tarsus'a dönmeyi [187] de tabii ki hiçbirimiz göze alamıyorduk, zira bizim için ölüm demek olacaktı. Buna bir tedbir düşünmeli, bir çare bulmalıydı. Daha evvel Po-

zantı'ya geldiğimizde görmüş olduğum Reji memuru Ağâh Bey geldi hatırıma. İşin doğrusu, ondan bir yardım gelmesi de mümkün görünmüyordu, fakat zayıf da olsa bir ümit vardı.

Nöbetçi jandarmaların yanına gidip, "Arkadaşlar, biriniz silahınıza mermi sürüp beni Reji İdaresi'ne kadar götürünüz. Eğer bir adım fazladan atacak olursam da hemen vurunuz. Reji memuruyla görüşeceğim," dedim. "Reji memurunu ne yapacaksın?" dediler. "Ben de Reji memuruyum. Oradan bir miktar para alacağım," dedim. Para lafının büyüleyici bir tesiri vardır. Birbirlerine baktılar. Sonra birisi diğerine, "Ülen Ömer, hayde bunu tütün gümrüğüne dek götürüver," deyip, bana da "Eğer kaçmaya yeltenirsen vallaha vurur, ha..." diye ilave etti. Bu şartla anlaşarak yola çıktık. İsminin Ömer olduğunu öğrendiğim jandarma, silahını omzundan indirip eline aldı. Ortalık iyice kararmıştı. Yan yana yürüyorduk. Aslında mermi sürdüğünü görmemiştim, fakat silah beni korkutuyordu. [188] Diyelim ki vicdansız biriydi ve sırf keyif için bir kurşunla beni sırtüstü devirdi. Yapsa ne olacaktı ki? Aklına böyle bir fikir gelmemesi için onu saçma sapan sözlerle oyalamak istiyordum. Nereli olduğunu, çoluk çocuğu olup olmadığını sordum. Her lafın başında ve sonunda da "Ömer Ağa" diyordum. Kayseri'nin köyünden, çoluk çocuk sahibi ve kırk beş-elli yaşlarındaymış. İki üç ay evvel askere alıp Pozantı'ya getirmişler. Eline bir silah verip koluna da kırmızı bir bez parçası bağlayarak "Sen jandarmasın" demişler, o da jandarma olmuş. O bunları anlatırken ben belki yirmi defa "Evet, Ömer Ağa", "Ya, Ömer Ağa!" demiştim. Böyle konuşarak Reji İdaresi'ne vardık.

Odanın kapısından içeri girdiğimde kuvvetli bir sıcak-

lık yüzümü yaladı. Sacdan bir sobada çatır çatır odun yanı-
yor, genç bir adam da sedire uzanmış sigara içiyordu. Beni
görünce yarı doğrularak, “Kimi arıyorsun?” dedi. Aramız-
da şöyle bir konuşma geçti:

– Reji memuru Agâh Bey’i görecektim.

– Agâh Bey’i ne yapacaksın?

– Bendeniz de Reji memuruyum. Kendisiyle görüşe-
cektim.

– Sen muhacir misin? [189]

– Muhacirim, efendim.

– Reji memuru olduğunu nasıl anlayacağız?

Her zaman yanımda taşıdığım Tezkire-yi Osmani-
ye’^{*} ve Bedel-i Nakdi^{**} kâğıdını derhal çıkarıp verdim.
Evrakı tetkik edip geri verdikten sonra yeşil çuha örtülü
bir tahta masanın yanındaki sandalyeye oturdu ve şunları
söyledi: “Seni bana Allah gönderdi. Ben Agâh Bey’in gö-
revini devraldım. O on beş gün önce gitti. Ben Reji işlerini
bilmiyorum. Tütünleri satıyor fakat bedellerini ve iskonto-
larını nereye kaydedeceğimi, hangi bölümlere yazacağımı;
kasa defterini nasıl tutacağımı, ay başı hesaplarını nasıl dü-
zenleyeceğimi hiç bilmiyorum. Sen yarından itibaren bu-
raya gelirsin, birkaç gün beraber çalışırız. Hem bana bun-
ları öğretirsin hem de mevcut hesaplara bir kez bakarız,
olur mu?” “Memnuniyetle, beyefendi,” dedim. “Lakin biz
buraya bu akşam geldik. Sevk memuru bey de sabah yola

* Nüfus cüzdanı. Halk arasında “kafa kâğıdı” da denirdi. Çizgili bir ka-
ğıt üzerine sahibinin ve ebeveyninin isimleriyle birlikte doğum tarihi,
ikamet yeri vb. bilgilerin yazıldığı bu belge ilk kez, 1863 yılında yapılan
nüfus sayımından sonra verilmiştir (*Pakalın*).

** Askerlik hizmetinin bedelli olarak yerine getirildiğini gösteren belge
(*Pakalın*).

çıkmanız için emir verdi.” “Sen o kısmını merak etme. Sevk memuru amca çocuğumdur. Zaten ben onun arzusu üzerine buraya geldim. Kendisine söylerim. Biz ikimiz de Arnavutuz,” demiş ve daha cümleyi tamamlamamıştı ki sevk memuru odadan içeriye girdi. Beni orada görünce kaşlarını çatarak, sert bir sesle, “Sen burada ne arıyorsun?” [190] dedi. Saffet Bey (Reji memurunun ismi), benim cevaplamama meydan bırakmaksızın Arnavutça bir şey söyledi. İkiisi bir müddet Arnavutça konuştular. Sonra sevk memuru bana hitaben, “Sen birkaç gün burada kal, Saffet Bey’e yardım et,” dedi. Onlar Arnavutça konuşurlarken ben de kafamda planımı hazırlamıştım. Sevk memurunun bu emri üzerine şöyle dedim:

– Başüstüne, beyefendi. Yalnız müsaade buyurunuz da arkadaşlar da kalsınlar.

– Niçin?

– Birisi kayınbiraderim, elbette ondan ayrılamam.

– Pekâlâ, ikiniz kalınız.

– Beyefendi, bizde hiç para yok, bize diğerleri bakıyorlar. Eğer onlar gidecek olurlarsa açlıktan ölüürüz.

Bir müddet düşündükten sonra, “Pekâlâ, dördünüz de kalınız,” dedi. Bu müsaade üzerine fevkalade memnun olmakla beraber, durumumuzu biraz daha sağlamlaştırmak arzusuyla, “Rica ederim, beyefendi, hancıya emir buyurunuz da bizi kabul etsin. Zira odaya almak istemiyor,” dedim. Hiç cevap vermeksizin ellerini çırpı ve “Gel!” diye seslendi. [191] Benimle birlikte gelmiş olan jandarma içeriye girip güya hazırola geçti. Sevk memuru beni göstererek jandarmaya, “Bu efendiyle git, hancı Kara Mehmet’e de tarafımdan ilet, onları rahat ettirsin. Siz de orada durmayıp geliniz,” diye emretti ve bana dönerek, “Hayde sen de

jandarmayla hana git, yarın erkenden buraya gel, Saffet Bey'le işe başlayınız," dedi. Jandarmayla birlikte birer temenna çakıp' dışarıya çıktık.

Bu, Cenab-ı Allah'ın apaçık, aşikâr bir mucizesiydi. Biz o akşam Pozantı'ya varacağız, öbür handa kalamayıp bu hana geleceğiz, oraya sevk memuru gelecek, bizi görüp Tarsus'a geri gitmemizi emredek ve kapıya da iki silahlı nöbetçi bırakacak, benim aklıma Reji memuruna müracaat etmek gelecek, bunun için jandarmaları kandırabileceğim, Reji memuru hem acemi hem de sevk memurunun ahababı olacak, biz de bu suretle serbestçe Pozantı'da kalabilecek ve kaçış planımızı yapmak için vakit bulabileceğiz! Evet, bu Yüce Allah'ın bir mucizesiydi. Demek ki Cenabıhak bize yardım ediyordu, demek ki kurtulacaktık.

Jandarmayla birlikte hana doğru gidiyorduk. Olan bitene şaşırmış olan Ömer Ağa bana artık "Efendi" diye hitap ediyordu ve teklifsizce konuşuyorduk. Elindeki silahın yayları bozuk olduğundan [192] horozunun kalkıp inmediğini, üç beş kuruş verip yaptırmak istediğini fakat parası olmadığı için yaptıramadığını beyandan sonra, güya yalan söylemediğini ispatlamak için horozu kuvvetlice çekip yukarı kaldırmaya çalışırken "Bak, efendi, mübarek kılmıdıyor bile," dedi. Gerek elde etmeye muvaffak olduğum müsaadenin sevinci gerekse bu halin cidden komik olması nedeniyle gülmekten bayılıyordum. Aman yarabbi... Demek Reji'ye giderken beni fevkalade dehşete düşüren o silah, çalışmayan, adi bir demir parçasından ibaretmiş!

* "Hürmet ve aşinalık göstermek veya teşekkür bildirmek için sağ eli dizden aşağıya indirip sonra yukarıya doğru kaldırarak ağza ve başa götürmek suretiyle verilen bir selâm çeşidi" (Misalli).

Hana, arkadaşların yanına vardığımızda sevk memuruyla aramızda geçenleri onlara anlattım. Jandarma da sevk memurunun emrini hancı Kara Mehmet'e tebliğ etti. Odamıza bir de soba koydurduk. Şimdilik epeyce rahattık.

Faziletli Boğos Vartabed Kamburyan

Pozantı'da tam on beş gün kaldık. Menfilik hayatımızda hiç o kadar rahat ve serbest olmamıştık. Her gün iki üç saat Reji İdaresi'nde kalarak Saffet Bey'in hesaplarına bakıyor, her türlü işlemi düzeltiyor ve yapıyordum. Sevk memuru beyin özel mektuplarını yazıyor ve zararsız olan resmi yazılara da yardım ediyordum. Bu acizi o kadar sevmişti ki, "Reji memur muavini sıfatıyla Pozantı'da kalmamın hükümet açısından hiçbir mahzuru olmayacağından, oraya tayin edilmem" için Reji Genel Müdürlüğü'ne resmi bir yazı bile yazmıştı. (Bu yazı elbette Reji İdaresi evrakı arasında bulunabilir.)

O kadar serbest kalmış ve itibar kazanmıştık ki jandarmalar aracılığıyla bir balık ağı buldurmuş, çaydan balık avlıyor ve çayın kenarında alenen içki sofrası kuruyorduk. Her gün trenlerin geliş saatlerinde istasyona gidiyor, gelip geçen yolcuları seyrediyor, bir yandan da selamete firar edebilmek için vasıta arayışından geri kalmıyorduk.

Bir akşamüstü trenin hareket edeceği sıralarda yine istasyondaydık. Çok tanıdık birisini gördük. [194] Sıfatı ve kılığı o kadar değişmişti ki yanıldığımızı zannetmiştik. Tanıyor da kim olduğunu hatırlayamıyor yahut hatırlıyor da ihtimal veremiyor, emin olamıyormuşuz gibi dikkatli dikkatli yüzüne bakmaya başladık. Bu tereddütümüzü gidermek için yanına yaklaşıp biraz konuşunca teşhiste hata yapmamış olduğumuzu anladık. Bu, rahip Kamburyan

Boğos Efendi'ydi. Zavallı, sakalını kestirmiş, üzerinde hâki renk pejmürde bir asker üniforması, omzunda bezden bir torba, ayaklarında çarık, elinde bir değnek; o yüz yirmi-yüz otuz kilometreden uzun, virajlı ve tehlikeli Gülek Boğazı'nı geçmiş, Tarsus'tan Pozantı'ya kadar yapayalnız ve yürüyerek gelmişti.

Aman yarabbi! Roma'nın o meşhur Propaganda Mektebi'nden mezun olmuş, ilahiyat ve felsefe doktorası yapmış, dört beş yabancı dil bilen, âlim, hatip, muktedir genç bir rahip; sırtında lime lime bir asker üniforması, omzunda çanta, ayağında çarık; yürüyerek yollara düşmüş, o dağları aşmış, o dereleri geçmiş, Pozantı'ya gelmişti.

Şaşkınlıktan ağzımız açık kaldı. Eski refah ve rahatını çok iyi bildiğimiz bu şahsı böyle sefil ve perişan bir halde görünce ağlayasımız geldi. Elllerinden tuttuk, etrafımızdakilerin dikkatini çekeceğimizi hiç düşünmeksizin, [195] "Vartabed, siz... siz... bu halde?" diyor, başka bir şey diyemiyorduk. Susmamızı söyledikten sonra bizi تنها bir yere çekti ve elde etmeyi başardığı bir asker vesikası sayesinde tebdil-i kıyafet ederek Konya'ya firar etmekte olduğunu anlattı. Daha sonra, o tehlikeli vaziyette, sözlerine şöyle devam etti: "Kardeşlerim, boş yere üzülyorsunuz. Şu fani dünyada insanların başına bin türlü felaket gelebilir. Bu yüzden ümitsizliğe kapılarak şaşırıp kalmak insana yakışmaz. Ben bir felaketten canımı kurtarmak amacıyla geçici olarak bu kılığa girdim. Biz insanlar tedbirde kusur etmemeliyiz. Tedbir kadere uygunsa kurtuluruz, aksi halde takdiri ilahi tecelli eder. Lüzumsuz hareketlerle kimliğimi ifşa etmeyiniz. Hareket etmek üzere olan şu trene bineceğim. Amacıma ulaşabilirsem, ne âlâ. Aksi takdirde, Allah'ın muradı mübarek olsun. Beni görmemiş olunuz ve kimseye

bir şey söylemeyiniz.” İstasyon memuru ikinci kampanyayı vurdu. Tren hareket etmek üzereydi. Kalabalığın dikkatini çekmemek için ellerini öpmeden tokalaşmakla yetindik. Üçüncü mevkideki vagonlardan birine atladı. Hedefine sağ salim ulaşması için canıgönülden dua ediyorduk.

Ankara’dan bizimle birlikte tehcir edilen on-on beş [196] kadar rahibin hepsi de Der Zor’a doğru gönderilmişken rahip Kamburyan, cesaret ve metaneti, güçlülere göğüs germe konusundaki azim ve sebatı neticesinde yalnız başına yollara düşüp Konya’ya gidiyordu. Maksadına muvaffak olması, sağ salim Konya’ya varması için Cenabıhakkı yakarışlarımız hiç şüphe yoktur ki, pek yerindeydi.

Bundan tam iki gün sonraydı. Bir sabah kaldığımız hana bir jandarma gelip bu acize, “Sevk memuru beyefendi sizi istiyor,” dedi. Bu şekilde pek çok defalar çağırılmış olduğumdan hiçbir endişe duymaksızın hemen yanına gittim. Dairesine vardığımda aramızda şu yolda bir konuşma geçti:

– Sevkiyat bitti. Benim buradaki vâzifeme de son verildi. Ben ya bu akşam yahut yarın sabah gideceğim. Artık siz de Tarsus’a doğru yola çıkınız.

– Ah, beyefendi, burada sizin yüce himayenizde hayatımız pek rahattı.

– Güzel ama ben artık gidiyorum, sizi de burada bırakamam.

– Heyhat, yeni baştan felakete uğrayacak, belki de öleceğiz!

– Halinize teessüf ediyorum fakat ne fayda ki elimden bir şey gelmez.

– Bize bir vesika lütfetseniz de Konya’ya kadar gitsek.

– Bunun için bir vesika veremem. [197]

Bunu söyledikten sonra manidar bir şekilde gülerek ilave etti: “Fakat siz kendiniz Konya’ya kadar gidebilirseniz...” Maksudını hemen anladım. “Kaçabilirsiniz kaçınız” demek istiyordu. Bizden esirgemediği yardımları ve insaniyeti için dilimin döndüğü kadar teşekkür ettim, o gün bazı hazırlıklar yapıp ertesi gün Tarsus’a doğru yola çıkacağımızı söyleyerek oradan ayrıldım. Hana, arkadaşların yanına gidip meseleyi anlattım. Konya’ya firara karar verdik. Kimseye bir şey sezdirmemek için son derece gayret ve dikkat ediyorduk.

O gün ekmek, zeytin gibi bir miktar nevale düzdük. Yanımızdaki çadır, yorgan gibi eşyayı da Pozantı’da ekmekçilik yapmak üzere alıkonmuş olan Kevork Kâhyayan adında bir hemşerimize bıraktık. Geceyi firarımızı planlayarak geçirip henüz şafak sökmeden hırsızlar gibi handan çıkarak ormana doğru yola düştük.

Ortalık henüz karanlıktı. Ne taraftan gideceğimizi bilemiyorduk. Gün ağarıncaya kadar ormanın sıklık bir yerinde oturduk. Gökyüzü bulutlarla kaplıydı ve inceden inceye bir yağmur yağıyordu. İki saat kadar ormanda bekleyip ortalık iyice ağardıktan sonra dağa doğru yürüdük. Görülebileceğimiz yerlerden sakınıyor, ormanın en sık ve dağların geçmesi en zor yerlerini tercih ve takip ediyorduk.

Gece gündüz ormanları ve dağları dolaştıktan sonra Çifte Han istasyonuna vardık. Fırarımız anlaşılarak peşimize jandarmaların takılmış olmasından korkuyorduk. Pozantı'da bulunduğumuz sırada Pol Afkeryan adında bir kondüktöre niyetimizi anlatmış, trene binmeye muvaffak olabilirsek bize mümkün olduğu kadar yardım edeceğine dair ondan söz almıştık. Bu nedenle trene oradan binmek istiyorduk. İstasyona yaklaşmayıp civardaki derenin içinde bulunan çalılıkların altına gizlendik. Beş altı saat kadar bekledikten sonra Pozantı tarafından trenin geldiğini görünce istasyona doğru koştuk, tren tam istasyona girerken biz de yetiştik. Tren durup yolcular inip binmeye başlayınca fırsattan istifade istasyonun [199] karşı tarafından trene yaklaştık ve tam hareket edecekken dördümüz birden vagona atladık.

Çok yolcu yoktu. Tren biraz ilerledikten sonra bulunduğumuz vagona kondüktör gelip biletleri zımbalamaya başladı. Bu bizim kondüktördü. Bizi gördü. Ya kendisi

yahut bizim için korkmuş olmalıydı; benzi balmumu gibi sararmıştı. O kadar şaşırdı ki bilet bile soramadı. Kendisini yanımıza çağırıp kulağına, “Sen telaş ve merak etme. Yakalanacak olursak senin adını ağızımıza bile almayız. Biz kaderin hükmüne razıyız. Yalnız şunu rica ederiz ki kendin mesuliyet altında kalmadığın sürece bizden yardımını esirgeme,” dedik. İkinci istasyonda bize bilet alacağını, diğer istasyonlarda arama filan olmadığı için Ereğli’ye kadar serbestçe gidebileceğimizi, fakat Ereğli’den gündüz geçeceğimizi ve orada çok sıkı arama yapıldığından güpegündüz yakayı ele vermeden kurtulmamızın mümkün olmadığını söyledi. “Ereğli’den önceki istasyonda trenden iner ve iki istasyonu yürüyerek geçeriz, sen orasını bize bırak,” diyerek onu temin ettik.

Oldukça rahatlamış, sigaralarımızı tütürüyorduk. Korkuyormuş gibi görünerek diğer yolcuları şüphelendirmek için diğer vagona geçtim. [200] Aman yarabbi, kaderin ne garip bir cilvesine daha şahit oluyordum! Ankara’dan çıkarıldığımız gece aynı arabada beraber bulunduğumuz ve kendimi Mogan gölüne atacağım sırada beni engelleyen Corci Siyahyan Efendi, biraderleri Hovsep ve Setrak’la birlikte vagonda bulunmasın mı! Önce yanlış gördüğümü sandım. Fakat bu bir hakikatti. Onlar da beni görünce hayretler içerisinde kaldılar. Hepimiz o kadar şaşırmıştık ki rüya gördüğümüzü zannediyorduk. Nihayet kendimizi topladık. Yanlarında gösterdikleri yere oturdum. Gayet alçak bir sesle konuşmaya başladık. Onlar, Dahiliye Nezareti’nin verdiği emir üzerine, resmî seyahat varakasıyla İstanbul’a gidiyorlarmış. Bizim firar etmekte olduğumuzu anlattım.

Tren durmadan ilerliyor ve geçtiğimiz her istasyon bizi Ereğli’ye, yani tehlikeye daha fazla yaklaştırıyordu. Tabii

bu arada zaman da ilerliyordu. Ereğli'den gece geçmek için o gün, gecenin, tabiatın kanunlarını değiştirerek çabuk gelmesi için dua ediyorduk. Bize tren yıldırım hızıyla yol alıyormuş gibi geliyordu ve her istasyona varışımızda Ereğli'ye kaç istasyon kaldığını soruyorduk. Ne tuhaftır ki yıldırım hızıyla yol aldığını sandığımız tren aslında saatte ancak on-on beş kilometre gidebiliyordu. Maden kömürü olmadığından lokomotifin kazanı [201] odun yakılarak ısıtılıyordu ve bu nedenle tren çok ağır hareket edebiliyordu. Bu tesadüf bizi kurtarmış, daha doğrusu Cenabıhak kurtulmamızı takdir buyurmuştu. Tarifeye göre öğleden sonra saat üçte varması gereken tren Ereğli istasyonuna sekiz saat gecikmeyle, tam on birde, yani geceyarısından bir saat evvel ancak varabilmişti. Bu bizim ümit etmediğimiz, beklemediğimiz bir tesadüf, büyük bir şanstı. Gerçekten de tren Ereğli'den gündüz geçecek olsaydı biz bir istasyon evvel inecek ve yürüyerek gidecektik. Lakin bu hem zor hem de tehlikeliydi. Binaenaleyh Ereğli'den gece geçecek olduğumuz için Allah'a şükranlarımızı pek hararetli bir şekilde eda etmeye çalışıyorduk.

Tabii gece de olsa vagonları yine arayacaklardı. Tren Ereğli'ye iyice yaklaştığında Siyahyan biraderlerin bulundukları vagona gittim, oturdukları koltuğun altına girdim. Onlar da güya altlarına bir battaniye serdiler ve eteklerini de yere kadar sarkıttılar. Gerçi seçtiğim bu yer pek eziyetli, pek rahatsızdı, çünkü bu koltukların altından ısıtma boruları geçtiğinden düz durmak mümkün değildi; ama orası pek güvenliydi. Bir kirpi gibi tostoparлак oraya büzüldüm. [202] Üzerinde üç kişinin oturduğu bir koltuğun altına bir firarinin gizlenebileceği, değil polislerin, şeytanın bile aklına gelmezdi. Vagondaki diğer bir iki yolcu da örtülerini

başlarına çekmiş uyumakta olduklarından oraya saklandığımı kimse görmemişti. Ereğli'deki aramayı tehlikesizce atlatacağımı düşünerek şu eziyet içindeki halimden son derece memnundum. Ne fayda ki sevincim uzun sürmedi. Ereğli'ye yaklaşınca diğer arkadaşlar orada ne tedbir alacağımızı belirlemek için fikir alışverişinde bulunmak amacıyla beni aramışlardı. Saklandığım yeri Siyahyan efendilerden öğrenince de kayınbiraderim battaniyeyi kaldırarak "Sen sahiden güvenli bir yer bulabilmişsin de peki biz ne yapacağız? Eğer yakalanacaksak hep birlikte yakalanalım. Oradan çık ve yanımıza gel," dedi. Sesinde hem biraz sertlik hem de ümitsizlik vardı. Bir iki saniye düşündüm. Bulduğum yerde kurtuluş kesindi, dışarıda... şüpheli. Ama yine de arkadaşlardan ayrılmamak için, bulduğum yeri terk edip ümitsizce çıktım.

Ereğli'ye gelmiştik. Tren aheste aheste makastan geçiyordu. Daha durmadan aşağıya atladık. Gece zifiri karanlıktı. İstasyonda yakılmış tek bir fenerden yayılmakta olan [203] donuk ışık ancak pek sınırlı bir bölgeyi aydınlatılabiliyordu. En karanlık köşeyi seçip oraya sığındık. Polisler ellerinde fenerlerle yolcu vagonlarının her iki tarafındaki kapılardan girerek yolcuların vesikalarını tetkike başladılar. Bulduğumuz yerde bir çeyrek saat kadar kaldık. Saniyeler saat kadar uzun geliyordu. Kampana hâlâ vurmamıştı. Bulduğumuz yerin on-on beş adım ilerisinden polisler, jandarmalar gelip geçiyordu. Dört kişinin orada uzun müddet durmasının dikkat çekebileceği endişesiyle, bulduğumuz yeri terk edip abdesthaneye gittik. Üçü içeriye girdiler; ben de dışarıda, kapıdan iki adım ileride durdum ve güya içeride bir başkası varmış da onun çıkmasını bekliyormuşum gibi bir tavır takındım. Pantolonun

düğmelerini çözmüş, kuşağını boynuma atmış, sallanarak birer ikişer adım ileri geri gidip geliyordum. Birçok kişi ihtiyaç gidermek için abdesthaneye geliyor ve beni o halde görünce başka tarafa gidiyorlardı.

Bize yirmi günden daha uzun gelen yirmi dakika boyunca orada kaldık. Polisler durmadan vagonları dolaşıyorlardı. Birinci, ikinci, nihayet üçüncü kampana çalındı. Lokomotif düdüğünü acı acı öttürerek ağır ağır hareket etti. "Herkes tutturabildiği vagona atlasın," [204] diyerek dördümüz birden, fakat muhtelif istikametlerden trene doğru koştuk. Diğerleri üçüncü mevki vagonlara atlayabilmişlerdi. Ben de telaşla yemekli vagona çıkmıştım. Basmakta durdum. Tren makasları geçip epeyce yol aldıktan sonra vagonun kapısını açtım, maksadım içeriye girmekti. Bir de ne göreyim? Birçok üniformalı zabıt ve sarıklı efendi oturmuşlar, birkaç yaver ve polis de ayakta onlara hizmet ediyorlardı. Derhal kapıyı kapadım. Kimsenin dikkatini çekmemiştim ya da beni vagonunu arayan bir yolcu zannetmişlerdi. Sonradan anladığım üzere, yemekli vagondaki bu efendiler Çanakkale'yi ziyarette giden Bağdat Edipler Heyeti'ymiş. Sonraki istasyona varıncaya kadar vagonun sahanlığında kaldım. Ufak bir istasyona geldik. Tren durunca derhal inip Siyahyan biraderlerin vagonuna koştum. Üç arkadaşım da oradaydılar. Beni görünce tarifsiz bir sevinç yaşadılar. Trene atlayamadığımı, Ereğli'de kaldığımı zannederek son derece üzülmüşlerdi.

Artık Konya'ya kadar hiçbir istasyonda arama yoktu. Yola rahatça devam ediyorduk. Hatta birer ikişer saat de uyuduk. Sabaha iki saat kala Konya'ya yaklaşmıştık. Kondüktör Pol yanımıza gelerek, "Tren Konya istasyonuna girmeden atlayınız ve beni makasın biraz uzağında bekle-

yuniz. Ben az sonra gelip sizi bulurum,” [205] diye talimat verdi. Hiçbirimiz Konya’yı bilmiyor, eğer kondüktör gelmeyecek olursa halimizin çok zor olacağını düşünüyorduk. Tren makası geçtiği sırada dördümüz de aşağıya atladık ve Müsü Pol’un tembih ettiği üzere kırdada oturduk.

7. Konya

Orada yarım saat kadar bekledik. Henüz şafak sökmemiştii fakat güzellik ilahesinin adaşı olan Çobanyıldızı* gülümseyerek arzıendam eylemiş ve sabahın yakın olduğunu müjdelemişti. Biz de iyice telaşlanmıştık. Biraz sonra kondüktör geldi, sessizce kendisini takip etmemizi söyledi. Önde biz de on adım kadar arkada gidiyorduk. Yaklaşık üç yüz adım ilerledikten sonra bir evin önüne geldik. Geçtiğimiz yerlerde derinden derine insan sesine benzer sesler işitiyor ve orada burada sigara parıltıları görüyorduk. Bunlara hiçbir anlam verememekle birlikte son derece korkuyor ve parmaklarımızın ucuna basarak sessizce yürüyorduk. [206]

Kondüktör parmaklıklı bir kapıyı açıp bizi içeriye soktu ve evin arka tarafında bulunan avlunun yanındaki bir odaya götürdü. Odanın her tarafına odun yığılmıştı; bizi evin odunluğuna sokmuştu. İçeriye girdikten sonra kapıyı kapadı ve gayet alçak bir sesle, “Burası Antuan Afkeryan Efendi’nin evi. En güvenli yerlerden birindesiniz. Dışarıdan dikkat çekmemek için yüksek sesle konuşmayınız, hele sigara katiyen içmeyiniz. Ben sabah olduktan sonra yanınıza gelirim, ne yapmak gerektiğini konuşuruz,” dedi ve gitti.

Hele şükür sağ salim Konya’ya gelebilmiştik. Bu son derece memnuniyet verici bir muvaffakiyetti. Kapıyı arayıp etrafı bir kere daha kolaçan ettik. Ortalık hâlâ iyice

* Venüs. [S.A.]

karanlıktı. Evdekiler derin bir uykuda olduklarından büyük bir sessizlik hüküm sürüyor, yalnızca duvarların arkasından işitilen uğultu bu sessizliği bozuyordu. Eve gelirken de duyduğumuz bu sesin kaynağını anlayamıyorduk.

Uzun müddetten beri çektiğimiz uykusuzluk ve bilhassa heyecan, korku ve telaş nedeniyle öylesine üşüyorduk ki durduğumuz yerde titriyorduk, dişlerimiz birbirine vuruyordu. Zaten hava soğuktu ve biraz da kar vardı. Sigara bile içmeyecektik fakat ne olacaksa olsun deyip oradaki odunlardan güzelce bir ateş yaktık. [207]

Kapıdan dışarıya kırmızı bir ışık yansımaya başladı. Bunun tehlikeli olduğunu düşünerek kapıyı kapattık. Bu sefer de duman bizi boğuyordu. Boğazımız yanıyor, gözümüzden şıpır şıpır yaşlar dökülüyordu. Ama yine de kapıyı açmadık. Bu sırada sabah olmuş, ortalık ağarmıştı. Evvelden inilti gibi işittiğimiz sesler artık büyük bir şamata halini almıştı. Ne olduğunu anlamak için kapıyı açıp birbir buçuk metre yüksekliğindeki parmaklığın arasından dışarıya merakla baktık. Gördüğümüz manzara bizi cidden ürküttü. Sanki mahşer günü gelmişti de ölümler dirilmişti. Böyle müthiş bir izdiham, bu kadar korkunç bir manzara hiç görmemiştik. Önceki bölümlerden birinde Gülek istasyonundaki hali, oradaki manzaranın bizi nasıl hayretler içerisinde bıraktığını arz etmiştim. Bulduğumuz evin civarındaki hali görünce Gülek istasyonunun orası solda sıfır kaldı. Ne bileyim, yirmi bin mi, otuz bin mi, daha mı fazla? Adeta göz alabildiğine uzanan bu manzarada, yeni doğmuş bebeklerden tutunuz da oturduğu yerden kalamayan ihtiyarlara varıncaya kadar her yaştan kadınlar karınca gibi kaynaşıyor ve büyük bir şamata yapıyorlardı. Aralarında malul ve çok yaşlı bazı erkekler de vardı.

Nefeslerimizi tutup şehadet parmaklarımızı da [208] dudaklarımızın arasına almış, “hiii...” diyerek şaşırıp kalmıştık. Antuan Afkeryan Efendi’nin bu muhacirler için bahçe duvarından özel olarak çıkarttırdığı birkaç su borusunun etrafına üçer beşer yüz kişi toplanmış, su kapışıyorlar; beri tarafta bir iki kadın, her türlü imkândan mahrum, herkesin ortasında doğuruyordu. Sağda solda birçok ölü, upuzun yatıyor; öldükten sonra yüzlerine bir şey örtmek kimsenin aklına gelmemiş yahut örtecek bir şey bulamamışlar. Cesedin yanında masum bir çocuk, doğal olarak ne yaptığını bilmeden ölünün burun deliklerine ve açık kalmış ağzına parmaklarını sokarak oynuyor. Birisi can çekişiyor, can havliyle çırpınıyor. Toprağa gelişigüzel atılıvermiş bebekler acı acı feryat figân ediyorlar. Birçok ihtiyar kadın, anlaşılması imkânsız sözlerle söyleniyor ve yüksek sesle ağlaşıyor. Her yerde dışkı, pis bir koku havayı zehirlemiş. Feryat figân, ah vah, inilti, yana yakıla şikâyet, on bin çeşit yalvarış, bir o kadar talep ve ihtiyaç sesleri ayyuka çıkıyor. Bakan yok, arayan soran yok. Çoğunun ekmeği de yok, ekmek alacak parası da yok, yok, yok... Öyle bir yokluk ki, sanki bir yokluk ummanı. Öyle insanlar ki, sanki birer canlı ceset.

Gerek menfi giderken gerekse firarımız sırasında pek iç paralayıcı olaylara şahit olmuş, pek korkunç manzaralar görmüştük. Fakat itiraf ediyorum ki bunların hiçbirisi [209] Konya’da teessüfle gördüğümüz bu halle kıyaslanamazdı. Bu insan döküntüleri arasında hemşerimiz olup olmadığını anlamak için kondüktörü beklemeksizin parmaklıklı kapıdan çıkarak kalabalığa karıştık. Ankaralıya pek ender rastlıyorduk. Rastladıklarımız bizim firar etmiş olmamıza hayret ediyor, kendi tanıdık ve akrabaları hakkında mal-

mat almak istiyor ve daha öteye sevk edildiklerinde başlarına ne geleceğini sorup soruşturuyorlardı. Onlara mümkün olduğu kadar malumat vermekle beraber, bu hallerine rağmen, yine de öteye sevk edilmemek ve mümkünse Konya'da kalmak için gayret etmelerini sıkı sıkı tavsiye ediyorduk. Bunlar fakir, yaşlı, zavallı insanlardı. Konya'da Antuan Afkeryan Efendi hiç değilse onlara ekmek ve su veriyordu. Ya daha ötede? Ya o uğursuz yollarda? Bir dilim bile ekmek bulamazlar, bir yudum su göremezlerdi.

O uğursuz mahşerin içinde yarım saatten fazla dolandık. Belki yüzden fazla genç kız ve gelin bizden zehir istedi. Artık tatlı canlarından bıkip usanmış, intihar etmeyi kuruyorlardı. Bu bedbahtları mümkün merteye teselli etmeye uğraştık. Orada kalmaya yüreğimiz daha fazla dayanamadığından, "Yollarda ölüp gitmek bu halleri görmekten iyiymiş" gibi düşüncelerle evvelki yerimize dönüyorduk ki Antuan Afkeryan Efendi'yle karşılaştık. Tarsus'tan kaçtığımızı, geceyi evinin [210] odunluğunda geçirmiş olduğumuzu, tekrar yakalanmaktan korktuğumuzu dokunaklı bir dille anlattık. Birkaç dakika düşündü. Biz de bu şahsın hakkımızda vereceği kararı ayakta bekliyorduk. Her birimizin adını sanını sorduktan sonra, "Evde hiç boş oda kalmadı. Dün gece kaldığınız yeri temizlesinler, birkaç da kilim ve örtü versinler, orada istediğiniz kadar kalınız. Dışarıya çok çıkıp da kendinizi tehlikeye atmayınız. Şimdi sizin kartınız da açıtır. Haydeyiniz, içeriye giriniz de size biraz yiyecek versinler. Sonra başka bir şeyler düşünürüz," dedi. Dördümüz de hararetili hararetili teşekkür edip sevine sevine odamıza girdik. Onun tembihi üzerine içeriden bize gönderilen peynir, bal, yağ, yumurta gibi yiyecekleri içimiz rahatlamış olarak ve büyük bir iştahla yedik.

8. Konya'da On İki Gün

Biz büyük bir rahatlık içerisinde, on para masraf etmeden, tam on iki gün orada kaldık. Yemek, yatak, ateş, ışık, her şeyimiz mükemmeldi. Gün doğmadan kalkıyor, bir saat kadar dua ediyor, sonra [211] içeriden gönderilen çayımızı kahvemizi içiyor, bazen öğlene kadar kâğıt ve tavla oynuyor, sonra öğle yemeğimizi yiyor, bir iki saatliğine şehre gidip akraba ve tanıdık muhacir hemşirelerimizle görüşüp konuşuyor, sonra evimize dönüp yine bir saat kadar dua ediyor ve daha sonra da akşam yemeğimizi yiyorduk. Bazı akşamlar Antuan Efendi yanımıza gelip gördüklerimizi anlattırır, bunları büyük bir ilgiyle dinler, bazen de kendi odalarına davet ederek bize daha fazla ikramda bulunmak için gayret ederdi. Öyle rahat bir hayata başlamıştık ki, adeta saadet içerisindeydik. Fakat bu tabii ki böyle devam edemezdi. Biz Ankara'ya firarı planlamıştık, çünkü ailelerimiz orada kalmıştı. Büyük kayınbiraderim Ardaşes Fesliyan askerdi ve refikamı da asker ailesi diyerek yanında alıkoyabilmişti. Binaenaleyh Ankara'ya firar için sürekli fırsat kolluyor ve bu maksatla her gün gerek istasyonda gerekse kasabaya yerleşebilmiş olan memleketlim muhacirlerin arasında dolaşıp duruyordum.

Şehirde bir köşeye bucağa sığınabilmiş kadınlar az çok rahattılar. Hükümet bir miktar tayın veriyor; onlar da çalışarak, tiftikten şal örüp satarak, fakat şüphesiz yoksulluk içinde, yaşayabiliyorlardı. Lakin, ah o kırdakiler... O kırdakiler...

kiler! Onlar ne acınacak insanlardı ve ne yürek paralayıcı bir haldeydiler! [212] Orada alıkonmayıp öteye sevk edileceklerinden, hükümet onlara tayin vermiyordu. Şüphesiz, ölüme mahkûmdular. Ne olurdu Cenab-ı Allah oraya gökten bir ateş yağdırsa da hepsini birden bir anda mahvetseydi, yahut o uğursuz yerin etrafı mitralyöz ve toplarla çevrilip hepsine birden ateş edilse, o bedbahtlar bir saniyede mezara girselerdi. Heyhat! Allah onları terk etmiş, insanlarsa onlara acımıyordu.

Bir akşam, yani güneşin batmasına yakın, beni Ankara'ya kaçırabilecek bir tren şefi, bir gardifren* bulabilmek ümidiyle istasyona gidip aradığımı bulamadığım için ümitsizce eve dönüyordum. Altmışını aşmış ihtiyar bir kadın kendisinden daha yaşlı bir adamı sırtına almış, o yaşında o ağır yükü götürmeye çabalıyordu. Bu sırada istasyon civarındaki otellerin birinden bir efendi çıktı. Tam onların yanından geçmek üzereyken kadının sırtındaki ihtiyar bu meçhul şahsa hitaben, "Doktor efendi, Allah aşkına şu bacaklarımı tedavi et. Bizi sevk ediyorlar. Ayaklarım tutmuyor. Karım beni sırtına aldı fakat on dakika taşıyamaz. Az sonra beni bırakıp gitmeye mecbur kalacak. Merhamet et de şu ayaklarımı iyileştir," deyip ağlayarak yalvarmaya başladı. Meçhul şahıs yanlarında durdu, bu yürek paralayıcı hale teessürle baktı. Sonra cebinden cüzdanını çıkarıp içindeki bütün parayı ihtiyara uzatarak, [213] "Merak etme, ihtiyar, ayakların iyi olacak. Sen bunu al," dedi. Sevk edilmekte olan yaşlı bir muhacirin tedavisinin mümkün olmayacağını anlamış olduğundan muayeneye bile lüzum görmemiş, fakat bu halin dehşeti karşısında da son derece müteessir olarak üzerindeki bütün parayı zavallılara

* (Fransızca *garde-frein*) Trenlerde vagon frenlerini işleten kimse (TDK).

vermek gibi pek büyük bir insaniyet göstermişti. İhtiyar ise, “Doktor efendi, ben para istemiyorum, ayaklarımı iyileştir,” diye bağıyor, bir yandan da ağlıyordu. Bu sırada bir polis geldi ve elini defolun dercesine sallayarak o iki bedbahta, “Hayde, yürü!” deyip onları istasyona doğru gönderdi. İhtiyar, meçhul şahsın verdiği parayı almaya fırsat bulabilmişti. Onlar gidiyorlardı, meçhul şahıs da arkalarından bakakaldı. Ben de biraz uzaktan hem bu hali seyrediyor hem ağlıyordum. İhtiyar adamın doktor diye hitap ettiği şahsı o sırada oradan geçmekte olan birisine göstererek “Bu efendi kim?” diye sordum. Amerikalı Doktor Post’muş.* Ben bu insaniyetperver doktorun yalnız bu hareketine şahit olmuştum. Fakat icra ettiğim araştırmalara bakılırsa bu âlicenap insan Ermeni muhacirlere pek çok yardımında bulunmuş. Hastaları para almadan tedavi ettiği ve onlara ilaçlar verdiği gibi, [214] her gün muhacir kafilelerini dolaşıp yardıma ve tedaviye muhtaç olanları arayıp bularak onlara karşı her türlü fedakârlığı göstermiş olduğundan, kendisine teşekkür etmeyi borç bildik.

Yeri gelmişken şunu da arz edeyim ki tehcir sırasında Konya istasyonu civarındaki en büyük otellerden birinin kiracısı olan Madam Soulier** adında bir Fransız kadın,

* Burada sözü edilen kişi gerek yazdığı mektuplar gerekse çektiği fotoğraflarla tanıklık literatüründe önemli bir yeri olan Amerikalı Doktor Wilfred Post’tur. Görünen o ki, Post’un sözünü ettiği sefalet içindeki on binlerce Ermeni’den birisi de bu kitabın yazarı Simon Arakel-yan’dır.

** İsmi okunuşu “suliye” olarak yazılmış. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki bir belgede bu şahıstan “Fransa tebasından olup Konya’daki İstasyon Oteli’nin sabık müstaciresi bulunan Madam Suliye” olarak söz ediliyor. Arşiv uzmanları ismi “Soliere” olarak okumuş (BOA. DH.EUM.5Şb 38/16 - 13 Şaban 1335 / 3 Haziran 1917). Söz konusu otel, Yervant Odyan’ın Konya’da istasyon civarında kaldığı ve “her

Ermeni muhacirlere pek kıymetli hizmet ve yardımlarda bulunmuştur. İzmit tarafından sevk edilmiş birçok yaşlı kadını bir yolunu bulup otelin alt katındaki dükkânlarda saklamış; onları doyurup rahatlarını sağlamakla kalmamış, diğer muhacirlere de çorba ve yemek dağıttırarak biçarelerin acılarını hafifletmek için gayret etmiştir.

ıktan insanlarla” dolup taşığını belirttiği “Avstos” isimli otelle aynı olabilir. Yervant Odian, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914-1919*, çev. Ara Stepan Melkonian (London: Gomidas Institute, 2009), 298.

9. Miss E. Küschmann*

İnsaniyetin, fukaraperverliğin, iyiliğin cisimleşmiş bir timsali; sevginin, merhametin canlı bir numunesi olan Amerikalı Miss E. Küschmann cenapları, tehcir felaketi sırasında Konya'da bulunuyordu.

Amerikalı misyonerlerden olan bu insaniyetperver [215] kadın yirmi seneden uzun süredir Türkiye'de yaşamakta olup Türkçeyi anadili gibi konuşuyordu ve bütün ömrünü, din ve ırk ayrımı gözetmeksizin,** bilcümle Türkiye ahalisinin yardımına koşmaya adanmıştı. Bedbahtları teselli eder, öksüz ve yetimleri giydirip barındırır, fakir ve kimsesizleri himaye eder ve okutur, velhasıl beşeriyetin her tabakasından talihsizlerin imdadına, yardımına koşardı. İnsaniyetperver Amerikalıların Kayseri'de açtıkları Yardım Evi'nde uzun müddet bu insaniyetkâr vazifesini ziyadesiyle yerine getirmiş olduğu gibi, Ermeni tehciri sırasında da Konya'da bulunarak muhacirlere pek büyük iyilikler yapmıştı. Hiç şüphe yok ki Cenabıhak bedbaht

* İsmi okunuşu "küşman" olarak yazılmış. Arşiv belgelerinde "Amerika tebaasından olup Konya'da ikamet" ettiği ve buradaki Amerikan Hastanesi'nin müdiresi olduğu anlaşıyor. Arşiv uzmanları tarafından, başına bazen "Miss" bazen de "Matnazel" ön ekini alarak, "Kuşman" olarak okunmuş. (BOA.DH.EUM.5Şb 49/29 - 11 Safer 1336 / 26 Kasım 1917). (BOA.DH.EUM.2Şb 32/32 - 19 Rebiülevvel 1335 / 13 Ocak 1917). Bu kişi, Yervant Odyan'ın, araba kiralaması için kendisine para gönderdiğini tahmin ettiği "Amerikalı bayan"dır. *a.g.e.*, 270.

** Metnin orijinalinde "bila tefrik-i cins u mezheb" ifadesi kullanılıyor.

Amerika Yakın Doğu Yardım Komitesi Üyelerinden Miss E. Küschmann

Ermeni muhacirlerin acılarını hafifletmek için o âlicenap kadını Konya'ya göndermişti. Miss Küschmann her cumartesi muhacirlere para dağıtıyordu. Miss Küschmann öksüz muhacir çocuklarını yanına alarak onları yedirip giydiriyordu. Miss Küschmann genç ve güzel kızları saklayarak onları her türlü taciz ve tecavüzden koruyordu. Miss Küschmann hastaları tedavi ettiriyordu. Miss Küschmann ölüleri defnettiriyordu. Kısacası Miss Küschmann her şeydi, her şeyi yapıyordu. Ölü ya da diri, bütün Ermenilerin pek büyük şükran ve minnettarlığını, pek derin hürmet ve bağlılığını tamamen kazanmıştı. Hiç şüphe etmiyorum ki bu aciz eserime [216] bir kıymet bahşeden resimlerden biri de o âlicenap kadının büyük bir iftiharla kitaba koyduğumuz resmidir. Gerek Cihan Harbi sırasında gerekse Mütareke'den beri Amerikalıların, insanlık âlemi, bilhassa da Ermeniler için yapmış ve halen yapmakta oldukları yardım ve iyiliklerin tarif ve izah edilemez olduğu, saymakla tükenmediği herkesin malumudur. Ne gariptir ki, bu insaniyetperver milletin bu konuda vazifelendirdiği kişiler de genellikle âlicenap ve iyiliksever yaratılışlı oluyorlar.

Bulunduğumuz yerde rahatımız her bakımdan mükemmeldi. Fakat ne fayda ki evlat ve aile sevgisi bizi bir an evvel Ankara'ya firara mecbur ediyordu. Gerek yük trenleri gerekse yolcu ve asker trenleri günde üç dört defa Eskişehir'e gidip geliyordu. Biz bundan istifade edemediğimiz için son derece üzülüydük. Mamafih ne olursa olsun deyip trene atlayarak Eskişehir'e firar da her babayığidin cesaret edebileceği bir iş, göze alabileceği bir tehlike değildi. Şimdilik menfilikten, netice itibarıyla da ölümden kurtulmuştuk. Elbette kimse ihtiyatsızca bir hareketle yakayı ele vererek yeniden Arabistan'a doğru sevk edilme tehlike-

sine kolay kolay atılamazdı. Binaenaleyh mümkün olduğu kadar emin bir vasıta, az tehlikeli bir yol arıyorduk. [217] Araya araya nihayet Basmacıoğlu adında bir tren şefi ve Anastas adında bir gardıfren bulabildim. Önce ben yalnız gidecek, yolda bir tehlikeyle karşılaşmaz, Eskişehir'e sağsalım varır ve orada kalma konusunda bir tehlike sezmezsem Konya'daki arkadaşlara, "Telgraf havalesi ile gönderilen 5 lirayı aldım. Paraya şiddetle ihtiyacımız var, acele para gönderiniz," diye telgraf çekecektim. Şayet yolda yahut Ankara'da bir tehlike sezersem, "Tiftik satın almaktan vazgeçiniz," mealinde bir telgraf çekecektim. Tabii ki imza sahte isimle olacak ve arkadaşlara değil, başka birisine hitaben gönderilecekti. Gerek tren şefi Basmacıoğlu gerekse Anastas beni Eskişehir'e hareket edecek trene almaya söz verdiler. Bütün ayrıntıları uzun uzadıya konuştuk, kararlaştırdık. Cuma akşamıydı. Onlarla bir defa daha görüşmek üzere evlerine gitmiş, geç vakitte de dönüyordum. İstasyona vardığımda civardaki otellerin birinden gelen ve ta uzaklarda yankılanan kahkaha ve şamata dikkatimi çekti. Sebebini araştırdım. O gün Almanya imparatoru II. Wilhelm'in özel günlerinden biriymiş. [218] Birçok Alman subayı birkaç Türk zabitiyle birlikte otelde ziyafet çekiyorlarmış. Meclislerini bir kat daha süslemek, yani daha güzelce eğlenebilmek emeliyle, vaziyetlerini yukarıda az çok tarif etmiş olduğumuz o sefil Ermeni muhacirler arasındaki genç ve güzel kızları —onlar bunu istememelerine rağmen— çağırtmışlar, onlara dans ettirip şarkı söyleterek ve ellerinden içki içerek eğleniyorlarmış.

Dışarıda korkunç bir soğuk vardı. Kırdaki, açıktaki zavallı muhacirler açlık ve soğuk gibi iki dehşetli düşmanın kahrı altında inliyorlardı. Hele ertesi gün nereye sevk edi-

leceklerini, nerede kalacaklarını, hangi derede ölüp gideceklerini bilemedikleri için kalpleri anlatılmaz endişe ve ıstıraplarla ezilen bu bedbaht insanları oynatmaktan, onlara şarkı söyletmekten, bilemiyoruz ki nasıl bir ruh zevk alabilir? Yukarıdaki bölümlerden birinde, Pozantı'ya giderken bizi sevk etmekle görevli Erkiletli İsmail Çavuş'un da Çifte Han mevkiinde böyle bir eğlence düzenlemiş olduğunu ayrintılarıyla arz ve hikâye etmiştim. Fakat İsmail Çavuş'un karakterini de tarif etmiştim: O, her türlü insani duygudan yoksun bir canavardı. Peki ya bunlar?... Bunlar okullu, eğitilmiş, terbiye görmüş, medenî insanlardı.

Yürüdüm. Oradan uzaklaşmak için ilerledim. Bu durumun ruhumda yarattığı sıkıntı ve kalbime verdiği ıstıraptan başımı öne eğmiş, eve doğru gidiyordum.

İstasyonu geçip tarlaya çıktım. Tenha bir yerden gittiğimden kimseye rastlamayacağımı ümit ediyordum. Elli adım kadar atmıştım ki önümde, bu yoğun karanlık içine gömülmüş ve ondan daha karanlık, bir heykel gibi, simsiyah, upuzun bir şey gördüm. Beni dehşetli bir surette korkuttu. Önce olduğum yerde mihlanıp kaldım. Gölge ise sabit bir sütun gibi hareketsiz duruyordu. Gözlerimin beni yanılttığını düşünerek onları ovalamaya başladım. Hayır, yanılmıyordum. İleride, pek yakınımda kapkara bir şey duruyordu. Titreyerek ve dilim tutulmuş bir halde ona doğru yürüdüm. Tam yanına yaklaştığım sırada gayet alçak, adeta nefes gibi, fakat yine de korkunç ve buyurgan bir sesle “Durrrr!” diye emretti. Gözlerim karardı. Sanki her taraftan kıvılcımlar saçılıyordu. Başım dönmeye, dizlerim titremeye başladı. Etrafımda dayanacak bir şey aradım fakat bulamadım, dizlerim üzerine çöküverdim. Sebebini bilmiyor fakat korkuyordum, son derece korkuyordum.

[220] Gölge ağır ağır üzerime doğru eğildi. Ölüm saatim gelmiş de Azrailin soğuk eli neredeyse vücuduma değecek zannediyordum. Gözlerim kapalı, başım öne doğru sarkmış, aklıma ilk gelen duayı içimden söylemeye başladım. O yine alçak bir sesle, “Sana bir iki soru soracağım. Korkma ve doğru cevap ver,” dedi. Ben sustum. Gölge bana şu soruları sormaya başladı:

– Hangi millettensin?

- Ermeni.
- Muhacir misin?
- Evet.
- Allah’a inanır mısın?
- Bütün varlığımla.
- Allah her şeyi görür mü?
- Elbette.
- Allah adil midir?
- Hiç şüphesiz.
- Bundan emin misin?
- Kati surette...
- Belki de yanılıyorsun.
- Asla ve kat’a.

Bir müddet aramızda müthiş bir sessizlik hüküm sürdü. O düşünüyor olmalıydı. Ben cellat önündeki bir mahkûm gibi hâlâ dizlerimin üzerindeydim. Gölge yanıma oturdu ve “Sen de otur, başını da yukarıya kaldır da konuşalım,” dedi. [221] Ben de oturdum ve gözlerimi açıp yüzüne bakmaya cesaret ettim. Bu bir kadındı. Fakat mezardan çıkmış bir hortlak gibi solgun, bir iskelet kadar zayıf ve korkunçtu. Esen rüzgâr darmadağınık saçlarını havada dalgalandırıyor ve yüzüne daha dehşetli bir görüntü veriyordu. Yine de karşımdakinin bir kadın olduğunu görünce korkum mühim surette hafifledi. Eskisi kadar korkmuyordum. Ben de ona, “Sen kimsin?” diye sordum.

- Bir hayal.
- Ne istiyorsun?
- Hakikat.
- Hangi hususta?
- Dünya ve ahiret hakkında.
- Ne sıfatla?

– Ne sıfatla mı?... Kocasını katledilmiş, en büyüğü yedi yaşında olan üç evladını kaybetmiş, bedbaht ve ümitsiz bir anne sıfatıyla.

Bu acı sözler kalbimde pek derin bir merhamet uyardı. Muhatabımın yüzüne dikkatli dikkatli bakmaya başladım. Gözlerim karanlığa iyice alışmıştı. Elleriyle gözlerini sildiğini gördüm; ağlıyordu. “Pekâlâ,” dedim, “dünya deyince ne anlıyorsun?”

- Bir cefa ve fanilik âlemi.
- Çok doğru. Ya ahiret?
- Bir bilinmezlik okyanusu. [222]
- İşte bunda yanılıyorsun; mükâfat ve ceza âlemi.
- Emin olamıyorum.
- Sebep?
- Bunu kim tayin edecek?
- Yaratan.
- Bunu etraflıca düşünmek gerek.
- Bilakis, tereddüde hiç gerek yok.
- Bu hissi, bu kanaati sana kim veriyor?
- Bütün varlıklar, bütün kâinat.
- Bundan ne çıkar?
- Tabii bunların bir sahibi, bir yaratıcısı olması gerekir.
- Tabiat.
- Manasız ve boş bir kelime.
- Acaba?
- Elbette. Her şeyin sahibi, her şeyin haliki, bir Allah’tır.

Hayal başını öne eğip, yine düşünmeye başladı. Bir iki dakika sonra başını yukarıya kaldırıp gözlerini gözlerimin içine dikerek, “Pekâlâ,” dedi, “senin bakış açını kabul edelim. Aslında ben de eskiden böyle düşünüyordum, buna inanıyordum. Fakat... her neyse. Biraz evvel sen, “Allah her

şeyi görür, her şeyi bilir ve adildir,” demiştin. Etrafına bir kulak ver. Denizin uğultusu gibi ta buralara kadar gelen şu iniltiyi işitiyor musun? Bunlar beşiklerinden atılmış ve aç kalmış masum bebeklerin canhıraş feryatlarıdır.” [223] “Bunlar ana kucağından mahrum kalmış, henüz iyiyle kötüyü ayırmaktan aciz günahsız çocukların ümitsiz bağırışlarıdır. Bunlar hayatlarının baharında, dünyevî arzulardan ve hayatın lezzetlerinden habersiz melekler kadar temiz ve pak genç kızların şikâyet çığlıklarıdır. Bunlar kucağındaki ilk ciğerparesinin karnını doyurmak için memelerinde süt kalmayan taze annelerin iniltileridir. Bunlar, bütün ömürlerini ibadetle geçirmiş, yahut hayatlarını Allah’a adayıp sağ iken ölmüş, yani manastıra kapanmış namuslu gençlerin ve yaşlıların acı feryatlarıdır. Onlar ne yaptılar? Onların ne günahları vardı? Henüz karnım aç bile diyemeyen bir bebekten tut da eline verilen ekmeği ağzına götürecek güçten yoksun ihtiyara varıncaya kadar tüm bu günahsız sabiler, bu dindar insanlar hangi hataları yüzünden bu kadar müthiş bir cezayı hak ettiler? Mademki muhacirsin, Arabistan çöllerinde, o bitmez tükenmez yollarda ne feci vukuatların cereyan ettiğini, ne müthiş hadiselerin yaşandığını elbette görmüş veya işitmiş olmalısın. Allah bu durumu görüyor ve biliyor da niçin müsaade ediyor? Niçin bu zavallıların açlık, işkence ve eziyet gibi en korkunç, en feci vesilelerle ölüp gitmelerine izin veriyor? Allah adil ise adaleti de bu mu? Söyle, söyle bakayım.”

– Acayip! Bunlar mı seni zillate sevk ediyor? [224] Bu tartışmaya layık bir mesele bile değildir, zihni yormaya değmez.

– Anlayamadım.

– İnsanlık tarihinin en eski zamanlarına bak. Bugüne

kadar dünyaya gelip gitmiş milletlerin başından geçenleri bir düşün. O zaman Cenabıhakkın cezalandırdığı insanlar arasındaki sabi sübyana, dindar ve günahsızlara ne olmuş olduğunu görürsün. Mesela Nuh Tufanı. Nuh'un gemisi-ne binemeyen herkes öldü. Kitab-ı Mukaddes'in deyişiyle, "Yeryüzünde hareket eden bir bedeni olanların, karada kalanların, burnunda hayat nefesi olanların hepsi öldüler." Bunların arasındaki günahsız çocukların kabahati neydi? Mesela Sodom ve Gomore'nin cezalandırılışı. İlahi gazaba uğrayan bu iki şehrin ahalisinden kim kurtuldu? Yüce Allah'ın hikmetine akıl erdirmek için uğraşmak bayağı ve sefil insanların büyük bir küstahlığı değil midir? Belki o masumların kanları bir milletin geleceğini temin eder. Evet, insan açısından bakıldığında bu müthiş, tahammül edilemez bir felakettir. Fakat acaba bundaki ilahi murat nedir? Biz bunu bilebilir miyiz? Böyle adi ve önemsiz sebeplerle Cenab-ı Vacibü'l-vücudun* adaletinden şüphe etmek, hâsâ sümme hâsâ, ne korkunç bir küfürdür. [225] Gözlerini göğe kaldır. Sayıları zihninin almayacağı kadar çok olan şu yıldızlara ve âlemlere bak, bir de onların heybetini ve büyüklüğünü düşün. Sonra bunların birbirlerine olan uzaklıklarını dikkate al. Bir de bunların düzenini ve Yaradan'larına karşı itaatlerini düşün ve bununla kıyaslandığında bir zerre değil, bir hiç olan çamur parçası insanın itaatsizliğinden kork ve titre. Sen bunlara tabiat adını vermek istiyorsun. Rica ederim, şunu bana izah edebilir misin: O nasıl tabiatmış ki milyarlarca parlak yıldız boşluğa salıverecek, hiçbir destek olmadan onları boşlukta asılı tutarak döndürüp duracak, akıllara şaşkınlık veren bu düzen

* Var olmak için başka bir varlığa ihtiyacı olmayan. Allah'ın sıfatlarından biri.

de milyonlarca sene bozulmayacak? O hangi tabiatmış ki Ay'ı Dünya'ya, Dünya'yı ve diğer gezegenleri Güneş'e, Güneş'i de bütün uydularıyla birlikte daha büyük bir yıldıza ve tüm bunları birden en büyüğüne doğru çektiler onun etrafında döndürecek, biz de bu zincirin en sonundakine, tüm bu düzeni idare edene tabiat diyeceğiz, öyle mi? Bu nasıl mümkündür ve buna kim inanabilir? Ah, sefil insanlar! Akıllarının ermediği noktalarda kendi arzularına göre manalar çıkarmakta, fikirlerine uygun gelen adlar bulmakta ne beceriklidirler!

Sesimi biraz yükselterek:

– Hayal misin, valide misin, beni iyi dinle. İnsanlar çok üzgün olduklarında her şeyden [226] şüphe etmeye başlarlar. Felaket seni şaşırtmış, şiddetli ümitsizlik seni zillete itmiş. Dünyanın, dünyadaki bütün insanların, canlı cansız bütün varlıkların, bütün âlemlerin ve kâinatın tek bir Yaradan'ı ve Sahibi vardır ki o da ancak Cenab-ı Vacibül-vücud Hazretleridir. O her şeyi görür, bilir ve dilediği gibi takdir eder. Adildir, esirgeyen ve bağışlayandır. Ahirette, ebediyette ise herkesi ameline göre ödüllendirir veya cezalandırır. Sen bu dünyadaki felaketler yüzünden ümidini kaybetme. Fakat bu nedenle küfrederek Cenabıhakkı gücendirip de ebediyette onun hışmına uğramaktan kork ve titre. Madem ki hakikati arıyormuşsun, işte hakikat budur.

Aramızda bir müddet derin bir sükûnet devam etti. Ben Cenabıhakkın kudretinin milyonda birini bile tarif edemediğim için üzgündüm. O ise, bu kadarı da onu ezmek için yeterliymiş gibi, iki büküm olmuştu. Bir müddet sonra başını yukarı kaldırıp devam etti:

– Eh, yıldızlar hakkındaki sözlerin doğru olabilir. Fakat ben insanlar için tek bir hakikat biliyorum.

– Nedir?

– Doğum ve ölüm, işte bu kadar. Bunun haricindeki-
lerin hepsi de yalandır. Allah yahut Yaradan dünyadaki
insanların [227] hareket ve davranışlarıyla katiyen meşgul
olmuyor, ölümden sonra da onlarla ilgilenmez.

– Demek ki insan...

– Bir hiç.

– Neden?

– Çünkü ben insanlarla diğer canlılar arasında bir fark
görmüyorum. Aynı şekilde doğmak, aynı suretle yaşamak,
ve ölmek... Pek ehemmiyetsiz bazı istisnalar hariç aynı his-
ler, aynı arzular, aynı gayeler. Bunların neticesi de elbette
aynı şey oluyor.

– Pek yanlış bir bakış açısı. Gerçi insandan başka can-
lıların da hayatı vardır. Fakat bunun böyle olması insan
ruhunun ölümsüz olduğu gerçeğini değiştirir mi? Kâinatın
Yüce Yaratıcısı'nın insan evladını nasıl yaratmış olduğu-
nu bir kez düşün. Keza insanların çoğalıp gelişmeleri için
ne kadar uğraşmış olduğunu düşün. Onlara Hak yolunu,
ahiret gerçeğini ve oradaki mükâfatlarla cezaları öğretmek
için kaç tane peygamber göndermiş olduğunu düşün de
“Allah insanlarıyla meşgul olmaz” sözünün ne küstahça
bir cüret olduğunu anla. Bütün varlıklara, tüm canlılara
hâkim olmak üzere ve kendi suretinde yaratmış olduğu in-
sanların yapıp ettiklerini adalet terazisinde tartacağı ve bu
dünyadaki amellerine göre onları ebediyette ödüllendire-
ceği ya da cezalandıracağı pek bariz ve inkâr edilemeyecek
bir hakikat değil midir? [228]

– Madem ki öyle, Allah niçin bu dünyada insanları ce-
zalandırıyor, yahut onların en feci vukuatlara, en dehşetli
cinayetlere maruz kalmalarına müsaade ediyor?

– Bu soru da öncekinin başka bir şekilde tekrarından ibaret olduğu için ben de aynı cevabı veriyorum: Bu, Allah'ın kendine has bir hikmetidir ve bunun anlamını sorgulamak insanların haddi değildir. Ayrıca sen neden bu dünyadaki vukuatları Allah'ın bir gazabı, onun bir cezası olarak değerlendiriyorsun? Cenabıhak belki bu şekilde bizi sınıyor. Bizim sabrımızı ve tahammülümüzün sınırlarını denemek ve ilahî mukadderata ne derece boyun eğeceği-mizi, itaat edeceğimizi anlamak için belki de bizi imtihan ediyor. Şu fani dünyanın eziyetlerine, sıkıntılarına, felaketlerine göğüs gererek ahiretteki mükâfatı hak edeceksek niçin memnuniyetle boyun eğmiyoruz da bunları Allah'ın bir gazabı, cezası zannediyoruz? Mademki ebedî bir hayat elde edeceğiz ve bunu da dünyada başımıza gelecek musibetlere sabır ve tahammül ederek, uğrayacağımız felaketlere boyun eğerek kazanacağız, insan bunlardan şikâyet etmeye nasıl cesaret edebilir? Burada ne kadar sefalet çeksek, başımıza ne kadar felaket gelse, ebedî mükâfatla karşılaştırıldığında pek önemsiz, hatta adeta yok sayılmaz mı? Bunu bir kenara bırakalım, ilahî adaletin tecellisini veya noksansız bir biçimde icrasını niçin bu dünyada, yani vaktinden evvel bekliyorsun? [229] Tüm bunlar karşısında bize metanet bahşedecek olan, ahirette mükâfatlandırılma ümidi değil midir? Üstelik kurtarıcımız Hisus Krisdos kendi maiyetine, kendi ümmetine hiç bu dünyada saadet vaad etmiş midir? Maruz kaldığımız felaketleri Cenabıhak tarafından bize bahşedilmiş mükâfat vasıtaları olarak kabul edip kendisinin hepimize bizzat göstermiş olduğu ibretlik örneğe uyarak bunları sabırla göğüslemenin dinimizin akidelerinden olduğunu bilmiyor musun? Madem ki ruhun ölümsüzlüğü günümüzde bilimsel olarak kesinleşmiş gibidir, o

halde elbette ölümden sonrası için de bir şey hak edebilir. Çalışmalıyız ki hak edeceğimiz şey ceza değil mükâfat olsun. Her nimet, külfet karşılığıdır.

– Pekâlâ, bir sorum daha var. Madem ki günümüzde yeryüzündeki hemen hemen bütün milletler Allah’a ve ahirete inanıyorlar, bu kavgalara, bu savaşlara, bu katliamlara nasıl cüret ediyorlar? Sen, “insan çamur parçasıdır” demiştin. Öyleyse bu sefil ve bayağı insanlar, ahiretle karşılaştırıldığında bir hiçten ibaret olan şu altmış yetmiş senelik ömürlerini niçin böyle zalimlikler, haksızlıklar ve kan lekeleriyle kirletiyorlar?

– Ah, işte şimdi en mühim, daha doğrusu en doğru soruyu sordun! Evet, niçin böyle? Heyhat, insanlık tarihinin ilk sayfası insan kanıyla yazıldı! [230] İlk insanın iki oğlundan biri diğerini katlederek insanlığın mayasına kan akıtmış oldu. Yazık, yüz kez yazık ki insanın tarihinin her sayfasından kan kokusu yayılıyor. Yaratılıştan, ta en başından beri insanlar yakıyor, yıkıyor, vuruyor, öldürüyorlar. Kan... Kan... Her yerde kan... Her zaman kan... Artık o, insanlar için şiddetli bir ihtiyaç, ikinci bir tabiat olmuş. Pederinin öldürülmesine üzülen bir genç kendisini intikam için hazırlıyor. Kocasının ölümüne ağlayan bir valide memelerinden süt emen çocuğunu kan akıtmak için büyütmemekte olduğunu biliyor. Bu yolda ölmüş olanlara ağlama hususunda bir araya gelen insanlar, bunun tekrarlanmasını önlemek için gerekli tedbirleri alma konusunda mümkün değil anlaşıyorlar. Bu dehşetli hal, bu iğrenç hakikat insanın yaratılışından beri sürüp gidiyor, daha ne kadar sürecek? İnsanlar birbirlerini boğazlamaktan, kesmekten, vurup öldürmekten ne zaman bıkip usanacaklar? İnsanlar bu halin devamının beşeriyet için ne kadar elim

ve dehşet verici olduğunu artık idrak edip kan dökülmesini engelleyecek tedbirler alınmasına lüzum duyacaklar mı? Bu mühim soruların cevabını istikbal verecektir. İstikbali ise ancak Allah bilir. [231]

– Son bir soru. İntikam duygusu iyi midir?

– En ulvî şey afdır. Af o kadar yücedir ki en katı vicdanları yumuşatır, en taş yürekliyi mahcup eder. Ayrıca kurtarıcımız Hisus, “Fakat ben size derim ki, düşmanlarınızı seviniz, size beddua edenlere hayır dua ediniz, size düşmanca davrananlara siz iyilik yapınız ve hem sizi incitenler hem de hasımlarınız için dua ediniz,”* dememiştir midir? İntikam duygusuyla başkalarına zarar vermek aynı hakkı onlara yahut onların evlatlarına da vermek olmaz mı? Bu böyle devam ettiği sürece milletler arasındaki mücadelenin, dökülen kanın sonu gelir mi? Taraflardan birisi fedakârlık, daha doğrusu büyüklük göstermeli ve kendi felaketine neden olan tarafın hatasını affedip onlarla barışmalı ve barış, refah, mutluluk içinde yaşamaya gayret etmelidir. Böylece hem Allah’ın emri yerine getirilmiş hem de insanlığa pek büyük bir hizmet edilmiş olur. Böyle bir fedakârlığın vereceği haz, her türlü duygunun üzerindedir.

Hayal, dizlerini yukarıya kaldırıp dirseklerini onlara dayadı ve başını ellerinin arasına alarak düşünmeye başladı. [232] Dört beş dakika o vaziyette kaldıktan sonra söze başladı:

– Sözlerinizin hepsini kabul ediyor ve tasdik ediyorum. Bana bu halimde büyük bir iyilik yapmış oldunuz. Ben ölüme hazırım, bu gece yahut yarın Âlemlerin Rabbi’nin

* Matta 5: 44.

** Metinde alıntının Ermenicesi de var: “Ayl yes asem tsez: siretsek ıztış-namis tzer, orhnetsek zanidziçis tzer. Pari ararek adelyats tserots. Yev ağıotis ararek i vera aynotsig vor ilgenn ıztez yev haladzen.”

huzuruna çıkacağım. (Ağlamaya başlayarak) Yaşım henüz otuz beş, otuz altı. Kocamı katlettiler. En büyüğü yedi yaşında olan iki erkek bir kız çocuğumun üçünü de kaybettim. Yavrucuklarımın nerede kaldıklarından, başlarına ne geldiğinden hiç malumatım yok. Daima onları düşünüyorum, hayalleri bir an gözümün önünden gitmiyor. Duyduğum her çocuk feryadını onların zannederek, her gördüğüm çocuğu yavrularıma benzeterek koşuyorum. Sonra yanıldığımı anlayınca öyle canım yanıyor, öyle ümitsizliğe kapılıyorum ki bunu yalnız valide olanlar anlayabilirler. (Zayıf ellerini iskelet gibi olan göğsüne koyarak) Buradaki bu ateş, bu acı beni yaktı kavurdu. Dört beş günden beri ağzıma bir lokma ekmek de koymadım. Fakat bunun benim için hiç ehemmiyeti yok, çünkü canım zaten yemek istemiyor. Ölüm saatimin pek yaklaştığını hissediyorum ve buna son derece seviniyorum. Eğer yavrularım ölmüşlerse onlara bir an evvel kavuşmuş olurum. Şayet hayattaysalar ruhumla onlara nezaret edebilirim. Valideliğin ne demek olduğunu elbette bilirsin. Ben validelerin en bedbahtıyım. [233] Evet, sen pek doğru söyledin. Felaketin bu derecesi beni şaşırttı, evlat acısı beni deli divane etti. Ben Allah'a tüm kalbimle inanır, onu her şeyden çok, her şeyden fazla severdim. Başıma gelen felaketin ağırlığı beni Allah'ıma karşı isyana kadar sevk etti. Eyvah, şimdi Cenabıhakkı da darılttım! (Dizleri üstüne çöküp gözlerini göğe kaldırarak ve ellerini göğsüne vurarak) Tövbe, yarabbi, tövbe! İsyân ettim, hata yaptım, günah işledim. İşte huzurunda diz çökerek nedamet getiriyor ve tövbe ediyorum. Affet, ya Rahman ve Rahim olan Yüce Allah Hazretleri, ben sefilin günahlarını affet! Bedenim ateşler içinde yanıyor, ruhum bana eziyet ediyor. Ahiretteki mükâfat ümidi ile te-

sellî olacakken ondan da şüphe ettim. Allah'ım, bana acı! Yarabbi, beni lanetleme, masum çocuklarımın hatırı için günahlarımı affet!

Bunları söyleyerek yüzükoyun yere kapandı. Hiç şüphesiz, gözlerinden dökülen iri iri gözyaşları zaten nemli toprağı bir kat daha ıslatıyordu. Ben de diz çökmüştüm, ben de ağlıyordum. Manzara hem ulvî hem de heybetliydi. Birkaç dakika sonra ayağı kalkarak bana, “Şurada kaç saat ömrüm kaldığını bilmiyorum. Fakat Yüce Allah Hazretlerinin varlığından ve adaletinden bir saniye için bile olsa şüphe [234] etmiş olduğum için, yaşadığım müddetçe, gözlerim ebediyen kapanıncaya kadar, gözyaşı döküp ağlayarak tövbe istiğfar edeceğim. Sen, Allah bağışlayandır demiştin. Bu günahımı, bu isyanımı affettirmek için yaşadığım müddetçe döneceğim gözyaşı acaba kâfi gelecek mi? Allah'ın günahlarımı affetmesini ümit edebilir miyim?” dedi. Ben hâlâ ağlıyordum. Kekeleyerek, “Allah'ın merhameti o kadar büyüktür ki onun affına nail olmaktan asla ümit kesilmemelidir,” diye cevap verdim. O aheste aheste karanlığa gömülüyordu. Derhal ayağı kalkıp arkasından yetişerek, “Kim olduğunu, adını sanını söyler misin?” dedim. Durdu, bir müddet düşündükten sonra, “Bunu daha önce söylemiştim: ümitsiz ve bedbaht bir valide yahut mezarını arayan bir hayal. İşte bu kadar,” dedi ve yürüdü. Bir saniyede akşam karanlığının içinde görünmez olmuştu. Ben de düşünceli bir halde eve doğru yürümeye başladım.

Eve vardığımda arkadaşları pürtelaş buldum. Ben gecikince yakalandığımı zannetmişler. Yolda başıma gelen vukuattan onlara hiç bahsetmedim. O geceyi uyku ile uyanıklık arasında geçirdim. Ertesi gün, yani cumartesi günü, istasyona gittim ve beni kaçırarak olan kişiyi gördüm. Akşam saat sekizde hareket eden trenle gitmeye karar verdik. Senenin o mevsiminde o saatte hava kararmış olur ve elbette gece vakti bu işlere daha müsaittir. Kararlaştırdığımız saatte istasyona gittim. Gardıfren Anastas trenin hareketinden yarım saat evvel beni üstü açık bir kum vagonuna koydu. Bir köşeye büzülüp oturdum. Şiddetli bir ayaz vardı. On dakika kadar sonra polisler ellerinde fenerlerle vagonları aramaya başladılar. Bulduğum kum vagonunun arkasında aynısından birkaç tane daha vardı. Polislerin fenerlerini tutarak bunların içine de baktıklarını gördüm. Demek ki benim bulduğum vagona da bakacaklardı. Kaybedilecek vakit yoktu, onlar vagona gelmeden kendimi aşağıya attım. [236]

İstasyon oldukça kalabalıktı. Anastas'ı bulup durumu anlattım. Birlikte kıra doğru gittik. Orada üzerindeki üniformanın ceketini çıkarıp bana giydirdi, elime de bir fener vererek trenin etrafında dolanmamı tembihledi. Ben de ceketimi ona vermiştim. Tembih etmiş olduğu gibi trenin yanına gittim ve bir aşağı bir yukarı dolanmaya başladım.

Bu sırada polisler tekrar vagonları aramaya başladılar. Birinci kampana vurmuştu. Hareket vakti yaklaştıkça heyecanım artıyordu. Polislerden ikisi beni yanlarına çağırıp, “Şunların kapılarını aç da içeriye bakalım” diyerek buğday vagonlarını (“F vagon”) gösterdiler. Beni Şimendifer Kumpanyası memurlarından biri zannediyorlardı. Usulünü bilmediğimden, kapıları güçlkle açıyor ve polisler şüphelenmesinler diye de “Soğuktan kapılar zor açılıyor,” diyordum. Gerçekten tuhaf bir haldi bu! Polisler firari arıyorlar, asıl firari de onlara kılavuzluk ediyordu. İkinci ve nihayet üçüncü kampana vuruldu. Vagonların kapıları kapanmış, tren harekete hazırды. Anastas yanıma gelip “Ben aşağıdan ‘Tamam mı?’ diye bağıracagım, sen ‘Tamam’ de ve sonra bir vagona atla,” dedi. [237] Ardından, acele acele furgonun önüne gidip “Tamam mı?” diye seslendi. Ben de arkasından, “Tamam!” diye cevap verdim. Tren şefi borusunu, makinist düdüğü öttürdü ve tren hareket etti. Ben de bir vagonun merdivenine çıktım. Elhamdülillah başımıza bir vukuat gelmeden yola çıkmayı başarmıştık.

12. Afyonkarahisar

O gece tabir caizse rahat bir yolculuk yaptık. Anastas'la sürekli birbirimize "Tamam mı?", "Tamam!" diyor ve gülüşüyorduk. Sabahın saat on birinde, yani öğlenden bir saat evvel Afyonkarahisar'a vardık. Orada bir mesele daha baş gösterdi. Üzerimdeki gardıfren üniformasını çıkarsam polisler seyahat varakası soracaklar, çıkartmasam Kumpanya memurlarına meram anlatmam gerekecekti. Buna da bir yol bulduk. Tren istasyona girip de yavaşlamaya başlayınca ben aşağıya atlayacak ve istasyonda durmadan, şehre giden şoseye çıkarak orada Anastas'ı bekleyecektim. Öyle de yaptım. Kimsenin de dikkatini çekmedim. Tren orada altı saat kalacak ve akşamüzeri saat beşte Eskişehir'e doğru hareket edecekmiş. [238]

Tam altı saat serseriler gibi çarşı pazar gezdik. Trenin hareket edeceği sırada makasın yanına geldim ve oradan geçerken atladım. İstasyonları birer birer geçip o gece sabaha karşı Eskişehir'e vardık. Ankara'dan tehcir edilmiş olan büyük hemşirem ve çocukları, akrabadan bir Kumpanya memurunun evinde saklanarak orada kalmayı başarmışlardı. Anastas beni oraya götürdü. Hemşirem ve yeğenlerim beni görünce hem sevindiler hem de şaşırıp kaldılar. Hepimiz ağlıyorduk. Başlangıçtaki heyecanımız biraz yatıştıktan sonra, firar etmiş olduğumu ve Ankara'ya gitmek istediğimi söyledim. Zaten en mühim mesele de Ankara'ya

gidebilmekti. Zira orada herkes beni tanır, kim görse firar etmiş olduğumu anlardı.

Eskişehir’de üç dört gün kaldım. Ankara istasyonuna gece girecek bir tren bekliyordum. Aileme bir mektup yazdım. Eskişehir’e geldiğimi ve birkaç güne kadar Ankara’ya varacağımı haber verip gece kapı çalınırsa isim sormaksızın açmalarını istedim. Ankara’ya ulaştığımda evin kapısını çalıp da kim o sorusuna cevaben ismimi söylediğimde birisi hemen beni yakalayıverecekmiş gibi hissediyor ve korkuyordum. Aradığımız gibi, yani Ankara’ya gece varacak bir tren bulup atladım.

Tren şefi Basmacıoğlu başka tarafa gitmişti, fakat Anastas yine yanımdaydı. Zaten bineceğimiz treni de kendisi seçmişti. Ankara'ya yaklaştıkça istasyonlarda dışarıya hiç çıkmıyor, hep furgonda oturuyordum, çünkü vagonlarda yahut istasyonlarda tanıdık bir yolcuya rastlamaktan korkuyordum. Hele Polatlı, Malıköy ve Sincan köyü istasyonlarında kendimi hiç göstermedim. Şafak söküyor, tren de Ankara istasyonuna giriyordu. Trenin durmasını beklemeden istasyonun karşısındaki buğday ambarlarının bulunduğu tarafa atladım. Kırdan dolaşarak ve birine rast gelmekten çekinerek Hergele Önü* denen yere vardım. Hovsep Çuhacıyan Efendi'nin kenar mahalledeki hanının önünden geçip Vasil'in meyhanesinin yanından Kar Yağı sokağına saptım. Sonra ismini bilmediğim bir sokaktan sola dönüp Pırgiç Kilisesi'ne doğru yokuş yukarı çıkmaya başladım. En tenha sokakları seçip oradan gidiyordum. Ortalık alacakaranlıktı. Tek tük işine giden insanlara rastlıyordum. [240] Hava soğuktu ve kar yağıyordu. Ben rastladığım kimseleri tanıyamadığım gibi tabii onlar da beni tanıyamazlardı; başıma bir şal dolamış ve ağzımı burnumu kapatmıştım, yalnız gözlerim görünüyordu. Pırgiç Kilisesi'nin aşağı kapısına varınca soldaki sokağa döndüm. Bu sokak Balık Pazarı'na çıkıyordu. Sokağın sonunda baca-

* Ulus semtinde bir meydan. Bugün daha ziyade "İtfaiye Meydanı" olarak anılıyor; eskiden "Hergele Meydanı" denirmiş.

nağım Müsü Kevork Babacanyan'ın evi vardı. Asker ailesi olduklarından kadınlar menfi gitmemişlerdi. Benim ailem ve çocuğum da onların yanındaydılar. Kapıyı çaldım. Kalbim hızlı hızlı çarpıyordu. Tokmağı ikinci kez vurmak üzereydim ki içeriden gelen acele adımların sesini işittim. Biri koşarak geliyordu. Az sonra kapı açıldı, ben de içeriye girdim. Kapıyı açan baldızım Maryam'dı. Ah! Allah gani gani rahmet eylesin. Zavallı, iki çocuk annesiydi. Bundan üç sene evvel, genç yaşta Azrail'in zalim tırpanına hedef olup gitti. Tehcir sırasında, biri sütte öbürü kucağında iki çocuğuyla birlikte istasyon ambarlarında on beş gün kadar tutuklu kalmışlar. Asker ailesi olduğunu anlatıp da o cehennemden kurtuluncaya kadar, yapayalnız, göğsünde ve kucağında iki çocuğuyla birlikte sevk edilmekten son derece korkmuş ve işte zavallı bu uğurda kurban gitmiştir. Bugün değilse de bir gün tabii ki hepimiz öleceğiz. [241] Fakat gençlikte ölüm, bilhassa da mini mini yavruları olan genç bir validenin ölümü kadar dehşetli bir şey düşünülemez.

Her neyse, zavallı ağlayarak boynuma sarıldı. Tabii ben de ağlıyordum. Bu söze dikkat ettiniz mi? "Tabii ben de ağlıyordum" dedim. Hakikaten, menfi gidenlerin hepsinde ağlama hissi inanılmaz derecede artmıştı. En önemsiz şeylere ağlıyor, sohbet sırasında ağlıyor, dua ederken ağlıyor; ağlıyor, ağlıyor, sürekli ağlıyorduk. Ya sinirlerimiz son derece zayıflamış, yahut amiyane tabirle, hiç yüreğimiz kalmamıştı. Bir taraftan ağlarken avluda taşın üzerine diz çökmüş, durmadan Cenabıhakka hamd ediyordum. Hedefime sağsalım varmış, aileme kavuşmuştum. Başımızdan geçenleri düşününce, bu inanılmaz bir şey gibiydi. Hayattan o kadar ümidi kesmiştik ki ailemi ve evladımı sağ ve rahat gördüğüm halde buna bir türlü inanamıyor, rüya

gördüğümü sanıyordum. Allah'ın öldürmek istemediğini hiçbir şey öldüremez derler. Bu ne doğru bir atasözüdür! Bunca tehlike, bunca sıkıntı ve yokluk, bunca sefalet ve perişanlığa rağmen Cenabıhak bizi muhafaza etmiş, bizi öldürmemişti.

Gerek baldızımın evinde ve gerek muhtelif yerlerde saklanmak suretiyle Ankara'da tam elli gün kaldım.

29 Ağustos 1915 tarihinde Ankara'dan çıkmış, 30 Aralık 1915 tarihinde dönmüştüm. Yani tam 122 gün boyunca birçok yer dolaşmış, birçok ölüm tehlikesi atlatmış, pek müthiş olaylara şahit olmuştum. Ankara'nın o zamanki hali cidden dehşet vericiydi. Ermeni ve Ermeni Katolik erkek ve kadınları Ankara'dan sürüp çıkardıktan sonra, onların mağazalarında ve evlerinde ne kadar ticari mal, ev eşyası ve başka ne varsa hepsini toplayıp kiliselere ve depoya çevirdikleri büyük evlere doldurmuşlar, "Emval-i Metruke" (terk edilmiş mallar) adında bir de komisyon* kurmuşlar, bu malları haraç mezat satıyorlardı. Ama ne mezat!... Ama ne satış!... Tam manasıyla bir yağma! En zengin ailelerden ve servet sahibi tüccarlardan Arslangül-yan, Hamalyan, Miskciyanlar, İbranosyan, Siyahyan, Kam-buryanlar, Savulyan, Topalyanlar ve burada saymadığımız diğer birçok aileye ait mağazaları ağzına kadar dolduran mallar, evlerindeki o güzelim eşyalar; altın ve gümüş kapacak, piyanolar, sofra takımları, avizeler, karyolalar, halılar, yatak yorgan, kilim ve seccadeler; toptan fiyatına, bir iki yüz liraya birisine devrediliveriyordu. [243] On beş yirmi kuruşa bakır kazanlar, bir liraya danalı inekler, beş altı liraya koskoca taban halıları, elli altmış kuruşa borulu çini sobaları, bir liraya yatak takımı karyolalar, bir bir buçuk

* Ermenilerin geride bıraktıkları menkul ve gayrimenkullere el konulması sürecini yönetmek üzere oluşturulan ve Dahiliye Nezareti'ne bağlı çalışan komisyon.

liraya ceviz konsollu kristal aynalar, beş kuruştan yüz kuruşa kadar gümüş ve altın saatler, kırk elli kuruşa ipek ve canfes giysiler ve daha neler neler... Mezat değil yağma, satış değil hibe! Öyle bir müzayede ki, tabiri hoş görünüz, taşlar ağlar.

Biz bu konuda sözü uzatmayı lüzumsuz addederiz. Ahmet Rıza Bey, Meclis-i Âyân gibi en yüksek bir makamın kürsüsünden, “Ermenilerin yüz elli-iki yüz lira değerindeki piyanolarını beşer liraya satıyorsunuz. Malları ve eşyaları bir yana, kilerlerindeki reçellere varıncaya kadar yağmalıyorsunuz. Sonra bunların altından nasıl kalkacak, hesabını nasıl vereceksiniz?” diye bağırarak pek büyük bir medenî cesaret göstermedi mi? İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin en nüfuzlu üyelerinden olan Müslüman bir âyânın bu müthiş ve müthiş olduğu kadar da hakikati yansıtan itirafı karşısında daha fazla izahata ve tafsilata lüzum var mı? Evet, Ermenilere ait her şeyi yağmaladılar. Ermenilerin bütün servetini kapıştılar, parmaklarındaki nişan yüzüklerine varıncaya kadar onları soydular. İtiraf ediyoruz ki bu duruma acıyan ve on paralık Ermeni malı kabul etmeyen Müslüman hemşerilerimiz [244] de oldu.

Malların bu suretle yağma edilmesine haydi neyse diyelim. Zira bunu yapanlar kendi menfaatleri için yaptılar. Peki ya o ferahfeza bağları, o güzelim köşkleri yıkmaktan ne gibi bir fayda sağlanması düşünüldü? Uzun seneler boyunca avuçlar dolusu paralar harcanarak, ömürler çürüterek yapılmış olan o güzelim bağları yıktılar. Bir genç kız kadar nazenin o güzel sayfiyelerin kapılarını, pencerelerini, dolap kapaklarını söküp aldıkları gibi merdivenlerini, döşeme tahtalarını kırdılar, yıktılar. Havuzları, su mahzenlerini, çeşmeleri; bunların yollarını, çiçek tarhlarını bozdu-

lar, tarumar ettiler. Eğer bunu sahipleri nasıl olsa bir daha gelmeyecekler diye yaptılarsa, bunların kendilerine dört başı mamur bir halde kalması için yıkılmamaları gerekmez miydi? Yok, eğer tekrar gelecek olurlarsa bunları harap bir halde bulsunlar diye yaptılarsa, bu zarar ziyanın hesabını bizden sorarlar diye düşünmek gerekmez miydi? Anlaşılmaz bir muamma...

Ya o müzayedelerdeki rezaletler! Mesela asil ve namuslu bir ailenin eşyalarının mezadında, münadi,* eline bir kadının gömleği yahut iç çamaşırı alarak, "... Annik dudumun gömleği ve... Haydin, üç kuruştan açılıyor... Bakın göğüs kısmı da dantelli, etekleri de..." gibi laflarla açık arttırmaya başladıktan sonra, çamaşırın tek tek bütün dikiş ve diğer yerlerini utanmadan, pek çirkin ve iğrenç sözler kullanarak anlatıyordu. [245]

Biz bu konuda da sözü uzatmak istemiyoruz, çünkü hem utanırız hem de bu, muhterem okurları usandırır.

Bu şekilde gerçekleştirilen satışlardan elde edilen yekûn Emval-i Metruke defterine kaydediliyordu. Peki bunlar hangi terk edilmiş mallardı? Bu malları kim terk etmişti? Elleri kolları bağlanarak katledilmiş yahut memleketinden sürülmüş insanlardan kalan mallara "terk edilmiş mallar" denebilir mi? Bu komisyona Emval-i Mağsube (gasp edilmiş mallar) adını vermek daha doğru olmaz mı?

Kadınlar bu yağmalanmakta olan mallardan bir şeyler kurtarabilmek arzusuyla ellerinde dilekçeler, sabahtan akşama kadar Hükümet Konağı'ndan "Gasp Edilmiş Mallar" komisyonuna, oradan da Polis Dairesi'ne koşup duruyorlar ve bu sırada pek iğrenç hakaret ve tekliflere maruz kalıyorlardı.

* Müzayedeyi yöneten sunucu.

Komiser Mümeyyizi Ali Efendi her nasıl olduysa Ankara'ya döndüğümü haber almıştı. Gerçi bu adam beni tekrar tutuklamaya teşebbüs etmedi, fakat ben tabii ki korkuyordum. Ankara'da daha fazla kalmak kesinlikle tehlikesiz değildi. Ayrıca ortalıkta "Hiçbir Ermeni ve Ermeni Katolik bırakmayacaklar, hepsini de süreceklermiş" türünden rivayetler dolaştığından, kaçmaya, o "uğursuz" yerden çıkıp İstanbul'a gitmeye karar verdim.

O "uğursuz" yer mi? Ecdadımızın yattığı mukaddes toprak, [246] doğduğumuz yer olan sevgili ve aziz vatan! Biz senin su ve toprağınla yoğrulduk, temiz havanda yetişip boy attık. Birçok sevdiğimizi ebedî istirahatleri için senin kucığına teslim ettik, senin sinene gömdük. Her dağında, her derende bir hatıramız defnedilmiştir. Her dağına, her ağacına fevkalade muhabbetimiz vardır. Çocukluğumuzun masum yadigârları, gençliğimizin tatlı hayalleri hep sende saklıdır. Seni her yerde özler, daima hasretle yad ederken, senin için ne kadar ağır bir söz söyledim! Biz seni cidden seviyorduk, hâlâ da seviyoruz. Ey, aziz vatan! Sen bizim için her zaman mukaddessin. Bizi senden soğutmak isteyenlere, bizi senden ayıranlara binlerce lanet olsun!

Kitabımızın başlarında da anlatıldığı üzere Mazhar Bey'in oğlu Nihat Bey'e güvenim tamdı. Namuslu ve asil insanlar olup bu Ermeni vukuatında hiçbir şekilde kendilerini lekelemeyen Toygarzade Naşit Efendi, Hacı Ahmet Efendi ve Nihat Bey'e haber gönderdim. Ankara'da kalmanın bir tehlikesi olup olmadığını sormakla birlikte, İstanbul'a kaçmak niyetinde olduğumu izah edip bu konudaki görüşlerini öğrenmek istedim. [247] Hepsi de İstanbul'a kaçmanın her halükârda iyi olduğunu bildirdiler.

Artık ben maaile İstanbul'a kaçmanın yolunu bulmaya

uğraşıyordum. Merhum Rum papaz Baba Yanni'nin gayretleri ve buna ilaveten müteveffa Hacı Viçen Urganlıyan Efendi'nin yardımıyla refikam için bir Rum seyahat varakası almayı becerdik. Bize iyilik yapan bu insanların ikisi de sonsuzluğa göçtüler. Papaz Baba Yanni Efendi eceliyle öldü. Fakat Hacı Viçen Urganlıyan Efendi'nin ölümü pek feci ve dehşetliydi. Zavallı, tehcir sırasında bir evin tavan arasında saklanmayı başarmış, af ilan edildiğinde de meydana çıkmıştı. Kendisi zengin olmakla beraber, en asil ailenin, Arslangülyanların kızıyla evlenmişti. Bağ evinde yapılan aramada çıkan küçük bir revolver yüzünden tutuklanıp Divân-ı Harb'e teslim edilmiş, mahkeme tarafından asılarak idamına karar verilmişti. Bu pek zalim bir karardı. Bir pederin, bağ evinde çıkan küçük bir revolver yüzünden idam edilmesi hiç şüphesiz vicdansızca bir hükümdü. Ne fayda ki zanlı Ermeni'ydi. Kayınbiraderi Hovsep Arslangülyan Efendi'nin cansiperane gayretleri neticesinde idam cezası İstanbul'da hafifletildi. [248] Fakat Ankara hapishanesinde tutuklu bulunan mahkûm ne'fayda ki bu indirimden yararlanamadı. En büyüğü 18 yaşında olmak üzere iki erkek ve dört kız evlat sahibi bu bedbaht peder 25 Mart 1917'de, 53 yaşında, ruhunu Azrail'e teslim etti.

Tren şefi Basmacıoğlu yahut gardıfren Anastas Ankara'ya her gelişlerinde bu acizi ziyaret ediyorlardı. İstanbul'a firar edeceğimi Basmacıoğlu'na anlattım. Aramızda vermiş olduğumuz karar gereği 20 Şubat 1916 gecesi saat 10'da asker kayınbiraderim Ardaşes Fesliyan'la evden çıkıp Yenişehir'den dolaşarak Duyûn-ı Umumiye Müdürlüğü arkasından istasyon yoluna çıktık. Kuşbaşı kar yağıyordu fakat hava pek soğuk değildi. İstasyona elli altmış adım uzaklıktaki köprüye vardığımızda tren hareket etti.

Koşmak, treni yakalayıp atlamak gerekiyordu. Kayınbira-
derime allahısmarladık deyip onun engellemelerine rağ-
men trenin önüne doğru koşmaya başladım. Gayet ağır gi-
diyordu; istasyondan çıkmadan yakaladım ve vagonlardan
birinin merdivenlerine atlayıverdim. [249] Sincan köyüne
kadar orada gittim. Sonra furgona, tren şefi Basmacıoğ-
lu'nun yanına gittim. Müsü Hovsep Çuhacıyan da o trenle
İstanbul'a firar ediyormuş. Onu bir buğday vagonuna koy-
muş, vagonun kapısını da usulen mühürlemişler. Tren şefi
bunu bana gizlice söyledi.

Eskişehir'e kadar öyle gittik, üç dört gün Eskişehir'de
kaldık.

Bizi İstanbul'a götürebilecek birisini arıyorduk. Bir kondüktör bulduk, bizi sağ salım Haydarpaşa'ya götürmeye söz verdi. Kararlaştırılan günün gecesinde Hovsep Çuhacıyan Efendi'yle birlikte trene binerek İstanbul'a doğru yola çıktık. İzmit'e kadar pek rahat gittik. İzmit'te arama yapılmakta olduğundan orada kondüktör bizi hayvanların nakledildiği asker vagonuna soktu. Hastaymışız gibi birer köşeye çekilip yattık. Armasından çavuş olduğu anlaşılan bir asker bize, "Bana bakın, çorbacılar," ben sizin kim olduğunuzu anladım. Siz hasta değil, kaçaksınız. Fakat bizden hiç korkmayınız. Sizi buradan, bizim elimizden kimse alamaz. Rahatça oturunuz ve birer sigara yakınız," deyip ayağa kalktı. Sırtımıza birer asker kaputu, başımıza da birer kabalak** verdi. Çavuşun bu davranışı gerçekten takdire şayandı. İstese bizi polise teslim edebilirdi. Bunu yapmadığı gibi, bizi korumayı vaat ediyordu. Onun bu insaniyetkâr hareketine karşılık biz de hakikati söylemekten çekinmedik, firari olduğumuzu itiraf ettik ve bizi korumasını istedik. [251] O da bize "Rahatınıza bakınız, çorbacılar. Haydarpaşa'da vapura bininceye kadar ben sizi bırakmam. Değil polisler, Dahiliye Nazırı bile sizi benim elimden alamaz," diyerek bizi rahatlatmaya gayret ediyordu.

* Taşrada halkın Hıristiyan ileri gelenlerine verdiği unvan (TDK).

** Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda kullanılmış olan, şapka ya benzeyen bir tür başlık (TDK).

Böylece Pendik'e kadar geldik. Müsü Hovsep Çuhacıyan'ın amcasının oğlu Müsü Pol istasyon şefiymiş. Onun evine gidip saklandık. O gece orada misafir kalıp güzelce rahat ettik ve ertesi gün Pendik treniyle Haydarpaşa'ya gittik. Malum olduğu üzere, Pendik'le Haydarpaşa arasında gidip gelen trenlerdeki yolculara seyahat varakası sormazlar. Haydarpaşa'dan serbestçe vapura binip köprüye çıktık. Bir gün sonra da refikam ve çocuğum sağ salim vardılar. Cenabihak bizi kurtarmak istemişti ve biz kurtulmuştuk.

1917 ağustosuydu.* Bir gece Ankara'daki Anarad Hı-
ğutyun tarikatı rahibelerinin yeni kârgir manastırlarından
göğe doğru siyah ve korkunç bir duman yükseliyordu. Bu
duman ara sıra pek kararıyor ve sanki katılaşıyor, bazen de,
genellikle günbatımında görüldüğü üzere kan kırmızısı bir
renk alıyordu. Bütün şehir derin bir sessizliğe gömülmüş-
tü, herkesin uykuda olduğu anlaşıyordu. Sanki meydanı
boş bulan duman da giderek çoğalıyordu. Bu müthiş bir
yangının sessiz başlangıcıydı. Pek ani başlayan bu ateş ina-
nılmaz bir süratle yayılmış, şehrin birkaç noktasında aynı
anda yangın başlamış olduğundan ortalık cehennem gibi
olmuştu. Yataklarından telaşla sıçrayan insanlar başlangıç-
ta ne yapacaklarını şaşırıp kalmışlar fakat az sonra, mal-
larından vazgeçip ancak canlarını kurtarabilmek derdine
düşerek çoluk çocuk, kadın erkek, yarı çıplak bir halde so-

* Burada ciddi bir sorun var gibi görünüyor. Arakelyan'ın verdiği tarih (Ağustos sonu), yangınla ilgili bazı detaylar (yangının çıkışı, yayılması vb.), bilanço ("sekiz-on bin ev" vb.) ve bu işi Vali Atıf'ın halefi "Çerkes Reşit" in organize ettiğini söylemesi akla doğrudan 1916'daki büyük yangını getiriyor. "Çerkes Reşit"ten kastın Mehmet Reşit [Şahingiray] olması gerektiği ve onun da 1917 yılı mart ayında görevden alındığı düşünülürse bu ihtimal daha da kuvvetleniyor. Metinde rakamlar yazılırken bu türden birkaç hatanın yapıldığı da göz önüne alınırsa 1916 yerine sehven 1917 yazıldığını kabul etmek daha makul olacak. İşin ilginç yanı, Ankara yangınına dair bu tarih karışıklığının (1915, 1916, 1917) güncel ve bilimsel çalışmalarda da görülmesi. Yangına dair derli toplu bir anlatı ve kaynaklar için bkz. Esin ve Etöz, 1916 Ankara Yangını, s. 175-188.

kaklara dökülmüşler; [253] kaçmaya, şehirden uzaklaşmaya uğraşıyorlardı. Yangın aynı anda birkaç yerde birden başlamış, alevler yayıla yayıla neredeyse birbiriyle birleşmiş ve her tarafı koyu, siyah bir duman kaplamıştı. Yarı yanmış birçok evin yıkılarak çıkardığı gürültü ve duman da bunlara eklenince insanlar ne tarafa kaçmak, nereye sığınmak gerektiğini şaşırmışlardı. Alevlerden ürkmüş, dumandan nefes alamaz hale gelmiş, yarı yanmış her cins hayvan bu insan sürüleri arasına karışmış, kimi yere düşüp çığneniyor kimi de üzerine bir direk yahut duvar devrilince can havliyle bağıyordu. Her yerden can kurtaran yok mu feryatları yükseliyor fakat kimse bunlara aldırış etmiyor, herkes kendi tatlı canını düşünüyordu. Alevler Sodom ve Gomora'ya nazire yaparcasına anbean şiddetleniyor, önüne gelen eşya, bina, hayvan, insan, ne varsa yalayıp yutuyordu. Söndürmeye teşebbüs eden olmadığı gibi, zaten buna müsaade de verilmediğinden, ateş, kendi haline terk edilmiş ve zincirlerinden kurtulmuş müthiş bir canavar gibi, önüne ne gelirse saldırıyor, kocaman kiliseleri, koskoca konakları birkaç saatte yerle bir ediyor, küle çeviriyordu. Kendilerini şehrin dışına, kırlara atarak canlarını kurtaranlar, ateş ve duman içindeki şehre korkuyla bakarak başlarına ne geleceğini, nerede kalacaklarını düşünüyorlardı. [254]

İki gün üç gece bütün şiddetiyle sürüp insanların ocaklarını kül eden bu yangın, yakacak ve yutacak başka bir şey bırakmayınca hafiflemişti. Sekiz-on bin ev, bir o kadar dükkân ve mağaza, sekiz-on cami, on-on iki kadar kilise, bir-iki hamam, elli-altmış han ateşe yem olmuş, yani şehrin en güzel ve seçkin yerlerinin altıda beşi dümdüz olmuştu. Yanan yerler ekseriyetle, hatta umumiyetle Hristiyan mahalleleriydi. Vali Atıf'ın başlamış olduğu işi halefi Çer-

kes Reşit tamamlamıştı. Biri sahiplerini katledip, yahut sürüp menkul mallarını yağmalamış, öbürü yangın çıkartıp gayrimenkullerini toza toprağa çevirmişti. Birkaç kişinin “himmetleri” neticesinde güzelim Ankara şehri letafetini, bayındırlığını kaybederek sıradan bir köye, bir harabeye dönmüştü. Birisinin elinde kınından sıyrılmış bir bıçak, öbürünün elinde yağlı bir kundak.* Birisi doğradı, parçaladı; öbürü yaktı, kül etti. Vatana bundan daha büyük hizmet düşünülebilir mi?

SON

.

* “Yangın çıkarmak için bir yere konulan tutuşmuş yağlı bez parçası” (TDK).

Muhterem bay ve bayanlar

Hakk'ın inayet ve yardımlarıyla bitirmeyi başardığım bu acizâne yazılmış "hatırat"ımda birçok hata bulunduğu nu biliyorum. Bu, bendenizin ilk eseri olduğu gibi, aczim ve iktidarsızlığım nedeniyle de mükemmel bir şey olmayacağı nı zaten biliyordum. Fakat bir tesellim varsa o da bu aciz eserimin içeriğinin tarihî ve tamamıyla hakikatlere uygun olmasıdır. Yakında neşretmek niyetinde olduğum *Ankaralı Asil Bir Kızın Sergüzeşti ve Menfilik Hayatı** adlı eserimin mümkün olduğu kadar güzel olması için gayret edeceğimi arzla beraber, tamamen hakiki olaylara dayanan ve cidden merak uyandıran bu kitap neşredildiğinde lütfedip onu okumaya tenezzül buyurmanızı rica eder ve hürmetlerimi sunarım.

Simon Arakelyan**

İstanbul, 2 Ağustos 1921

-
- * Bu kitap çok büyük bir olasılıkla asla yayımlanamamıştır. Hasmik Stepanyan'ın Ermeni harfli Türkçe kitaplar bibliyografyasında yer almadığı gibi, konu üzerine diğer derleme ve çalışmalarda da hiç izine rastlanmıyor.
 - ** Orijinal metinde "S. E." olarak yazılmış. Kitap boyunca standart bir imla olmamasının pek çok nedeni olmakla birlikte (telaffuza dayalı yazım ve dizgicinin değişmesi vb.), yazarının isminin baş harflerinin yanlış yazılmış olması, tıpkı Arakelyan'ın kendisinin de burada belirttiği üzere, basımının hızlı bir biçimde gerçekleştirildiğinin bir işareti olarak da okunabilir.

Bu kitabı tab ettirmiş olduğum, Beyoğlu'nda Taksim'deki Simon Ohanyan Efendi Matbaası'nın gerek sahibi Ohanyan Efendi'ye gerekse mürettip ve editörlerine, göstermiş oldukları sürat ve sağlamış oldukları kolaylıklardan dolayı teşekkürü borç bilirim.

1915 Enkare Vukuatı ve Menfilik Khatıratım

**Ermeni harfli eski-Türkçeden
Latin harflerine aktarılmış metin**

Mukaddeme

1914 senesinin ikinci altı ayı ibtidaların-da idi ki khilket-i kâinatdan beru, insanlar için birer felaket-i azime olmak üzere, tarikhin kayd idebilmiş olduğu, Su Tufanı, Babilon Vakaası, Paravon mezalimi, Mısır Hicreti ve Sotom Komor mücazâtı gibi vukuatlardan daha müdhiş ve daha mehuvf olan harb-ı umumi başlamış idi. Bu harb-ı umumi dolayısı ile idi ki, şu sefil ve mahkûm-ü fena arz üzerinde meskûn, heman bila-istisna bil-cümle ebna-i beşer, herc u merc-i umumiye uğrayıb, mütezarrur olmayan hiç bir ferd, ağlamayan bir tek göz kalmamış, zevc zevcesinden, valide evladından, evlad ebeveyninden mahrum ve mehcür kalmak suretiyle bedbakht, beşeriyet bir kerre daha kaar-ı nayab-ı sıcret u musibete ğark olmuş idi. Bu harb-ı umumi esnasında idi ki, bazı akvam emsal-i na-mesbuk feciai ve mezalime maaruz kalmış, milyonlarca insanlar hak-i khelake se-rilmiş, malûl ve matuh ikhtiyarlardan, ma-sum ve bi-suc çocuklara varıncaya kadar sübyan u nisvan layüad layühsa vahşetlere düçar olmuş maamur ve abadan memalik ve beldan birer kharabezara dönüb beşeriyet için telafisi ğayr-ı kabil bir devre-i fitret u nikbet başlamış idi.

[4] Ah, acaba şu badire-i uzmayâ 1914 senesi hulisinin 20inci günü Avstria veliahdına karşı endakht idilen bir zalim kurşun mı sebebiyet vermiş idi? Yoksa acaba Alemanının müstebid ve haris-i şân u şöhrat bir hükümdan mı harb için bunu bir vesile ittikhaz eylemiş idi?

Filvakı, 1914 senesi Hulisinin 28inci gününü Avstria devleti Sırbia hükümetine ilan-ı harb itmiş idi. Fransa, alelhusus İngilterra devletleri, cemiyet-ı beşeriye için telafisi ğayr-ı kabil felaketi intac idecegi be-

dihi ve muhakkak bulunan bir harb-ı umumi zuhurına mani olabilmek için bezl-i himmet ve teşmir-i sak u ğayret eylemişler idi ise de, bir çok senelerden beru hazırlamış olduğu ordusuna ve bakhusus bir harb-ı umumi zuhurında zafer-ı nihayeyi istihsal idebilmek üzere her göna tedarikâtını istikmal eylemiş olduğu itminarına mağrur bulunan Alemania imperatorı İkinci Giyom ilzam ve iskât kabil olmayub, müşareleyhin teşviki ile baleade arz olundığı vechle Avstria Sırbiaya ilan-ı harb itmiş ve şu suretle fitile ateşi deyirmiş idi. Esasen 1870 Fransa-Alemania muharebe-i malûmesinden beru Avstria ve İtalia devletleri ile akd-i ittifak itmiş bulunan Alemania devleti Avstria'yı Sırbiaya ilan-ı harba teşvik itdiginde, Rusia devletinin Sırbianın muavenetine şıtab ideceğini elbetde takhmin ve hesab itmiş olub, ancak şu suretle husule gelecek bir harbda ğalibiyetin kendi tarafında kalacağına kanaat-ı kâmile [5] bulduğundan, salifen arz olindığı üzere, bir harb-ı umumi vukuinden ictinaben diğer düvel-i muazzama tarafından vuku bulan tevassut ve iltimaslaı redd eylemiş idi. Binaenaleyh göya Rusia devletinin seferberlik ilan itmiş olduğunu vesile ittikhaz iderek, 1914 senesi Okosdosının birinci günü de Alemania Rusiaya ve iki gün sonra da, yani 3 Okosdos tarihinde Fransaya ve Belcikaya Alemania ilan-ı harb eyledi. Artık ok yaydan çıkmış ve bir harb-ı umumi ğayr-ı kabil-i ictinab bir hal kesb itmiş idi. Alemania, İngilterra devlet-i muazzamasının şu muharebede bitaraf kalacağını zann itmiş idi. O kadaradâ ki harbin ilanı sırasında Alemania devleti başvekâletinde bulunmakda olan (Fon Bitmann Holveg) Fransa Eyale-tinden bir çok yerleri, İngilterra ile taksim için devlet-i müşarellehanın Berlinde bulunan sefirine bazı teklifatda bile bulunmuş idi. Halbu ki, Alemanının ötedenberu

taakib itmekde bulunduğı teferrüd daiesi ve emperializm siyasetinin büyük Britania devletince khoş bir nazarla görölmeyeceğini hisab idememiş idi.

Her ne hal ise, Alemaniarun Fransa ve Belcikaya ilan-ı harbından iki gün sonrada, yani 5 okosd. 1914 tarihinde İngilterra Alemaniaya ilan-ı harb iderek işte bu suretle harb-ı umumi meydana gelmiş idi. Bu aciz, harb-ı umuminin bir tarihçesini yapmak tasavvurında deyilim, çünkü bu babdeki adem-i iktidar ve aczimi bimehaba itiraf iderek şu vazife-i muhimmeyi erbabına terk iderim. Yalnız arzu yeltelenmiş olduğum vukuata [6] harb-ı umumi sebebiyet vermiş, daha doğrusı şu harb-ı umumi badiresi yüzünden ne gibi felaketlere uğramış olduğumuzu tarif itmek niyetinde olduğumdan, şu hakaik-i tarikhıyeyide sükût ile geçemedim. Maksadımız harb-ı umumi sırasında, Türkiada meskün akvam-ı Khristiyanıyeye ve bittakhsis Ermeni kavmına karşı icra idilmiş olan zulm u vahşet-i cefa ve eziyet-i taktıl ve tehciri velev pek nakis olsada hikâye itmekden ibaret olduğundan, burada Türkiada hakkında bir iki söz söylemeyi vacibeden add eyledik.

2. İttihad Fırkası

Bab-ı Aliyi basıb, harbiye nazırı bulunan Nazım Paşayı itlaf iderek, ikinci defa olmak üzere umur-ı hükümeti ellerine almış olan ittihad ve terakkı fırkası, arz itmek istedigimiz vukuatların ahiyn-i güzeranında, Türkiada mevki-i ikbal ve iktidarda bulunmakda idi. Vakaa, muharebenin ilk sıralarında, Türkiada, müsellah bir bitaraflık ilan itmiş idi isede, her tavr u hareketinden, Alemania tarafını iltizam itmekde olduğu, pek kasır-ül-basır olanlarca bile bissuhule anlaşılmaqda idi. Gerek düvel-ı müttefike, yani Alemania ve [7] Avstria ve gerek zümre-i itilafıye, yani Rusya, Fransa ve İngilter-

ra Türkiayı kendi taraflarında hezb u celb için, her dürlü fedakarlığın icrasından geri durmayorlar idi. Çünkü Türkianın boğazlara hâkim olması ve şu harb-ı umumide Akdenizle Karadenizi yekdiglerine rabt iden boğazların pek azim bir rol icra ideceği derkâr bulunması hasebiyle, Türkiayı kendi taraflarına celb idebilmek için her iki tarafın sarf itmekde oldukları himmet u gayret pek tabii idi. Ancak, senadid-i İttihadın en zinufuzlarından bulunan Enver (paşa) Berlin ataşe militerliğinde bulunmuş ve Alemanianın kuvve-i askeriyesine meclub ve hayran olmuş olduğu gibi, Alemania hükümeti tarafından kendisine ibzal olınabilen nüvaziş ve iltifatda o ikbalperest genci, gereği gibi şımartmış olduğu için, harbiye nezareti gibi mühim bir makamı işkâl itmekde olan o hoppa gencin Alemaniaya meyl u inhimakı pek derkâr idi. Turkia recal-ı meşhuresinden Said Paşa ölmüş, Kâmil Paşa yüzden düşmüş yakhod düşürülmüş, İttihad ve Terakkı fırkasının harakât u icraatını tenkid için kimsede cesaret kalmamış olduğundan, bir sürü cahil ve hoppa genclerden mürekkeb bulunan senadid-i ittihad umur-ı hükümeti istedikleri gibi tedvirde kâmilten serbest kalmışlar idi.

Vakaa, senadid-i ittihad Alemania ile birlikde harb itmek için büyük bir arzu perverde itmekde idi isede, maliye nazırını bulunan Cavid Bey, pek az bir müddet evvel, malzeme-i harbiye iştira itmemek ve sırf dakhili işlerini islah itmek teahüdi [8] ile Fransadan birçok milyon lira istikraz itmiş olduğundan, henüz mürekkebi kurınamış olan bir imzayı yalamak pek çirkin olacağı gibi, seniyn-i vafiredenberu Fransaya karşı büyük bir meyl u muhabbet besleyen Türkiada ehalsinin şu hissiyatını kale almayub, bilasebeb zümre-i itilafıyeye ilan-ı harb, efkâr-ı umumıyeyi pek ziyade rencide ideceğini derpiş itmiş olduklarından

doğrudan doğruya harba dukhule tereddüd iderek, buna bir sebep teharrisinde bulunmakda idiler. Alemania devletine aid "Goben" ve "Breslav" zırhlılarının ki bilakhere "Yavuz" ve "Midilli" namlarını aldılar, İngilteranın Ak Deniz filosunun takibat-ı şedidesinden bir mucize nevinden kurtulubda boğazdan bilmirur selime üs-selam İstanbola dukhule muvaffak olabilmesi, öteden beru teharrî idilmekde olan sebebi ihzar eylemiş oldu.

Ah, hadd-ı zatında ehemmiyetsiz zann olunan şeyler, insanların, daha doğrusı akvamun üzerine ne büyük hadiseleri bais oluyordular. Belki bast u beyan ideceğimiz efkâra iştirak itmeyenler bulunabilir, tabii her kes kendi kanaatında serbest dir. Fakat bizim icthadımıza, ve alelhusus vukuatın tarz-ı ceryanına nezaren, mezkûr "Goben" ve "Breslav" zırhlılarının salimen Türkianun sularında dukhule muvaffak olabilmesi, İttihadcılar gereği gibi teşci idub, Türkiayı harba sürüklemiş, ve bilnetiye Ermenilerin mahvını mucib olmuşdı. Eger, şu melun zırhlılar, İngiltera donanmasının taakibatından takhlis-i giriban idememiş olsalar idi, senadid-i ittihadın Alemaniaya karşı [9] malûm olan temayüllerine rağmen, pek ihtimal ki zümre-i itilafiyeye karşı teşhir-i silaha cesaret idemeyecekler, ve şu halde bedbakht Ermeni milleti hiçbir müktedir kalemin tarif ve tasvirine kadir olamayacağı felaket ve zulm u vahşete maruz kalmayacak idi.

Heyhat ki Cenab-ı Kadir-i mutlak hazretleri, şu mağdur millete, her hangi bir saik netiycesi ise, bir sille-i teedib daha vurmayı murad buyurmuş idi! İşte bu iki kruazör Türkiada namlarını tebdil idub, Alemanların tertibi ilede Sevastopol bombardıman itmiş iken, ruessa-yı ittihad Rusia Kara Deniz donanmasının, hukuk-ı düvele muğayir olarak, Türkia sularına

girmiş olduğunu işae iderek bunu harb için bir sebep gibi gösterib efkâr-ı umumiyei igfale ve düvel-i itilafiyeye aleyhine imaleye çalışmışlar idi. Said Halim Paşanın riyaseti tahtında bulunan İttihad heyet-ı vükelaı az çok durediz davranubda Rusiaya bir tarzıye vermiş olsalar idi, belki Türkiayı bu günki düçar olmuş olduğu girdab-ı izmihlal u inkırazı sürüklememiş olurlar idi.

Ne faidesi var ki, maceraperest olan ruessa-yı ittihadı daha doğrusı o şımarık Enver (paşa)yı ikna mümkün olamayub, kabineden maliye nazır Cavid, posta ve telegraf nazır Osgan ve ticaret nazır Süleyman El Bestani bey ve efendilerin istifa itmiş olmalarına rağmen, Alemania ile müttefikten harb-ı umumiye dakhil oldular.

Siniyn-i vafireden beru, kendi istiklallarını [10] istihsal için pek çok kan dökmüş, bir çok kurban vermiş olan ve zulm u iytisafatdan artık gereği gibi bıkmış ve osanmış bulunan Ermeniler, eza ve cefadan kurtulub hür insanlar gibi yaşamayı arzu, ve her kes gibi onlarda, zafer-i nihayinin düvel-i itilafiyeye tarafında kalacağını takdir itmiş olduklarında[n], tedarik idebilmiş oldukları kuvvet derecesinde, zümre-i itilafiyeye muavenete ve bilnetice nail-i hurriyete azm u şıtab eylemişler idi. Abdül Hamid Khan-ı saninin otuz seneyi mütecevaz devam itmiş olan müddet-i saltanatında, istibdaddan gereği gibi bıkmış osanmış olan bilatefrik[-i] cins u mezheb, bütün Türkia ehali, meşrutiyet ilan iden ve hareket ordusunun İstanbola vürudını müteakib Sultan-ı müşareleyhi khal idub, umur-ı hükümeti kendi ellerine alan İttihad ve Terakkı Cemiyeti erkânını azim bir hararet ve pek büyük bir muhabbetle kucaklamış ve onları khelaskâr gibi kabul itmişler idi. Meşrutiyetin ilcabatından olan hurriyet ve müsavat vadlarından her ferd fevkelade memnun kalmış, Meclis-i Mebu-

san küşad olunub buraya anasır-ı mükhtelifede kemal-i isticlal ile İttihad ve Terakkî Fırkasına iltihak itmekde ve meşrutiyet muessislerinin khulus-ı niyetlerinden ka-tien tereddüd itmemekde idiler.

Ne faide ki, ruessa-i İttihadın Türkiada taakib ve tatbik itmek emelinde bulundıkları program Türkiayı kâmilan Türkleştirmekden ibaret olub, bunu yalnız kendilerince malûm olan mebdelerine, Ya "terk" ya "Türk" kaide[si] ile derc [11] iderek, tabii anasır-ı saireye bu babde hiçbir serrîşte vermeyorlar idi. Binaenaleyh pek çokları Selanigli olan senadid-i İttihad sureten hürriyet ve müsavat ilan itmekle beraber khafien dakhi Khristiyanlığı imha ve İslamlığı ehya itmek gayesini taakib ve teharri eylemekde bulundıklarından, şu menvi-i zamirlerinin tatbiki için harb-ı umumi pek müsaîd ve muvaffak bir zemin ihzar eylemiş, onlar da bu fırsattan layığı ile istifadeyi tasmin itmişler idi. Uhud-ı atikeyi (kapitülasyon) ilga itmişler, Almaniadan lazım gelen talimat ve müsaadeyi istihsal eylemişler, diger Evropa devletleri ile hal-ı harbda bulundıklarından pervaları kalmamış olması hasebiyle, şu programın büyük mıkyasda mevki-i tatbiki için bundan daha müsaîd bir zaman olamaz idi. Alelhusus ki, Ermenilerin Van taraflarından düvel-i İtilafiyeye zahir olmakda bulunmaları, Ermenileri imha programlarının kuvveden fiile çıkması için mühimm bir sebep makamına kaim olmuş idi. Velhasıl minnküllülvicuh zemin ve zaman pek müsaîd idi, ve İttihadcılar bundan istifadeye şitaban oldular.

[12] 3. Türkiya Harba Girdikten Sonra

Türkiya harba gireli altı yedi ay olmuş, ve muharebe her tarafda kemal-ı şiddetle

devam itmekde bulunmuş idi. İngiliz ve Fransız donanmaları Ak deniz boğazını bonbardıman itmeye başlayıb, cehennem asa ateşler savurmakda, Alemanlar ile Türkler de kemal-ı şiddet ile mukabele itmekde idiler. İstihkâmlardan bazıları sukut itmiş, ve İngilizler karaya asker bile çıkartmışlar idi. Bila istisna herkes İngiliz ve Fransızların Boğazlardan mürur ve İstanbul işgal ideceklerine muhakkak nazarı ile bakmakda idiler. Alelhusus İtilaf devletlerinin 5 Mayıs 915 tarikhinde her çî bad abad Boğazları mürura karar vermiş oldukları ağızdan ağıza işidilerek, ehlide mükhtelif heyecanlar hükmferma olmağa başlamış idi. Hele hükümetin Esgişehire nakline teşebbüs idilmiş olması, ve Zat-ı Şahanenin bile Brusa ve yakhod Koniaya naklini arzu buyurmuş olduğunun işidilmesi artık düşmen donanmalarının boğazlardan mürurunu bir emr-ı vakı derecesinde telakkiya bais olmuş idi.

Heyhat ki; intizar olunan netiyce zuhura gelmedi ve İngiliz, Fransız donanmaları Boğazdan geçmediler. Heyhat deyoruz, çünkü eger o sıralarda İngiliz ve Fransızlar boğazdan geçib de İstanbola girmiş olsa [13] idiler, evvela, ittihadcılarının Ermenileri imha hususındaki tasavvurlarını mevki-i icraya vaz için muhakkak cesaretleri kalmayacak; sanien de, belki Türkiya artık harba devam itmeyib, bir çok evlad-ı vatan mahv ve helak olmayacak ve salisen de Türkiya daha az bir zarar ile işin içinden çıkacak idi. Geçmediler, dedik, çünkü kavien teemin olındığına göre eger bu iki büyük devletler boğazdan mürurı cidden mürad itmiş olsalar idi la şekk u şübhe buna muvaffak olacaklar idi. Vakaa, Türklerin şayan-ı takdir bir suretde mukavemet ve Çanakkalede şanlı bir kahramanlık ibraz itmiş oldukları kabil-i inkâr deyil ise de, öyle müdhiş iki kuvvete sonına kadar mukave-

met idemeyecegi de derkâr idi. Filhakika Çanakkale muharebeleri Türkia ordularının mahvını intac idiyor ve her gün tabur ile sevk idilen Anadolunun genc tüvane ve babayiyit askerlerinden pek az mukdarı sağ kalıyor idi. Taburların mevcudı kalmadıkca, bunlar yenileri ile ikmal olunuyor; ne faidesi var ki, karadan, denizden ve göyden yağan ateş ve demir sağanakları, ne için harb itdiklerini katiyen bilmeyen o safdil askerleri mütemadiyen hak-ı helake seriyor idi. Tekrar ideriz ki, Türk askerleri Çanakkale muharebelerinde, o müdhiş ateşlere, o mükhrib obüslere göyüslerini siper ittikhaz etmek sureti ile mukabele iderek, öteden beru meşhur-ı âlem olan cesaret ve şan u şöretlerini bir kerre daha alâ itdiler. Efsus ki, onların şu cesaret ve fedakârlıkları kendi ölümelerini taacilden başka bir [14] şeye yaramıyor ve bu kahramanları şu melhameye sürüklemiş olanlar ise, günde binlerce evlad-ı vatanın mahv u helak olub gitmekte olmasından en ufak bir keder bile hıss itmeyib, yalnız-velev bilumum Türkia ehalisinin kan ve can bedeline olsun- kendi idame-i ikballerinden başka hiç bir endişe perverde itmiyorlar idi.

Anadolunun safdil evladı demiş idik; atide tarif ideceğimiz vukuatlar ile şu hükümümüz arasında belki tezaad ve mubayinet görenler bulunabilir, onun için bu babde bir iki söz söylemegi lazımeden add ideriz. Hakikaten, Anadolunun ekseriyeti teşkil iden Türkleri, temiz kalbli, mehmânnavaz, ve âlicenab ademler dir. Fakat pek ziyade teessüfe şayandır ki, bu meziyetleri ile beraber, tabir amiyane ile, (kör cahil) dirler ve din khususnya fevkelade mutasibdırlar ki, buda cehaletlerinin bir netiye-i tabiiyesi dir. Onları teşvik ve iğfal, hele ki işe birde din meselesi karışdırılır ise, istedigini gibi ıgşab u iğfal pek kolaydır. Selanikli dönmeler Anadolu ehalisini tesmim ve

iğfal itdiler ise, onların safdilliginden ve cihaletinden istifade iderek arzulerine muvaffak olabildiler. Khristiyanları din ve ırz düşmanı olmak üzre onlara telkinatda bulındılar. Balkan muharebesi esnasında maettesüf zuhuryafte olan bazı vukuatları, habbeyi kubbe itmek suretiyle azam idup, göya Khristiyanların camileri ahor yapıklarını, mihrablara merkebe bağladıklarını, İslam kadınlarının [15] peçelerini açub çıblatdıklarını, ve daha niçe niçe insanın tarifinden teedüb idecegi yalanları onlara telkin iderek, Khristiyanlara, ve daha doğrusı Khristiyanlığa karşı intifanapezir bir kinn u khusumet ve buğz u adavet husuline çalışıyorlar idi. Yoksa eb u ciddi mechul olan Selanikli dönmeler Anadolu Türklerini bu suretle iğfal ve tesmim itmemiş olsalar idi, tekzib olunmayacağımızdan emin olarak, bi mehabe iddaa ider idim ki, Anadolu Türkleri, hiçbir zaman böyle gad-darane bir kıtale iştirak itmezler idi. Esasen Selanikli İttihadcılar, Anadolu Türklerinin şu ahval-i ruhiyelerine vakıf bulındıklarından, bir tarafdandan onları Khristiyanlara karşı ıgşab itmekle beraber, cihadda ilan itmişler, ve bir tarafdandan da, Behaeddin Şakir ve Kanbur Atıf, Anadoluyu başdan başa keşt ü küzar iderek, teşkilat-ı makhususenamı altında, Ermeni itlaf idöcek arazi tedariki gâilesine düşmüşler idi.

Ne hal ise, İngiliz ve Fransız donanmaları, her ne gibi bir hikmet ve sebebe mebni ise, boğazlardan mürur itmeyince, İttihadcılar bundan fevkelade cüret kesb iderek, Khristiyanların imhasına müsaraat eylediler. Mantıka-yı harb olmak behanesi ile sevahildeki Rumları Anadolu içerilerine tehcir itdirmiş oldukları gibi, Kafkasia taraflarından Rusiaya yardım itmekde oldukları vesilesi ile dakhli, Erzurum ve Van ve o civardaki sair mahallerin Ermenilerinin tehcirine başlamış oldukları işidiliyor

idi. Tehcir idilmekde olan Ermenilerin esna-yı rahde, katl u itlaf idilmekde oldukları khaberi bize kadar [16] vasil olmakda idi ise de, biz bunu mibalağaya haml idiyor, ve böyle sürü halinde bulman ehalinin itlaf idilebileceğine ihtimal veremiyor idik. Bundan başka, insanı yakından alâkadar itmeyen meseleler, pek o kadar ehemmiyete şayan görünmezler, netekim bizde kendi şarkımızda bulunan Ermenilerin düçar olmakda bulındıkları zulm ü vahşeti layık olduğu ehemmiyetiyle telakkı itmemekde, daha doğrusı revayet olınagelen katl-ı amları tevatur add itmekde idik. Fakat, daha memleketimizde seyahatın men idilmemiş bulunduğu 1915 senesi mayıs ayı zarfında İstanbulla azimet ve avdet iden yolculardan Brusa ve Adapazar gibi bize civar olan mahaller Ermenilerinin de tehcirine başlanmış olduğunu ve şımdidifer khattı üzerindeki istasyonlarda çoluk çocuk ve nisvan u sübyanın düçar olmakda bulındıkları sefalet ve perişanliyetin meşhudata müsteniden hikâye idildigini işiderek kendi istikbalimiz hakkında düçar-ı endişe olmağa başlamış idik.

Harb-i umumi sırasında Türkiada meskün Ermenilerin düçar idilmiş oldukları ahval-i esefişimal bütün dünyaca malum bir mesele olmakdan naşı biz umumi olarak bu babde tatvil-i kelamı maksadımız kharicinde add ve telakkı iderek, esas-ı maddeye, yani sırf "Enkare Ermeni vukuatı ve menfilik hatıratım"ızı tahrir ediyoruz. Böyle bir muhim meseleye teşebbüs itmiş olduğumuzdan dolayı kendimize bir iktidar ve ehemmiyet atf itmiş bulduğumuz zannına zahib buyurulmasın; biz kendi acimizi her an u zaman ikrar u itirafdan katiyen geri durmayız. Bakhusus kalem-i [17] natüvanımızın derecesini bilenlerdeniz. Binaenaleyh arzu ider idik ki, memleketimizin taktıl ve tehcir vukuatı da

ehl u müktedir kalemler vasıtası ile tarif ve hikâye idilsin. Ne faide ki, vukuatı güzelce kaleme alabilecek erbab-ı iktidardan bir çokları ya katl olunmuş ve ya da tehcir esnasında telef olub gitmiş, ve berhayat bulunanlardan dakhi şimdiye kadar her ne sebebden ise buna teşebbüs iden bulunmamış olduğundan, ve menfilik hayatımızı mahkûm-ı nisyan itmeyi de gönül arzu itmediğinden, her khususdaki adem-i iktidar ve acimizi itiraf ile beraber khatıratımızı tahrirden de men-i nefis idemedik. Binaenlalezalik, gerek selaset-i ifade, ve gerek tarz-ı tahrir ve teelif khususlarında adeta her satırda tesadüf idecekleri nevakıs u khatiyatı hüsn-ü niyetimize bağışlayarak bizi avf buyurmalarını kariyn-i kiramdan peşinen istirham iderek esas-ı meseleye avdet idiyoruz. Ancak şurasını şimdiden arz itmeyi lazımeden add iderim ki, işbu kitabı teelife teşebbüs itdigim zaman, hiç bir göna hissiyatın taht-ı teesirinde kalmamağa, ve bir şeyin hakikatını söylemekden katiyen ihtiraz itmemeye azm u niyet itmiş olduğumdan, gerek ebvab-ı sabikedeki bast u beyan itmiş olduğumuz bazı mütaaleatdan, ve gerek ilerude tesadüf idilebilecek bazı esfârdan dolayı mühterem kari ve kariyeler bu acizi hoş görsünler.

[18] 4. Enkare Khristiyanları

Nefs-i Enkare şehrinde Ermeni olarak, iki bin khane raddesinde Katolik ve altı yüz khane kadar dakhi Lusavorçagan ehali var idi. Hükümetce de hemşehrimiz İslamlarca da tasdikde tereddüd olunmayacağı üzere, gerek bunlar ve gerek Rumlar arasında siyasiyat ile iştiğal ider bir ferd bile bulunabilmesi ihtimal kharicinde olub bunlar ticaret ve rahatlarından başka hiç bir maksad taakib itmezler. Zevkine meclub, hükümetine mütü ve millet-i khakimiye yani İslamlara karşı fevkelade hürmetkâr

ve mütevazi bir ahali idik. Enkare vilayeti Ermenilerinin tamamen masum, ve kâmilan bisuç ve bigünah olduklarını İttihadcılardan, kendi seyyat ve şu sekim icraatını göya müdafaa zımında neşr itdirmiş oldukları mahud "Ermeni Hadisatı" nam kitab ile de isbat idebiliriz. Eser-ı mezkûr mütalea itmiş olanların tabii nazar-ı dikkatlerini celb itmiş olacağı üzre, memalik-ı Osmaniye vilayati Ermenileri haklarında, vakı gayr-ı vakı, az çok medar-ı itham asar tedarik idebilmişler iken, nefis-i Enkarede ne bir memnu silah, ve ne de muzırr add olunabilecek ufak bir varak bile zuhur itmiş olduğuna dayir hiç bir kayd ve işaret yoktur.

Bundan kat-i nazar, İttihad ve Terakkı [19] gayretkeşleri, tehcirden sonra, kiliselerimize varıncaya kadar, elekten geçirircesine teharri itdiler, khristiyanlarca en mukaddes add olunan mührablardaki "malûm" hücrelere bile ellerini uzatmaktan ihtiraz itmədiler. Merkhasakhaneleri, mektepleri ve sayir bilumum emakin-ı millîeti, arayıb taradıktan başka, bütün eşya-yı mevcudeyi, hatta rahiblere makhsus elbise ve evani-i ruhaniyeye varıncaya kadar her şeyi yağma ve garat itdiler. Allah için söylesinler, bu mahallerde tebaalıkla gayr-ı kaabil-i teelif ufak bir eser, en ehemmiyetsiz bir serrişte elde idebilmişler mi?

Enkare Khristiyanları, hatta milîl-i saire efradı da müti, vazifeşinas, halim ve hamiyetli ve balada dakhi arz olundığı üzre İslamlardan son derece korkan bir ehali idi. İşte şu halimize binaendir ki, Adapazar ve sair bize mücavir mahaller Ermenilerinin tehcir idilmeye başlanılmış olduğunu khaber alınca, cümlemizi [n] akabil-i tarif bir telaş ve endişe istila eylemiş idi. Vakaa, bazıları Enkareye bu şey tatbik idilmez itikadında bulunmakda idiler; çünkü sadakat ve istikametimizden hükümetin emin bu-

lundiğına güvenmekte idiler. Hiç düşünmeyorlar idi ki senadid-i ittihadın bundaki maksadı, mücrimleri tecziye itmek olmayıb, programları mucibince Khristiyanlığı Türkiadan kall ve imha ve emval u emlakını gasb ve yağma itmekden ibaret idi. Eger adaleti tatbiken bir muamele icraasına tevessül idupda (eger var idi ise) hakiki kaba-hat sahiblerini cezalandırmayı niyet itmiş olsalar idi, [20] Ermeniler bu misillulara tayin olunan cezaları la şekk kendi elleri ile tatbik ve icrada katiyen tereddüd itmezler idi. Vaesefa ki maksad bu deyil idi.

5. Silah Cemi

1915 senesi abril ayı ibtidalarında, mümer-i nas olan mevakiye ilanlar ilsak olunarak, bilumum ehalinin yerlerinde bulunan her nevi silah ve bıçakların derhal merkez komandanlığı dairesine teslimi, ve adem-i itaatda bulınacakların bila-muhakkeme idam olınacakları beyan olunuyor idi. Evvel emirde silahlarını teslim itmeleri iycab iden mahallelerin esamisi mezkûr ilanda tasrih idilmiş olup bu mahallerin cümleside Ermeni ve Ermeni-Katolik mahalatı idi.

İlanın ferdası günü merkez komandanlığı dairesi önünde azim bir izdiham görülmekte olup, bu mahallerdeki Khristiyanlar yerlerinde mevcut bulman her cinsdaki av tüfenklerini, en ufak kıtadaki rovelverlerini, av barut ve saçmalarını, hatta biraz büyükce olan kıyma bıçaklarını bile yekdigilerine rekabet idercesine, hükümete teslime şitaban olmuşlar idi. Ermeni ve Ermeni-Katolik mahallelerinde meskûn bazı İslamlarda aynı günlerde silahlarını merkez komandanlığına teslim itmiş idi iseler de [21] bunlar bir kaç gün sonra eshabına iyade olınmış, ve silah toplamadaki maksadın sırf Ermeni ve Ermeni-Katoliklerin silahlarını ellerinden

almakdan ibaret olduğu kulakdan kulağa işidilmiş olduğundan, bizler hakikaten pek azim bir endişenin taht-ı teesirinde kalmış idik. Enkarede bulunan Ermenilerin de tehciri için İstanboldan emr gelmiş ise de, o sırada Enkarede vali bulunan Mazhar beyin –Enkareli Ermenilerin hiç bir cürm ve kabahatları bulunmadığından– bu emri icra itmemekte olduğu işidilmiş idi.

Hakikaten de, müşarileyh vali Mazhar bey, Ermeni ve Ermeni-Katolik müteberanından bir çoklarını nezdine celb ve davet idub, “Vakaa Dersaadetden bu yolda bir emr telakkı itmiş ise de, ehalinin bisuç olduğunu yakinen bildiyi cihetle vicdanına karşı bir hareketde bulunmuş olmamak için mezkûr emr-name ahkâmını katiyen icra itmeyeceğini, ve şu umumi hicretten Enkare Ermenilerini nûmunelik olmak üzere istisna ideceğini” tefhim itmiş, ve filhakika müşarileyh İstanbul ol babdeki emrini iyfa itmeyib, Enkare ehalisinin masumiyetlerinden bahs ile, bunların yerlerinde b[ı] rakılmalarını birkaç defalar ayid olduğu makamattan reca ve iltimas iylemiş idi. Pek ihtimal ki müşarileyh vali Mazhar bey şu emel-ı insaniyetperveranesinde muvaffak da olur idi, heyhat ki İttihad ve Terakkı cemiyeti Enkare murakkhas-ı mesulü Necati ve daha bazı İttihadcılar vali beyin fikrine katiyen iştirak itmiyorlar idi. [22] Çünkü Ermeniler taktik veya tehcir olunacak olurlar ise servetleri memleketde kalacağını ve bundan kendilerinin fevkelade istifade teemin ideceklerini hesab idiyorlar idi. Binaenaleyh her gece İttihad ve Terakkı klübünde ictimâ iderek khafi ve hararetili müzakereler icra ve tedbirler ittikhaz itmekte idiler.

O sırada Enkarede İttihad ve Terakkı fırkası heyet-ı idaresini teşkil iden eşkhasdan bazıları (ki, biz bu khususda tasrih-i esamiyi lüzumsuz add idiyoruz) Enkare Er-

menilerinin tehcirinden sarf-ı nazar olunması hakkında ısrar eylemek gibi büyüklük izharından hali kalmamış iseler de, diğer vicdansızları ilzama muvaffak olamazlar. Binaenaleyh husul-ı maksada mani teşkil itmekte olan vali Mazhar beyi azl itdirmek sureti ile işe mübaderet itdiler. Vali Mazhar beyin ticaret ile iştigal itmekte olduğuna dayir bir yalan tasni ve bu yolda bir de mahzer tertib ve tanzim iderek, gerek dakhiliye nezaretine ve gerek merkez-ı umumiye irsal eylediler. Aynı zamanda, müşarileyh Mazhar Bey memuriyetde ibka idildikçe Ermenilerin imhâsına imkân hasıl olamayacağını murakkhas-ı mesul merkur Necati İttihad ve Terakkı cemiyeti, İstanbul merkez-ı umumisine de ayrıca işar, ve Mazhar beyin derhal azlini talep ve reca eyler. Zaten Anadoluyu başdan başa devr iderek bir takım tertibat ve teşkilat-ı maksuse yapmış olan merkez-i umumi-deki Behaeddin Şakir ve Topal Atıf gibi khunharlar tabii buna müsaade idemezler idi. Binaenaleyh müşareleyh Mazhar beyi derhal [23] işden el çekdirib, Atıf Bey namında vakhşi tabiyatlı, cellad tıynetli khunhar ve gaddar birisini Vali, ve şu taadad itdigimiz sıfatları cami olmakla beraber aynı zamanda zübbe, oynak, müdahin ve alçak, Behaeddin namında birisini de polis müdiri tayin ve izam itdiler.

Bunları intikhab idenler, aldanmamış idiler, bu khabisler ayrı ayrı iki cisme taksim olunmuş menfur bir ruh taşıyor idiler, çömlek yuvarlanmış kapığını bulmuş idi. Ne garibdir ki yırtıcı canavarlarda bile tesaddûf idilemeyen pek vakhşi bir khunharlık, şu insan sıfatında khalk olunmuş makhluklarda maziyaâdeten mevcud idi. Bu khabislerin Enkaraye müvaseletinde ilk işleri, Ermeni ve Ermeni-Katolikleri için seyahatı men itmek oldu. Şöyle ki bunlardan hiçbir ferd, her hangi bir sebep dolayısı ile

olursa olsun katiyen İstanbola gidemiyor idi. Bir taraftan merhum Atf ve polis müdürü Behaeddin ile murakkhas-ı mesul Necatinin daima temasda bulunarak, taktil ve tehcir muamelesinin suret-i icrasını kararlaştırmakda olduklarının işidilmesi, diğer taraftan civar vilayat Ermenilerinin düşer olmakda bulındıkları felaket-i müdhişenin khaber alınmakda bulunması zeval-ı Ermenilerin huzuru ve rahatını selb itmiş, kimsede uyku bile kalmamış idi.

[24] 6. İlk İcraat

1915 senesi Hunisin on sekizinci günü Ermeni ve Ermeni-Katoliklerin ileri gelenlerine polisler gidub, "hükümetden sizi istiyorlar" diyerek bunları hükümete cem, ve mütevefa bin başı Hafız ağanın hükümet konağı civarındaki khanesine habs itdiler. Bir taraftan da polisler giceleri kapuları vurarak, Ermeni erkeklerini yataklarından çıkarıb, yalın ayak, baş açık, hükümete götürüb habs idiyorlar idi. Üç gün kadar devam itmiş olan şu icraat neticesi olarak, üç yüz kadar eşkhas tevkif idilmişler idi. Fakat her ne gibi bir mülahazaya mebni ise 4 beş gün sonra Ermeni-Katoliklerini kâmiilen serbest bıraktılar, ve Katolikler öteden beru hükümete karşı sadakat ile temayüz itmiş oldukları için hükümet-i adilenin dakhli bunları muhacirlikden istisna itmiş olduğına dayir bir şayia çıkardılar. Hatta yalanda ve utanmamazlıkda o derecede ileriye gittiler ki Ermeni-Katolik merkkhasası Bahabanyan Krikor serpisgobos efendi bir kaç rahibler ve bazı mütehayizan ile vali Atfa bilmüraca "ol sırada Çanak Kaleden virud itmekde olan mecruhların tedavileri zımnında rahibelerin meşhur Manastırını ve daha sair bazı emakin-i millet, hükümetin taht-ı emrine vaz itmekde olduklarını, [25] ve hükümete acizane bir khidmet olmak üzere buralarda tedavi olınacak

mecruhların yatak, çamaşır ve ihtiyacat-ı saireleri millet tarafından deröhde idilmekde olduğunu arz itdiler." Vali Atf bundan fevkelade memnun ve müteessir olduğunu beyanla beraber Bahabanyan Krikor merkkhasa efendiye khitaben:

—Merkhasa efendi, böyle kuzu gibi bir cemaatin reis-i ruhanisi bulduğunuzdan dolayı sizi ansamim tebrik iderim. Herkesin kemal-ı itminan ile iş ve gücü ile meşgul olmalarını, ve hükümetin onlar hakkında hiç bir su-i niyeti olmayub, sadakat ve ubudiyetlerinden de son dereceye kadar emin bulduğünü, selamım ile beraber tarafımdan cemaatınıza tebliğ idiniz. Vakaa hükümet bir tedbir-i ihtiyati olmak üzere, mazanna-i sui erbabını memleketden tebid itmek tasavvurında ise de, cemaatınız her dürlü şaibeden müarfa bulındıkları için tabii bunlar hakkında bir fikr mevzu-i bahs olamaz. Müsterih ve hükümetin adaletinden emin olunuz, ve cemaatınıza da bu yolda telkinatda bulununuz da zavallılar luzumsuz yere düşer-i telaş ve endişe olmasınlar dedi.

Merkhasa efendi bu cümleleri ehaliye tefhim ve tekrar ile korkuyı ber taraf iderek her kesin işi ile meşgul olmasını tavsiyede bulundu. Bu sırada habskhanede müebbeden kalebendliğe ve ya küreye mahkum ne kadar canı ve katil var ise cümlesini de hükümet serbest bırakmış ve silah vermiş idi. Dakhiliye nezaretinden gelmiş olan emr, Ermenilerin imhası mealinde olduğundan, diğer bir çok [26] mahallerde olduğu misillu, eger memleketimiz Ermenilerinin de taktili niyet idilmeyub da tehciri ile iktifa idilmiş olsa idi, Ermeni Katolikleri gibi onlar da esna-i rahde acılık, sefalet, meza-lim u mahrumiyet netiyesi ile telef olub gidecekler, ve senadid-i ittihadın Ermenileri imha politikası bu suret ile de husul bulmuş olacak idi. Fakat esamisi baleade

arz olunan Enkaredeki İttihad ve Terakkı Fırkası mümessil ve memurları bu imha işini daha vahşiyane ve daha gaddarane bir surette itmamı tesmim itmişler idi. Habskhanedeki cani ve katil mevkıfları takhliye ve teslih itmekle beraber, bir taraftan da memleketin “kabadayı” ve “efe giruhını” birer ikişer İttihad ve Terakkı Klübüne davet ve bir takım talimat u tenbihat icra iderler idi. Polisler ise gündüz ve ya gece evleri basarak ele geçirdikleri her yaşıdaki Ermeni erkeklerini tevkif itmekte idiler. Bu suretle habsa ilka idebilmiş oldukları iki yüz nufusı mütecavvuz Ermeni erkeklerini sene-i mezkûr Hulis mahı nihayetlerinde bir gece ilk posta olarak sevk itdiler.

[27] 7. İlk Posta

Beşinci kol ordu techizat anbarından almış oldukları organlar ile iki yüzü mütecavuz bu zevallı Ermenileri, dörder dörder sıralayub ve kollarını sıkı sıkı arkalarından birbirine bağlayarak, giceleyin arabalara bil irkâb, Enkareden otuz beş kırk kilometro bud-ı mesafede bulunan Bala kazası yolu üzerinde kâin Beynam nam kariye civarındaki Kuyrucı zade Ziya beyin taht-ı tasarrufında bulunan orman derunine idkhal iderler. Akdemce ıycab iden tedarikât istikmal idilmiş ve her şey hazırlanmış olduğu cihetle, bu bedbakhtlar ormana idkhal idilmelerini müteakıb, orada mevcut bulundurulmuş olan bir sürü vahşi katiller tarafından kama, buçak, nacak ve daha bunlara mümasil alât-ı katie ile ve kolları daima bağlı olduğu halde itlafa başlanırlar. Polis komiserlerinden sakallı İbrahim şu kıtalı idare ve kolları bağlı insanları itlafdan sebaane bir mahzuziyet hiss iden o canverlere talimat ita ider imiş. Jandarma yüz başlarından Rahmi beyin de şu katlı am muamelesine nezaret itmiş olduğu bazılarınca iddaa idilmekde isode, biz bunun

derece-i sıhhetini kanaatbakhş bir surette tahkik idememiş olduğumuzdan bu babde kati bir fikr beyan idemeyoruz. [28] Biz o hengâm-ı vahşet encamda tabii hazır bulunmamış olduğumuz için, o zavallılara karşı o mehuvf ormanda müdhîş canavarlar tarafından icra idilmiş olan ve emsaline kurun-ı vustada bile ender olarak tesadüf idilebilen zulm u vahşeti, khebaset u cinayeti bihakkın tarif u tavsifden aciziz. Binaenaleyh keyfiyeti katle bizzat iştirak itmiş olan bazı edani ve esafilin makam-ı temeddühde vuku bulan ifadatının hikâyesi ile iktifa ideceyiz. Bunların ifadelerine nazaren:

Bu iki yüzü mütecavuz bulunan ve kollarından birbirine rabt idilmiş olan Ermeni erkekleri mezkûr orman derunine idkhal olunub itlafları için evvelce celb ve cem idilmiş olan katillere teslim olunırlar. O habislerde hamil bulındıkları balta, kama yatağan ve saire.. ile kafa, göz, surat, göyüs neresi rast gelirse urmağa başlarlar. Bu dörter dörter bağlanmış bedbakhtlardan birisi beynine endirilen bir balta darbesi ile an-ı vahidde telef olur yıkılır. Bir diğeri, kalbine doğru haml idilen kamanın teesiri ile acı acı feryad iderek çırpınmağa başlar. Üçüncüsünün karşısında, daha vahşi tabiyatlı, daha taş yürekli birisi bulunub, kurban-ı gadri olacak bedbakhtı, ani bir ölüm ile itlaflı khırs-ı sebbaanesinin teskini için gayr-ı kâfi add iderek, ibtida gözlerini oymak sureti ile tatmin-i vahşet ider. Sıradaki dördüncünün karşısına dikilen khunkhar ise, her şeyden evvel katl ideceği ademin parmağındaki altın nışan yüzüğünü almak sevdası ile önden parmaklarını keser. [29] Kollarından birbirine bağlı olan bedbakhtlardan birisi ölmüş. Diğeri can hevli ile çırpınmakda, bir diğeri gözlerinin oyulmasından hiss itdigi acı dolayısı ile cankhrâş feryadlar çıkartmakda, ve o birisi ise itlaf

olunmak növbetinin kendisine gelmekde olduğunu, her dürlü elemeler ile hiss iderek, khulket-i kâinatdan beru emsali namesbuk şu vahşet, şu cinayeti, gözlerinden yaş akmakta ve kilitlenmiş dişleri arasından bir şeyler mırıldanmakta olduğu halde, nevmidane beklemekte imiş. Şu suret ile telef idilen eşkhas arasındaki bazı mertinleri zevcesine son selamlar yollar, kimi nişanlısına elveda bağırır, kimisi ciyerpere yavrularının isimlerini zikr iderek bunları kucaklıyor gibi haller yapar. Velhasıl iblislerin bile teharrümül idemeyeceği bir vavila ve inilti, ve bir fışan u feryad dır uyyuka çıkar, ve şu kutsal idare idenler ise, şu manzare-i vakhşet ihtivayı bi huss ve bila teesir seyr u temaşa itmekle beraber, katillere karşı makam-ı teşci ve teşvikde ara sıra “ha aslanım”, “vurun yiyitlerim” gibi sözlerde bulunurlar imiş.

Gerek gazeta ile, ve gerek kitab ile bu vukuatı hikâye itmiş olan bazı muharrirler, şu ilk kâfilede itlaf edilmiş olan meşhur dava vekillerinden Yenovkyan Armenak efendinin, “Biz bisuç olduğumuz halde itlaf idiyorsunuz, toprak üzerine dökülecek kanlarımız size daima ‘lanet’ deyu feryad idecektir” dedigini, Saulyan Rupen efendinin de “Beni telef itmeyiniz de on bin lira vererek bir cami yaptırayım,” [30] deyu teklifde bulunduğunu, Miskciyan Onnig efendinin ise, “Elli bin lira raddesinde bulman servetimi terk ideyim de beni öldürmeyiniz,” demiş olduğunu kayd ve beyan itmekde iselerde bizim tahkikat[-i] amikemize nazaren bunların hiç biriside bir söz sarf itmemişler; yalnız mumailayh Armenak efendi “Bi gayr-ı hakkın kanımıza giriyorsunuz” diye bilmiş, başkalarının son sözleri baleada dakhi arz olunduğu üzere sevgüilerine selamdan ibaret kalmıştır.

Her ne hal ise, bu suretle itlaf olunan zevallıların elbiseleri, potinleri, hatta ça-

maşırıları bile katiller tarafından yağma olunduktan sonra kimisi ölmüş, kimisi yaralı canlı, mukaddema ihzar edilmiş olan hendekler içurusine atılıp, üzerlerine dakhi acı kireç ve toprak doldurarak vazifelerini kemal-ı şecaat ve müzaferiyetile icra itmiş birer kahrıman tavrı ile üç gün sonra Enkareye avdet itdiler.

Şu üç gün müddet zarfında, polisler her tarafı teharri iderek, derdest idebildikleri Ermeni erkeklerini habsa ilka itmişler ve böylelikle yine yüz elli kadar Ermeni tev-kif edilmiş idi.

[31] 8. İkinci Posta

Bu suret ile cem edilmiş olup sevk ve itlafları mukarrer bulunan bu ikinci kâfileyi o kadar uzak mesafelere götürmek için luzumsuz ve fazla bir zahmet add iderek, bunları Enkareden iki kilometre uzakda bulunan Kayaş kariyesi civarında iysal itdiler. Bunlarda evvelki kâfile gibi dörter dörter birbirine bağlı idiler. Mahal-ı mezkûre mücavir bulunan “Mamak” ve “Gecik” kariyeleri köylerini bir kaç gün evvelinden meselden khaberdar idub, giceleyin getirecekleri Ermenilerin itlafları için tedarikât icra edilmiş olduğu gibi nefis-i Enkareden de ücretli ve ücretsiz adamlar tedarik iderek kâfilenin ardınca göndermişler idi.

Bu ikinci kâfileyi, maktel ittikhaz idilen Kayaş kariyesi civarına götürüp oradan aktarma olan çayın kenarına diz çökdürirler. Gerek Enkareden terfîk idilen katiller ve gerek civar kürd köylüleri bu zavallıların da –aynı Beynam kariyesi civarındaki Kuyrıkçı zadenin ormanı deruninde itlaf olunan birinci kâfile misillu– telef ve üzerlerindeki eşyayı yağma idub, cesedlerini de kanlar ile mülemma ve her taraflarında açık yaralar görülmekte olduğu halde, geliş güzel orada brakiverirler. Cesedlerin arz itdiği menzare, o derece müdhîş [32] imiş ki, gören-

lerin aklına khuffet getirmesi pek ihtimal imiş. Katal vakaasına sahne olan mahalin civarındaki Mamak kariyeli, maetteessüf ismini öyrenemediğimiz bir çoban, vukuatı şu suretle hikâye idiyor:

“Ben dağda davar güdiyor idim, sabaha karşı ömrümde hiç işitmemiş olduğum korkunc bir feryad ve acı acı inilti işitdim. Evvel emirde korkumdan bulunduğım yerde büzüldüm kaldım, sonra ne oluyor olduğunu anlamak merakı ile tepeye çıkıp etrafıma bakdım. Gördüm ki Ermenileri öldürüyorlar idi. O hali tarif itmek mümkün deyildir. Halin dehşetine yüreyim dayanmadığından davarları sürüb hemen oradan uzaklaştım. Çeryek saatlik mesafeden öfrü öfrü feryadlar işidiliyor idi. Zavallıların haline dağlar taşlar ağladılar. Ömrümün sonuna kadar o menzare gözümden gitmeyecek, o öfrü sesler kulaklarımdan çıkmayacak dır. Bilmem ki Allah bunu bizim yanımıza bırakacak mı?”

Baleade ismi sebk iden Kecik kariyesinden Topal Hoca demekle maaruf bir şahıs da şu yolda tarif idiyor:

“Ermenileri itlaf için giceleyin Kayaş kariyesi civarına getireceklerini ve katle iştirak idecek köy delikanlılarına onar mecdiye ücret verileceğini bir gün evvelinden bize khaber verdiler. Köyümüzün delikanlıları hazırlanıyorlar idi. Benim evimde de bir odun nacağım var idi. Bunu gice bile dim, ve saher vaktında cübbemin altında saklayarak, [33] köyden çıkıp tayin olunan mahale vardım. Ermenileri getirmişler ve çayın kenarına diz çökdürmüşler idi. Polisler, jandarmalar ve bir çok da şehir delikanlıları var idi. Komiser Sakallı İbrahim Efendi ile konuştım. İbrahim Efendi bize: “Ben abdest bozacak gibi buradan ayrılır ve bir dabanca atarım, siz silah sesini işidince bunları katle başlarsınız” dedi ve

* Öfrü, dehşetli korkulu manasındadır.

eline bir ıbrık alıp kalabalıktan bir az ayrıldıktan sonra bir ağız dabanca boşalttı. Biz de Ermenileri itlafa başladık. Bir fığan bir feryaddır gidiyor idi. Ermenilerden birçoklarının dişleri korkusundan kilitlenmiş idi. Dudaklarını açub dişlerini göstererek sırdıyor gibi yalvarıyorlar idi. Köylüler ulaşınca kadar ben beş kadar Ermeni öldürmüş idim. Sonra yoruludum. Elimdeki nacağı çaya atub bir söyüd ağacının altına oturdım. Gerek şehirden gelmiş olan delikanlılar ve gerek köy delikanlıları Ermenilerin cümlesini de temizlediler. Hükümet emr verdi biz de yaptık. Vebalı var ise onlara ayıddır.”

Biz şu hikâyelere bir mütaala ilavesini zaid add ediyorsunuz çünkü vukuata bizzat şahid olmuş olanların ifadelerine mütaala ilavesi onların ehemmiyetini tenkis ider zann ideriz. Yalnız o menzare-i helvna nazarlarında tecessüm itdirmelerini kariyn-ı keramdan reca ile iktifa ideriz.

Ne hal ise, bulakhere derdest idebildikleri Ermenileri dakhi yine bu suretle itlaf itdikten sonra memleketde on beş gün [Metinde sehven “bin”] kadar bir sükunet hükümferma olmuş idi.

[34] 9. Ermeni-Katolikler

Bir çok İttihadcılar Katoliklere bir şey olmayacağına dair namusları evladları üzerine bin dürlü yeminler idiyorlar idi. Fakat biz bu yeminlere katien itimad idemeyor ve mümkün deyil müsterih olamıyor idik, çünkü İstanbola gitmek isteyenlere seyyahet varakası vermemekte oldukları gibi, Ermeni kıtalına bizzat iştirak itmiş olan bazı şerirlerin kollarına kırmızı bağlayub, göya ınzıbatın teemini behanesi ile, ve polis muavini namı altında bunları teslih itmişler idi. Biz Ermenilerin tarz-ı itlafına alatarik-ül-rivaye khaber almış ve bakhusus onların caket, potin, ve yüzüklerini katil-

lerinin ellerinde görerek düçar-ı khuvf ve dehşet olmuş idik. Tanıdığımız İslamlara Ermeni-Katolikler hakkında aynı işin icra idilib idilmeyeceyini sival ider fakat "kati-tien"den başa cevap alamaz idik. İhtimal ki bunlardan bir çoklarının malûmatları yok idi ve "Katoliklere bir şey yoktur" demekle kendi kanaatlarını söyleyorlar idi.

Ermenilerin bu suretle itlafından bir kaç gün sonra idi, bir akşamüzeri Balık pazarında şeykhzade Şemseddin efendie tesadûf itdim, kendisi ile ülfetde bulunur idim, hoş beşden sonra: "Şemseddin efendi, reca iderim Katolikler hakkında da bir tasavvur olup olmadığını bendenize söyleyiniz," [35] dedim, tebessüm itdi ve "Sen az çok zeki bir adam olduğın halde bunu sivale luzum gördüğüne teacüb itdim. Ha Ermeni ha Ermeni-Katolik, ikisi de birdir. Tabii on beş gün sonra da size..." dedi. Dona kaldım, ve başka bir söz tefevvühüne müktedir olmayub alık alık yüzine bakmaya başladım. Pek ileruye gitmiş olduğunu fehmi itmiş, yakhod düçar olduğum hal-i yees ihtimali tādile luzum görmüş olmalıdır ki: "Latife itdim, ve seni korkutmak için öyle söyledim, müttefikimiz bulunan Avstria devleti kâmilten Katolik olduğu halde hiç Katoliklere el uzadılır mı?" deyu ilave etdi. Fakat ben evvelki sözün ciddiyetine, sonrakının ise tahfif-i meyusiyet için sarf idilmiş olduğuna kanaat hasıl itmiş idim, ayrıldık. Taşkhan civarındaki Ğalatia kahvehanesine doğru gitdim, Mazhar beyzade Nihad beyle, balcı İsmayil ağa çaykhaneye kapısının önünde birer sandalyada oturuyorlar idi. Yanlarına tekarrüb idince gülmeye başladılar, Nihad bey de "Hazır ol, on beş güne kadar siz de gidiyorsunuz," dedi. Meyer Şemseddin efendi benden ayrıldıkdan sonra bunları görmüş ve aramızda ceryan iden sözleri anladım, benim son derece korkmuş olduğumu da ilave itmiş

imiş de, beni alaya alıyorlar imiş. Mumai-leyh Nihad bey İttihad ve Terakkiya mükhalif [36] fırkadan bulunduğu gibi şair ve ciddi bir şahıs idi. Kendisi ile öteden beru münasibetimiz var idi ve kendisine emniyet idebilir idim, binaenale[y]h, "Nihad bey reca iderim istihzayı bertaraf idiniz, mesele latife kaldırmayacak derecede ciddi ve ehemmiyetlidir. Çünkü bunda mevzu-i bahs olan hayat ya mematdır. Mevsuk bir malûmatınız var ise bana bundan bahs ediniz," dedim. "Vallah ül azim bilmeyorum, bizim Şemseddinin khaberi olur, ben khatfiyen ondan tahkik ideyim de sana sonra malûmat veririm," dedi. Şemseddin efendi hem dayızadesi ve hem de kaim biraderi idi ve İttihad cemiyetine mensub olduğundan meselâden malûmatı olması lazım gelir idi.

Ben Nihad beyin vereceyi khabere intizar ile beraber, diğer tanıdığım İslamlardan da tahkik-i maddeye uğraşılıyor, ve fakat mümkün deyil sıhhetli bir malûmata destres olamıyor idim. Mamafî hükümferma olan sikutdan da bir furtınanın karib üzzuhur olduğu anlaşılıyor idi. Biri birinden daha kasavetli günler yekdiglerini tâkib idiyor, fakat elan Katolikler hakkında bir muameleye teşebbüs olunmuyor idi. Her hangi bir endişe saikesi ile ise, gerek vali Atıf ve polis müdiri Behaeddin, ve gerek murakkhas-ı mesul Necati bu khususda büyük bir ketumiyet besliyorlar idi. Mevsim yaz olduğundan memleketimizin adet-i kadimesi üzre, ehalinin kısm-ı azamı bağlarda bulunuyorlar idi. Fakat Ermeni erkeklerinin sevk idilmesi üzerine erkeksiz kalmış olan aileler şehre [37] avdete şitaban oluyorlar ve Katoliklerin de toplanacağı tevatur bulmuş olduğundan, bu ailelerden bazıları da kasabaya nakd idiyorlar idi. Fakat vali Atıfın emri üzre, polisler yollarda tesadûf itdikleri eşya (?) arabalarını geruye çeviriyorlar, ve her kesin rahatına bakma-

sını ve şu heyecan u telaşın nabeca ve beyhude olduğunu işae idiyor, ve akdemce sevk idilmiş olan Ermenilerin Kırşehri ve Yozgad gibi sancaklara taksim idilmiş olduklarını, ve hatta bunların bir çoklarından mektublar bile geldiğini ilan, ve Garabed, Artnenag gibi imzalar ile bazı telgraflar tertib iderek efkâr-ı umumiyeği iğfale çağırıyorlar idi.

Bu ara da Siyahyan Corci efendi Dersaadete gidebilmek üzere seyahat varakası akhızına muvaffak olmuş, ve mumailiye seyahat varakası itası Katolikler aleyhinde bir tasavvur olmadığı kanaatını husule getirerek, hepsimiz de fevkelade mesrur olmuş idik. Heyhat ki şu meserret pek az bir müddet devam itdi. Siyahyan Corci efendi, şimendifere rakib olmak üzere istasiona gidib de seyahat varakasını kayd itdirmek üzere istasion polis dairesine ibraz itdiyinde, komiser varaka-yi mezkûreyi elinden alıb, mumailiye seyahatını men ider. Şu khaber sûrat-ı saika ile ortalığa yayılıb, cümlemizi yeni başdan khelv u telaşa düşür, ve kar-ı nayab-ı meyusiyeğe giriftar eylemiş idi. Bütün ehali, her işini terk iderek, yalnız bu mesele ile işgal-ı efkâr idub, “ne olacağız”, “ne yapacağız” deyi hayif u haşır birbirimizden meded ummakda idik. [38] Mektublar “sansür” idilmekde olduğundan İstanbulda bazı makamata bilmüracaa istimdad ve taleb-i muavenet kabil olmadığı gibi, yolcu vasıtası ile mektub kaçırmakda da göna gön tehlike melhuz olmasına binaen, hiç bir dürlü teşebbüsata tevessül idemeyerek kapana düşmüş kuş gibi çırpınmakda idik. Vakıta, talilerinin bir lutf-ı mahsusı, yakhod tesadüfin bir cilvesi olarak, o sıralarda Dersaadetde bulunmakda olan Arslangülyan Hovsep ve Siyahyan Onnig efendilere “yağlar kokmak üzere dir, orada bir tedbir düşününüz, ve serian icabına bakınız” gibi parolalı telegraflar ke-

şide olunuyor idi ise de sadra şifabakhş bir cevap akhızına muvaffak olamamakda idik. Çünkü ya bunlar mürsil-i elihin yedine vasıl olamamakda ve ya da mumailiye hanın İstanbulda müracaatda bulundıkları makamata ve ya eşhasdan barid bir muamele görmekde ve yakhod da pek lakaydane karşılarmakda idiler.

Bu derece şedid tazyikata rağmen, duyun-ı umumiye memurlarından Levon efendi yedi ile bir, ve asker Sakayan M. Andon vasıtasıyla da bir başka, ki ceman iki kıta mektub, ile merkhasa Bahabanyan Krikor efendi Dersaadetdeki Ermeni Katolik kaymakamı efendie, Katoliklerin de tehlikede bulındıklarını ve şu halin meni zımında tedabir-i acile ittikhazını işar ve reca eylemiş idi ise de ilerude görüleceği vech ile Monsenyör Dolçi cenabları vasıtasıyla müracaat olunan makamata, Katolikler hakkında katien bir şey olmadığını teemin itmişler idi. Filvaki, Enkaredekiler de, Katolikler hakkında hiçbir su-i fikir olmadığını beyan ve teemin [39] itmekde idi iseler de, demir yolu güzergâhındaki Sincan köy, Mali köy ve Polatlı istasionlarında bulunub ticaret ile işğal iden Ermeni ve Ermeni Katoliklerin bir semt-i mechule sevk idilmiş oldukları ve hayat u mematlarından bir khaber olmadığı istikhbar olınmış olduğu gibi, mülhakatdan, Bala, Haymana, İstanos, Yabanabad, Ayaş, Nallıkhan ve daha sair kasaba ve mahallerdeki Ermeni ve Ermeni-Katoliklerin tebid idilmiş oldukları, ve nereye götürilmiş, ve ne olmuş olduklarının mechul kaldığı bazı arabacı ve yolculardan khaber alınmakda olduğundan bu gün deyil ise bir gün bizim de bu felakete uğrayacağımıza bir çoklarımız kanaat-ı tamme hasıl itmiş idik.

1915 senesi Okosdosının 24inci Salı günü idi, Bala kazası Reji memuru Said Efendi meezunen Enkarede bulunuyor idi. Kendisini memuriyet-i mezkûreye bu aciz

tayin itdirmiş olduğum için bana karşı medyun-ı şükran bilerek, ve yalan söylemeyeceğini ümid iderek Bala kazasındaki Ermeni ve Ermeni Katoliklerin ne olduklarını, ve Enkaredeki Katolikler haklarında da bir tasavvur olup olmadığını, kendisinden sival itdim. Kasabalarında bulunan sekiz on nefer Ermeni-Katolik erkeklerini de diğer Ermeniler ile birlikde, iki üç saatlık bir mesafeye götürüb itlaf itdiklerini, ve Enkaredeki Katolikleri de bir kaç güne kadar toplayacaklarını söyledi. Lehcemin birden bire sararmasından mı, yoksa gayr-i ihtiyari sarsıldığımdan mı, her neden ise mumaileyh altüst olmuş olduğumu anlayarak [40] "Siz Rum deyilmisiniz, neden korkuyorsunuz?" diye ilave itdi. İsmimin Simon olmasından beni Rum bellemiş idi. Gelişi güzel bir cevap verib mumaileyhi başımdan savdıktan sonra, sinn-i sebavetimizden beru beraber büyümüş olduğumuz arkadaşım, aynı zamanda Rejide meslekdaşım olan Abdalyan Vensan efendiyi, Reji dairisinin arkasındaki kalanın altına çekerek, Said efendiden idinmiş olduğum malûmatı kendisine de ikhbar, ve ne gibi bir khatt-ı hareket ittikhaz itmekliyimiz lazım geleceğini istifsar itdim. Bir çok müdavele-i efkârda bulunduk, bir iki çuval ekmek b[u]lub civar dağlarda bildiyimiz mağaralardan birisine iltica itmeyi, yakhod İslam elbisesi iksa iderek, gündüzleri uyuyarak, ve gecele-ri dağdan dağa aşarak İstanbola kadar firarı düşündük, fakat bunlardaki ümid-i selamet pek zayıf idi, ve mümkün deyil bir tarik-i necat ve khelas bulamıyor idik. Artık bizimde toplanacağımızı, ve diğer Ermeni kardaşlarımız gibi itlaf olacağımızı, şekk u şebkeden variste add idiyor idik.

Akşam rejiden çıktığımız zemana kadar bir tedbir-i müsib düşünememiş idik. Ferdası günü yine bu khususda teati-i ekfâr etmek vadı ile biribirimizden ayrıldık. Ben

hayat ile memnat arasındaki gibi garib bir hal kesb itmiş idim. Eve geldiğimde, hiç bir felaketden henüz müteesir olmayacak bir sinde bulunan bir tek kerimemin güle güle baba deyu boynuma sarılmasından o derecede müteesir oldım ki ağlamak için pek çok cebr-i nefis itdim. [41] Ölüm, müebbeden ayrılık muhakkak gibi idi. Hem ne fecaatengiz bir ölüm, ne dehşetamiz bir iftirak. Zay idilecek vakıt yok idi. Khelas için bir tedbir düşünmeli, bir çare bulmalı idi. Zihnime tebadir iden bin dürlü mukhtelif efkârdan hiç birisini de kabil-i tatbik bulmıyor yakhod mucib-i selamet add itmeyor idim. Khanemizin ta karşısındaki khanede bulunan dayım Kasbaryan Onnige khaber gönderdim, geldi. Meseleyi bil etraf anlatdım, kendisi azmkâr ve cesur bir adam idi. İkimiz yalnızca arız u amik konuştuk. Yine bir selamet yolu bulmaksızın ayrıldık. Khatırma Nihad beye müracaat etmek geldi. Zaten kendisi işi tahkik idub bana khaber vermeyi evvelce vad etmiş idi. O günden berude kendisini görmemiş idim. Gice gereyi gibi hulul itmiş, saat alaturka akşamın ikisine gelmiş yani gurubdan aşağı yokarı iki saat bir zaman geçmiş idi. Fenersiz sokağa çıkmak hükümet tarafından men olunmuş idi. Bir fener alarak sokağa fırladım ve doğruca Nihad beyin konağına vardım. Selamlık kapusunu açub yokarı odanın içurusine girdiğimde balcı İsmayil ağa ile orman baş kâtibi Ali efendinin Nihad beyle beraber oturmakta olduklarını gördüm. Onlarda tanıdığım eşkhas idiler. Elimdeki feneri söndürmek-sizin odanın ortasına koydum, kendim de yere diz çökerek mühtez bir sâda ile [42] "Allahınızın aşkına, bir beni olsun kurtarınız" deyebildim. Gerek düşar olacağımız akıbet-i müdhişe mülahazası, ve gerek, yaşadığımız dakikelerin mahdud bulunması, ve bakhusus halin vekhameti, ağlamak

içün bende şedid bir ihtiyac hasıl itmiş idi. Ağlıyor idim. Mumaiyleh Nihad beyin Lebid isminde ve heman heman kızım ile bir sinde bir tek makhdumu var idi ki validesi vefat etmiş idi. Bu çocukda pederinin yanında oynamakta idi. Mûmaileyhin muhabbet ve hissiyat-ı pederanesini tahrik etmek emeli ile: "Bende pederim, benimde bir evladım var. Düşününiz Nihad bey, sizi evladınızdan ayırıp itlaf idecek olsalar da bana müracaat itmiş olsanız," dedim, bir taraftan da hıncıra hıncıra ağlıyor idim. Mumaiyleh kalkdı, elimden tutarak beni sedire oturtdu. Bir sigara verub "Hele şu sigarayı yak," dedi. Kendiside son derece müteessir olmuş idi. Hatta bir iki damla göz yaşı yanaklarından aşağıya yuvarlandı. Bükâm geçmiş idi. Nihad bey yanıma oturarak: "Simon," dedi, "esassız ümidler ile seni iğfale vicdanım müsaade itmez. Evvet, Katolikleride toplayacaklar ve bilmem ne yapacaklar imiş. Bunu suret-i katiyede tahkik itdim. Fakat seni bundan takhlis içün maettesüf bir çare göremeyorım. Dört dürlü tedbir varidi khatır olabilir. Birincisi, İslam olmak. Lakin sizden evvel sevk olunan Ermeniler arasında ihtida etmek arzusunu ızhar idenlere 'yeesde iman olmaz' deyerek cevab-ı redd [43] verdiler. İkinci tedbir seyahat varakası alub İstanbola kaçmak. Siyahyan Corci efendiye gördünüz. Trene binecegi sırada seyahat varakasını elinden aldılar. Üçüncü, tebdil-i elbise idub köyden köye giderek İstanbola ulaşmak, fakat esna-i rahda ilk tesadüf ideceyin adem seni öldürür, çünkü kadınlara varıncaya kadar tenbihat icra idildi. Dördüncü ve son ümid, bir tayyare tedarik iderek buna rakiben uçmak, ve İstanbola da uğramayarak Çanakkaleden öte taraftaki İmroz adasında yere inmek, bu da bir khal. Onun için madam ki yapılacak hiç bir tedbir yokdur, hükm-ü kadere razı ol bekle,

şurada daha bir iki gün ömrün kalmış ise git evlad u ayalini doya doya sev ve arzunu al, metin ve cesur ol, toprağın altı, üstinden daha rahat dır."

O zemana kadar hiç bir söze karışmamış olan orman başkâtibi Ali Efendi, asabi bir tarzda ayağa kalkarak bana khitaben, "Bir karın ile bir çocuğın var imiş, bunları al bize gel, ben sizi iki ay saklarım, kimseye de göstermem on para da istemem," dedi. Mumaiyleh o Ali Efendi idi ki şu arz itdiyim vukuatdan iki gün sonra Kara oğlan çarşusunda Halim beyin kahvehanesinde oturmakta olduğu sırada, Ermeni-Katoliklerin de toplanılmış ve küme ile habskhaneye doğru götürülmekde olduklarını görünce, galeyan-ı teesür ve rikkat ile birden bire ayağa kalkıb, bir çok İttihadcıların hazır bulundıkları öyle bir umumi mahalde, "Böyle bir karar veren ve imza iden vükelanın ben..." deyu küfr itmiş olduğundan dolayı az [44] kalsın salben idam olunacak iken bir çok taraflardan vali Atıfa vukubulan reca ve iltimas üzerine, memuriyetinden tard idilmek sureti ile yakasını ancak kurtarmaya muvaffak olabilmiştir.

Ne hal ise, ben ümitsizlik neticesi olarak bir söz tefevvihühe müktedir olamayarak alık alık düşünüyor idim. Bir az daha orada kalıb sükunetimi az çok iktisab ittikden sonra, her ikisine de beyan-ı teşekkür iderek, ve ölüme mahkûm olduğumuz için o ane kadar bir kusurum olmuş ise avf itmelerini reca iderek vedalaşib ayrıldım.

Artık yevm-i tevkif ve taktilimizi helcan-ı kalb ile intizar idiyor, ve mümkün olduğu kadar khafif bir lisan ile de, efrad-ı ayilemizi keyfiyetden khaberdar iderek, bazı vesaya ve tenbihatda bulunuyor idik.

[45] 10. Ermeni-Katoliklerin

Tevkifi

1915 senesi Okosdosının 27inci cumaa günü alessabah, Ermeni-Katolik merkhasakhanesine polisler giderek, vali beyin bilcümle rahibleri ile birlikde merkhasa efendiye görmek istediğini, ve bila ifade-i vakt, rahibler ile maen hükümet konağına gitmelerini söylerler. Diğer taraftan cemaatin ileri gelenlerine polisler gidub, "müdafai-i millie" için iane cemi zımında müdavele-i efkârda bulunmak üzere hükümetden kendilerinin istenildiğini tefhim, ve bu yolda bir huda ve desise ile gerek merkhasa ve rahibleri, ve gerek ehalinin ileri gelenlerini hükümete celb itdikden sonra, çarşı, pazar, bedestan, ve mahalle aralarına polis, asker, jandarma ve tayinlerini yokariki bablardan birisinde arz itmiş olduğumuz polis muavini namındaki efeleri ikame idub, umum Ermeni-Katolik erkeklerini tevkife başladılar. O gün akşama kadar evleri basarak, bağları muhasere iderek, Katolik erkekleri toplayorlar idi. Yevm-ı mezkûr cumaa sabahından bilitibar pazar günü akşamına kadar, gice ve gündüz, polisler, jandarmalardan maada köylüler, ve avam takımı bütün İslamlar "gâvur" tutmak ile meşğul idiler. Her istedikleri khanelere giriyorlar, her arzu itdikleri yerleri arayorlar, kadınlara karşı şetm u küfür ve elfaz-ı galize istimal idiyorlar ve şu hareketlerinden menfur ve müstekrih bir mahzuziyet huss idiyorlar idi. [46] Nezdinde Katolik saklayan İslamlar olur ise idam idileceklerine dayir bir şaiya çıkartmış oldukları gibi, ellerine geçecek Ermeni erkeklerini katl için civar köyler ehalisinede kati emirler verilmiş idi.

Muharrir-i acizde, cumaa günü tevkif idilenler arasında bulunuyor idim. Gerçi tevkifat başladığı sıralarda şemmas Martirosyan müsü Hagop beni görüb, "Katolikleride toplamağa başlamışlar, ben sakla-

nacağım, sende saklan ve ortada bulunma," deyu pek kıymetli ve insaniyetkârane bir ikhbarda bulunmuş idi isede, saklanmaktan bir faide ümüd itmedigimden, sonraya kalubda daha ziyade işgence ve eziyete maaruz kalmamak mütalaa-i garibesi ile, mumaileyhin şu ikhtarına ihale-i sem-i itibar itmeyub, bilikhtiyar gitmiş ve Balık pazarında kordon altına alınmış olan ehali arasına karışmış idim.

Balık Bazarı, Esb Bazarı, Bedestan, Koyun bazarı, Kara Oğlan çarşısı, velhasıl bilcümle bazar-ı dad u sitad kordon altına alinub, esnaf, tüccar, ve senatkarlara dükkânlarını bile kapamağa meydan vermeyerek cümlemizide doğruca habskhaneye sevk ve ilka itdiler. Bir taraftan da bağlara giderek evleri teharri iderek, derdest idebildikleri Ermeni ve Katolikleri habsa atıyorlar idi.

Mezkûr cumaa günü akşamına kadar altı yüzü mütecavuz eşkhas tevkif idilmiş idi isede, habskhaneye hiç bir kadın gelibde bizi arayub sormamış idi. [47] Kim bilir zevallılar, nasıl bir hal-i felaket-i iştimalde kalmışlar idi ki erkekleri aramağa vakit bulamamışlar idi.

Ah.. habs olındığımız cumaa günü akşamı, zulam-ı şam ortalığı istila idub da, maktelimizin ilk menzili olan o menhus zındanda, ayal u evladdan dur ve mehcür, ve her göna muavenetden nevmid kaldığımız henkâmda hıss itmiş olduğumuz keder, acı, meyusiyet [ve] ızdırabatın derecesini acaba hangi müktedir kalem tarif idebilir? Her akşam pederini istikbale alışımsız olan masum çocuklar, kim bilir o gün nasıl boynularını bükerek için için ağlıyorlar idi? Valide veya zevceler, belki ele geçmemiş ümidi ile evlad veya kocalarını bir çok saatlar sabırsızlık ile bekleyub, ümidinin boşa çıktığını anlayanca kim bilir nasıl müdhis meyusiyete düşer oluyorlar idi?

Biz bunları düşünerek o derecede muazzab ve meyus olmakda idik ki teneffüs etmekde olduğumuz hava kâfi gelmeyorda boğulacağız zann idiyor idik. Bizi koyun sürüsü gibi habskhane avlusuna doldırmışlar idi. Kısmen toprak ve kısmen de taş üstünde kalmış idik. Işık yok idi, ekme-yimizde yok idi. Her kes bulunduğu yerde oturmuş ve başınıda önüne eymiş, sakit u samit düşünüyor idi. Gicenin zulmetini habskhanenin siyah ve yüksek duvarları bir kat daha teksif idiyor, karanlığı daha kalınlaştırıyor idi. Yalnız şu vahşetin birer şahid-i adili gibi, rees-i semtimizdeki milyonlarca kevakeb kemal-i şaşaa ile pertevnisar olmakda idiler. [48] Mevkufeynin benzleri ölü gibi sararmış idi. En ehemmiyetsiz bir söz tefevvühü için kimsede arzu kalmamış idi. Her tarafda azim bir sükunet hükmlerferma olmakda idi. Arada sırada biribi[ri] mizin mahzun mahzun yüzüne bakıyor, ve çoğu zamanımızı da bizi saadetden ayırıp ölüme götüren habskhanenin kalın kapısına ve soğuk duvarlarına haif u haser med-i nazar iderek imrar idiyor idik. Hükmlerferma olan şu müdhîş sükuneti, her saat başında sur-ı esrafil gibi tanin-i endaz [tanin-endaz?] olmakda olan şehrin saatının sesi ikh-lal idiyor, ve biz bunun ilan itdiği adedleri ziynen saymakla beraber, fazanın bell itdiği o eninlerden cenazemiz çanları imişcesine müteesir oluyor idik.

Saatlar yekdiglerini taakiben mirur itmekde idi. Vakitda gice yarısı olmuş idi. İnsanlar her hangi felakete maruz kalırlar ise kalsınlar, tabiatın hükümünü icradan men idemeyub olsa olsa bunu bir müddet teekhir idebilirler. Bu hale binaen, mukavemetde en ziyade ısrar idenleride nihayet uyku mağlub iderek, cümlemiz de toprağın üstünde ve karma karışık bir halde serile kaldık. Uyuyor idik; lakin öyle bir uyku ki iyzahı kabilsiz kâbuslar ile malamal,

uyku deyil, ölüm hali, mezar azabı. Eger buna uyku denilebilir ise bende uyumuş idim. Saher vaktı uyandım. Yüregimde nakabil-i iyzah bir sızı var idi. Etrafıma atf-ı nazar ider itmez pek elim bir azabın taht-ı teesirinde kaldım. Zevallı mevkufeyn birer cesed-i biruh şeklinde idiler. Gerek gicenin rutubetinden, ve gerek halin husule getirdiği heyecan u telaşdan cehreleri bembeyaz [49] olmuş olduğu halde, kimisi yüzü koyun yatmış, kimisi ellerini ve ayaklarını altına alarak, tos toparlak ve garib bir vaziyet almış, bazıları sırt üstü gelib dizinin birisini yokarıya dikmiş, bazıları da yanındakinin sırtına yakhod bacağına başını dayamış uyuyorlar idi. Bu öyle mekhuvf ve müdhîş bir menzare idi ki, göya cümlesi de katl olunmuşda gelişi güzel terk olunmuşmuş zannını veriyor idi. Kendimi bir sürü ölümler arasında kalmışım zann itdim, ta yanımda kaim biraderim Fesliyan Krikor ile balade ismi mesbuk Abdalyan Vensan efendi ve bir de orman idaresi müdiri Zernimos efendi uyuyorlar idi. Hepsinden evvel mumaileyh Zernimos efendi uyandı, alık alık biraz düşündükden sonra acele ile kalkdı ve sürat ile yürüyerek habskhane avlusundaki kuyunun yanına varıb kendisini içine atıverdi. Zevallı, saike-i yees ile bu tarz intiharı niyet itmiş idi, fakat Cenab-ı Hakk, mumaileyhin ölümünü mürad buyurmuş idi. Derhal yetişib tedarik idilen urganlar ile kendisini sapa sağlam kuyudan çıkartdı, ne garibdir ki, menfilik esnasında mevcudın yüzde doksanından fazlası – ki bunların kısm-ı azamı gençler idi – telef olub gitmiş iken sinninin altmışı tecavuz itmiş olmasına rağmen mumaileyh elyevm berhayat dr.

Bu suret ile vukua gelen patırdı ve şamadan mevkufaların cümlesi de uyanmış ve ortalıkda gereyi gibi ağarmış idi.

[50] 11. Tevkifatın İkinci Günü

Yevm-i mezkûr cumaa ertesi sabahı, habskhanenin kapısı önündeki meydanlık, her sinnedeki kadın ve kızlar ile ihata olunmuş idi. Bunlar pöderine, zevcine yakhod birader ve evladına nafaka getiren ve onları bir kerre daha görmek arzu iden bedbahtlar idi. Lakin habskhane kapısı bir sürü polis, jandarma ve gardiyanlar ile muhasere idilmiş olduğundan kapuya yanaşmak isteyen zevallı kadınları kamçı ve deynek darbeleri ile kovalıyorlar idi. Bin bin beşyüz raddesinde bulunan karı, kızan, çoluk çocuk ellerindeki ekmeyi sevgülü babasına yakhod ciyerpere evladına verebilmek için muhafızlardan istirhamatda bulunuyorlar, göz yaşı dökerek yalvarıp merhamet ve müsaide taleb idiyorlar, buna mukabil ileru sokulabilenler kamçı ve deynek darbesinden başka bir şeye muvaffak olamıyorlar, başları açık, saçları perişan, gözleri yaşlı biçare genç kadın ve kızlar saatlarca habskhane kapısı önünde hükümet meydanlığında sürünüyorlar idi. Bazı bedtiynetler zevallıların şu halleri ile istihza itmek maksadı ile, "Katolıklere avf geldi çıkacaklar" gibi esassız ümidler verirler, bazıları da "artık kocalarınızdan ümid yok, kendinize birer İslam koca bulunuz da canınızı kurtarmaya [51] bakınız" deyerek onları bir kat daha meyusiyet ve ümitsizliğe sevk iderler idi. Bizler isek, kadınlarımızın o perişan hallerini mahzun mahzun tevkifkhaneden seyr idiyor idik. Mevkufiynin cümlesi de, ailesi efradını birer defa görmeyi son derece arzu idiyor idi. Kimi karısına son vasiyetlerini icra idecek, kimi kızına bazı vesaya ve tenbihatda bulunacak, kimi validesini son bir defa daha derağuş idecek. Lakin kabil mi, o vicdansız ve gaddar gardiyanları, esatirdeki cehennem muhafızı serber (cerbêre)den daha müdhiş olan o muhafızları yumuşatmak mümkün mi?

Dışarıda kadınlara reva görülen aynı hal içerde erkeklere de tatbik olunuyor, kapuya yaklaşmak isteyenler, tokad ile sopa ile uzaklaştırılıyor, istirham reca ayyuka çıkıyor, bu katılaşmış, taş kesilmiş vicdanları yumuşatmak kabil olmuyor idi. Ermeniler Ermeni-Katoliklerden -eger tabir caiz ise- çok bakhtiyar add olunabilirler idi, filhake en gaddarane en vahşiyane bir tarzda katl olundılar, lakin onlar, mahbusda iken hatta maktele varıncaya kadar akıbet-i meşumelerinden bihaber olub, menfi gidiyoruz zann idiyorlar idi... Biz isek, onlara icra idilen hebaset u cinayeti iştmiş, onların kanlı elbiselerini, parmaklarındaki nişan yüzüklerini katillerinin ellerinde görerek akıbet-i menhuseden haberdar olmuş olduğumuzdan ve kendimizin de aynı hale uğrayacağımızı yakinen bildiyimizden mevkufılardan yüzde doksanı hayatından ümidini kesmiş, ölümü intizara başlamış idi. Lakin şayan-ı hayret, daha doğrusu şayeste-i [52] takdir bir hal idi ki hiç bir kimse de, ne bir şikâyet, ne fena bir söz, ve ne bir eser-i zaafet u hiffet müşahade olunmayub, cümlemizde kemal-ı mütâavat ile hükm-ü kadere serfiru itmekte, ve böyle masum karı akıtmaya sebep olan vahşilere karşı Cenab-ı zevi-ül-intikamın adaletini tadarru ve niyaz eylemekde idik.

Cumaa ertesi günü öylenden sonra, kadınların erkekleri ile parmaklık arasından birer ikişer dakika konuşmalarına ve onlara ekmek ve katık vermelerine müsaade olundu, aynı zamanda gönüllü olarak asker yazılmak isteyenlerin takhliye olunub aske-re alınacaklarına dair bir şayia çıkardılar ve hatta bu babde iytası lazım gelen istidanında müsveddesini verdiler. Habskhanedeki o hali mıkribi surette olsun tarif acaba kabil olabilir mi? Sekiz yüzü mütecavuz mevkufiynin cümlesi de, gönüllü asker olub habsdan kurtulmak emeli ile, istida

yazdırmak telaşına düşmüşler, kâğıd yok, kalem mürekkebi yok, islamca istida yazabilecek eşkhas ise pek mahdud. Zıbcıyan Bogos, Abdalyan Vensan, Acembalyan Bogos, Ferahyan Corci ve biraderi diğer Bogos efendiler, ve bu aciz ve daha bir kaç kişi birer tarafa çekilmiş mütemadiyen istida yazıyor idik. On on iki sinnlerindeki sabilerden tutunuz da yetmiş yetmiş beş ve daha fazla yaşda bulunan malul ikhtiyarlara varıncaya kadar bila istisna herkes hatta rahiblerden çokları bile istida yazdırıyorlar idi. Akraba ve tanıdıklar, en ibtida kendilerinin- [53] kini yazmaklığımızı roca idiyorlar, kimi sigara kutularının daban kâğıdını çıkarmış, onu uzadıyor, kimisi sigara kutuları arasındaki rengli kâğıdı veriyor, kimisi üzerinde Ermenice ül huruf yazılar bulunan ceb defterinden yırtılmış bir yaprağı elinde tutuyor, velhasıl kâğıda benzer her şeye, gönüllü asker olmak istidası yazdırmak arzusu ile yitişerek, kalkışarak, en evvel kendisinininkini yazdırmak istiyorlar, her kafadan bir ses, her ağızdan bir reca sadır oluyor, bir patırdı bir kargaşalık dır gidiyor idi. Ben ve diğer yazıcılar şu zevallı ehalinin arzusunu ikmala ve mevkinin müsaade ideceyi derecede cümlesinin de tat-yib-i khatrına belli gayret idiyor ve daima risk ile muamele eyleyor idik.

Şu telaş[-i] umumi arasında, en ziyade nazar-ı dikkatımı celb iden Ferahyan Cuze ağa olmuş idi. Bu ademin sinni altmışını ikmal itmiş olmak ile beraber felc neticesi olarak sağ tarafı tutmaz malul bir kimse idi. Eli titireyerek, bana bir varakpare uzadıyordu idi. Kâğıdı elinden almakla beraber, "Cuze ağa, sen beyhude telaş idiyorsun. Senin gibi malulü askere kabul itmezler. Hemde müsterih ol, seni her halde serbest bırakırlar," dedim. Zevallı sakat adam cevaben, "Yaz oğlum yaz, bende matbakhda aşçılara soğan taşıyorum. Arz-ı halime böyle

kayd it," dedi. Ey kariyn-i keram şu tafsilat belki size mübaliğa gibi gelir. Fakat sizi teemin iderim ki, mübaliğa şöyle dursun, tamamen cereyan itmiş [54] olan şu hali bilki [belki?] biz pek nakıs, ve mukhtasar arz idebildik. Bize vermiş oldukları istida müsveddesi aşağı yukarı şu mahalde idi:

Beşinci kol ordu-yı hümayun akhız-ı asker şübest rıyaset-i altyestne,

Maaruz[-i] bendeleridir

Actizleri... mahallest ehalistinden ve... tevellüddü efraddan olub, her ne kadar bedel-i nakdi ita tılemiş isemde, bu kerre ordu-yı hümayunda gönüllü olarak tyfa-t khudmeti arzu itmekde olduğumdan lutfen bu babde ıtycab iden muamelenin tyfası ile actizlerin gönüllü olarak ordu-yı hümayuna kabulme müsaade buyurulmasını istida ve ıstirham eylerim. Olbabde emr u ferman hazret-i men le ül emrindir.

Arzıhalcılar, yani baleada esamisi arz olunan eşkhas, müstedinin sinnine ve haline göre istidaları tashih itmekde, ve bazı cümleler ilave, ve bazı yerlerini tay eylemekde idik. Temamen tayin idemez isemde, her halde yetmiş seksene karib istida yazmış idim ki, habskhane kapusu tarafından ismimin çağırılmakda olduğunu işitdim. Etrafımı bir çok eşkhas ihate itmişler idi. "Ne var imiş" deyü süval itdigimde, "famiyanız kapuya gelmiş seni görmek istiyor" dediler. Heman tevkıfkhane kapusına doğru koşdım, salifen de arz olındığı üzre mevkufeyn sekiz yüzden fazla idi. Cümlesinin ayilesi gelmiş olduklarından mevkufılardan bir çokları parmaklık etrafına [55] toplanmışlar, kapuya tekarrub adeta imkânsız bir raddeyi bulmuş idi. Bir buçuk iki saatdan beru, yetişebildigim kadar istidalarını yazmış olduğum cihetle, bana bir cemile olmak üzre, ehali iki taraf da çekilib kapuya kadar bana yol verdiler.

12. Habskhane Kapusunda

Bir Mülakat

Parmaklık kapuya müvaseletimde, zevcemi, çocuk kucagında olduğu halde başındaki siyah "velo" umuzlarına kaymış, saçları darma dağınık olmuş, benzi sapsarı kesilmiş, beni intizarda buldım. Maasum çocuk, ğalabalıktan, ve şematadan şaşırmış ve korkmuş, validesinin boynuna sarlıyor ve şaşkın şaşkın etrafına bakınıyor idi. Parmaklığın iç tarafında kollarını uzatarak, habskhanenin parmaklık kapısı arasından kucagiına gelmek isteyor idi. Bütün cesaret u metanetimi cem iderek gözyaşlarımı tutdım. Kapunun yanında durmakda olub, mermerden mesnu bir heykel gibi şu menzareyi lakaydane seyr itmekde olan gardiyana khitaben, "Allah aşkına şu kapuyu bir az aralık idinizde, evladımı son bir defa derağuş ideyim," [56] dedim. Minn taraf ullah merkuma ilham idilen hıssiyat netiyesimi dir, yoksa halin pek dilsuz ve calib-ı rikkat bulunması semeresimidir ne dir, muhafız kapuyu bir az aralık itdi. Aynı zamanda her hangi bir mütalaaya mebni ise, sağ elinde bulunan sopayda havaya doğru kaldırdı. Ben, ağlamakda olan çocuğımı aralıktan iki kollarım arasına alub sineme basarak öpüyor, öpüyor, tekrar öpüyor idim. Ve "evladım", "yavrum"dan başka bir söz te-fevvühüne müktedir olamıyor idim.

Şu hal kaç dakika devam itdi, bilemem. Ancak gardiyanın sabrı tükenmiş olacak ki, "Ey, hayde bakalım, çekil içeruye, artık yetişir," dedi. Ben kendimi ğayb idercesine bir hal-i mestiye uğramış idim, gardiyanın şu ikhtarı üzerine aklım başıma geldi. "Bedbakht bir pederin cigerepare evladına karşı ibzal itmekde olduğu son buselere mani olmak derecesinde zalim olmayınız, bu benim evladımdır. Belki bir daha da onu göremeyeceğim," deyi cevap verdim. Bir taraftanda çocuğa sıkı sıkı sarılarak,

şapır şapır öpüyor ve saçlarını koklayor idim. Ne faide ki, şu sözlerim gardiyana tesir itmödi, ve bizi ayırarak o müdhiş kapuyu kapadı. Gardiyan bu hareketinde belki haklıda idi. Çunki bir çok kadın ve çocuklar, zevc ve ya pederlerini görebilmek üzre, orada bekliyorlar idi. Gardiyan kapuyu tekrar kapadı. Son derecede meraretengiz olan şu hale rağmen bükâmı zabt itmege muvaffak olabilmiş idim. Kapudan ayrılmca parmaklığın önüne geldim. Zevcem dışarıda idi. Kendisine khitaben, "Burada beyhude ağlayub durma, eve gitdikden sonra istedigın kadar ağlamak için vaktın [57] var dır. Şimdi sana söyleyeceklerimi dikkatle diyne, dedim ve ilaveten "Bizi bu gün yakhod yarın, buradan götürcekler, ve o bir Ermenilere yaptıkları gibi, bizi de itlaf idecekler, zevcecigim. Zevcin bulduğım hasebiyle, vefatımdan sonra İslam olmağlığını tabii arzu itmem, buna katiyen müsaade itmek istemem. Ancak vefatım ile her dürlü harakâtında kâmilen serbest kalacaksın, ve kendi khatt-ı hareketini tayin idecek kadar büyümüşsin. Binaenaleyh selametini İslam olmakda görübde buna tevessül idecek olur isen, sen kendi istediğın gibi yapabilirsin," dedim, ve kucagında tutmakda olduğu çocuğı göstererek; "Fakat, kızımı da kendinle beraber İslam yapmağlığına katiyen, anlayormusun, katiyen müsai-de itmem. Her hangi sebep saikesi ile İslam olmağa karar verdiginde bu çocuğı ya Göz Önüne` ve ya bir kuyuya atacaksın. Günahından ve mesuliyetinden sen hiç korkma, ben ya bu gice, ve yakhod yarın Cenab-ı Hakkın yanına gideceyim. Şu cinayetin hesabını Allah ile ben tesviye iderim. İşte sana son vasiyetim bundan ibaret dir. Düşün ki sana bu yolda tenbihatda bulunan, mezarının kenarına gelmiş bedbaht zevcin-

* Göz Önü, Enkare şehrinin tam yarından ceryan iden çayın derin bir mahalinin ismi dir.

dir, çocuğunun pederidir. Sözlerimi unutmı ve harfiyen icra it. Vebal-ı mesuliyeti bana aiddir,” dedim. Zevcem elan ağlıyor idi. Çocuk da ağlıyor idi. Ağlamak için bende de büyük bir meyl var idi. Titrek bir seda ile, [58] “Hayde artık gidiniz,” dedim. Gidiyorlar idi. Arkalarından mahzun mahzun bakdım, bir daha göreceyimi katiyen ümid itmediyim semere-i hayatım evladım ile refike-i ömrüm zevcem gidiyorlar idi. Ol zemana kadar zabt için cebr-i nefis itmiş olduğım göz yaşlarımı daha ziyade zabta müktedir olamadım. Kalbim ateşler içerisinde yanıyor idi. Bağırarak, avazım çıktığı kadar feryad u fğan itmek istiyordim. Fakat yekdiğerini teakib itmekde olan hafakan dolayısı ile buna da kadir olamıyor idim. Beni tesellayı kimse khatırına bile getirmiyor idi, çünkü cümlesi de aynı benim hal ve vaziyetinde idiler. Mevkinin icabından olarak tabii bu halim uzun müddet devam idemez idi. Binaenaleyh yine gönüllü asker olacakların istidalarını yazmak üzere evvelki yerime oturdım, nisbeten sikünetimi de iktisab itmiş idim. Habskhane kapısının önü elan mahşerden nümune nüma bir halde idi. Yüzlerce karılar bekliyorlar, her kafadan bir ses çıkıyor idi. Hayatımızdan kat-i ümid itmiş olan bizler, İslam hemşehrilerimize müracaatla onların sehabet u himayesini tahrik ve davete kendi aramızda karar vererek Hacı Beyram Veli ve Mevlavi şeykhler ile müfti efendiye ve sair bir çok eşraf ve mütehaizan-ı memlekete istirhamnameler yazıp khafiyan kadınlara teslimen gönderiyor ve kendi taraflarından da roca ve istirhamatda bulunmalarını tenbih ve tavsiye idiyor idik. Senadid-i İttihad Ermenileri imha emrini umum [59] sırasında Kötahiya dakhi iyta itmiş idi. Fakat mahal-ı mezkûr İslamları Ermenilerin tebidine katiyen mükhalifet itmişler ve mütesarîf Ali Fayik beyin de

inzıam-ı himmeti ile oradaki Ermeniler muhakkak bir ölümden kurtulmuşlar idi. Biz de, İslam hemşehrilerimizin bizi himaye ideceklerini, ve bu babde iycab iden makamata müttefiken müracaat ideceklerini ümid idiyor idik. Heyhat!... istirhamnameler irsal itmiş olduğumuz zevatdan ekserisi, kendilerine müracaatda bulunan kadınları nezdlerine bile kabula tenezzül itmemiş oldukları gibi, bazıları da “hükümetin icratına müdahale idemeyecekleri” cevabını vermişler.

Yevm-i mezkûr cumaa ertesi akşamı üzeri, hükümet tarafından mahalle aralarına münadiler çıkarılarak, kadınların da erkekleri ile beraber ve şimendifer ile sevk idileceklerini, ve erkekleri ile birlikde gitmek arzusında bulunan ayilelerin heman ıstasiona azimetleri iycab ideceyini ilan itdirdiler. Zaten ne olacağını, nerede kalacağını bilemediyinden şaşırmuş kalmış olan zevallı karılar, hükümetin şu yalanına aldanarak, kendi erkekleri ile beraber olmak ümidi ile daha o akşamdan itibaren çoluk çocuk, arkalarında heybe, boğça akın akın ıstasiona koşışmaktalar idi. Biz de habskhane pencirelerinden şu hal-ı felaket iştimali nemnak gözlerimiz ile seyr idiyor idik.

Vukuatı sırası ile hikâye idebilmek üzere, kadınlara icra idilen muameleden ve şimendifer ıstasionun[d]a düçar oldukları zulm u teaddiyatdan şimdilik bahs itmeyub bu[nu] sonraya taalik idiyoruz.

[60] 13. Habskhanede Son Gece

1915 senesi Okosdosının 29ıncı pazar günü akşamı gurub-ı şemse yakın bir zamanda, habskhane kapısı önüne bir askeri yüz başı, bir polis komiseri ve Duyun-ı umumiye Enkare baş müdür-i sabık Asım Bey, ve bir kaç polis oturub, mevkıfları birer birer davet ve üstlerini teharri ide-

rek para ve para ider ne var ise alıyorlar, potinlerin içerisini caket ve pantolonların dikiş mahallerini, çorabların ve feslerin içine varıncaya kadar her yeri arıyorlar, ve parmaklarımızdaki nişan yüzüklerimize kadar soyuyorlar idi. Yalnız merkhassa Bahabanyan Krikor Ebişgobosın bir altun zencir ile göksünde asılı duran khaçı ne sebebe mebnî ise almamışlar idi.

Ğasb u ğarat muamelesini bu suretle ikmal itdikden sonra gice yarısına doğru bir kaç polis ve gardiyanlar ve kollarımızı bağlamağa memur edilmiş olan bazı katiller bulduğumuz habeskhaneye gelib, "artık şu çirkleri" dökelim" dediler. Her tarafımızın son derece dikkatle teharri edilmiş olmasına rağmen her türlü ihtimalatı nazar-ı dikkata alarak, bazıları sigara kutusu içinde, kimisi cebindeki ekmeyin arasına, kimisi de dilinin altında bir kaç altun lira saklayabilmişler idi.

[61] Tevkîfkhanenin cümle kapısı önünde hazin ve donuk bir surette yanmakda olan bir fener etrafa hüznengiz bir ziya neşr itmekte ve bu fenerin yanında yokarlarda ismi sebk itmiş olan ol Şemseddin Efendi mekhuvf bir heykel misillu ayakda durmakda idi. Bir sürü katiller ve gardiyanlar, habeskhane içerisine girub "hayden, dörder olun" diyerek, ve iterek kalkışlayarak dörder dörder sıraya dizub habeskhane kapusından dışarıya çıkartmağa başladılar. Kapunun ta yanında ayakta durmakda olan Şemseddin Efendi, çıkanları dikkatlice tedkik idiyor, ve bunlardan hangılarının yürüyerek, ve kimlerin araba ile sevki iycab ideceğine dayir, bağlamak vazifesi ile mükelef eşkhasa emr u talimat veriyor idi. Zevallı ehaliye daha ziyade bir tahkir olmak için olmalıdır ki, en asil, ve en zengin birisine, en sefil ve firümayeden birini bağlamakda, ve şu mazlum cemaata

* Çirk: Hayvanatın ifrazatı manasında kullanılır.

daha fazla bir eziyet olmak için da en mülehhem ve tavil ül-kame bir ikhtiyarın kolına, genc ve kadd-i kütah bir diğerini rabt itmekte idiler. Kollar yekdiglerine o dercede kavi ve gergin bir surette bağlanmakda idi ki, en ufak bir harekete bile imkân kalmıyor idi. Ehaliden nısfı, yani beş yüz kadarı bağlanmış, sıra bu acize ve yanım-dakilere gelmiş idi. Ben ve yanımdakiler kapuya yanaşdık, Şemseddin efendi beni gördü, ve "Sen çıkma, içerude dur," [62] dedi, eli ile de beni tekrar içeruye yitdi. Yanımda bulunan kain biraderim Fesliyan Krikor, müsterhimane bir tarzda yüzüme bakarak, "aman" dedi, göya ben kurtulmuş imişim gibi kendisinede muavenetimi taleb ve reca idiyor idi. Kain biraderimi göstererek, Şemseddin efendiye khitaben, "Şemseddin efendi, kain biraderimdir," dedim. Mumaileyh kaynım Krikorun kolından çekerek, "Hayde sen de gir," dedi.

Aman Yarabbi! Acaba biz kurtarılmıyormu idik? Bu ne azim meserret, ne böyük bir ikbal idi. Az kalsın mürk-i şadiye uğrayacak idik. Meyanemizdeki hukuka hürmeten, ve yakhod Nihad beyin reca ve iltimasına riayeten, bizi takhlis idiyor zanına zahib olmuş idim. Öyle bir hengâmda Şemseddin efendinin bir kaç kişiyi khelas itmesi işden bile deyil idi. Biz, mesruren tekrar içeruye girdik, ve kapunun yanında ki bir köşeye sinib oturdık.

Ah insanlar, insanlar, ne ğarib, daha doğrusı, ne adi bir tabiyatda doğmuşdılar, bir çok milletdaşlarımızın, bakhusus, amuca, enişde, yegen gibi bir çok sevgülülerimizin kolları bağlı maktele müteveccühen götürülmekte olduklarını görmekde olduğumuz halde, kendimizin bundan ezade kalmış olmamız ümidi ile mesrur oluyor idik.

Varsun bütün cihan, khilafının iddaa idub dursun, minn ğayr-i haddin, ben-i ademin her hangi işde sırf şahsını düşün-

mekde oldığı noktasında bütün mevcudiyetimle ısrar ideceğim. [63] Bu gayr-i ka-bil-i tekzib bir hakikettir, ve biz menfilik hayatımızda bu hakiketin pek çok kerre şahidi olduk.

Ne hal ise, bizim oturduğumuz, daha doğrusu adeta saklanmış olduğumuz köşeye, az sonra Siyahyan Corci efendi ile bir kaç rahibler geldiler. Az sonra, daha birkaç rahib, ve merkhasa Bahabanyan Krikor serpişgobos da geldi. Mevcudın mikdarı tezayyüd itdikce, ümid-i khelasda o nisbetde tenakus idiyor idi. Bunların virudı, evvelce hasıl itmiş olduğum kurtulmak ümidini eyiden eyiye sarsmış idi. Bu sırada Şemseddin Efendi de yanımıza geldi, bize birerde sigara ikram itdi. Tabii bunu redd itmedik. Hepimizde aldık. Siyahyan Corci efendinin kulağına "burada niçün alıkonulmuş olduğumuzu Şemseddin efendiden sūval ideceyim" dedim. "Sor" dedi. Ben Şemseddin efendiye khitaben, "Efendim, bizi buraya niçün tefrik buyurdunuz?" dedim. Mumaileyh cevaben, "Memnun olsanız a, sizi arabalara bindireceğim," dedi.

Heyhat, ne vahi bir ümüde düşmüş, ne esassız bir hayalata kapılmış imişiz! Pek büyük bir inkisar-ı khayala uğrayub, meserretimiz mübeddel-i meyusiyet oldu. Cevab bile vermedim. Bütün alemin bar-ı alamu yeni başdan üzerimize çökmüş, yees u nevmidi, olanca sıkleti ile üstümüze yüklenmiş idi.

[64] 14. Habskhaneden Khuruc

Terbi-i akhrinde bulunan kamer müş-rikdan tulu itmiş idi. Fakat, zann idersin ki şu gaddarene muameleye şahid olmak sureti ile, didar-ı tabidarını lekedar itmek istemiyor imiş gibi, çoğu zaman bulutlar arasında saklanmakda, ve bazen de, birden bire meydana çıkub ortalığa neşr-i ziya iderek, zulmet-i leyl arasında icra

edilmekte olan şu vahşet u khabaseti bütün kâinata iraye gayret idiyor zümünü husule getirmekte idi. Her dürlü zulm u eziyete gerdendade-i inkiyad itmiş, ve kollarından sıkı sıkı yekdiglerine rabt olunarak dörder dörder habskhane kapısı önündeki meydanlığa sıralanmış bulunan dışarıda ki mazlumiyn, ne bir seda-yı feryad, ve ne bir saykha-yı şikâyet çıkarmayub, yalnız, kendisinden başka penah ve ilticagâhları olmayan Cenab-ı Khalik-i kâinatın ism-i mukaddesini zikr itmekde olduklarından şu vahşi gicenin müdhîş sükûneti, Allah! Allah! sedası ile az çok ikhlal idiliyor idi. Mahbusiynden nısfından fazlası bağlanmış ve sıralanmış, tevkîfkhaneye içerusinde, ancak iki yüz elli üç yüz kadar kalmış idik ki, bağlanmak sırası merkhasa efendiye ve rahiblere gelmiş idi. Merkhasa Bahabanyan Krikor serpişgobos aheste aheste kapuya doğru gidiyor idi. Mumaileyh, bizim bulduğumuz mahale gelmeksizin, diğer koğuşda [65] mevkuf bulunduğu sırada, kefaret-i zenub için kendisine koşuşan cemaatına bir çok nasihatlarda bulunmuş, ve onlara or-hnuty[u]n vermiş idi. Son bir defa bizleri de takdis itmesini reca itdik. Mumaileyh, kollarını bağlamak üzere kapudan çıkmasına intizarda bulunan eşkhasa, "Reca iderim bir iki dakika müsaade idiniz," deyub, yüzünü habskhane içerusinde bulunan mütebakı cemaatına çevirdi. Başı açık, lehcesi az çok sararmış idi. Dudaklarında hiss olunur olunmaz derecede ihtizaz olduğu halde söze bilibtidar:

"Sevgüli cemaatım, biliyorsunuz ki, iki üç saat sonra, cümlemiz de dünya tabir olunan şu dar-ı fena ile kat-i alaka ideceyiz, hayatımıza da belki bir balta, bıçak yakhod kama ve sopa darbesi netice verecek dir, fakat bunun hiç ehemmiyeti yok dır, olsa olsa bir saat fazla eziyet çekeceğiz, işte bu kadar, evladlarım, ölümden, al-el-khusus

bu tarz ölümden tehaşi pek tabii iken sizin, her türlü ölümü istihkâr iderek ibraz etmekde bulunduğunuz metanet, benim de bir kat daha tezyid-i cüretimi mücib oluyor, ve böyle bir cemaatın reis-i ruhanisi bulunduğumdan dolayı şu sırada daha fazla bir iftikhâr hiss ediyorum. Dûçar idilmek istenildiğimiz zulmün sebeb u saikini burada izzaha luzum görmem. Fakat bu hale müstahak olmak için en ufak bir khata ve kabahatımız olmadığını bülend-i avaz ile söyleyebilirim. Evvet evladlarımız, biz tamamen masumuz ve millet uğrında, zulma kurban gidiyoruz, mezarımıza ayaklarımızı sarkıtmış olduğumuz şu sırada da bi [66] mehaba ve bila perva tekrar idebiliriz ki cümlemiz de masum ve bigünahız. Gerçi, rabbülalemiyn her kesin ameline göre mücazat ve mükâfatı bizzat tayin buyurur ve icra ider. Fakat ben müsebbiblere karşı intikam-ı ilahiye talep itmeyub, kurtarıcımız Hisus Krisdosın surp Khaç üzerinde söylemiş olduğu ‘Ya peder, anleri afv eyle, zira ne yaptıklarını bilmeyorlar’ kelam-ı mukaddesini tekrar ideceyim. Evvet, iki üç saat sonra, dünya gözü ile birbirimizi bir daha göremeyeceyiz, zevceleriniz dul, evladlarınız öksüz kalacaklar, onların düçar olacağı akubeti ise bir Allah bilir. Biz itlaf idileceyimize acıyorsunuz, onlar ise belki sağ kaldıklarına teesüf idub ağlayacaklar. Evladlarımız, metin ve cesur olun. Katiller aramıza sokulub da gaddar silahlarını başınıza gözünüze vurmaya başladıkları zaman, bunun mükâfatına cennetde nail olacağımızı düşünerek, mümkün olduğu kadar az feriyad idelim ve kınseyi de telin itmeyelim. Göreceksiniz ki, dar-ı mükâfatda, melekler sizleri nasıl alkışlar ile istikbal idecekler. Haydeyiniz evladlarımız, diğerleri gibi siz de, bağlatmak üzere kollarınızı sıkunet ile uzadınız, ve bizi bekleyen müdhîş ölüme kadar cesaretle yürüünüz” deyub, bir iki

saniye fasıladan sonra devam ile, “Sevgülü cemaatım, biliyorum ve gördüm ki şu menhus mahalde, cümmeniz de akaid-i dininizi azim bir isticâl ve kavi bir iymân ile ikmâl itdiniz. Fakat reis-i ruhaniniz bulunduğum hasebi ile size son bir ‘artzagum’ vereceyim, diz çöküniz, ve [67] müddet-i hayatınızda icra itmiş olduğunuz khatalarınızdan dolayı ez can u dil töbe ve istiğfar idiniz,” deyerek, elini semavata doğru kaldırdı.

Biz feslerimizi çıkarub, o mehuvf habshane avlusına diz çökmüş ve başımızı da yere eymiş durmakda idik. Bu sırada mahitab da kendisini ihata etmekde olan sehabparelerden sıyrılıub, hadd-i zatında pek uluvî olan şu menzareye başka bir mehabet bakhş etmek isteyor imişcesine hazin bir surette neşr-i ziya itmeye başlamış idi. Mumaileyh Bahabanyan Krikor serbisgobos efendinin nurani çehresini, beyaz ve uzun sakalı hale gibi çarçivemiş ve yağmacılar tarafından alınmayub da elan göysünde asılı duran altundan mamul khaç ise, mahitabdan aks iden ziya ile, tarik-i ferdusın pertevnisar bir kılavuzu gibi parıldamakda bulunmuş olduğu halde bir melek ül siyanet şeklini iktisab eylemiş idi. Mumaileyhin sağ elini havaya kaldırmış olduğunu söylemiş idik, sol elini de göysüne koyarak, “Ben, Krikor serpisgobos Bahabanyan, aziz ve mukaddes Roma kilisesinin bana bahş itmiş olduğu selahiyet mucibince, cümlelizin dakhî şimdiye kadar işlemiş olduğunuz günahlardan dolayı cenab-ı mağfer el zenubdan af ve merhamet talep ideceyim,” deyu ilave itdi, ve göya ki vazifesinin mehabet u azametini ve derôhde etmekde olduğu mesuliyetin sıklet u şiddetini takdir iderek Khüda-yı Mûtaal hazretlerinden lutf u muavenet talep ve tezarru idiyor gibi, gözlerini semavata [68] doğru kaldırdı, sekiz on saniye o vaziyetde durdıktan sonra, sağ eli ile cemaatın üzerine khaç işaretini

yaparak, "Yes artzagem ırtzez...." cümlesini okuyub, haydeyiniz evladlarım, her şey tekmi oldu, dedi. Bunun üzerine habskhane içerisinde bulunan mütebaki cemaatda baladaki tarifât dairesinde dörder dörder bağlanılıb hükümet konağı meydanlığına dizilmişler idi. Bu sırada ehaliden bir kısmının fesleri, pardösü ve paltoları, bağlamak vazifesi ile mükellef esafil tarafından yağma idilmeye başlanılmış idi. Kapuya yaklaştığında Şemseddin efendi kolumdan tutarak, orada biraz beklemekliyimi ikhtar itdi. Son olarak merkhassa efendi de bağlanmış, en nihayete de bu aciz kalmış idim, benden birkaç khatve ilerude ayakda durmakda olan Holasyan Andon efendiye işaret iderek oradakilere khitaben, "Bunları dakhi beraber bağlayınız, ve arabaya oturdınız," dedi. Ben, "Reca iderim Şemseddin efendi, hiç deyil bu son eziyetden olsun bendenizi istisna idiniz, bizim ne olacağımızı biliyorum, bildigimi zatınız da bilirsiniz, kaçmak tasavvurında olmuş olsaydım, buna evvelce tevessül ider idim, fazla bir işgence verdirmeyiniz," dedim. Bu ara da yanımdaki Holasyan Andon efendinin koluna organı takmış ve bağlamışlar idi, benim şu rıcam üzerine, Şemseddin efendi bırakınız dedi. Bir ucunda mümaileyh Andon efendinin kolları bağlı olan organın diğer ucunu gelişi güzel üzerime atıverdiler. Bu suretle şu cefadan olsun beni azade kılmışlar idi.

[69] Evvelce bağlanılmış olanlar yola çıkarılmışlar idi, merkhassa efendi, rahibler ve cemaatdan bazıları da arabalara ırkâb olunmak üze, merkez komandanlığı civarında ikhzar idilmiş olan arabaların yanına götürülüyor idik. Bazı edani, ellerinde sigaralar ve dudaklarında müstehziyane tebessümler olduğu halde bu bağlanmış ve sıraya dizilmiş zevallıları dairen madar devr

* Yes artzagem ırtzez: Sizleri azad ediyorum.

iderek, "Merak itmeyiniz, sizi Krisdosunuza gönderiyoruz," deyerek eyleniyorlar idi. Oradaki meydanlığa çıktığımızda etrafımızın müsella polis, jandarma, çete ve katiller ile ihata idilmiş idiyini gördük. Arabaya bindiriliyor idim ki Şemseddin efendi gözüme ilişdi. "Allaha ısmarladık, Nihad beye selam söyleyiniz," dedim. "Merak itme, istasiona gidiyorsunuz, şimendifere bineceksiniz," dedi. Nereye gidiyor olduğumuzu biliyorum, o khususda siz merak itmeyiniz dedim. "İstasiona gideceksiniz" demekle, benimle alay etmek istemiş olacak idi. Fakat bu istihza pek acı, bakhusus halin vekhameti dolayısı ile pek nabeca, adeta müstekrih idi. Zaten Şemseddin efendinin habskhane kapusunda durarak ehaliye bağlatmış olması çirkin bir hareket idi. Çünkü cemaatin kısm-ı azamını tarur ve çokları ile ülfet ider idi. Mumaileyh hangi hissiyatın taht-ı teesirinde kalmışda böyle menfur bir vazifeyi derôhde itmiş idi? Acaba vali Anf, ve ya polis müdürü Behaeddine karşı bir üşgüzarlıkmı [70] göstermek istemiş... Yakhod Khristiyanların öyle bir hallerini görübdde mahzuz olmak emelinimi teakib itmiş idi. Ve ya senadid-i ittihadada bu suretle bir khulusmı çakmak istemiş idi? Ne biri, ne o birleri, mumaileyh serkhoş idi, ve kelimenin bütün manası ile serkhoş idi, bu halini cümlemizde reyûlayn görmüş idik. Sevkimize memur Rahmi beyin, mütarekeden sonra bu acize vuku bulan ifadesine nazaren, bizi habskhaneden çıkaracakları sıralarda Şemseddin Efendi mumaileyh Rahmi beye müracaat iderek, "Katolikleri sevk idecekler imiş, bunların arasında bazı tandıklarım var dır, bir mahzur görmezde müsaade edecek olur iseniz, habskhane kapusunda durayımda bunları tefrik ideyim, arabaya binsinler" demiş, ve kendisininde buna muvaffakat itmiş olduğunu söyledi. Şemseddin efendi mest-i layakl derecede

serkhoş da olmuş olsa şu hareketi hicalet
aver idi, ve öyle bir hengâmda bu yolda bir
vazifeye tevessül itmiş olmasından dolayı
cümlelerin iğbirarını bihakkin üzerine davet
itmiş oldu.

[71] 15. Esna-yı Rahda

Yolın üzerinde otuz kadar yaylı, ve tatar
arabaları ihzar edilmiş olub, bunlara, maa-
lul ve pek ihtiyar olanlar ırkâb olunuyorlar
idi. Kollarından bağlı olmaları kâfi deyil
imış, ve fırara iktidarlara var imiş gibi bun-
ları birde arabaların ağaçlarına bağlamakda
idiler. Kollar o derecede kavi ve sıkı bir su-
retde bağlanılmış idi ki, on dakika, çeyrek
saat sonra, bir çoklarının kolları şişmiş ve
eller mos mor olmuş idi. Arabalara ırkâb
olunacaklar ikişer ikişer bağlanılmış idiler.
Bunlar, arabaların yan pencirelerinden
içine girmek ıycab idiyor, fakat, iki kişi
yan yana pencireden sığmadıkları gibi, tek
tek girmekde de büyük müşkilata maaruz
kalıyorlar, etraftaki muhafızlar ise, bun-
dan münfail olarak “çabuk ol” tabiri ile
arkadan sümsükleyorlar idi. Ancak şurası-
nı dakhi itiraf ideriz ki rahiblerin heman
cümlesini arabalara bindirmek gibi bir ne-
zakat göstermişler idi.

Yola koyulduk, piyadelerin başka tarafa
götürülmüş oldukları söyleniliyor ve zul-
met-i leyl dolayısı ile ilerusini görmek kabil
olamadığından piyadeler ile beraber bulı-
nub bulunmadığımızı anlayamıyor idik. Şi-
mendiser istasyonu caddesini sağda brakıb,
Bağdad yolunu teakib idiyor idik, deyun-ı
umumiye idaresini kurtulubda şehirden
[72] kharice çıktığımızda, bir defa daha
göremeyeceyimiz ve bütün sevgülülerimizi
terk itmiş olduğumuz memlekete meyasane
ve mütehasşürane birer nigâh atf eyledik.
Yıldız gibi, şurasında burasında tek tük
ziya görüldüğü, ve bütün şehir derin bir si-
kuta dalmış bulunuyor idi. Memleketimizde

mebzulen bulunan kelblerin çeşid çeşid av
ave-i hevinakı ile, civarda bulunan çay ve
çayırıldaki kurbağaların çıkarmakda ol-
dıkları “varak varak” sedası memleketin
müstagrağ bulunduğı şu sükûnet-i müdhişe
ile, mekhuvf bir tezad teşkil idiyor idi. Er-
meni ve Ermeni-Katolik kabristanı ile, Ya-
hudilerin mezaristanının arasındaki şöseyi
mirur itmekde idik ki, tanin endaz olan
birkaç ağız silah sesleri sarnaamızı takhriş
eyledi. Arabacımızdan esbabını süval itdik,
fırar teşebbüsünde bulunan bir şahsı vur-
muş olduklarını söyledi, hakikaten orada
birisini itlaf itdiler, bazıları bunun Ütüçyan
Andon olduğunu söyleyorlar fakat ilerude
görüleceği üzere merkum “çaldığı” tepesin-
de, ve tam bizim arabanın hizasında katl
idildi, ve biz bunu reyûlayn müşahide ey-
ledik. Binaenaleyh mezarlık civarında vu-
rulanın kim olduğu elan mechul kalmıştır.

İrkâb edilmiş olduğum arabada beraber
bağlamak istedikleri Holasyan Andon
efendiden başka, Seyahyan Corci, biraderi
Hovsep, Acemyan Boğos, ve otuz seneyi
mütecavuz khidmet-i dövlette bulunmuş ve
muhasabe mümeyizliğine ve defterdarlık
vekâletine kadar irtika itmiş, rütbe-i salise
ashabından Vartanyan Boğos Servet efen-
diler [73] bulunuyor idi ki, şu suretle araba-
da altı kişi idik. Holasyan Andon Efendi
ile bu acizden maadası o derecede sıkı bağ-
lanılmışlar idi ki, merhum Servet efendi,
urğarların tazyikinden husula gelen evca
ve ağıri netiycesi olarak mütemadiyen ağla-
makda idi. Holasyan Andon efendi benim
hiçbir hareketime müsaade itmiyor ve “et-
rafımızdaki muhafızlar serbest olduğumuzu
görürler de, bizi de bağlarlar” deyerek kol-
larını bile kımlatdırmıyor idi.

İnce Su köprüsünü, reji nazırının çift-
liğini geçib Kızıl Yokuşa doğru kat-ı me-
rahil itmekde idik ki, yavaş yavaş fecrde
görünmeye başladı. Dikmen bağlarına

yaklaştığımız sırada ise, şafak eyice sökmüş ve ortalık az çok ağarmağa başlamış idi. Piyadelerinde bizim ile beraber olup olmadıklarını anlamak üzere ileruye medd-i nazar eyledik. Aman Yarabbi, o ne müdhîş bir menzare, o ne kasavat nûma bir hal idi, zevallı piyadeler, dörder dörder ve birbirine gergin bir suretde bağlı oldukları halde sıraya dizilmişler, muntazam bir ordu gibi, kendi maktellerine doğru kemal-ı isticâl, ve muntazam khatveler ile yokuş yokarı kat[-ı] mesafe idiyorlar idi, ayrı zamanda sıradaki bir ihtiyarın adım atmağa tab u tüvanı kalmamış olduğundan diğerlerinin adeta onı sürüklemekde olması, bir taraftan da kolların nakabil-i tehammül acısı dolayısı ile husule gelen ah u eniyn, muhafızların hiddetini tahrik iderek tüfenk dibcigi ve ya sopa ile zevallıları darb itmekde bulunması cidden pek rikkataver bir menzare idi. [74]

Biz altı kişi arabanın içerisinde bila fasıla ibadetde idik, her aklımıza gelen duayn söyleyor, birini bitiriyor diğerine başlıyor idik, Holasyan Andon efendi piadelerin hallerinden fevkelade müteesir olarak, “Biz, hiç olmaz ise arabadayız, piadelerin ahvali bizden çok müdhîşdir, onlar için dua idelim ki Allah kuvvet ve cesaretlerini artırsın,” deyerek, daima dua itdiriyor idi.

Bu suretle ibadetimizi ikmaldan sonra arabadaki arkadaşlara birer sigara verdim, artık her dürlü ihtiyatı terk itmiş idik, Andon efendi ile ben serbestce sigara içebiliyor ve diğerlerine ağızlarına dutarak nefeslediyor idik.

Çal dağını aşmış mail bir tepeden dereye doğru inmekde idik ki, afitâb-ı alemtab tulu itmiş idi. Tam bu sırada bir kaç el silah sesleri tanin endaz olarak o ızsız derelerde seda-yı muakkes-i mükerrer husula getirdi, yol ivicacılı olduğundan ilerudeki piadeleri göremez olmuş idik. Arabaların

cümlesini de durdıtıldılar, biz, piadeleri oradaki ızsız derelere sokub itlafa başladılar zannı ile fevkelade düçar-ı heyecan olarak istifamkârane bir halde birbirimize bakıyor, ve arabaların etrafındaki muhafızlardan tevekküfümüzün ve silah seslerinin esbabını sorub araştırıyor idik, bunlar ise cevaben “daha bir şey yok” deyordıdiler. Bu esnade idi ki, başı açık birisinin arabamızın yanından süratla geçub tarlaya doğru koşmakda olduğunu gördük. [75] Zevallı, ya aklına hiffet getirmiş ve ya da bu suretle kendisini itlaf itdirmeyi daha ehven görmüş olacak ki, bir çok müsella muhafızlar arasından fırra teşebbüs itmiş idi. Fakat ne fırra; sekiz on hatve ileruleyor, sonra üç beş adım bu tarafa geliyor, tekrar bir istikâmet teakib idiyor, yine gerüye dönüyor, velhasıl canbazhanelerdeki terbiyeli atlar gibi mahdud bir dayire içinde devr idub duruyor idi. Polis ve jandarmalardan üç beşi, merkumun teakibine koşmuş olup alettevali silah endakht idiyorlar fakat garaibatdan olarak hiç birisi de hedefe tesadüf itdiremiyor idi, polislerden birisi merkuma beş hatve kadar tekarub iderek elindeki tabanca ile nişan aldı ve silahı boşalttı, kurşun, fırrarının pek can alacak bir noktasına tesadüf itmiş olacak ki cinnet-i muvakkataya uğramış olan o bedbakht bir kerre gerildi, sonra secde idiyor imiş gibi, iki dizi üzerine geldi, bilakhere sırt üstü düşüb bütün vücudi ile sarsıldı, hiç şübhe yok ki, ölüyor idi. Bu sırada diğer bir polis daha yanına yetişib zaten ölmüş, ve ya da ölmek üzere bulunan merkumun karnına elindeki revolveri üç defa sıkdı, zevallı, ah bile demeye müktedir olamayarak teslim-i ruh itmiş idi. Biz arabamızdan yirmi otuz khatve ve ilerude cereyan itmekde olan şu vahşeti kâmilan seyr itdik. Bu suretle telef idilen bedbakht Ütüçyan Andon idi. Mütarikeyi mütaakib, Enkare Ermeni kı-

talı hakkında icrasına başlanılıb bilakhere "minder altı" idilen tahkikat sırasında, bizimde meşhudatımıza [76] müracaat olun-
duğunda cereyan-ı vakaayı aynen bu suretle hikâye eylemiş isem de, itlaf iden polisin kim olduğunu tayin itmekligim khususunda pek çok ısrar eylemiş olmalarına rağmen, bunu tayin idemeyeceğimi beyan itmiş idim, burada tekrar iderim ki fiilvaki, mer-
kumu katl idenler polisler idi. Fakat bize arkalarını dönmüş olduklarından kendilerini teşkhis kabil olamadı, vicdanımı muazzeb itmek istemeyeceğim için ifadem de şahıs tayin itmemiş idim, ve halada idemem.

Baleada arz idilmiş olduğu üzre, khur-
şid-i tabenak tulu itmiş, cevvi semaya doğru yükselmekte idi, ancak asüman bile şu vahşetden mütəəssir olarak göz yaşı döküyor imiş gibi, iri iri yağmur daneleri dökülmeye başladı. Ah güneş, ah, şu sefil kürrenin sebeb-i hayatı ve bais-i iftikhar ve mübahatı olan afitab-ı alemtab. Ah, bilcümle cemadat ve kâinata hayat bakhş iden sitare-i latife, bize o gün ne kadar ba-
is-i hüzn u keder olmuş, ne çok göz yaşı dökürmüş, ve ne derece meraret bahş eylemiş idin. Bir defa daha göreceğimizi katiyen ümid itmemekde olduğumuz ol necm-i şöledara mahzun mahzun nazar endaz oluyor, didelerimizden dimu-i teesür cere-
yan itmekde olduğu halde ona son selamlarımızı iysale çalışıyor idik. Yüz binlerce senelerden beru olduğu gibi, akşam vakt-i muayyeninde o yine mığrıba çekilecek, ve biz tuluını müşahide itmiş olduğumuz o kevkib-i şaşaa paşın o günki ğurubına şahid olamayacak idik. [77]

Her ne hal ise, arabalara hareket emri verildi. Suret-ı itlafını arz itmiş olduğumuz Ütücyan Andon gibi ölümü cümlemiz de ansamım arzu idiyor idik, çünkü merku-
mun vefatı pek ani ve suhuletli olmuş idi, biz isek kim bilir ne müdhış menzareler

görecek, ne can khuraş feryadlar işidecek, kezalik kim bilir ne kadar uzun saatlar can acısı, ölüm azabı çekecek idik. Dereye in-
diğimizde, mukabil taraftan bir lando içe-
risinde bize doğru gelmekte olan, İttihad ve Terakkı fırkası Enkare murakkhas-ı mesulu Necati ile karşılaşdık, şübhe yok ki kıtal hakkında bizzat tertibat icra iderek, ve talimat vererek avdet idiyor idi. Sevki-
mize memur jandarma yüzbaşısı Rahmi bey, ve polis komiseri sakallı İbrahim ile orada epeyce bir müddet konuştular. Ta-
bii meyanelerinde cereyan iden şu meşum muhavere bizce mechul dır. Ancak ehali katl olunacağına o derecede kani olmuş idi ki habskhanede üzerlerimizi soyanlardan gizleyebilmiş oldukları paraları tarlaya sa-
cıyorlar idi.

Gerek heyecan, ve gerek mezahim-i se-
feriye neticesi olarak ağızlarımız kurumuş, dudaklarımız adeta açılmaz bir dereceye gelmiş idi. Bir çok ma-i carilere ve çeş-
melere tesadüf idiyor idik. "Allah hatırı için olsun bir yudum su veriniz" dedikçe "Su sizlere layık deyil dir melun kâfirler, bunlar ümmet-i muhammedin yapırdığı çeşmeler dir ki bundan yalnız onlar su içe-
bilirler" deyorklar idi.

[78] 16. Göl Başı

Şehirden çıkalı sekiz saat kadar bir ze-
man mirur itmiş olduğu halde, ancak yirmi beş otuz kilometro mesafe kat iderek Göl başı nam mahale vasıl olabilmış idik, etra-
fımızdaki piade muhafızların bir az istira-
hatları maksadı ile, yarım saat kadar bizi de orada oturdular. Oradaki menzare-yi ciger suzı tarif bizim gibi kalem-i natüvan erba-
bının kârı deyildir.

Pöder evladı ile, evlad pederi ile, birader biraderi ile, velhasıl umum ehali birbirleri ile vedalaşmağa başladılar. Yörüyenlere bir mukdar ekmek ve üçer beşer tane zeytun

tevzi idiyor idiler fakat çokları bunu kabul itmeyib vedalaşmak ve helallaşmak kaygısında bulunuyorlar idi. “Baba, hakkını helal it, artık eksik haklarınızı helal idin”, “helal olsun”, “siz de bize helal idin”, telaffüz olunan, işidilen sözler yalnız bu cümlelerden ibaret kalıyor ve bazı pederler “khe-lal olsun oğlum”, “helal olsun ciger pare yavrum” demekle beraber bir taraftan da hıncıra hıncıra ağlaşıyor idiler. Menzarenin pek dilsuz olmasına, ve etrafımızda tecemmü itmekde olan köylü yağmacıların ve yanımızdaki jandarma ve çetelerin, artık bir az ilerude katl idileceyimizi açıktan açığa beyan itmekde olmalarına mebnî cümlemiz de hazin hazin [79] ağlaşıyor ve şehirden beru arkamızdan gelmekte olan iki arabaya mahmul acı kireclere ve diğer bir arabadaki kazma ve küreklere haif u hasir atf-ı nazar idiyor idik. Menhus vakıt, meşum alat u edevat! Arabalardan birisindeki bize mezarlar hafr idecek, diğer iki arabadakilerde bulunanlar ise son melbusatımız olacak idi. Hayatımızdan hiçbir eser bırakılmamak için her şey pek mükemmel düşünülmüş, ve bu khususda hiç bir noksan bırakılmamış idi, biz mahkûm-ü fena idik ve bunu da biliyor idik.

Kolların bağları gevşemiş olması ihtimaline binaen yeniden muayeneden geçirilib icab idenler tekrar sıkışdırıldıktan sonra hareket emri verdiler. Etraf köylüler de bizi taakibe başlamış olduklarından artık her adım başında ölümü intizarda idik.

Gölün kenarındaki yolu teakib idiyor idik ki birisi süratla koşarak kendisini göle ilka idiverdi. Şakhs-ı merkurum üzerine otuz ağız silah birden boşandı, kurşunlardan birisi, suyun içinde merkuma tesadüf iderek, gölün o noktasını kızıldandırdı. Kendisini göle atmış olan şahhs, bataklığa saplanub kalmış olacak ki bir daha görünmedi. Bu suretle hayatına khateme verilen adem de Kayseriyeli boyacı Garabed idi.

Vesait-i intihardan en kolayı suda boğulmak dır deyu bellemiş idim, kendimi de göle atmayı fikrimce kararlaştırdım. Araba ileruledikce bir taraftan etrafımı tecessüs idiyor, bir taraftan [80] da gölün minasib bir mevkisini teharri idiyor idim. Kendi kendime de “ben göle vasıl oluncaya kadar bana kurşun tesadüf itdiremezler, suya atladıkdan sonra kafamı bir yere sokar boğulırım, varsınlar istedikleri kadar arkamdan kurşun atsinlar” demekde idim. Nihayet, aradığım gibi bir mahal görüb, etrafımı bir defa daha tedkik itdikden sonra, arabanın penceresinden yarıya kadar dışarıya sarkıldım, ve yanımdakilere “Allaha ısmarladık, ben gideyorum” dedim. Şaşkın şaşkın yüzüme bakmaya başladılar, bu sözümden bir şey anlayamamışlar idi. “Göle atlayacağım” deyu ilave itdim. Holasyan Andon efendi heman elimi dutdı, ve arabanın içine çekerek, “Gerçi kolay ölürsün, fakat oğlum, intihar itmiş olacaksın ki, bunu Allah hiç bir zaman avf itmez, bizim ile kal, ve bir az fazla eziyet çekerek öl,” dedi. Siyahyan Corci Efendi de, “Khristiyan mezhebinde bir adet vardır. Halet-i nezide bulunan bir khashayı bile, iki dakikelik ömrüne nakise verir endişesi ile yerinden kıvışdatmazlar. Şimdi sen kendini suya atacak olur isen, ve lev yarım saat sonra itlafda idilecek olsak, Andon efendinin söylemiş olduğu gibi, yine intihar itmiş olacaksın. Biz, Mardiros [şehit] olub cinnet [cennet] kazanacağımızı ümid idiyoruz. Sen kaltgâhın muvakkat eziyetinden korkarak, cehennemın ebedi azabına kendini atmış olacaksın. Fikrinden sarf-ı nazar it, en çoğından, olsa olsa bir iki saat eziyet çekeceksin,” deyerek bağlı kollarının müsaade [81] eylediği derecede, caketimin eteyinden tutarak arabanın içine çekiyor idi. Her ikisinin şu doğru sözleri bende ciddi bir teesir icra itdiler, kararımın sarf-ı nazar iderek yine yerime oturdım.

Ah, insanların ömrü ne ehemmiyetsiz vukuatlara muallak bulunuyor! O sırada yanımdakiler yap demiş olsalar şimdiye kemiklerim bile çürümüş olacak idi. "Yapma" demiş olduklarından, elyevm hala hayatdayım, ve kim bilir ne zaman ve ne tarz bir ölüm ile öleceyim.

Her ne hal ise, daima ileruleyiyor idik, her dere ve çukura endikce, haifane bir tarzda etrafımızı nazar-ı tedkikden geçiriyor, ve kıtalin nerede başlayacağını birbirimizden süval idiyor idik. Akşam yaklaşmak üzere idi ki biz hala yolumuza devam itdiriliyor idik. Bu sırada atını süratla koşdırmakda olan bir süvari geldi, çerkese benzeyor idi. Sevk memuru Rahmi bey ile bir müddet konuştılar. Biz o zamana kadar, diğer Ermenilerin itlaf edilmiş oldukları "Beynam" kariyesi tarikini teakib itmekde iken, süvarinin virudi, ve Rahmi bey ile mülakatı üzerine tebdil-i istikamet itdirildik, şimdi "Kara Gedik" yolunu tutdık. Bu arada bağlarından kurtılmağa muvaffak olan Sağır Boğos oğlu Onnig nam şahıs, tarlaya doğru koşmağa başladı. Her taraftan üzerine silah atılıyor idi. Mermiler merkurum önünden, arkasından, yanından toprağa düşerek toz çıkarıyor idi ise de merkuma tesadüf itmiyor idi. [82] Süvari jandarmalarından birisi, atını üzengileyerek arkasından ulaşı, elindeki martinin kundağını o kadar khaince, ve şiddetlice kafasına vurdu ki, biçare sendeleyerek yere yuvarlandı. Cebren ayağa kaldırıb, arabalara doğru götürdiler. Başından yüzünden aşağı kan akıyor idi. Zevallı şaşırmış olub "kaçmıyorum efendim, kaçmıyorum" demekde idi. Acı kiroç arabalarının arkasındaki bir arabaya ırkâb itdiler. Biz, bir daha kendisini görmedik. Ya başına indirilen darbeden müteesiren bir az sonra vefat itmiş, ve ya da kasden öldürülmüş idi.

Arabaların ve piyadelerin tevekküf it-

dirildiginden bilistifade, kendi yerime bir az da kayın biraderimi oturtmak maksadı ile, arabadan indim, ve sırayı teakib iderek galabalığın arasına karışdım. Kendisini bulabilmek mümkün olamadı. Acem Balyan Boğos, Tumayan Corci, ve Kamburyan Gıgmes efendilere tesadüf itdim. Bunların her üçü de, yirmi ikişer, yirmi beşer yaşlarında gençler idiler. "Nasılsınız?" deyü süval itdim. Üçü birden, "Demir gibiyiz, eger kollarımız serbest olmuş olsa, yirmi saat daha yol gidebiliriz, fakat kollarımız şişdi, ve bu yüzden çok müteezi oluyoruz," dediler. "Metin, ve cesur olunuz, ve sabr idiniz," deyerek, bunlardan ayrılıbda bir az daha ileruledigimde Akyan Onnige tesadüf itdim. [83] Biçare, bütün cesaret ve metanetini gayb itmiş olub, daima ağlamakda, ve muttasıl "ah" "of" deyub durmakda idi. Kimsenin nazar-ı dikkatını celb itmeksizin, kollarının bağını çözdüm, ve arabamızı göstererek, boş kalan yerime oturmasını söyledim. Kendim de onun yerine sıraya girdim.

Bir müddet sonra hareket emri verdiler. Kara Gedik kariyesine doğru gidiyor idik. Güneş, gurub itmek üzere idi. Tuluunu meyusane temaşa idubda, gurubını görebileceyimizden, binde bir derecesinde bile ümidimiz olmayan afitab-ı alemtabın, o günde, bu kıta-yı arzdan setr-i didar itdigni, yani, tabir-i sahihi ile, kürre-i arzın, bize mukhalif tarafını şemse döndürdüynü, tekrar müşahide idebilmiş idik. Bu, bizim için belki bir fal-ı khayır idi.

Ortalığı, yavaş yavaş karanlık istila itmeye başladığı bir sırada Kara Gedik kariyesine müvaselet eyledik. Köye dukhulimizde, köy damlarına çıkarak virudimize intizar itmekde bulunan bir çok çeteleri, nazar-ı dehşetle gördük. Bunların arasında, çete başı Khamidli Rıza bey, en ziyade nazar-ı dikkatı celb idiyor idi. Merkumanın orada

mevcudiyeti, hakkımızdaki maksadın pek vazih, ve aleni delilleri idi. Bazıları, katlimizden sarf-ı nazar olunması hakkındaki emrin, yolda virud itmiş olan Çerkes süvari vasıtası ile geldiğini, ve bunun üzerine Beynam yolunu terk idub, Kara Gedik cihetine çevrilmiş olduğumuzu, [84] iddaa itmekde iselerde, bizim arız u amik icra itmiş olduğumuz tahkikata nazaren, bu emir, biz Kara Gedik kariyesine vasil olduktan sonra, Momcı namında bir jandarma vasıtası ile virud itmiştir.

17. Kara Gedik Kariyesi

Mezkûr Kara Gedik kariyesinde, cümle ehaliyi, ufak ufak rencber oda, ve akhorrarına, istiyabından kat kat fazla, yani her birisi ancak ayak üstünde dura bilecek derecede, salkhaneye davar sürercesine doldurdılar. Mamefih, odalara hiyn-i idkhalimizde, kollarımızın bağlarını çözüyorlar idi. Muhafızların vazifeleri khitam bulmuş, ve bizi çetelere teslim itmişler idi. Şimdi, her bir odanın kapu ve pençireleri önünde müsellağ çeteler bulunuyor idi. Ehaliden bazıları, su talebinde bulındıkça, "Sizin suya ekmeye artık ihtiyacınız kalmadı. Bir azdan her muradınıza ereceksiniz," demekde olmalarından, ve aradaki fısıltı ve faaliyetden zaman-ı itlafımızın hulul itmek üzere bulundığını istidlal idiyor idik.

Seyahyan biraderler, Tumayan Vensan, ve biraderi Corci Acembalyan Hov-sep, Çancı Onnig, ve yeyeni [85] Boğos, Der Sahagyan Petrak efendiler ve dakha yirmi kadar eşkhas-ı saire, ve bu aciz, mezkûr kariyenin eşraf u mütemevilanından, Bektaş bey zade Mustafa beyin odası itisalindeki bir daireye doldurulmuş idik. Bu mahalın zemini toprak olmak ile beraber geniş idi. Ve biz, digerleri gibi ayak üzerinde durmak mecburiyetinde kalmamış idik. Oda sahibi, Mustafa beyin pederi Bektaş bey günlerin-

den beru, yani kırk elli seneyi mütecavuz bir müddet, Arslangülyanlar ile büyük büyük işler yaparak, meyanelerinde pek ciddi bir dostluk caygir olmakda bulunduğundan, Arslangülyan ayilesinin damadları olan Seyahyan Corci ve Tumayan Vensan efendiler, şu hukuka mağruren merkur Mustafa beye khaberler göndererek, bir az ekmek, ve su talebinde bulınıyorlar, fakat Mustafa bey şu recaların hiç birisinde isaf itmiyor, hatma yüzünü bile göstermiyor idi.

Bizde, bu karanlık odada ac susuz bekleyiyor idik. Bir çokları, tab u tuvandan düşmüş olduklarından, toprak üzerine serilib uykuya daldılar. İdkhal idilmiş olduğumuz odadan sokak kapusına varabilmek için "koridorımsı" bir mahalden geçmek lazım idi. Alaturka saat akşamın 2 buçuk, üç raddelerinde, yani, gurub-ı şemsden takriben üç saat kadar sonra, mezkûr "koridor" geçerek, cümle kapısı önünde oturmakda olan polislerin nezdine vardım, ve def-i tabii için dışarıya khurucıma müsaade buyurmalarını reca itdim. Bunlar cevaben, [86] "Beş altı adımdan fazla ilerleyitmeyeceksin," deyerek müsaade itdiler. Tarlaya doğru ilerleyiyor idim ki, karşıdan iki kölgenin bulunduğım mahale doğru gelmekde olduklarını gördüm. Heyecan ve telaşdan yüreklerimiz gereyi gibi khurpanmış ve, kuvve-i manaviye hiç kalmamış olduğundan, bu iki kölgede beni korkutmuş idi. Her dürlü haceti ikinci dereceye bırakıp, bu iki şahsa medd-i nazar idiyor ve, onların khatt-ı hareketlerinden bir mana istikhracına çalışıyor idim. Aralarında cereyan itmekde olan muhavereyi tamamen dinledim. Bunlardan birisi digesine, "Ne dersin be, şu kocaman köyde altı taneden fazla balta bulamadık," dedi. Digeri, "O bir Ermenilere gitmişde..." deyip, cevap verdi ve ilaveten "Odalardaki "gâvurları" götüreceyimiz sırada, ses çıkartdırmamağa gayret

ideceyiz ki, diğer odalarda bulunanlar khaber alamasunlar, tenbihat böyledir,” dedi.

Şu muhavere, her şeyi vazikhen anlatdıyor idi. Ben her şeyden sarf-ı nazar iderek, odaya avdete şitab eyledim. Cümlesinde uyumuşlar idi, yalnız Tumayan Vensan efendi uyumamış, odada aşağı yokarı geziyor idi. İki şahıs arasında cereyan itmiş olan mükâlemeyi kendisine anlatdım. Hiç bir cevap vermeksizin, beni ellerimden tutarak, odanın bir tarafına götürdü, ve [87] “Bunlara bak,” dedi. Bunlar, oraya yığılmış yapaklar idi. Bunu bana göstermekde ne manâ var idi. Şaşkın şaşkın yüzüne bakdım, ve “Gördüm, yapak dır,” deyî cevap verdim. “Biliyorum, yapak dır fakat dikkatlice bak,” deyî tekrar itdi. Zevallı, aklına hiffet getirmiş zann itdim. Acı acı tebesüm iderek, müteesürane bir tarzda yüzüne bakıyor idim. Mumaileyh, kendi hakkında hasıl itdigim şu fikri anladımı, anlamadımı orasını bilemem, yalnız oradan bir demet yapak alub, bana doğru uzadarak “Al bunu eyice tedkik it,” deyî ilave itdi. Aklını oynatmış olduğuna kalben kanaat hasıl itmekle beraber, arzusını ikmal itmiş olmak emeli ile, bana doğru uzatmakda olduğu demeti makinavari bir tarzda, elinden aldım. Kapunun önünde yanmakda olan fenerden odaya aks iden ziyaya tutarak bakdım. Aman Yarabbi! Üzerlerinde pıkhıtlamış bir çok kan lekeleri var idi. Kemal-ı dehşetle elimden fırlatdım. Harakât-ı vakaa-meşmul-ı lihaze-i dikkat itmekde olan mumaileyh, “Gördünüz ya, eşkâlinde de anlaşıldığı üzere, bunlar yasdık ve yakhod minder içerusinden çıkarılmış yunlar dır ki, bizden evvel getirilen [88] Ermenilerin olduğu, ve üzerlerindeki kanlardan ise, zevallıların itlaf idilmiş oldukları seraheten anlaşılıyor. Sende, durmuşda, şu gördüyün iki kişi arasında cereyan iden mükâlemeyi anladığıyorsın,” dedi, ve sesini bir az yüksel-

dib, cümleleride ağır ağır teleffüz iderek, “Bizi öldüreceklerrr... artık bundan zerre kadar şübhe itmeyelim. Fakat gürültü idubda, (yerde yatmakda olan biraderini ve sairlerini göstererek) şu çocukları uyardırmayalım, varsınlar zevallılar son olarak rahatca uyusınlar” dedi. Şu kati kanaata, ve sarih delalete karşı cevap itasına lüzum görmedim. Zaten kanaat-ı şahsiyemde bu merkezde idi. Karanlık bir köşeye çömeldim, ve başımda iki ellerimin arasına alarak düşünmeye başladım.

Ne düşünüyor idim? Her şeyi, hiç bir şeyi. Ayilem, evladım, validem, kardaşlarım, khanem, memleketim, memuriyetim, ava gezdiyim dağlar, su içdiyim dereler, sinema şeridi gibi gözümün önünden geçiyorlar, ve dünyada alâkadar olduğum her şey fikrime hücum iderek kalbimi yakıyorlar idi. Öldürüleceyimi, ne ile ve nasıl öldürüleceyimi, nasıl öleceyimi, ne kadar zamanda öleceyimi, kimin elinde öleceyimi, ölüyor iken kimi düşüneceyimi, ebediyetde kimi bulacağımı, dünyada bıraktıklarımı sonra akhretde tekrar görüb göremeyeceyimi düşünüyor idim.

Şu hal-ı istiglak ne kadar zaman devam itdi, bilemem. Odamızın önündeki, “korida” dukhul iden bir kaç kişinin husula getirdikleri şamatadan kendime geldim. [89] Tekrara lüzum yokdır ki, biz her şeyden korkuyor, ve kimi görsek, merak ve endişe ile bakışıyor idik. Ayağa kalkarak, şu patırdıya sebep olan eşkhasa bakdım. Bunlar, belleri silahlıklı, başları poşulı çeteler idi. Kapudaki fenerden içerye aks iden ziyanın yardımını ile, eşkhas-ı merkumeden birisini teşkhis itdim. Keskin reji süvari kolcılarından Mahmud çavuş namında birisi idi ki, bir sene evvel merkumı yanımda Bala kazasına götürmüş ve orada kaldığım iki mahı mütecavuz bir müddet, nezdimde alıkoyub, maaşına da zammı yapmış idim.

Merkumü görür görmez ani bir fikr geldi. Derhal odadan çıkub, merkumun yanına vardım. Beni görür görmez tanıdı. Aramızda şu yolda bir muhavere cereyan itdi:

Ö – Vah efendi, sendemi bunların arasındasın?

Ben – Evvet Mahmud çavuş, lakin ona bakmada bana bir az su bul, susuzluktan boğuluyorum.

Ö – Şimdi biz gidiyoruz, buraya atlarımızın torbalarını almak için geldik, kusura bakma efendi, amma su bulamam.

Ben – “(sağ elimin şahadet parmağını boğazıma sürüyor gibi yapub, kesilmeyi iyma iderek) bu ne zaman olacak?” deyu sordım.

Ö – “Bu gice,” dedi.

Bir iki saniye düşündüm, sonra yere çömeldim, ve merkumuda karşıma çömeldub, “Mahmud çavuş,” dedim, “bilirsin ki seni Bala [90] kazasına götürdüm, orada ma-aşına yüz gruşda zammı yaptım. Her gün beraber oturub kalkdık. Ben ne yedim ise, sana da onu yedirdim.

–Efendi, kursağında ekmeyin çok dır.

–Öyle ise, şu halimde senden bir şey reca ideceyim, ümid iderim ki, bunu ben-den deriğ itmeyeceksin.

(Beni buradan kurtar) deyi teklifde bulınacağımı zann itmiş olacak ki, başını yere eymiş düşünüyor idi. Merkumü şu müşkül vaziyetden kurtarmak için, “Bizi götürcekleri sırada yanımdan ayrılma. İtlaf olu-racağımız mahale muvaseletimizde, ta can alacak yerime bir kama sapla, yakhod kal-bime bir martin kurşunu sık. Hiç olmazsa sayende eziyetsiz bir ölüm ile öleyim” deyu ilave itdim. Merkum, başını yukarı kaldı-rub, yüzüne bakarak, “Eyi efendi amma, ben, sana karşı bunu nasıl yapabilirim?” dedi. “Bak Mahmud çavuş, kursağında ekmeyim çok olduğunu itiraf idiyorsın, bu gice itlaf olacağımızı da bir az evvel sen

söyledin, demek ki bu gice akhrete gidi-yorım. Eger bu dediymi yapmayacak olur isen, senin de akhrete geldiğin zaman, (iki ellerim ile yakasına sarılarak), akhretde böyle senin yakana sarılacağım. Ben bu işi büyük bir lutf olmak üzere senden reca idiyorum. Bizden evvel itlaf edilmiş olan Ermenilerin ne müdhiş azablar çekmiş ol-duklarını işitdik. Uzun müddet ölüm acısı çekmek istemeyorım, ve ani bir ölüm ile ölmek arzu idiyorum. Mahmud çavuş, bu kadar bir eyiligi benden esirgeyecekmişin” dedim. [91] Bir müddet düşündü, son-ra, “Pek eyi, bir şey yaparım,” deyi cevap verdi. Ben merkumun sırtını okşayarak, “Allah senden razı olsun, aman Mahmud çavuş o sırada yanımdan ayrılma, ve göre-yim seni, birden...” deyi ekiden reca itdim, ayrıldık.

Odaya avdetimde, oradakilerin cümle-sini de uykuda buldım. Ani, ve eziyetsiz bir ölüm ile öleceğimden dolayı Allah u alem çok memnun olmuş idim. Odanın bir köşesinde yüz yüz yirmi kiloluk yapak dengleri uzunluğuna sıralanmış idi. Dersa-hagyan Petrakı uyandırdım. “Gel birader, bir saat da uyuyacak isek, bari rahatca uyuyalım,” dedim, balya[la]nın üzerine çıkdık, ve sine be sine birbirimize sarılarak yatdık. Eger buna uyku denebilir ise, biz de uyumuş idik. Ne kadar bir zaman mirur itdiyini bilemeyorım, nasıl ve neden oldu ise dengler ile beraber yere yuvarlandık. “Haydeyiniz” deyolar zannı ile büyük bir korku içinde ayağa kalkdım, ve gayr-ı ikhti-yari bir surette bir ah-ı cangâh salıverdim. İki ellerim ile de kalbimin üzerine basdım, helecan[-ı] kalbimi teskin itmek isteyor idim. Hayifane bir tarzda, etrafıma sürat ile bir göz gezdirdim. Hiç bir ses seda yok idi, oradakilerin hepsi de derin bir uykuda idiler. [92] Khatırma Dersahagyan Petrak geldi. Heman kendisine doğru koşdum, o,

balyanın altında kalmış idi, fakat şayan-ı teacübdür ki, hem sukutdan uyanmamış ve hem de balyanın sıkletine tehammül idebilmiş idi. Kendisini uyandırdım, pür telaş ayağa kalkarak, "Götürüyorlar mı?" dedi. "Yok, dedim, balyanın altında kaldın da..." Sözümü ikmala meydan bırakmaksızın:

—Öyle ise niçün uyandırdın?

—O ağırlığın altında belki ölür idin.

"Daha eyi olur idi," deyub, yere devrilmiş olan balyanın üzerine uzanarak yine uykuya daldı.

Gerek heyecan, ve gerek korku neticesi olarak, ben de uykuya istidad kalmamış idi. Bir sigare yakub, odada olta vurmaya başladım. Bu suret ile on dakika, çaryek saat bir müddet mirur itmiş idi ki, oda kapusına birisinin yaklaştığını gördüm. Merkurum pes bir seda ile, "Uyuyormusunuz?" deyi süval itdi. Tarz-ı virud ve süvaldan, şakhs-ı mechulün fena bir niyet ile gelmemiş olduğu derkâr idi. Heman kapuya doğru koşdum, ve, "Hayır efendim, uyumayoruz," dedim. Şakhs-ı merkurum, polis komiser muavini mümeyyizi Ali efendi idi. "Sen misin Simon?" dedi. "Evvet bendenizim, Ali efendi, ne vardır ki?" deyu tekrar itdim. [93] "Artık o bir iş bitdi, şehirden şimdi bir suvari geldi, emr getirdi, rahatca uyuyunuz," dedi. Tabii (o bir iş)den mürad kesilmek idi. Hiç bir kelime ile tarifi mümkün olmayan bir meserretin taht-ı teesirinde kalmış idim. Ne cevap vereceyimi bilemedim. Lakin şu sevinc pek az müddet devam idedildi, yine aldadılmak fikri, khusule gelen meserreti derhal izale idiverdi. O kadar çok yalan söylemişler, ve bizi o kadar çok aldatmışlar idi ki, buna da inanamıyor idim. Kendimi toplayarak, "Ali efendi," dedim, "biz şimdi ölüme kendimizi hazırladık, eger yalan ile aldatıyor iseniz, bu pek büyük gaddarlık olur, çünkü böyle esassız ümide kapılıb da sonra inkisar-ı ümide uğrar isek, bir kat daha muazzeb oluruz."

Komiser muavini Ali efendi ile meyanemizde cereyan itmekte olan şu muhavereden, Tumayan Vensan Efendi ile Luici uyanmışlar idi. Yatdıkları toprağın üzerinden nim doğrularak "Ne var?" deyu süval itdiler. Belki onların yanında bir şey söylemez endişesi ile bunlara elim ile yatınız işareti yaptım, ve Ali efendiye khataben de, "Allah aşkına içeruye giriniz, ve bana doğrusını söyleyiniz," deyub, elinden tutarak odanın içerusine çekdim. Gerek Tumayan Efendi, ve gerek Luici ikhtarına sem-i itibar itmeyerek ayağa kalkmışlar idi. Üçümüz de komiser muavininin etrafını sardık. O "Şimdi şehrden atlı geldi, ve Katoliklerin [94] itlafından sarf-ı nazar olunması hakkında emr getirdi. Beni fazla isticvab itmeyiniz. Dinim hakkı için sizi teemin iderim ki, söylediyim sahih dir, ve ben bunu size tebşir için geldim, müsterih olunuz ve artık rahatca uyuyunuz," deyub, bizim bir takım süvallerimize cevap vermayerek bıraktı gitdi.

Bu sırada, diger uykuda olanların cümlesi de uyanmışlar idi. Gerçi bu khaber bizi suret-i katiyede tatmin u teemin idememiş idi ise de, her ne de olsa, az çok bir şöle-i ümid husula getirmekten de khali kalmamış idi. Pek bedbin olanlarımız bunun yalan olduğunu ve bin nüfusu mütecevuz bir ehalinin birden itlaflı khususunda ki müşkilat dolayısı ile, kastle kastle imha olunmak üzre, tertib idilmiş bir hiyleden ibaret bulunduğunu musiren iddaa itmekte, bazılarımız da, kollarımızı bağlayarak memleketden ikhrac idub da kesilmeye gidiyor olduğumuzu alenen söylemekten çekinmedikleri halde, şimdi bizi avutmak için ne mecburiyet göreceklerini, ve binaenaleyh şu khaberinin doğru olması lazım geleceyini beyan eylemekte ve şu suretle meyanemizde oldukça şiddetli bir mükâleme ceryan itmekte idi ki "Seyahyan Corci efendi

nerede dir?" deyî kapudan bir ses işitdik. Cümlemiz de kapuya tevcih-i inzâr eyledik. Bu sesin sahibi de bir polis memurî idi. Seyahyan Corci efendi üç beş khatve kapuya doğru ilerleyerek, "Buradayım, ne var dır Hüseyin efendi?" dedi. Mumaileyh Hüseyin efendi, odadan içerye [95] biddukhul, iki elleri ile Corci efendinin ellerine sarıldı, ve cümleleri dürtüstce teleffüze müktedir olamayub, mühtez bir sedaa ile, "Müjde! Müjde! Kur... tıl... dı... nız, kesilme... ye... ceksiniz... şehre... den... emr... geldi... kur... tul... dınız... kork... mayınız" dedi, ve bundan hiss itdiyi meserretten dolayı zavallı adem hıncgıra hıncgıra ağlamakda idi.

Ah, şu dünya ne deni dir! Ve derd-i ihtiyac insanları nerelere kadar sevk idiyor, elmas gibi bir kalbe malik olduğunu bu suretle isbat itmiş olan bu adem, bir polis memurî idi, ve amirlerinden aldığı emri hasb-el-vazife icra için boğazlanacak insanlara muhafızlık işi görüyor idi. Kim bilir kalben ne derece müteelem oluyor, vicdanen nasıl bir azab his idiyor idi. Fakat amirleri ona pek vahşi bir vazife tahmil itmişler, o da buna itaata mecbur kalmış idi. Mamafî, bu eyi yürekli adem, esna-yı rahde, her dürlü mesuliyeti göze alarak, bir çocuklarının bağlarını gevşetmek, ve bazılarına fesi ile su getirmek gibi pek uluvi muavenetlerde bulunmuş idi. Yazık ki, bu adem muharebenin son senesinde, bir serkhoş tarafından kafasına indirilen şişe darbesinden an-ı vahidde vefat itmiştir.

Keder gibi, sevinc de insanı ağladır. Polis Hüseyin efendinin teeyidi ile takviyet bulan şu müjde üzere ümidimiz bir dereceye kadar ziyadeleşmiş olduğundan cümlemiz de ağlaşmaya başlamış idik. Mamafî, yine de suret-i katiyede peyda-yı [96] itminan mümkün olamamakda olduğundan, şu

khaberin derece-i sıhhet ve mevsukiyetini, ve bunda bir maksad-ı khafî mestur bulunmak ihtimali olup olmadığını mümaileyh polisten süval itdik. O, elan ağlamakda olduğu halde, "Allahuma, dinime yemin iderim ki, memleketden bir az evvel Momcı namında birisi geldi, ve Katolikler hakkında icrası mukarrer (muamelenin) teekhir idilmesine dair emr getirdi, eger sizi aldıyor isem, iki evladım vardır, Allah bunları elimden alsun, emin olunuz ki, bunda hiç bir maksad-ı khafî yok dır, yatınız ve rahatca uyuyunuz," deyî tekrar ve teemin idub bıraktı gitdi. Suret-i virud ve tarz-ı ifade-sinden ve bakhusus tavr u halinden khaberinin sahihliyi ayanen nümayan olmakda idi... Artık cümlemiz de büyük bir ümide kapılmış idi. Ah ümid! Her zamanın en büyük kelimesi, her felaketin biricik tesellisi, beşeriyetin mabe [madde?] -ül-hayatı, insaniyetin taziyan-i şavk u gayreti... Eger kütüb-ü mukaddesi insanlara bunu telkin ve tavsiye itmemiş olsa, yakhod, şu deni dünyada bin dürlü müsibet ve göna gön felakete maaruz kalmakda olan beşeriyet, bunun ile müteselli olmayı öğrenmemiş bulinsa, acaba, ahval-i alem bu gün nasıl bir dereke-i süfliye düçar olmuş bulunur idi. Padişah saraylarından tutunuz da, paçavracı izbeleri sükânına varıncaya kadar, bila istisna, cümlelerin lezet-i hayatı yalnız bu kelime içindedir. [97] Sefaletde ümid, felaketde ümid. Dem-i ikhtizarda ümid, dar ağacı sandalyası üzerinde yine ümid, ümid, ümid, daima ümid! Acaba Cenab-ı Hakk, namütenahi kudretini bir kelime ile ihsas itdirmek için mü insanlara böyle bir hiss ilka buyurmuş, yoksa, acaba, dünya namı verilen şu dar-ı meşakkatın, insanlara mebzulen tahmil itdiyi layüad müsibetlerin takhfi-i alamu için mü, insanlar böyle bir kelime ihdasına luzum görmüşler, ne olur ise olsun, eyer hayatda bir saadet var ise, o

da ancak "ümid"dir. Allah saklasın, ümid-siz ömür azab-ı düzekhnden daha müdhış dir. Velhasıl sefil beşeriyetin en büyük isti-nadgâhı aldadcı bir ümid dir.

Her ne hal ise, ümid-i khelas u necatı-mız bizi o derecede garik-i meserret eyle-miş idi ki, heman heman mürk-i şadiye uğ-rayacak idik. Nasıl olmasın ki, zerre kadar günah ve kabahatımız olmadığı halde, bir suret-i gaddaranede bizden gasb idilmek istenilen tatlı canımız yine bize kalıyor idi. Hiç şübhe yokdır ki, bunca masumların fiğan u feryadı, tazallum ve istirhamatı ni-hayet gayret Ullaha dokunmuş idi.

Artık uyuyan hiçbir ferd kalmamış, cümlemiz de Cenab-ı rahman-ül-rahime karşı secde-yi şükraniyete kapanmış idik. İçimizden birisinin hamil bulunduğı, evladı kucagında bir Hazret-i Maryam resmini odadaki direye taalik itdik. Seyahyan Corci Efendi en önde, sağ tarafında [98] bu aciz, sol tarafında Tumayan Vensan Efendi ve arkamızda bütün mevcudiyin, cümlemiz de zanu be zemin olduğumuz halde *letanla* söy-lemeye başladık. Corci efendi, malum olan cümleleri söylüyor, biz de hep bir ağızdan "ağotya vasn mer" deyordık. Aman Ya-rabbi, o ne dindarane bir dua, o ne suzişli bir münacat idi! Müddet-i hayatında belki hiç *letanla* söylememiş olanlar bile ez can u dil bu duaya iştirak ediyorlar idi. "Mikhi-tariç vışdatselots", "oknagyan krisdoneits" cümleleri acaba kaç defalar tekrar itdirildi. Seyahyan Corci efendi "oknagyan krisdo-neits" dedikçe Tumayan Vensan efendi, yumruklarını sıkarak ve kollarını sağa ve sola doğru bir kaç defalar sallayarak, "ağotya vasn mer" deyordı ve cümleyi tekmil id-neyi sırada, iki yumruklarını birden şiddet-le göğsüne vuruyor idi.

Biz o vaziyet de kaç saat kaldık ve Asd-vadzadzinin şefkat u merhametini ne kadar

sakıt tazarru ve niyaz itdik, burasını iyice kesdiremem, lakin şunu katiyen teemin idebilirim ki biz hala bu ibadetde iken sabah olmuş idi. Odadan bir galebeleyin girdiyini görerek buna nihayet verdik. Bunlar Haymana kaymakamı ile sevkimize memur Rahmi bey ve bir kaç polisler idi. Kaymakam, bizi zemini toprak bir odada bırakmış olduklarından dolayı, göya oda sahiblerini tekdir idiyor, bağırub çağırıyor, ağzına gelen küfrü savırıyor, bize khitaben de, "Kusura kalmayınız efendiler, bu hay-van [99] köylüler size pek fena ve çirkin bir muamele yapmışlar, bundan hiss it-di[ği]m teesüfü tarif idemem, tekrar tekrar avf taleb iderim," deyordı, bir taraftan da, derhal başka bir oda tedarik edilmesini, ve öyle taamı ikhzar idilinceye kadar, yağ, yu-murta gibi kahve altı getirilmesini bülend-i avaz ile köylülere emr idiyor idi.

Tabii, tekdir suri, ve teesüf de calı idi. Bize su bile verilmemesini belki akşam kendisi tenbih itmiş idi. Hiç şübhe yok ki, katlimizden sarf-ı nazar olunması hakkın-da telakkı itmiş olduğu emr üzerine tebdil-i lisan idiyor idi. Şu tavr-ı sakhtekâraneye biz de bilmecburiye aynı suretle mukabele itdik. Esbâb-ı istirahatımızın her suretle istikmal edilmiş olduğunu, ve saye-i alilerinde pek "rahat" bir gice geçirdiyimizi söylüyor idik. Ne garib, daha doğrusu, ne utanılacak bir hal, inanılmayacağına emin olduğumuz halde birbirimize yalan söylüyor ve inan-mış gibi davranıyor idik.

Kaymakam, dışarıya çıkabileceyimizi, ve köy içinde istediğimiz gibi hareketde serbest olduğumuzu ikhtar itdi. Doğrusı, şu müsaideden layıkı ile istifadeye şitaban oldık. Dışarıya çıkdığımızda, diğer odalarda bulunanların dakhli serbest bırakılmış ol-dıklarını memnuniyetle görerek o ciheten de müsterih olduk, çünkü bazı odalardaki-leri gice götürmüş olabilmelerinden endişe idiyor idik. [100]

Bir saat kadar bu suret ile serbestce gezindigden, ellerimizi yüzlerimizi yıkayub birbirimiz ile konuştıkdan sonra köylülerin tedarik itmiş oldukları ekmek, ve yuğurt büyük bir iştiha ile yedik, bir çoklarımızın ağzına iki günden beru bir lokma bile ekmek girmemiş idi. Taamdan sonra, her kes köyün meydanlığına toplansınlar deyü bir emr çıktı. Bermucib-i emr cümlemiz de köyün meydanlığına cem olduk. Nutk iyrad olunacak, ve Padişaha dua söylenecek imiş. Merkhassa Bahabanyan Krikor serpisgobos efendi, ve bazı rahibler benim de bir nutk iyrad itmekliyimi emr itdiler. Fakat, öyle bir mahalde, öyle bir vaziyetde iyrad olunacak nutk da ne söylemek lazım geleceğini kesdiremediyimden, bu vazifenin başka birisine tahmilini reca itdim.

Rahmi Bey, bir köy evinin damına çıkmış idi. Merkhassa Bahabanyan efendi ile, Kahvecyan Gıgmes rahib ve Ermeni Bilecikli Toros vartabed, Rahmi beyin yanında akhz-ı mevki itdiler. Rahmi bey söze bilibtidar, "Hükümet[in], bir tedbir-i muvakkat olmak üzre bizleri bir kaç gün için şehrden uzaklandırmayı tensib itmiş olduğunu, ve bizim de diğer Ermeniler gibi katl olunacağımıza dair musiren devran itmekde olan şayiarın bi ahl u esas bulunduğunu, hükümet-i Osmaniyenin bunca senelerden beru Katolik tebaasından sadakatdan başka hiç bir [101] şey görmemiş olduğu için Katolıklara zulm icrası için meydanda hiçbir sebep olmadığını" beyandan sonra, "Memlekete avdetimiz için amirlerinden emr-i kati telakkı idinceye" kadar burada kalacağımızı, ve fakat bakhş idilen şu serbestiyeti su-i istimal idub da firara teşebbüs edecekler olur ise, bunları vurdurmak mecburiyet-i elimesinde kalacağını, ancak bu ehalinin hilminden, ve reis-i ruhanilerine karşı mütekhassis oldukları hürmet ve itaatdan emin bulunduğundan

merkhassa efendinin cemaatına kefalet itmesi kendisi için en sağlam bir teeminat olacağını" tezkâr ile "cemaatından hiç kimsenin firar itmeyeceğine kefalet idub itmediğini" merkhassa efendiden süval ve tasdik cevabı akhz itdikden sonra, "Nail olmuş olduğumuz merhamet[-i] padişahiden dolayı üzerimize terettüb iden vazifenin icra idilmesini" Merkhassa efendiye reca iderek, khatm-ı güftar eyledi. Bahabanyan Krikor serpisgobos efendinin bir işareti üzerine Kahvecyan Gıgmes rahib şu suretle bir nutk iyrad itdi: "Essultan-ı ibnessultan, essultan-ı Ğazi Mehmed khan-ı khamis hazretlerinin, biz kullarının sadakat u ubudiyetlerinden emin bulındıkları cihetle, kendi sadık evladlarının bir takım sefalet u perişanîyetlerine meydan bırakılmaması hakkında irade-i merahim ade-i hazret-i şehriyarileri şerefsanîh u sadır buyurulmuş olduğunu, binaenaleyh, veli-i niymet bi minnetimiz, veli-i niymet-i azam sevgülü padişahımız efendimiz hazretlerinin, izdiyadi-i ömr u ikbal ve [102] tevafir-i şan u iclalları dua-yı vacib-ül-edasını üç defa (padişahım çok yaşa) bağrışarak iyfa eylemekliyimizi" beyan eylemesi üzerine bütün hazırın yüksek ses ile üç defa (padişahım çok yaşa) deyü bağrışdık. Bizim düçar olduğumuz halde o sultan-ı mağfurın malûmatı var mı idi, burasını bilemem, yalnız şurasını kavien teemin idebilirim ki, içimizde bulunan sabilerden, maalul ihtiyarlara varıncaya kadar cümlemiz de, (padişahım çok yaşa) duasını an samim-ül-kalb ve didelerimizde dümu-i teesür olduğu halde tezkâr u tekrar eylemiş idik.

Bilecikli Toros vartabed de bir kaç söz söylemek arzûsini ızhâr eyledi ise de Rahmi Bey buna müsaade itmedi. Bu zavallı Ermeni vartabedi şimdi ne oldu, bundan malûmatım yok dır, lakin mumaileyhin bizim aramızda bulunması, ve diğer Erme-

nilerin dūçar oldukları fecaetengiz ölūm-
den takhlis-i nefis idebilmiş olması, sırf
merkhasa Bahabanyan Krikor serpisgobos
efendinin mesayi-i masrufesi sayesinde
idi. Ermenileri tevkife başladıkları sırada,
Merkhasa Bahabanyan efendi, bir kaç de-
falar vali Atıfa mūracaat idub, memleke-
timiz Ermenilerinin itaat u sadakatından
uzun uzadiye bahs iderek bunların takhli-
yelerini reca eylediğinde vali Atıf, “Merk-
hasa efendi, siz pek luzumsuz yere telaş
idiyorsunuz, bu tevkifat muvakkat dır, bazı
tahkikat icra idub, bir kaç gün sonra cūm-
lesini de serbest bırakacağız, emin olunuz
ve ayilelerine de böyle söyleyiniz,” [103]
 demiş, ve fakat aradan beş sekiz gün geçub
da, birinci kaflenin sevk idilmiş olduğunu
khaber alan mūmaileyh Bahabanyan efen-
di, ferdası günü tekrar vali Atıfa mūracaat
iderek, vadlarını khatırlatmış, ve sevk idil-
miş olanlar ile iktifa idilmesini, ve digerle-
rinin takhliyelerine mūsaade buyurmasını
istirham eylemiş ise de, bu defa dürtüştane
muameleye maaruz kalub, hatta vali Atıfın
“Merkhasa efendi, siz vazifenizin çok kha-
rıncına çıkıyorsunuz, bilirmisiniz hükūmet,
icraatına kimsenin mūdakhele itmesine
mūsaade idemez, ve bunu men itmek için
bir çok vasitalara malik dir,” gibi tehdidata
uğramış iken, mumaileyh bundan katiyen
meyus olmayub, “Hiç olmazsa, kadınların
luzum mess idecek akaid-i diniyelerini icra
idebilmek üzere, mevkuf rahiblerden ikisi-
nin takhliyesi” khususunda ısrar itmiş, ve
vali Atıf da balada ismi mesbuk Bilecikli
Toros vartabedin takhlisini emr eylemiş ve
şu suretle mumaileyh katl olınmakdan kur-
tulmuş idi. Bahabanyan Krikor serpisgobos
ise bunca gayretine rağmen Ermenilerin
takhliyesine muvaffak olamadığından do-
layı teesüf idub duruyor idi. On beş gün
sonra da kendisi o hale dūçar olacak imiş.

Ne hal ise, balada arz olunduğı üzere,

nutkların khitamundan sonra, bir kaç gün
Kara Gedik kariyesinde kalacağınızı ikh-
tar itdiler ve bizi köy içerusinde serbest
brakdılar. Bundaki hikmet ne idi? Kariyn-ı
kiramın mūsaaideleri ile bu babdeki tahki-
katımızı arz ideceyiz.

[104] 18. Monsenyor Dolçi

Dersaadete ve mahal-i saireye azimet
içün seyahat varakası itasının men idilmiş
olduğunu, evvelki bablardan birisinde arz
eylemiş idik. İşbu memnuniyet [memnu-
iyet], sırf Ermeni ve Ermeni Katolikler
haklarında olub, Rum, Yahudi ve ak-
vam-ı saire, istedikleri vakit arzu itdikleri
yerlere gitmekte serbest idiler.

Kariyn-ı kiramın khatırnuşanları olsa ge-
rek dir ki, Ermeni Katolikleri 1915 senesi
ağasdosın yirmi yedinci cumaa günü teski-
fe başlanılmışlar idi. Katoliklerinde toplan-
makda olduklarını mūshahide idub, sıranın
Rumlara gelmesinden korkarak, İstanbola
fırası niyet iden, Enkare Rum milleti zen-
ginlerinden Karasul oğlu Panayot efendi
yevm-ı mezkūr cumaa günü polis idaresine
bilmūraca bilamüşkilat bir kıta seyahat va-
rakası akhız'idub, ferdası günü şımendifere
rakiben pazar günü akşamı Haydar Paşaya
mūvasilet eyler.

Akdemce dakhı arz idilmiş olduğı üzere,
kabl ettevkif Dersaadetde bulunanlara pa-
rolalı telgraflar keşide olunmuş olduğı gibi,
henüz Katolikler haklarında bir teşebbüs
olmadığı sıralarda İstanbola gelmekte olan
banka memurlarından Khancıyan Leon
efendiye, Bahabanyan Krikor serpisgobos
mahrem bir mektub virub, bunda Katolik-
lerin de tehlikede bulındıklarını ve teda-
bir-i lazımenin [105] ittikhazını Dersaadet
Ermeni Katolik Patrik kaymakamı Sayeğ-
yan efendiden reca ider. Mumaileyh Patrik
kaymakamı tahrirat-ı mezkūreyi aldığında
haşmetli Papa hazretlerinin dersaadetde
vekili bulunan Monsenyor Dolçi cenableri-

ne bilmüracaa, bunların takhlisi zımında teşebbüsat-ı lazımede bulunmalarını reca ider. Monsenyör Dolçi cenableri, dakhiliye ve khariciye nezaretlerine müracaat iderek, Enkare ehalisinin tehcirinden sarf-ı nazar olunmasını reca ve iltimas eyler. Her iki makamın nazırları, Enkaredekilere bir şey yapılmayacağına dair Monsenyör Dolçi cenablerine teminat verirler. Fakat, Ermenilerin katl olunmuş oldukları khabərinin İstanbola kadar aks itmiş olması, ve Katoliklerin de aynı hale düşer olacıklarının şuyı bulması, o sırada İstanbolda bulunmakta olan bazı Enkarelilerin telaş ve endişesini tezyid iderek mevsuk bir khabere destres olabilmek emeli ile, her gün Haydar Paşaya gidub, Enkareden gelen trendeki yolculardan memleket ahvaline dair sıhhetli malûmat istihsaline çalışırlar.

Şu vukuatların hiyn-i cereyanında, Enkareli olup o sırada İstanbolda bulunmakta olan Apakyan Kevork efendi de, balada mesbuk-ül ism Karasul[oğlu] Panayot efendinin, Haydar Paşaya müvaselet itmiş olduğu pazar günü akşamı, aynı maksad ile orada bulunub, Enkare ahvalinden malûmat talep eylemesi, ve Katoliklerin tevkif edilmiş olduklarını istikhbar itmesi üzerine alelacele Ermeni Katolik Patrikkhanesine koşub meseleyi ikhbar ve tedabir-i lazımeye tevessül olunmasını reca eyler ise de, gördüyü lakaydane muameleden müteacüb olarak, Kasabyan Rokos efendinin khanesine azimet ile, Panayot [106] efendiden edinmiş olduğu malûmatı beyan ve bila iza[1]e-i vakt bir tedbir-i acil teemül ve ittikhaz olunmasını tekrar ider. Apakyan Kevork efendinin virudı sıra[sın]da taam itmekde bulunan ve Mihran ve Hagop namında iki genc makhdumları ile diğer Hagop namında bir biraderinin Enkarede bulunmakta olmalarına rağmen taamını terk itmemek derecesinde lakaydi ibraz iden o pedere karşı, Apakyan Efendi bir

infial hiss idub, “Siz pek lakayd davranıyor iseniz de, düşün[ün] ki Enkarede iki evladınız vardır,” der. Bu sözler mumaileyhin hissiyat-ı pederanesini tahrik itmiş olmalıdır ki, taama devamdan sarf-ı nazar iderek, ikisi birlikde, Terzibaşyan Kerabaydzarın khanesine gidub vukuatı hikâye iderler. Milletini, milleti efradını canından daha çok seven mumaileyh Terzibaşyan Kerabaydzar heman Monsenyör Dolçi cenablerinin ikametgâhına şıtaban olur. O sırada yatmak üzere bulunan Monsenyör Dolçi, Terzibaşyan Kerabaydzarı nezdine kabulda tereddüd itmez. Terzibaşyan efendi, Katoliklerin de tevkif edilmiş olduklarını, ve seri bir tedbir ittikhaz olunmaz ise bunların da itlaf idileceklerini arz ile himmet u muavenetlerini istirham eyler. Monsenyör Dolçi, bunun yalan olması ihtimalini çünkü nazırların evvelce bu babde kendisine teeminat vermiş olduklarını ileri sürer ise de, bu khaberin o gün Enkareden gelen mevsuk-ül-kelam bir yolıcıdan istikhbar idildiğini, yalan olmak ihtimal kharicinde bulunduğunu iddaa itmesi üzerine, Monsenyör Dolçi cenableri, derhal elbisesini bil iksa ve doğruca Avstria sefaretkhanesine bil [107] azime, sefir Marki Pallaviçiniden Katoliklerin takhlisi için ıycab idenler nezdinde icra-yı nufuz teesir itmesini talep ve iltimas eyler. Avstria sefiri Marki Pallaviçini, otomobile rakiben, refakatında Monsenyör Dolçi cenableri de bulunduğu halde, Bulgaristan sefaretkhanesine uğrarlar, ve Bulgar sefirini de beraber alub dakhiliye nazırı Talat (paşa)nın konağına giderler. Monsenyör Dolçi, Talat (paşa)ya khitaben, “Katolikler hakkında, bir şey yapılmayacağına dair mükerreren vakı olan vada rağmen, Enkare Katoliklerinin tevkif edilmiş olduklarını” beyan eyler ise de, nazır Talat paşa[nun] tecahülden gelerek, “Enkare Katolikleri haklarında bir şey olmadığını, ve

bu babdeki rivayetin yalan olduğunu" beyan itmesi üzerine, Monsenyor Dolçi Talat paşaya khitaben, "Paşa hazretleri, Katoliklere bir şey yok dır demekle beni bir defa aldatdınız, lakin bir ikinci defa aldamazsınız, ya şimdi telegrafilen emr veriniz bunları serbest bıraksınlar, yakhod bu khususda bana kati bir cevap iyta idiniz," der. Avstria sefiri Marki Pallaviçini ile, Bulgaristan sefiri de Monsenyor Dolçi tarafını iltizam iderler. Dakhiliye nazırı Talat paşa Enkare vilayetine bir telgraf yazar. Monsenyor Dolçi, mezkûr telgrafı alub Talat paşaya khitaben, "Paşa hazretleri, bu bir evrak-ı müsbit olmak üzere bende kalsun; siz aynı bir telgraf daha yazınız," der. [108] Talat paşa tebessüm iderek, ikinci bir telgraf yazub celb itdiyi mayetine "bu telgrafın derhal Enkareye keşidesini" emr ider. Telgrafın mündercatı, "*Katolikler hakkında bir göna muameleye tevessül olunmuş tse bunun teekhiri şediden matlubdur,*" mealinde imiş. Enkare valisi Atıf, mezkûr telgrafı gice alınca, "Katolikler hakkında olunacak muamelenin (kıtalın) işar-ı akhere kadar teekhiri" khususnya bir emr yazub, süvari-yi maksus ile alelacele sevk memurları Rahmi beye, ve komiser sakallı İbrahime irsal ider.

İşte balada arz olunduğı üzere, bu vukuatlar cereyan itmekde olduğu hengâmda, biz, Kara Gedik kariyesine müvasilet itmiş ve odalara taksim olunmuş idik. Eyer bu emri hamil olan süvari, isticala luzum görmeyub da esna-i rahde, bir az yorgunluk almak, yakhod hayvanına yem vermek gibi adi sebeblerden dolayı yolda iki üç saat gayb itmiş olsa imiş, mevcudlardan üç yüz dört yüz kadarı süvari ulaşincaya kadar sevk ve itlaf olunmuş olacaklar imiş. Tesadüfin garibliyine bakınız ki, emrin tevdi olunduğı şahs, vazifeşinas bir adem imiş ve kendisinin khaberi olmaksızın bir çok masumların katline mani olmuş dır.

[109] 19. Melek-üs-Sıyanet

Khatıratımızı tahrir niyet itdiyimiz zaman, kendi eylikdar, bakhusus khelaskârlarımıza karşı medyun bulındığımız şükran u minnetdarlığı alenen izhar itmeyi de, kendimiz için bir vecibe add ve telakkı itmiş olduğumuzdan, bu babde, burada acizane bir iki söz söyleyeceyiz.

Beşeriyeti kan deryasına gark iden, ağlamak için insanların gözlerinde yaş bırakmayan şu harb-ı umuminin ilk senesinde, Marki Della Kiyeza aile-i asilesinden, alim, zeki, merhametli, büyük bir zat, 15inci Benediktos namı ile bir makam-ı mümtaza, Papalık makam-ı alisine culus itmiş idi. İşgal buyurmakda oldukları, bir esas-ı adim-ül indiras üzerine müstenid o mevki-i muazzez ve mukaddesin mühteshem temeli, İbnullah Hisus Krisdosın vaz itmiş olduğu kanunlardan birisi de (hübb-ü insaniyet) olmakdan naşi, Hazret-i Mesihin dünya üzerindeki layukhta vekili, kudsıyetpenah on beşinci Benedigtos Papa hazretleri de, şu harb-ı umumide, milyonlarca ebna-ı beşerin düçar-ı mezhahim u sefalet olaçaklarından dolayı, ruz u şeb nalan u giryah, ve şu felaket-i müdhişenin insanlar üzerinden refi zımında, her an u zeman duayan olmakda bulındıkları gibi, bir taraftan da bila tefrik-i cins u mezheb, milyonlarca insanları khak-i [110] helake serilmekden sıyanet emel-i âlicenabane ve insaniyetkâranesi ile, maddi ve manevi icra-yı nifuzdan bir an khali kalmamışlar dır. Devletiyn-i muharibiyın aralarında iade-i sulh için pek insaniyetperverane teşebbüsata tevessül buyurmuşlar, bundan başka, mübadele-i üsera, bila tefrik-i mezheb, esir askerlerin ayın-ı ruhanilerini serbestce icra idebilmeleri, askirin ahvalinden ailelerine malûmat itası gibi uluvi muvaffakiyetlerinden sarf-ı nazar, müsibetzedelerin takhfi-fi aları için taadad olunmayacak derec[e]de

khafi u celi fedakârlık ve muavenetlerde bulunmuşlar, çar aktar-ı cihanda bulunan vekillerine de bu yolda emr u talimat ita iderek, her hangi cins u mezhebde bulursa bulunsın, bütün insanların minnetdarlığına, hürmet u muhabbetine bihakkın kesb-i istiḥkak itmişler dir. Acaba, efrad-ı beşer arasında bir kimse tasavvur olunabilir mi ki, hami-i insaniyet, zat-ı kudsiyetpenah, haşmetlu on beşinci Benediktos Papa hazretlerinin ism-i mukaddesini zikr itdiyi zaman kalbi minnetdarlık ile çarpmasın, ve o müstesna şahsiyete karşı büyük bir muhabbet hiss itmesun. Taatil-i mukhasemat için tarafeyn-i muharibiyne kaç defalar notalar tevdi itdiler, eger seda-yı muazzezini ibrâğ u isma kabil olsa idi, acaba ne kadar milyon insanlar helakdan khelas bulacaklar, ne kadar maamur ve abadan bildan khak ile yeksan olmakdan kurtulacak idi. Yaraları sardırđı, ağlayan gözlerin yaşını sildirdi, acları doyurđı, yetimleri ilbas u iaşe buyurđı. [111]

Khıdemat-ı memduheniz nezd-i baride meşkur olsun, ya mukaddes Peder! Cenab-ı Acir-i hakiki, sizi bir kat daha takdis itsun ya kudsiyetpenah, haşmetlu on beşinci Benediktos Papa hazretleri! İşte bu en aciz evladınız kendi namına esaleten, ve memleketim milletdaşlarımla namlarına da vekâleten, huzur-ı kudsiyet menşurunızda zanuzede-i zemin olarak arz-ı şükranı müsaraaatla kesb-i minn u mübahat idiyorum.

Size gelince, haşmetlu Papa hazretlerinin Dersaadet vekili Monsenyör Dolçi cenableri, siz ki bizlere bus-ı bad-elmevt mücizesini gösterdiniz, siz ki bizlere yeni başdan hayat bakhş itdiniz, siz ki bizi tekrar evlad u ayalimize kavuşdırdınız. Siz ki çelikden mamul o mukaddes kayanın,

* Roma kilisesi.

şahsınız da tecemmü itmiş olan meza-ya-yı memduheye inzıam iden kuvveti ile, melek-üs-sıyanet misillu, iki beyaz kanadlarıncı maktelde üzerimize siper iderek, Ermeni ve Ermeni Katolik, bin yüz kişiyi mütejavuz ebna-yı cinsinizi fecaaten-giz bir ölümden kurtardınız. Şahsınıza karşı medyun olduğumuz minnetdarlığın derecesini layıkı ile tarif idebilecek kelime bulmakdan vakaa aciziz, gerçi, lisan u kalem bu babde lal u ebkem olmakda ise de, kalblerimiz her darbesinde zatınıza karşı medyun bulunduğumuz şükran u minnetdarlığı yad u tekrar itmekde dir. Tarikh, zaten o büyük isminizi altun yazılar ile yazacak, lakin biz de, evlad u ehfadımıza [112] müteselsülen kendi khelaskârımızın nam-ı muazzamını taallim ideceyiz ki, o nam ıla-akhr-ürdevran dillerde dasitan olsun.

20. Karagedikde Üç Gün

Katlimizden sarf-ı nazar olunması hakkındaki malûm olan emr virud idub da komiser İbrahim Efendi buna müttali olunca, insan kanı akıtmakdan, Ermeni itlaf etmekden vahşiane bir tarzda mütelezzüz olmakda bulunan o ğaddar yüzbaşı Rahmi beye, "Mevcudların ileru gelenlerinden iki yüz kadarını heman itlaf itdirub, mezkûr emri bunların itlafından sonra almış olduklarını beyan itmelerini," teklif itmiş, ve şu maksad-ı melanetkâranesinin tervici zımında pek çok ibram u ısrar eylemiş ise de, jandarma yüzbaşı Rahmi bey o zalim-i bi vicdanın efkâr-ı iblispesendanesine iştirak itmeyub, bu suretle bir çoklarının katline meydan bırakılmamıştır.

Ne hal ise, mezkûr emrin virudi üzerine, üç gün Karagedik kariyesinde kaldık. Bu müddet zarfında, hakkımızda ne yolda muamele icrası lazım geleceğine dair vilayet ile daima tati-i mükhabere olunmakda idi.

[114] Fakat, atide görüleceyi üzere, şu

meserretimiz pek çabuk mübeddel-i meysiyet oldu, çünkü daha yola ilk çıktığımız günden bilitibar, hakkımızda yine şiddetli muamele icrasına başlanıldı.

Karagedikden hareketimizden bir saat kadar sonra, ru-i sema bulutlarla ihate idildiyyinden, esna-yı rahde sıcakdan pek o kadar muhtarb olmuyor idik, fakat susuzluk son derecede bizi bunaldıyor idi. Hiç bir vesile ile sıradan ayrılmaya müsaide itmemekte, hatta def-i tabii için biraz gerude kalanlar, kamçı ile martin kundağı ile darb idilmekte idi. Abazlı kariyesine bir buçuk iki saatlık bir mesafe kalmış idi ki, bardakdan boşanırcasına şiddetli bir yağmur nızul itmeye başladı. Ehali, acele acele yol yürümekten yorulmuş, alelhusus izdihamın husula getirmekde olduğu tozdan son derece bunalmış olub, bunlara inzıman iden yağmurdan da gereyi gibi ıslanub, yollar ise su ile mahlut çamur haline gelmiş olduğından adım atmaya artık kimsede kuvvet ve iktidar kalmamış idi. Ancak, kafleden ayrılıb da gerude kalanların itlaf idilmekte oldukları şuyu bulmuş olmasına binaen, her ne kadar mecaldan düşmüş de olsak, var kuvveti bacaklara virerek, menzil-i maksuda vasil olabilmek için sarf-ı gayret idiyor idik. Ah, bir çok ikhtiyarlar, toz toprak, çamur çorak içine gark olmuş oldukları halde, kafleden ayrılmamak için nasıl çabalıyorlar, ne inanılmaz gayret sarf ediyorlar idi! [115] Bunlar ne yapmışlar idi, hangi khatalarının mücazatını çekiyorlar idi? Nereye gidiyor yakhod götüriliyorlar idi, neticede ne olacaklar, hangi derede yakhod hangi dağ başında kalacaklar idi? Tabii bunları kimse düşünmüyor, ancak yola devam ediyor idi.

Yevm-i mezkûr akşamı, saat sekiz radelerinde -ki güneş çokdan gûrub itmiş idi- ilk menzil olan Bala kazasının Abazlı

kariyesine müvaselet eyledik, ve odalara taksim olundık. Bizim bulduğumuz odada Hamalyan Hacı Andonik efendi de var idi. Bu zat, memleketimizin eşraf u mütemevilanından akil, müsinn bir kimse idi. Sinni yetmişini tecavuz itmiş olmak ile beraber, zeka ve iktidarı, hamiyet ve fukaraperverliyi ile, bila tefrik-i mezheb, cümlelerin hürmet ve muhabbetini kazanmış idi. Kendisi o sırada rahatsız olub, her adım atdıka dehşetli evca u ıztırabat hiss idiyor idi. O derece elim azab arasında etrafındakilere şu yolda bir nasihatda bulundu:

“Evladlarım, cümlemiz de bir çok korku ve telaş geçirdik, ve elan da büyük bir eziyet içindeyiz, fakat bundan meysus olmayınız, nasıl ki bir peder evladını icabına göre sever ve döyer ise Padişahımız da bu sırada bize darılmışdır. Hakkımızda reva görülen şu muameleden dilgir olarak, kalben olsun katiyen fena söz söylemeyiniz. Biz yine devletimize karşı medyun u mecbur [116] bulduğumuz itaat u ubudiyeti bir an bile unutmayalım. Belki, benim gibi sinnen ilerulemiş olanlar, meşak-ı seferiyyeye tab aver-i mukayemet olamayub esna-yı rahde terk-i hayat ideriz. Fakat digerleri, pek az bir müddet sonra, yine avatıf u merhamet-i seniye-i hazret-i Padişahiye mazhar olarak, yurdlarınıza avdet idersiniz, binaenaleyh sabr u tehammül ve amirlerinize itaat itmek sureti ile sadakatınızı isbata sarf-ı gayret idiniz. Refah u rahat içinde herkes sadakatdan dem vurabilir, bunu böyle sıralarda ibraz itmeli dir.”

Yollu nasihatlar da bulundu.

Pak bir kalbden sudur iden şu uluvi sözler, halin dehşeti ile bir kat daha kesb-i uluviyet idiyor idi. “Belki esna-yı rahda telef oluruz” demekle, zavallı kehanetde bulunmuş idi. Kayseriyyeye muvaseletimizde enfas-ı maadudesini bilikmal irtihal-ı darbeka eyledi. Fakat Ermenilerin katli

amundan ve yakhod tehcirinden padişah-ı zeman beşinci Sultan Mehmed Kharun, belki malûmatı bile olmadığını, o mühterem zat düşünmüyor idi. Hiç şübhe yok dır ki, ruhunu melek-el-mevte teslim itdiyi ande bile devletine karşı khayr dualarda bulunmuş dır. Hemşehrimiz islamların bile merğub u mahbubı [117] olan şu maalul ikhtiyarı tehcire, acaba hangi katı vicdan müsaide idebilmiştir? Ne hal ise, mezkûr abazlı kariyesinde az çok rahat bir gice geçirub ferdası gün alessabah yola revan olduk.

21. Köprü Köy

Abazlı kariyesinden hareketimiz ki, İlluln ikinci günü idi, Kızıl ırmak kenarındaki Köprü köy kariyesine gidiyor idik. Yolda çeteler önümüze geçerek öldürecekler imiş, yollu bir şayia çıkmış olduğundan ehali-de büyük bir korku hükmferma olmaya başlamış idi. Her adım başında etrafımızın haifane bir suretde tedkik idiyor idik. Bize yine su içirmiyorlar idi. İkhtiyarlar ilk günü göstermiş oldukları metanet u gayreti ibraza kadir olamayarak, bir çokları her dürlü darb u tahkire razi olarak arkada kalmışlar idi. Arabalardakilerin ve genc-lerin Köprü köyüne müvaseletlerinden iki buçuk üç saat sonra, zavallılar, ancak mahhal-ı mezkûre ulaşabildiler. Esna-yı rahde, ikhtiyarlardan bir kaç telef olmuş, yakhod idilmiş, bunları arayıp soran olmadı. Mezkûr köprü köy kariyesinin ta yanundan [118] cereyan itmekte olan kos koca Kızıl ırmak nehrinden de bize su içirmediler. Ağızları kurumuş, dilleri dışarıya sarkmış zevallı ehali, kocaman Kızıl ırmağın yanından geçiyorda su içemiyorlar idi. Nehrin üzerindeki, köprünün tam yanında bulunan khana doldurıldık. Hava, o mevsim için inanılmaz derecede soğuk idi. Herkes khan içerisinde bulduğu yerde büzüldü kaldı. Polis, Gövecli İbrahimin oğlu Tev-

fik Efendi, ehaliye birer parça ekmek tevzi idiyor idi. Alabilen aldı, alamayan o gice ac kaldı. Bir çokları ac, her kes susuz, soğukda o giceyi sabah itdik.

Ferdası günü khandan çıkarıldığımızda, ırmaktan su içmek için müsaide itdiler. Ah Kızıl ırmak! O güne kadar işlemiş olduğın cinayetleri, o gün bize itdiyin eylikden dolayı Cenab-ı Hakk sana avf itsin. Su içiyor, tekrar içiyor, ellerimizi yüzlerimizi yıkıyor, istediğimiz gibi su ile oynaşıyor idik.

Böyle, yarım saat kadar su ile oğraşdıktan sonra yine yola dizildik. Köprü üzerinden geçecek idik, köprünün başına jandarmalar durarak mirur iden her şakheadan -göya khancıya vermek üzere yirmişer para toplıyorlar idi. Fakat bu yirmi para yirmi kişiden bir kişide bile yok idi. Çünkü kariyn-ı kiramın khatırnaşanları olsa gerek dır ki, habskhanede üzerimiz teharri olunmuş, paraya mütaalik ne var ise alınmış idi. [119] Parası olanlar olmayanlar için da vererek, hiç bulmayanlar bir iki tokat ve sopa yeyerek, mezkûr köprüyü geçtik. Şimdi Kaman kariyesine doğru gidiyor idik.

22. Kaman Kariyesi

4 İylul 915, Köprü köyünden hareketimizden beş saat kadar sonra, İydeli-Bel yakhod İyde-Beli nam mahale muvaselet itdiyimizde, uzakdan dört beş el silah sesleri işitdik. Oraya gelinceye kadar yolda fena fena kokular hiss idub, bunların nereden husule geldiğini süval itdiyimizde, oralar-da itlaf idilmiş olan Ermenilerin teafün iden cesedlerinden zuhur itdiyini, ve bu civarlarda Ermeni itlafına alışmış bir çok çeteler olduğundan o yolların gayet tehlikeli olduğunu muhafızlar söylemiş olduklarından işitdiyimiz silah sesleri bizi fevkelade korkutmuş idi. Beş sekiz dakika sonra birçok piade ve süvari müsellaah çeteler etrafımızı ihata itdiler. Tabii, bunlar, bizi telef idub

üzerimizde bulunan mütebaki nukud ve eşyayı yağma itmek arzusında idiler. Sevk memuru Rahmi Bey bizi oraya oturtardı, ve bize khataben: [120] "Bu çeteler Ermeni öldürmeye alışmışlar, fakat ben kendilerine ıycab ideni anladırım, siz telaş itmeyecek rahatça oturunuz," dedi, ve Midhat Efendi namında bir komisere bazı talimat iyta iderek, üzerimize müheyya-yı hücum bulunan çetelerin nezdine yolladı. Bu esnadaki vaziyetimiz mülahaza buyrulsın, netice-i müzakere hayat ya memat meselesi idi. Her ne kadar Rahmi Bey sikunetimizi muhafaza itmeyi tavsiye itmiş idi ise de, çetelerin bulundıkları taraftaki sırada bulunan birisi diğer tarafa geçmek, ve şu suretle ilk taaruzdan yakhod ilk kurşundan kendisini siyanet itmek emeli ile mukhalif cihete geçmek istiyor ve her kes aynı hissi perverde idiyor olduğundan ehali arasında bir karışıklık dır gidiyor idi.

Komiser Midhat Efendi ile çeteler ne konuşıldılar, neye karar verdiler, tabii bunu bilemeyiz, yarım saat sonra komiser avdet itdi biz de yola çıkarıldık. Fakat çeteler pişimizi bırakmayub bizi teakib idiyorlar idi. Bir taraftan çetelerin teakibinden tabii-ül-husul olan korku, diğer taraftan muhafızlardan görmekte olduğumuz zulm u eziyet her dürlü tarfin fevkinde idi. Acılık, susuzluk, yoldan çıkdın, arkada kaldın deyerek darb u tahkir adet hükmine girdi.

Bu münval üzere, akşam gec vakit Kaman kariyesine yetişdik. Orada yine yüzer yüz elişer kişi odalara taksim olundık. Kaman kariyesi reji ser bayisi olduğunu söyleyen [121] Battal çavuş namında birisi araya araya bulduğumuz odaya geldi. Reji memurlarından olarak, benden başka sandık emini Çeçeyan Garabed, dava vekili Bendircyan Kevork, resmî anbar memuru Taşcyan Onnig, zıraat memuru Abdalyan Vensan efendiler var idi. Merkurum Battal

çavuş nezdimize gelub, bir az hasb-i halden sonra belindeki kamayı göstererek, "Ben, bu kama ile Kırşehir Ermenilerinden dört beş tanesini kesdim, daha da öldüreceyim, bu civar köylülerde hep Ermeni öldürmeye alışmış olduklarından yarın selamete yola devam adeta kabilsiz," gibi, hem ayıb hem ıycabsız temeddih ve tehditlerde bulundu, fakat bunların bizce artık pek o kadar tesiri kalmıyor idi. Çünkü, bu suretle beş on gün daha yola devam itdiyimiz takdirde hiç birimizin sağ kalmayacağımıza kani olmuş idik.

Gice yarısına doğru, bulduğumuz odaya bir kaç çeteler gelub bir çoklarımızın potinlerini cebren aldılar, şimdi ayaklarımız da çıblak kalmış idi.

[122] 23. Sofular

5 İylül 915, alessabah Kaman kariyesinden hareketle Sofular kariyesine doğru kat-ı merahile başladık. Mesafe nisbeten kıssa idi, o gün pek o kadar eziyet çekmedik, fakat, çoklarımızın potinleri alınmış ve yarım saat yol gider gitmez çorablar da parça parça olmuş olduğundan diken ve taşlardan ayaklarımız yara bere içinde kalmış idi. Mamafi Sofular kariyesine vaktlice ulaşmış olduğumuzdan köylülerden yoğurt ve yufka tedarik iderek yorğunluğımızı az çok geydirmiş idik.

Kariye-i mezkûrede sekiz on khane Kırşehir Ermeni aileleri gördük, bunların erkeklerini katl itdikden sonra, kendilerini de islam yapmak için oraya getirmişler imiş, bu zavallılar, teklif-i vakiyi kabul itmedikleri için cümlesini bir odaya doldurmuşlar idi. Yufka ve yoğurt mübayası için köyün içinde dolaştığımız sırada bunları görmüş, khafiyen görüşmüş idik. Gice yarısına doğru, bu kadın ve çocukları "kağ-nı"lara ırkâben cümlemizin gözü önünde

* Öktüz arabası.

köyden çıkardılar. Çoluk çocuk, otuz otuz beş kadar varlar idi. Bu bedbakhtları nereye götürdüler, ne yaptılar, şimdi bunlardan sağı var mıdır, bunları yalnız bir Allah bilir.

[123] 24. Kırşehir Sancağı

6 İyül 915. Sofulardan şafak ile beraber kalkub, yola çıkarıldık, nefsi-i Kırşehir sancağına gidiyor idik. Rahmi bey, Karagedikden çıkacağımız sırada mahal-i menfa-mızın Kırşehri olduğunu söylemiş idi. Eger bu sahih idi ise, son menzile vasil olmuş oluyor idik, binaenaleyh tereddüd ile karışık az çok bir sevinc hiss ediyor idik. Sofular kariyesinde oldukça yorgunluk almış olduğumuzdan, o gün dinc olarak kat-ı me-safe eylemekde idik. Fakat ayakları cıblak kalmış olanlar pek çok acı ve ağrı çekiyor-lar idi, ben, artık cıblak ayak yola devam idemez hale gelmiş idim. Buna bir tedbir düşünmeli idi. Caketimin kollarını keserek ayaklarıma geçirdim, uclarını ip ile boğd-irub arkasından da bacağıma bağlayarak bir nevi ayak kapı yaptım.

O gün dakhi yol pek uzun olmadığın-dan öyleden bir saat sonra nefsi-i Kırşeh-rine girdik. Çarşudan geçirdiler, ehali iki tarafa dizilmiş bizi seyr ediyorlar idi. Doğ-ruca habskhaneye götürdiler.

[124] 25. Kırşehri Habskhanesinde

Habskhaneye dukhulimizi müteakib, her kes bir tarafa çekilib kehle temizleme-ye koyulduk, çünkü, bu pis mahluk serapa cümlemizi istila itmiş idi. Habskhaneden dışarıya çıkmaya katien müsaade itmedi-ler. Kocaları itlaf olunmuş, ve kendileri is-lam idilmek maksadı ile alıkonulmuş bir kaç Ermeni kadınları, habskhanenin kapu ve pençerelerinden bize ekmek, ve ufak tefek çamaşur çorab verdiler. Zavallılar kendileri

de fakir yakhod fakirlenmiş ademler idiler. Fakat milletdaşlarının şu perişan ve sefil halleri onların rikkatını celb idub, kendi ihtiyaclarını bize feda itdiriyor idi.

Bazı tüccar ve memurlar, Kırşehrindeki tanıdıkları ve minasibetleri bulunan islam-lara khaber yakhod tezkire irsal iderek bir kaç lira kharchlık talebinde bulundılar, fakat hiç birisi de, para şöyle dursın, cevaba bile nail olmadılar.

İylulun 7inci günü[nü] dakhi habskha-nede geçirdik. Rahmi bey, nezdimize ge-lub, bizi Kayseriyeye kadar iysal içün Enka-reden emr almış olduğunu ve ferdası günü yola çıkacağımızı khaber verdi. Mahal-i menfa[nın] Kırşehri olduğuna dair bize söylenilen sözün yalan olduğu şu suretle an-laşılması üzerine cümlemiz de son derece mahzun olduk.

[125] Kırşehrinde bulduğumuz müddet zarfında, memleketde kalan ayilelerimize yakhod İstanboldaki tanıdıklara telgraflar keşide iderek para taleb eylemiş idi isek de, ya telgraflar çekilmemiş ya da cevabı ulaşmamış olacak ki kimseye para gelmedi. Ehaliden de pek az kimselerde beş on grus kharchlık kalmış idi.

26. Mucur

6 İyül 915. Kırşehriden çıktığımız sırada, kadın erkek, çoluk çocuk bir çok İslamlar rehğüzarımıza dökülmüş bizleri tahkir itmekde ve arkamızdan taş atmakda idiler. Kırşehirden iki saatlik mesafe ayrıl-dıktan sonra, üç yüzü mütecavuz süvari çe-teler etrafımızı kuşatdılar, bunlar her çeşid silahlar ile müsellağ idiler. Sevk memuru Rahmi Bey, (İydeli-Bel) nam mahalde olduğu misillu, burada dakhi bulduğumuz yere oturttdı. Fakat biz bu defa pek o ka-dar telaş itmiyor idik, çünkü böyle sefalet ve eziyet ile alelhusus aclıktan ölmekden ise, bir kurşun ile telef olmayı daha ziyade tercih ediyor idik.

Rahmi bey bu çeteleri de savdı, gerçi bu [126] süvari çeteler tam iki saat arkamızdan geldiler ise de, bize tearruz ve hücumda bulunmadılar. Yövm-i mezkûr akşamı gurub-ı şems sırasında (Mucur) kariyesine muvaselet eyledik. Köye on dakika mesafede ve yolun iki etrafında, rubaları soyulmuş, bazısı şişmiş, bazısı teafün itmiş Ermeni cesedleri açıkda duruyor idi.

Mucurda, hepimiz[i]de, etrafı çitlerle muhat ve üstü açık bir davar ağılına doldurdular. Hava gayet soğuk idi, bila istisna cümlemizde, gerek acılık ve yorğunluk neticesi, ve gerek soğukun ve halin dehşeti ile zangır zangır titireyor idik. Mezkûr ağılın zemini bir parmak kalınlığında kelb ve davar ifrazatı ile mestur idi. Köpeklerin bile yatmaya tenezzül itmeyecekleri o pis ve murdar mahalde ve öyle bir soğuk havada sabah itdik. Yine su yok idi, fakat, hava o derece soğuk ve biz o kadar üşüyor idik ki, kimsenin suya arzusu kalmamış, her kes bulunduğu yerde yıkılmış kalmış idi.

Avuc-Köy

9 İylul 915, alesabah Mucurdan hareket itdik. Sabaha kadar acılık ve soğuk teesiri ile adeta cism-i camid gibi idik. Yürüyerek ısınmak istiyor idik. Dere tepe, uzun ve takatfersa bir yol yürüdük. Yorğunluk ve mecalsizlik cümlemizde son dereceye gelmiş idi. [127] Yolda tesadduf itdiyimiz köylülerden ekmek satın alıyor, aramızda birer parça taksim idiyor idik. Bir çoklarında tek bir metelik bile kalmamış idi.

Avuc kariyesine dukhulimiz esna[sın] de, köyün karıları damlara çıkmışlar, "Kahr olası 'gâvur'lar, Allah belanızı virsun," deyu bağırıyolar, bir taraftan da, üzerimize tükürüb taş atıyorlar idi. Fakat biz bunlardan katiyen müteesir olmuyor idik. Çünkü artık adeta has-ı khamsemizi gayb itmiş gibi olmuş idik. Bazı köylüler

ise, su dolu koğalar ile yolun üzerinde durarak, muhafız asker ve jandarmalara ayran ve su veriyorlar, ve onlara, "Şu khinzir kâfirleri niçun gebertmeyorsınızda kendinizde bu yüzden eziyet çekiyorsunuz? (...) ları öldürüverin," deyolar idi.

Mezkûr "Avuc" köyünde "Mucur"dan daha fena bir gice geçirdik. Paramız ile bile ekmek ve su vermediler.

Ferdası günü yine bir takım küfrler, lanetler ile teşyi olunarak mezkûr kariyeyi terk itdik.

[128] Ğalebe Kariyesi

10 İylul 915, Ğalebe kariyesine gidiyor idik. Yolda sekiz on kadar ihtiyarlar, kat-i merahile artık müktedir ol[a]ma[ya]rak arkada kalmışlar idi. Kimse bunları düşünmedi. Hatta kardaşı evladı bile bunları düşünmedi. Çünkü herkes artık kendi hayatından da bıkmış osanmış idi.

Rahmi bey, kuvve-i muavine namı ile Kayseriyeden bir mıkdar asker istemiş idi. Bunlar bize ulaşıldılar, ilk işleri bize güzelce bir dayak atmak oldu. "Lando içerisinde geçer idiniz"deyil mi, yürü hınzır 'gâvur'" deyerek ve ana avret küfr iderek bila mucib darb itmekte idiler. Zavallı ehali, kasırgaya tutulmuş ot demeti gibi, bunların önlerinde yuvarlanıyorlar idi. Kayseriden gelen -göya bize yardımcı- eşkhasın zulmu eziyeti o derece ileruye gitmiş idi ki, nihayet sevk memuru yüz başı Rahmi beyin nazar-ı dikkatını celb idub, ehaliye "dur" emri verdikten sonra, hepimizin gözümüz önünde bunlardan bir kaçına güzelce bir dayak atdı. Doğrusı, Rahmi beyin şu haraketi bizi son derece memnun itmiş idi. Mamefih, bir çoklarımız taraflarından vaki olan reca ile buna mani oldik.

Ne hal ise, azablı bir giceyi teakib iden eziyetli bir yol ile "Ğalebe" kariyesine ulaşıdık. Fakat, hiç birimizin insanlıkda yerimiz

kalmamış idi. Cenab-ı Allah bizi acımış idi. Mezkûr “Galebe” kariyesi, Türkmen köyü olduğundan kadınlar na- [129] mahrem bile yapmayorlar, her istediylimizi parasız bile olsa veriyorlar, yerden ocaklarda yufka ve pilav pişirib beş on para mukabilinde, adeta meccanen bizlere tevzi idiyorlar idi. Oh, Allah o köyün khalkından razı olsun. Yedik içtik, rahat bir gice geçirdik.

27. Boğaz Köprü

11 İylul 915, gerek rahat uyku, gerek tokluk neticesi olarak nisbeten kuvvetlenmiş idik. Lakin yol çok uzun idi. Susuzlıktan bayılacak idik. Bir çok çeşmeler ve çaylar geçtik. Fakat buralardan ber mütaad su içirmediler. Her kes hararetini teskin için ağzına ot kökü ve taş parçaları alub ovalıyor, ve yol üzerinde tesadüf itdikleri kavun ve karpuz kabuklarını birbirinden kapışarak yeyorlar idi. Öylenden sonra saat ikiye doğru, iki büyük kurnalı, suyu bol bir çeşmeye tesadüf itdik. Bu çeşmeden de su içirmek istemediler. Enkare jandarma on başlarından Keşir oğlu Hüseyin Efendi isminde birisi mezkûr çeşmenin yanında durarak arkadaşlarına khitaben, “Allahdan gorkınız yahu, (bizleri gösterek) şu millet kuzu gibi, önünüze düşmüş, yürü deyorsınız gidiyorlar, dur deyorsınız duruyorlar. [130] Allahın suyunda ne var ki suyu bile içirmeyorsınız? Rahmi bey su içeni vuracak imiş. Beni hepisinden evvel vurdırın,” deyub, cemaata khitaben de, “Haydeyiniz millet, geliniz su içiniz” dedi. Cidden pek âlicenabane, pek insaniyetkârane olan şu iktarı tekrar itdirmedik. Bin nifusa karib ehali çeşmeye hücum itdik. Birbirimizi çiyneyor, kimi altda kalıyor, kimisi kurnanın içerisine düşüyor, bir kargaşalık dır gidiyor idi. Böylelik ile, bütün ehali, ateş-i atşını teskin eylemiş, kana kana su içebilmiş idi.

Biz, cinayetini yakinen bilmediyimiz kimseleri itham etmek katiyen arzu itmeyiz. Esasen vicdanımız böyle bir denaete müsaade itmez. Mumailayh Keşir oğlu Hüseyin on başının, Ermeni kıtalında, doğrudan yakhod dolayısı ile az çok medkhaldar olduğına dayir hiç kimseden bir şey işitmedik. O günü, susuzlıktan dilleri dışarıya sarkmış, dudakları çatlayacak derecede kurumuş zavallı ehaliye su içirmiş olduğundan dolayı, bunun mükafatını Cenab-ı Hakkdan almasını temenna itmekden geru durmayacağız.

Mahal-i mezkûrde bir saat kadar istirahatdan sonra, tekrar yola revan olduk. Gice, nısf-el-leyle yakın bir vakıtda “Boğaz Köprü”ye vasil olduk. Oradaki köprünin yanında bir khana dolduruldu. Odalara dukhulimize müsaade olunmayub, khanın avlusına oturtmışlar idi. [131] Aman Yarabbi, ne soğuk bir gice, ne tehamülsiz bir hal idi! Kemal-i şiddetle hükmferma olan soğukda, ac olarak açıkda kalmış idik. O gün o kadar uzun bir mesafe kat itmiş idik ki, salifen dakhi arz olunduğı üzre, mahal-i maksuda ancak gice yarısına doğru ulaşabilmiş idik. Ehalinin takat u dermanı kalmamış olduğundan, birbirimizin üzerine yatarak, her hale ragmen derin bir uykuya daldık. O gün esna-yı rahde beş sekiz kişi vefat itmiş olduğu gibi, gice dakhi bir kaç kişiler enfas-ı maadudesini ikmal itmişler idi.

28. Kayseri Sancağı

12 İylul 915. Sabahdan Boğaz köprüden kalkub Kayseriyeye müteveccihen yola çıkdık. Mesafe pek kıssa idi. Üç dört saat sonra, yani öyleye yakın nefis-i Kayseriyeye müvaselet eyledik. Fakat bir buçuk iki saat kadar, öyle tozlu bir yol teakib itmiş idik ki, hepimiz de tanınmaz bir hale gelmiş idik. Zaten, Enkareden çıkalı yirmi günü mütecavuz bir zaman mirur itmiş ve bu

müddet zarfında, tabii, hiç kimse traş olmamış olduğundan, sakallarmış idik. [132] Sakal, bıyık, kaşlar hatta kirpikler üzerine çöken tozlar cümlemizide bem beyaz itmiş, eşkâl-ı vechiyemize tohaf bir menzare vermiş idi. O kadar ki, en yakın akrabayı hatta kardeşini bile, beş khatve ileruden teşkhis kabil olamıyor idi.

Kayseriye'e bu hal ile dukhul itmiş ve doğruca habskhaneye ilka idilmiş idik. Teşekkür olunur ki, habskhane içerusinde bir çeşme bir de havuz var idi. Biz de bundan layıkı ile istifade itdik. Bir iki saat kadar sonra, Rahmi Bey nezdimize gelub, Enkare'den almış olduğu emr mucibince, artık kendi vazifesinin khitam bulmuş olduğunu ve her ne kadar evvelce mahal-i menfa olarak Kayseriye'yi göstermişlersed, şimdi Adana cihetine sevkimize karar vermiş olduklarını tefhim itdi. Biz zaten, Kayseriye'de ikametimiz hakkındaki revayetin yalan olduğunu çokdan anlamış olduğumuzdan bu khaberden müteesir olmamış idi isek de, Rahmi beyden ayrılacağımıza cidden teessüf itdik. Rahmi bey, Kara Gedikden Kayseriye'ye kadar, esna-yı rahde bizi bir çok mehalikden kurtarmış, mümkün mertebede teemin-i rahatımız esbabını aramış idi.

Akşam üstü tekrar yola çıkarılacağımızı tebliğ idtiler. Hiç kimsede para kalmamış idi. O sırada henüz tehcir idilmeyub da Kayseriye'de bulunmakda olan Ermeni-Katolik merkkhasası Bahabanyan Andon efendi, bulduğumuz habskhaneye kadar geldi. Mumaileyh esasen Enkareli olduğu gibi kardeşleri da aramızda bulundıklarından, [133] son derece düçar-ı heycan u keder olmuş, alelhusus bir azda korkmuş olduğundan benzi ölü gibi sararmış idi. Zavallı oradan oraya koşuyor, bin ağızdan çıkan bin dürlü taleb, arz idilen ihtiyacları iktidarı derecesinde tatmine gayret idiyor, velhasıl cümlemizin de mehma emken tatyib-i

khatırına bez-i himmet eyleyor idi. Ne faide ki, ihtiyac u taleb pek çok, mumaileyhde ise bunları tamamen tatmin edebilecek iktidar pek az idi. Bakhusus hükümetin müdakhelesinden ihtirazen müteenniyane hareket mecburiyetinde idi.

Reji idaresine kadar azimet u avdetime müsaade buyurmasını, Rahmi beyden reca idtim. Yaruma süngülü iki asker terfik idub gönderdi. Kasabyan Hagop Efendi de müsaade istihsal itmiş idi. Arkamızda süngülü askerler ile reji idaresine gitdik. Orhalyan namında Ermeni bir muhasebeci var idi. Kendisini şahsen tanımaz idim. Fakat Kayseri rejice Enkare baş müdiriye'tine merbut olduğundan, şahsen olmazsa bile ismen birbirimizi tanır idik. Tehcir idilen ve refakatımda bulunan memurlara tevzi idilmek üzere baş müdüriyet hesabına bir mukdar para vermesini reca idtim. Baş müdiriyetden bu babde hiçbir emr olmadığını, ve bila istizan para itası[rın] mesuliye'tini intac ideceyini beyan itdi. İşar u iştişar ile iza[ll]e idilecek vaktımız olmadığını ve heman yola çıkarılmak üzere bulunduğımızı söyledim. [134] Şayed bilakhere baş müdiriyet kabul itmez ise, tarafından tazmin idileceyini beyan iderek, diğer memur ve "garson"lar ile mütesaviyen taksim olunmak üzere bin iki yüz gruş verub bir sened aldı. Kasabyan Hagop Efendi de, beş on lira alub İstanbuldaki kardeşleri Kasabyan biraderlere poliça vermeyi teklif itdi ise de buna kabul itdiremedik. Ben meblağ-ı mezkûr bin iki yüz gruş aldığımızdan dolayı mesruren, Kasabyan Efendi ise para almadığından meyusen habskhaneye avdet eyledik.

Evvelki bablardan birisinde esamisi arz olunan memurlardan başka, garson Macaryan Onnig ki ceman altı kişi, mezkûr bin iki yüz gruşu ikişer yüz gruş taksim itdik. Aman Allah, bu bizim için adeta bir ser-

vet idi! Ehaliden kısm-ı küllisi bize hased idiyorlar idi.

Habskhanenin, parmaklık ile tefrik edilmiş başka bir dairesinde meşhur tüccardan İbranosyan hacı ağa ile Doktor Demirciyan efendiyi gördük. İhtilatdan men edilmişler idi. İşaret ile hallerinden malûmat istedik. Doktor Demirciyan Efendi idama mahkûm olduğunu anlatdı. Biz kendi halimizi unudub o zevallıları acımış idik.

Akşam alatürka saat dokuz raddelerinde yani ğ[u]rub-ı şemse üç saat kalarak Kayseriyeden çıkarıldık. Kasabadan dışarıya çıkınca orada oturdılar ve cümlemizde uzun uzun "pide"ler tevzi itdiler. [135] Rahmi bey orada kalmış idi. Pek genc, heman yiyirmi, yiyirmi iki yaşlarında bir askeri mülazimini, bir de jandarma Erkeletli İsmail çavuş namında birisini sevk memurları tayin itmişler idi. Tevzi idilen tayinleri aldıkdan sonra ğ[u]rub-ı şemse yakın bir zamanda yola çıktık. Gice yarısına doğru, yine balada ismi sebk iden Kara su çayı üzerindeki Boğaz-Köprü'nün yanındaki khanın avlusında o giceyi geçirdik.

29. İnce-Su

13 İylul 915, ferdası Pazar ertesi günü, bad-ez-zeval İnce-Su kazasına ulaştık. Orada, asar-ı salifede bir vezir tarafından inşa itdirilmiş meşhur bir khana idkhal idildik. Mezkûr khanda biz, tabii odalarda oturmaya layık görülmeyor idik. Khan avlularında kalmak öteden beru adet idi. Fakat burada, khanın ortasındaki havuza iki büyük "lüle"den dökülmekte olan berak sulardan şurba izn vermeyub, ancak havuza dökülmüş ve telvis olunmuş sudan içmeye müsaade idiyorlar idi.

İnce-su bir kaza merkezi idi. Arzu idenin telgraf keşide idehileceyini tebliğ itdiler. Yazılan telgraflar ile esmanını genç yüz başıya teslim idiyor idik. Mumaileyh, ken-

disine teslim [136] olunan yüzü mütevacuz telgraflardan ancak üç dört adedini keşide itdirub, mütebaki paraları derceb itmiş dir. Kendisi bize ancak Kayseriyeden İnce suya kadar memurluk yapmış iken, bu kadar bir istifade yolu bulabilmiş idi.

30. Anduvaz-Khan

14 İylul 915, yövm-i mezkûr akşamı, gec vakıt, yol üzerinde kâin Anduvaz-khan nam bir khana müvaselet eyledik. Fakat, khanın derunine dukhulimize müsaade olunmayub, sulu bir çayır üzerine oturdılar. Ru-i sema, kesif ve siyah bulutlar ile kâmilan ihate olunmuş idi. Uzakdan uzağa işildilmekde olan göy gürültüsü ve bila fasıla çakmakda olan şimşekler, dehşetli bir boranın karib-tüz-zuhur olduğunu iyma itmekte idi. İykad idilmiş olduğumuz mahalin zemini zaten yaş olduğundan oturmak kabil olmamakda iken, bir, bir buçuk saat kadar sonra, asife-i tufan engiz arasında, bardakdan boşanurcasına nizule başlayan baran-ı bela, artık şu zevallı ehalinin inkiyad u itaatını daşırmış ve sabr u tehammülünü aşmış olmasına binaen Cenab-ı Hakka karşı tazallum-ı hale başlamış idik. [137]

Her fırsatta istifade-i şahsiyesini teemin etmek ğayesini teharri ve teakib itmekte olan Erkeletli İsmayil çavuş, ikişer ğruş vereni khan içerusine alacağını söyledi. Her kes, boradan ve yağmurdan kendisini muhafaza için khana dukhula can atıyor idi. Fakat, iki ğruş... O ne tedarik olunmaz, o ne feda idilemez bir para idi! Ehali biribirine yalvarıyor, iki ğruş bulabilmek için ne acınacak istirhamlarda bulunuyorlar idi. Çocuklar ağlaşıyorlar, ikhtiyarlar ağlaşıyorlar, gençler şaşırılmışlar, şimşekler biribirini veli idiyor, kulakların zarlarını patladacak derecede şiddetli köy gürültülerinin ardı arası kesilmeyor, yağmur dane halinde de-yil, uzun bir situn gibi dökülüyor, furtuna

vahşi canavarlar gibi müdhîş iniltir yapıyor. Bir hal, bir kargaşalık ki mahşer...

Bir çok kimseler, Bahabanyan Krikor Ark. Ehisgobos efendiye müracaat ile, reis-i ruhanileri bulunduğu cihetle, kendilerine yardım itmesini reca, reca deyil adeta ibram idiyorlar idi. O melek hüslet şahsı ise, bu şaşırmış cemaatına hilm u mülayimet ile cevaplar veriyor, her kesi tatyib u tesella için inanılmaz derecede tatlılıkda bulunuyor idi. Ne hal ise, khana girmek girememek patırtısı ile o şeb-i yeldayı dakhi sabah idebildik...

Kariyn-i kiramı fazla tasdi itmiş olmak için, esna-yı rahde müsadûf olduğumuz sefalet, cefa ve eziyet, zulm u hakarati tafsilden artık sarf-ı [138] nazar idiyorum, çünkü, bu babde ne kadar tatvil-i kelimadecek olsam, şu uzun yolculukda düçar olmuş olduğumuz sefalet u perişaniyetin yüzde birini tarife kadir olamayacağıma eminim. Ancak, kitabımızı mütaalaya tenezzül buyuran zevat-ı kirama bir fikr verebilmek için şu kadarını arz ideceyim ki, artık biz, o derece nevmidi ve meyusiyete düçar olmuş, hissiyatımızı o kadar gayib itmiş idik ki, en yakın akrabamızın vefatından hiç bir acı his itmeyub, ölenin cesedi üzerine uçuşarak elbise, potin, fes gibi, eşyaya müteallik nesi kalmış ise, kapışmakta idik. Her kes çırpıplak kalmış, rubalar kâmilan yırtılmış, iç çamaşırları bile parça parça olub sac, sakal uzarmış, velhasıl insandan başka her şeye benzer olmuş idik.

Niydeyi, Kos köyü ve Bulgar dağlarını bu suret ile mirur idub, Pozantiye üç dört saat mesafede bulunan (Çifte Khan) ıstasionuna geldik. Fakat bizi ıstasion mahaline kadar götürmeyub, daha doğrusı, beş dakikalik mesafede ıstasion bulunduğunu bililtizam khaber vermeyub, oradaki, tabiatdan husule gelen sıcak su hamamının önünde ve çayın kenarında oturdılar.

Mahal-i mezkûra gelinceye kadar, yolda, başka taraflardan tehcir idilmiş erkeksiz bazı Ermeni kadınlarına tesadûf itmiş idik. O zevallılar da bizim kafleyi teakib iderek bulunduğumuz yere gelmişler ve o giceyi onlarda orada geçirmek istemişler idi. Ortalık kararmaya başladığı sırada Kayseriden beru sevkimize memur tayin idilmiş olan Erkeletli [139] İsmayil çavuş, refakatındaki diğer bir jandarma ile bu Ermeni karı ve kızlarının oturdıkları mahale gidub bir bezm-i işret kurmuş idi. Genc kızları, güzel gelinleri nezdine celb idub onlara şarkı söyletmekte idi. Şurası unudılmamalıdır ki, sevk memurlarının arzülerine mukhalifet, emirlerine itaatsızlık mühacirlerden hiç kimsenin haddi deyil idi. İsmayil çavuşın tertib itmiş olduğu şu meclis -zann idersin ki cehennem zebanileri ru-i zemine çıkarak ecsad-ı beşer ile bir bezm-i sefa ikhzarına gayret idiyorlar imişcesine- insanda iyrenc ve korkunc bir hiss tevliid idiyor idi. Cenab-ı Hakkın bir hikmet-i mahsusesi olmak üzere insan sıfatında halk itmiş olduğu o vahşi can[al]var, birer cesed halinde bulunan o zevallılar ile kurmuş olduğu şu menfur meclis-i zevk u sefadan telezzüzat-ı mekruhe ve havesat-ı merdudesini gereyi gibi tatmin itmiş iken, bu kadarını ahlak-ı mezmume ve tiynet-i iblis pesendanesi için gayr-i kâfi add iderek, bir saata kadar ehaliden sekiz yüz lira cem ve kendisine teslim idilmeyecek olur ise, bizleri itlaf ve üzerimizdeki nukud u eşyayı yağma etmek emeli ile etrafımızda tecemmü itmiş olub kendi ufak bir işaretine amade bulunan çetelere teslim ideceyini söyledi. Holasayan Andon efendi, ve daha bazı zenginler, ne kadar telaş idiyorlar ve şu tehlikenin defi zımında para tedariki için nasıl bir gayret sarf idiyorlar, görülecek şey idi. Şu gayret mühik de idi çünkü, merhum İsmayil çavuş her şeyi yapabilir bir mahluk idi. [140]

Fakat, ne faidesi var ki, cemaatin yüzde doksanı, bu tarz hayattan ise ölümünü bin defa tercih idiyor ve şayed gice çeteler itlaf iderler ise bu bir niymet-i gayr-ı müterakkebe makamuna kaim olacağını söyleyorlar idi. İsmayil çavuşdaki denaet u rezaletin derecesine bakınız ki fidiye-i necat olmak üzere evvela sekiz yüz lira taleb imiş iken, bunca gayrete rağmen cem idilebilmiş olan yedi yüz yirmi gruşı akhz ve kabul iderek göya bizi mevhum çetelere teslim itmedi.

O giceyi dakhi bu minval üzere sabah idub, erkenden tekrar yola çıktık. Beş altı saat sonra Pozanti şimendifer istasionuna vasil oldik.

31. Pozanti

Mahal-i mezkûrı görmüş olanların malûmi bulunacağı üzere, Pozanti, her tarafı dağlar ve ormanlar ile muhat, büyük bir dere içerusine gömülmüş ufak bir şimendifer istasionıdır. Öyleye yakın bir zamanda Pozantiye yetişmiş idik. Bizi istasion civarında alikoymayub orman içerusine sürdürdiler. [141] Bu aciz, bir fırsat bulub Reji idaresine kaçdım, maksadım oradaki memurdan bir mukdar para almak idi. Ağâh bey isminde bir memur var idi. Reji memurlarından ve mühacir olduğımı [arz edip] beş on gruş kharlık vermesini reca itdim. Aldığım cevab-ı redd üzerine mahzun mahzun, cemaatin bulunduğu ormana doğru müterahi oldım. Yolda müsadûf-ü nazarı olan menzareden, engüş-i ber dihan-ı hayret kaldım. Aman Allah, karınca gibi mehacirler, her dere, her orman içerusı insan kitlesi, daha doğrusı, Ermeni mehacirler yığını, ne tarafa atf-ı nazar idcek olsan, insan sıfatından çıkmış karı, kız, çocuk çocuk Ermeni kabileleri, nereye baksan, sakat, malul, ac insan iniltileri, hangi çukur gözüne ilişse, yarı üryan mehacir cesedleri... Pozanti deyil, Sırat köprüsü,

şimendifer istasionu deyil, ecel mevkisi, akhret yolu. Şaşırdım kaldım, acaba öldüm de başka bir alemde mi bulunuyorum, deyu düşünmeye başladım. Dalgın dalgın bizim kaflenin bulunduğu ormanlık içerusine girdim. Bahabanyan Krikor Arkebisgobos ve cemaatin ileru gelenleri bir yere toplanmışlar bazı makamata telgraf keşidesini müzakkere itmekde idiler. Aramızda bulunan erbab-ı kalem birer müsvedde yaptılar, müttefikten tashih ve tasvib olundıktan sonra şu yolda telgraflar tanzim eyledik:

[142] Atebe-i Felek-Mertebe-i Hazret-i Şehinşahiye

Metbu-ı müfekkhem vel-i niymet-i bi minnetimiz sevgülü Padışahımız efendimiz hazretleri, sintyn-i medideden beru dövlət-i ebed peyvend-i Osmanıyeye karşı sadakat u ubudiyet ile temayyüz imiş olan Enkare Ermeni-Katolikleri an cemaatin bir semt-i mechula sevk olunuyorsınız, temad-i tehcirimiz badi-i helakımız olacağı muhakkakdır. Khakipa-yı Şahanelertne yüzlerimizi sürterek mücazamızın kâfi görülmesi khususind[da] trade-i mekârim mütede-i hazret-i şehriyarilerinizin şeref sunuh u sudur buyurulmasını kemal-i hasu ve hadu ile tazarru ve niyaz ider, ve bu vesile ile dakhi, her an u zaman verd-i zebanımız olan izdiyad-ı ömr u ikbal ve tevafır-ı şan u iclal hazret-i Şehinşahileri ediy-e mefruzesini ref-i bargâh-ı Cenab-ı Perverdigâr eyletizi sevgülü Padışahımız efendimiz hazretleri.

Enkare Ermeni-Katolik umum cemaati namına, Merkhassa Krikor Bahabanyan Kulları

[143] Harbiye nezaret-i celilestine, revnak efza komandan(-ı) Ekrem dövlətli Enver paşa hazretlerine

Asakir-i nusret mülessir-i hazret-i Padışahının mabe-ül-ifakhan ve pür şan u şöhet ordu-i Hümayunun şeci ve kahriman sipehsalanı Enver paşa hazretleri, dövletine karşı mecbur bulunduğu sadakat ve itaattan bu ane kadar

ser[-i] mu inhihaf itmemiş olan bir cemaat, zat-ı devletlerine ref-i seda-yı istimedat ediyor. Ordunun en nazır bîr khidmetinde bulunmayı pek büyük bir şeref ad iden bini mütecevaz bir cemaat, helak olmak üzredir. Bunların takhlisi ve emr buyuracağımız vazife ile tavzifi ufak bir işaretnize vabeste dir. Kahriman ve şanlı ser askerimiz, meşhur-ı alem olan merhamet ve adaletnize iltica itmekte olan şu zavallı ehaliyi zir-i cenahınıza almanızı kemal-ı suz [u] güdazla istirham eylerim.

Enkare Ermeni-Katolik cemaat namuna Merkhassa Krikor Bahabanyan

[144] "Bir sureti meclis-i mebusan riyasetine"

Meclis-i Ayan riyaset-i celilestine

Zerre kadar günah ve kabahatımız olmadığı halde, memleketden çıkarılıb bila aram bir semt-i mechula sevk olunmakta olan bu acizleri, menba-ı adalet ve merci-i feryad olan meclis-i mühtereminizin tevassut u delaletine dekhalet idiyonz. Ya mülletin mühterem vekilleri, khatve be khatve ölüme tekarrub itmekte olan biz sefillerin memleketimize iyademiz zımında lutfen ve inayeten makamât[-i] aldestne icra-yı nufuz eylementzi göz yaşları ile sizlerden istirham idiyonz. (aynı imza)

Balaya aynen derc itmiş olduğumuz telgrafların keşidesine müttefiken karar verdikten sonra, ücretini ehalden onar yiyirmişer para cem iderek tedarik etmek üzere her birimiz birer tarafa dağıldık. Ehaliden hiç birisi bir para bile vermek istemiyor idi. Bunları ikna idebilmek üzere bu telgraflardan her halde faide çıkacağını teemin idiyor, ve anlayamayacaklarını yakunen bildiğimiz eşkhasa bile telgrafları birer defa okuyor idik. Bu suret ile khaylı zahmetden sonra bir mıkdar para tedarik idub, Merkhassa Bahabanyan [145] efendi, Hamalyan Antuan efendi ve bu aciz telegrafkhaneye gittik. Hiç bir itiraza maaruz kalmaksızın

telgrafları kabul ve makbuzlarını ita itdiler. Mezkûr telgrafların ne olduklarını tabii bilemeyiz. Ya keşide itdiler burada mukatabalarına takdim olunmadı ya da hiç keşide itmediler. Postakhanenin "dosie"-leri tedkik olundığında mezkûr telgrafların bulunabileceyi tabii dir.

Telgrafkhaneden avdetimiz sıra[sın]da, Hamalyan Andon Efendi bizi aşçı dükânına götürüb taam ikram itdi, Karagedikden çıkalıdan beru ilk defa olarak sıcak yemek yeyor idik. Oradan kalkıb da kafemizin bulunduğu tarafa müterahi olmuş idik ki, yolda tesadüf idiyimiz bir şimendifer kumpanyası memurı, Aşkeryan Antuan efendinin, şimendifer kumpanyası dava vekili Şaban bey namında birisini, muhacirler için suret-i mahsusede Pozantiye göndermiş olduğunu ve bu gün yarın kendisinin de geleceğini ve mümaileyh zinifuz ve meri-ül-khatır olduğundan her halde pek çok adamlar kurtarabileceğini söyledi. Aşkeryan Antuan efendi hemşehrimiz idi, kendisinin Konyada şimendifer kompanyasının direktörü olduğunu da biliyor idik, fakat menşlikden adem kurtaracak kadar sahib-i nifuz u iktidar olduğuna ihtimal vermiyor, memurun bu yoldaki sözlerini göya bizi tesliyet için söylenilmiş zann idiyor idik. Meyer ne kadar aldanıyor imişiz, mamaafi şimdilik bu babde burada tatvil-i kelimadan sarf-ı nazar iderek vakt-i minasibine talik ideriz. [146]

Filhakike, mumailyh Şaban Bey, Konyada ki muhacir kadınların kocalarına yakhod kardaş ve akrabalarına verilmek üzere Şaban beye teslim itdikleri para ve çamaşur gibi bir çok emanetleri hamilen Pozantiye gelub, bunları ayid oldukları eşkhasa yeden be yed teslim itdi. Mumailyhin hareket-i vakıası cidden şayan-ı takdir olub, hele ki o zamanın hal u iycabı nazar-ı dikkata alınır ise şu khidmetin kıymeti bir kat daha tezayyüd ider.

Ne hal ise, biz bir az sonra ehalinin bulundıkları mevkie gittik. O giceyi de ormanlar arasında imrar iderek alessabah yola çıkarıldık. Kayseriden terfik idilmiş olan Erkeletli İsmayil çavuş ve refiki avdet itmiş oldukları gibi, Pozantiden yanımıza katdıkları iki jandarmalar da, bir bir buçuk saatlık mesafeye kadar çala kamçı bizi sürdikden sonra geru dönmüş olduklarından kendi başımıza kalmış idik. Yanımızda ne bir muhafız ne de bir jandarma olmadığı halde Gülek boğazı nam yolu teakib idiyor idik. Zaten bunlara luzum da yok idi, çünkü her taraftan tehcir idilmiş olan Ermeniler tarik-i mezkûr teakib etmekde olduklarından yol gereyi gibi kalebelik idi. Haraketimeizde kâmilan serbest kalmış olduğumuzdan birbirimizden ayrılmış idik. Parası olanlar araba yakhod hayvan istikra idub, göya muayen bir mahale ulaşacak imiş gibi ilerulemeye istical idiyor, kimisi de bir kaç gün yollarda fazla geçirir ise büyük bir şey kazanacak [147] imiş gibi aheste aheste kat-ı mesafeyi daha muvaffık buluyor idi.

Tarik-i mezkûrde müsadif-i çeşm-i teessüfümüz olan ahval-ı felaket iştimal her dürlü tarifen fevkinde idi. Kim bilir, hangi uzak mahallerden tehcir idulub da, var kuvvetini sarf iderek, kucağındaki masumu ile oraya kadar gelebilmiş iken, artık o mukaddes yükünü taşımaya mecali kalmadığından, alettevali geçmekde olan mühacirlerden birisinin sahib olacağı ümidi ile, validesi tarafından bir çalı altına bırakılmış çocuklar, mezahim u meşak-ı seferiyeye artık tab aver-i mukavemet olamayarak yolun üzerine yıkılıb kalan ve kimseden taleb-i muavenete cesaret idemeyen ihtiyare kadınlar, açlık, sefalet ve yorgunluk neticesi olarak bayılmış kalmış her sinrindeki genc kızlar ve gelinler adeta her adım başında tesadüf idecek derecede çok idi ise de, her kes kendi hal u istikbalinden

nevmid olduğu cihetle, bu bebakhtlara muaveneti kimse düşünmüyor, düşünse bile, müktedir olamayacağını yakinen biliyor olduğundan göya bunlar milletdaşı, yakhod hemcinsı insan deyiller de helakı matlub muzir mahluklar imiş gibi yolına devam idub geçiyor idi.

Ya her vukuatın Şahid-i Adili, ya her ferdin Sahib-i Hakikisi Cenab-ı Kadir-i Mutlak hazretleri, sen her bir emr u iraden-de la yüselsin ve ebna-yı beşer minn taraf Ullah takdir olunan sernüviştini bila itiraz kabul ile mükellef dirler, bunu tasdikde bir saniye tereddüd itmeyiz. Lakin, nihayetsiz alemlerin Halik-i yegânesi [148] olan Allah-ı azim-üşşan hazretleri, bu bedbakht kavm, sana karşı nasıl bir hata irtikâb itmiş imiş ki, onları ta bu derece şedid bir mücazata mahkûm eyledin, zevallı milletin isyan ve günahı ne azim imiş ki, onları şirkhar nezzaddan matuh u matuhe ikhtiyarlarına varıncaya kadar emsali namesbuk cefa ve ölümler ile tedibi tensib buyurdın. O ne meraretengiz bir hal, o ne müdhîş bir vakaa idi ki bizleri buna müstahak gördün. Ya Rabbi, o, ne korkunc bir darğınlık idi ki, saçı bitmemiş masumların feryadları ile bile barışmadın! Ya Allahım, o, ne müdhîş bir gazabın idi iki, milyonlarca kurbanların kanları bile hiddetinin teskinine khadim olmadılar! Nihayet, ya Muntekim-i Haki-ki, biz seni ne kadar gücendirmiş imişiz ki, khanümanımızı kharab, evlad u eyalimizi mahv ve helak itdirmek sureti ile bizi terbiye itmeyi mürad buyurmuş idin. Evvet, sen layüselsin Allahım, evvet, amir-i mutlak bir sen, yalnız sen sin ya Rabbi. Artık bu milletin azabını kâfi gör, merhametli nazarlarını artık bu bedbakht kavmına tevcih it, artık onları avf it ve onlar[1]a barış da müsaide eyle ki, onlar da rahat bir nefes alsınlar, saadetli günler görsünler. Ya Sahib-i Celalet, günah ve kabahatımız ne kadar bö-

yük olsa, senin merhametinin daha büyük olduğuna kavi iman ile kaniyiz, bilirsin ki, bu bədbakht millet pek çok çekdi, ve lüzumundan kat kat fazla kan dökdü. [149]

Beş sekiz gün kadar Gülek boğazı nam mahali mirura uğraşmış ve esna-yı rahde çeşid çeşid mukhataralar atladub, nihayet biribirimizden bir iki gün fasıla ile Tarsusa yirmi dakika yarım saat bud-ı mesafede bulunan Gülek İstasyonu' nam mahale müvaselet eylemiş idik.

32. Gülek İstasyonu

Dünyada öyle mahaller, öyle menzareler olur ki –deyl bizim gibi bir âcizin kalemi– en müktedir kalem sahibleri bile bunları bi hakkın tarîfden izhar-ı acz iderler. Biz, Gülek İstasyon mahalinin halini bil etraf tarîf ve hikâyeden sarf-ı nazar ideceyiz, çünkü bu khususda sarf ideceyimiz gayret[in], halin dehşetini binde bir derecesinde bile tasvir idememiş olmakdan mütehasıl mahcupiyetimiz ile netice pezir olacağına kavien eminiz. Yalnız, kariyn-i kiram hazratına takribi bir fikr verebilmek arzusu ile pek sathi bir tafsilat ile iktifa ideceyiz. [150]

Gülek İstasyonu sevkîyat merkezi olub, bir tek khat üzerinde amed u şüd iden ve beş sekiz gün de ancak bir defa Ermeni muhacirleri[n] nakline növbet bulabilen şimendifer khattı üzerinde ufak bir İstasyon dır. Türkianun her tarafından tehcir idilen Ermeni muhacirleri Arabistan çöllerine döküle bilmek için oradan geçmek mecburiyetinde dirler.

Bizim mahal-ı mezkûre müvaseletimizde, orada tecemmü itmiş olan Ermeni muhacirleri on sekiz bin, yirmi bin nufusu

* Kitabımızın her hangi mahalinde İstasyon tabiri kullanmış isek, bundan mürad şimendifer İstasyonları olduğunu tasrihi lâzmeden add eyledim.

mütecavuz idi. Bunlardan bazıları çadırlar kurmuş, kimisi kamış ve otlardan kulbeler inşa itmiş, bir çokları bu gibi ilticagâhlarından da mahrum olub acıkda kalmış nisvan u sübyandan ibaret olub, erkekler (onlar da ikhtiyarlar) pek az idi.

Orada Kuddusi bey isminde, hiç bir tabir ile tavsifi kabil olamayacak derecede vahşi tabiatlı, layüsel amma yüfal, yek çeşim bir sevk memuru bulunuyor idi ki, bunun en büyük telezzüzu Ermeni muhacirlerini darb u tahkir olub, bunlara reva gördüyü azab u eziyetden inanılmaz derecede mahzuziyet hiss ediyor idi. Cenab-ı Hakk hangi hikmete mebni ise bu adamın gözünün birisini kör halk itmiş idi ise de, kör olası o tek gözde zavallı muhacirlerin tezyid-i alamu için kâfi geliyor idi. O menhus göze görünen hiç bir mehacir yok idi ki, bir göna hakarata maaruz kalmasın.

Gülek İstasyonundan o kadar çok Ermeni muhacirleri gelub geçmiş idi ki, o vasi arazi adeta mermer gibi sertleşmiş ve her taraf kademhane misillu telvis olunmuş idi. [151] Güneşin parlak zamanlarında, zemine müdakkikane atf-ı nazar olunınca milyonlarca kehleler müsadüf-ü nazar-ı istikrah oluyorlar idi. Civardan ceryan itmekde olan ırmağın cerahet renk suyundan başka şurb için su bulunmayub, bu da her dürlü müzakhrefat u ifrazat ile mülevves idi.

Tarsusa gidub da telgraf keşide, yakhod sair ihtiyacı tedarik idebilmek için Kuddusi beyden vesika akhz itmek mecburi olub, bu da ancak fedakârlık mukabilinde, yani Kuddusi beye, her ne miktarda olur ise olsun, rişvet vermekle kabil olur, yoksa meccanen vesika talebinde bulunanlar güzelce bir dayakdan başka bir şeye muvaffak olamazlar idi.

O derece müdhiş bir izdiham arasında, kimi alenen def-i hacet idiyor, o birisi su içiyor yakhod ekmek yeyor, kimisi jan-

darmadan sopa yemiş feryad idiyor, bazıları arkadaşını bülend-i avaz ile çağırıyor, kimisi acım ölüyorum deyu bağırıyor, kimisi ölmüş sürükleyolar, çocuklar ağlaşıyor, velhasıl mahşerden numune nûma bir patırdı bir şemata dır gidiyor, bir taraftan da "sevkiyat var imiş" deyu bir şayia çıkarak, kimisi o menhus mahalden kurtulmak havesi ile vagonlara koşuşuyor, kimisi daha bir müddet orada kalub, memlektine keşide itdiyi telgrafın cevabını alabilmek emeli ile, teakib iden jandarmaların önünden firar idiyor, nihayet her saniye her dakika bir telaş bir gürültü dir gidiyor idi.

Biz mahal-i mezkûre müvaseletimizde, müşahide itdiyimiz şu halden düçar-ı büht u hayret olub ne yapacağımızı şaşırmış kalmış idik. [152] Bir çoklarımızda tek bir metalik bile kalmamış olduğundan ancak tesetül ile ekmek tedarik etmek mecburiyetinde bulunuyor idik. Fakat kimse kimseye muavenet idebilecek halde deyil idi. En büyük ve biricik ümidimiz Tarsusa girub memlekete telegraf virerek tanıdıklardan para talep etmek idi ise de, Kuddusi beyden vesika akhızı adeta mümkinsiz olub, hele ki bizleri bekâr telakkı iderek *bekârlar, sevk olunacaksınız* deyu bir daire içine sıkışdırmakda idiler. Fakat, parasız ve çırcıblak Derzora doğru sevk olunduğımızda ölümümüzün muhakkak olduğunu bildiğimizden ne olursa olsun Tarsusa girmeye can atıyor idik.

Gülek istasyonuna müvaseletimiz gicesi, bazıları gafil bulınarak İslahiye sevk olundılar ki bunlar aşağı yokarı mevcudın nısfı raddesinde idiler. Diğerlerimiz, kaçarak, dayak yeyerek, derdest olunub tekrar firar iderek, nihayet Tarsusa girmeye muvaffak olmuş ve hepimiz birer mahale gizlenmiş idik. [153]

Tarsusa dukhulimiz günü, gerek bu acizde gerek yanımdaki arkadaşlarda hiç para kalmamış idi. Gülek istasyonunda bir çoklarına müracaat idub redd olundıktan sonra, Hamalyan Antuan efendiden akhızına muvaffak olabilmiş olduğum iki gruşu da sarf idub tüketmiş idik. Tarsusa girdiyimiz sırada, saç sakal uzayub birbirine karışmış, başımızdaki fesler, ter, toz, yaş, yağmur neticesi olarak renk-i aslisini gayb itmiş, rubalar yırtık, ayakda çarık, ciden şayan-ı khende, daha doğrusu calib-i merhamet bir halde idik.

Çarşuda ilk tesadüf itdiyim eşkhasa Reji idaresini süval idiyoridim. Memurlardan bir az para alarak Dersaadet Reji idare-i umumiyesine taleb-i muavenet zımında telgraf keşidesini tasım idiyor idim. Menhus taliin bir nekbet-i mahsusı olarak, o gün cumaa olmak hasebi ile daire kapalı imiş. Yana yakıla Reji idaresi aramakda olduğum, bir terzi dükânında oturmakda olan bir şahsın nazar-ı dikkatını celb idub beni nezdine çağırarak, rejiyi niçun aramakda olduğımı süval itdi. Reji memurlarından bulunduğımı, paramız hiç kalmadığından bir kaç gruş harçlık talep ideceyimi cevaben bildirdim. [154] Şahs-ı mechul, başdan ayağa kadar beni süzdü, bu sıfatda, bu kıyafetde bir memur olabileceğine ihtimal vermemiş olacak idi ki, "nerede, ve hangi memuriyetlerde istihdam idilmiş olduğımı" sordı. İyca iden izzahatı verince fransızca bilib bilmediyimi anlamak istedi, kendisi türkceyi pek fena konuşuyor idi. "Bilirim," dedim. O (fransızca olarak), her taraftan bir çok mehacirler gelmiş iken, bizim kadar sefil ve perişanını hiç görmemiş olduğunu beyanla, memleketden çıkar iken niçun bir miktar harçlık almadığınızı süval itdi. Para almağa müsaade itmediklerini, üzerimizde bulman paraları ve (sağ

elimini khatem parmağını göstererek) hatta oradaki nişan yüzüklerine varıncaya kadar her şeyi aldıklarını söyledim. Kadınların ne olduklarını, nerede kaldıklarını anlamak istedi. Onlardan malûmatımız olmadığını, fakat bazılarının Koniya sevk idildiklerini Pozantide haber almış olduğumuzu beyan itdim. Mumaileyh, kendisinin Fransız olduğunu ve orada Bank[-i] osmani idaresinde sandık emini bulunduğunu anlattıktan sonra elini yeleyinin cebine sokub, "Bu günlük bunu kharchlık idersen," deyerek, avucıma iki gümüş mecidiye çerçeki sıkışdırdı. Gözlerim karardı, dizlerim titremeye, kalbim çatlayacak gibi çarpmağa başladı. Demek ki, erbab-ı mürvet u merhamet bize [155] sadaka verecek idi. Demek ki, biz artık hayatın bu dereke-i süflisine tenezzül itmiş idik. Heyhat, demek ki, biz artık insanlar nazarında adi birer dilenci gibi idik!

Şu acı hakikat, bir sürat-ı berkiye ile zehnime hücum itdiyinden kendimi zabta müktedir olmayarak ala-mella-ünnas hıncıra hıncıra ağlamağa başladım. Ne ğarib dir ki, parayı iadeyede cesaret idemeyimden, daha doğrusı göynüm razı olmadığından avucımda sıkı sıkı tutuyor idim. Çünkü, acılık olanca şiddeti ile miyde mi muztarib idiyor idi. Zavallı adem, şu teesür ve bükâ-ru görünce, göya bana karşı bir fenalık yapmış kadar mükedder olarak, "Niçün bu derece meyus oluyorsunuz, şu haliniz kendi khatanız neticesi deyil a, biliyormusunuz bu yoldaki muameleniz ile size pek ehemmiyetsiz bir khıdmetde bulunmak arzu iden bir dostı rencide idiyorsunuz," yollu sözler ile tatyib-i khatıra ve tesellaya çalışıyor, bir taraftan da bir kadeh su uzadub, "Reca iderim, şunu içiniz," deyordı. Epeyce bir zaman devam iden şahikaları müteakib oldıkça kesb-i sükûnet iderek, mumaileyhe teşekkür idub oradan ayrıldım ve beni

intizarda bulunan arkadaşlara iltihak itdim.

Bank[-i] osmani sandık emini olduğunu söyleyen zatın vermiş olduğu para ile bir ekmek ve bir az soğan satun alub, çarşu arasında oturarak ulu orta ve kemal-i iştiha ile yedikden ve şu suretle açlığımızı az çok teskin itdikden sonra kendimize bir melca teharisine koyulduk. [156] Oda istiyar edecek paramız yokdı. Ermeni ve Ermeni-Katolik kiliselerinde bize sığınacak yer gösteriyorlar idi. Fakat "oralardan kolayca bulurlar ve sevk iderler" endişesi ile oralarda kalmayı tensib itmiyor idik. Maroni-Katolik kilisesini bularak "kilise avlusunda bir kaç gün kalmamıza müsaa-de buyurmasını" abuna (Rahib) dan reca itdik. Kendisi Türkcede bilmeyor, Fransızcada konuşmuyor, yalnız Arabca tekellüm idiyor idi. Ne söylediyimizi anlamadığını bize anlatmak üzere başını müttasıl iki tarafa sallayub duruyor idi. İşaretle iyfam-ı meram mecburiyetinde kaldık. Zemini gösterub sağ elimizi yüzümüze dayayarak, ve gözlerimizi kapayub başımızı da o tarafa meyl itdirerek, orada yatmak istediymizi anlattık, "Geliniz" işareti idub, bizi kilisenin dakhilindeki cümle kapusunun önüne götürdü. Burasının üstü kapalı fakat zeminine mermer ferş idilmiş idi. Parmağı ile orayı gösterib, başını da önüne doğru eyerek, "isterseniz burada kalabilirsiniz" ve iki ellerini birbirine sürtüb başını da iki tarafa sallayarak "başka yer yok dır" demek isteyor idi. Bu bizim için büyük bir muvaffakiyet, azim bi niymet idi. Memnunen kabul itdik.

Tam sekiz gün altımızda üstümüzde hiçbir şey olmadığı halde o soğuk mermerler üzerinde yattık kalktık. Reji memurlarından tedarik idebilmiş olduğumuz beş on ğruş ile gerek memleketde kalan asker [157] ayilesi akrabaya ve gerek İstanboldaki tanıdığımız tüccara telgraflar keşide ide-

rek serian yani telgraf hevalisi ile para göndermelerini reca itmiş idik. Dokuz gün hiç bir taraftan hiç bir cevap çıkmadı. Meyusiyetin kar-ı nayabına giriftar olmuş idik. Onuncu günü, belki yirminci defa telgrafhaneye gidub namımıza bir telgraf olub olmadığını tahkik itdik. "Fesliyan Krikor" namına bir telgraf verdiler. Büyük bir heyecan ile bunu aldık. Telgraf İstanbuldan idi. Gülbengyan biraderler ve kumpaniası direktörü Avedis efendi, Bank[-ı] osmani va-sıtası ile namımıza altmış lira (altun olarak) çıkartmış olduğunu işar eylemekde idi. Tarifi na kabil bir meserret ile telgrafkhaneden Bank[-ı] osmani idaresine koşdık. Koşdık deyil adeta uçdık.

Bank[-ı] osmaniye de telgraf gelmiş idi. Sandık emininde[n] altmış altun lira aldık. Sandık emini parayı taadad u teslim itdikden sonra, insanların hiç bir zaman ümitsizliye düşmemesi iyca b ideceyini ikhtar itdi. Hiç şübhe yok ki on gün evvel meyanemizde cereyan itmiş olan vukuatı derkhatur itdirmek istiyor idi.

Ne hal ise, Tarsusa girmeye muvaffak olabilen ehali kırk günü mütecavuz bir müddet orada kalabilmişler idi. O sırada Tarsusda kayımmakam bulunan (...) bey, -heyhat ki ismini derkhatur idemeyorım- [158] Enkare muhacirlerinin ahval-i sefalet iştimalini görüb merhametini celb itmiş olduğundan "memleketlerinden" yakhod başka mahallerden para getirdebilmek üzere bizlerin sevk olunmayub on beş gün Tarsus da kalmaklığımızı emr buyurmuş idi. Eyer o insaniyetperver kaimmakam bu suretle bizleri humaye itmemiş ve diğer mahallerde olduğu gibi bila tevekküf Tarsusdan da sevkimizi emr itmiş olsa idi hiç tereddüd caiz deyil ki cümlemizde aclıktan helak olacak idik.

Mumaileyh bize yaptığı şu iyiliyin mükâfatını da daha biz orada iken gördü.

Çünkü pek az müddet sonra terfien Gelibolu mütasarrıflığına tayin olunmuş idi. Kaymakam beyin müsaade itmiş olduğu on beş gün müddetin inkizasında polisler, hele bekci başı namında bir zalim, mayeti efradı ile maen, rast getirdiyi muhacirleri derdest idub sopa ile Gülek istasionuna sevk idiyorlar idi. Tarsusa uğrayan Ermeni muhacirler içinde merkur bekci başının bir sille ya bir sopasını yememiş heman hiç yok gibidir.

Gülek istasionuna gönderilen mehacirler Derzora doğru sevk idilmekde olduklarından bir çoklarımız Tarsusda kalabilmek üzere her dürlü tedbirlere tevessül [ve] bağcelerde izbe yerlerde tahassün idiyor idik. Fakat aradan kırk gün kadar bir müddet mirur itmiş idiki rahiblerin cümlesi ve ehalinin kısımlı küllisi derdest ve sevk olunmuşlar, hatta merkhassa Bahabanyan Krikor Efendi de gönderilmiş, yalnız Kamburyan Boğos vartabed ile kırk elli kadar Enkareli Ermeniler mükhtelif mahallerde darma dağınık bir halde saklanub kalabilmiş idik. [159] Zavallı Bahabanyan Krikor arkebisgobos, şimdi de Arabistan çöllerine düşecek idi. Mumaileyh, Tarsusa gelinceye kadar, esna-yı rahde, kendi bir parça siyah ekmeğini cemaatinin en mühtacına vermek sureti ile, bir çok defalar ac kalmış; bitmez tükenmez yollar yürüyerek mihn u meşakkat, sefalet u eziyetin hadd-i kusvasını görmüş, pek çok defalar, -darb demekden teedüb itdiyim için takhfif idiyorum- bi gayr-ı hakkın tahkirlere uğramış iken, en nedimleri bile, hiç bir gün, o tatlı dilinden şikâyet amız tek bir kelime bile çıktığını işitmemişler dir. Kendi hal u vaziyetini hiç bir vakit nazar-ı ehemmiyete almayub, kudretinin müsaade itdiği derecede, bedbakht cemaatinin marunen ve maddeten tatyib-i khatırlarına bezli himmet ider, onları tesliyet için hiç bir

fedakârlıktan çekinmez idi. Her mahalde, her fırsatta cemaatına sabr u tevekkül tavsiye ider, neşayih-ı pederanesi ile onların takhîf-i alamına çalışır idi. Cemaatına ta bu derece vakf-ı hayat u vücud eylemiş bir reis-i ruhani, Enkare cemaatı belki hiç görmemişler idi. Cenab-ı Hakk, mumai-leyhi khasail-i memduhenin bir enmuzeci, fazail-i bergüzidenin bir numunesi olmak üzere khalk itmiş idi. Bahabanyan Krikor arkebisgobos insan deyil idi; o Hakk Tala hazretlerinin intikhab idub da insanlar üzerine iyzam buyurmuş olduğu bir melek idi. Heyhat ki, biz onu Tarsusda gayb idub, maddi ve manevi istinadgâhımızdan mahrum kalmış idik! Bakhusus daha yazık idi ki o melek hıslet [160] şahsiyet Der zor taraflarında, Arabistan çöllerinde acılık, susuzluk gibi ve belki daha müdhîş bir ölüm ile belki de ölecek idi.

Tarsusda takibat o derece kesb-i şiddet itmiş ve sevkıyata o kadar germi verilmiş idi ki, artık orada temdid-i ikamet imkân kharıcına çıkmış idi. Bu sıra muharebenin en şiddetli zamanları olduğundan her memleketde olduğu misillu Tarsusda dakhi, sabah akşam ilaveler çıkararak yalan gerçek ehaliye harb raporları ilan iderler idi. Bu ilavelerin altına şu suretle bir ilan derc olunuyor idi: "Her kimin yanında, evinde, bağçesinde Ermeni muhaciri var ise, bu akşama kadar hükümete ikhbar itsun, yoksa, yarın muhacirler ile beraber onlarda sürülecektir." Balaya aynen derc itdiyimiz ilanı münadilerde çarşuda, mahalle aralarında ardı arası kesilmeksizin bağınmakda olduklarından, her kaç lira da verecek olsan khanesinde Ermeni muhacir saklamağa kimse cesaret idememekde idi. Artık zay idilecek vakıt yok idi. Ya her dürlü tehlikeleri göze alub Koniaya firara, ya da Der zora azimete karar vermeli idi. Fakat, ileruye gidenler-

den alınan havadisler pek fena, ve o tarafa gitmek ise adeta ölümü istikbal demek olduğundan, herçi badabad Koniaya kaçmağa karar verub, dört arkadaş yani Abdalyan Vensan, Fesliyan Kri- [161] kor, Babacanyan Kevork efendiler ve bu aciz giceleyin bir araba tutarak Allaha sığınub Pozantiye doğru yola düşdük.

Fıranımız esnasındaki vukuatları sonra ya taalik idub, şimdi Enkarede bırakmış olduğumuz kadınlara nakl-ı kelam ideceyiz.

BİRİNCİ KISMIN KHİTAMI

1. Kadınlar

Kariyn-i kiramun khaturnuşanları olmak gerek dir ki, Enkarede, tevkifimiz tarik-hi olan 7 okosdos 915 cumaa'nın ferdası cuma ertesi günü hükümet tarafından mahalle aralarına münadiler çıkarılıb, er-kekleri ile beraber şimendifer ile gitmek isteyen kadınların beş kilodan fazla eşya almamak şartı ile heman ıstasiona gitmeleri ilan itdirilmiş idi. Zaten o sıralarda, en selahiyetkâr ağızlardan sudur itmekde olan sözler, kizb u diruğdan ve zevallı eha-liyi aldatmak için riya ve yalandan ibaret olub, fakat esasen şaşkın bir halde bulunan kadınlar bunu anlayabilecek halde olmadıklarından, hükümetin şu yalanından gereyi gibi iğfal olunarak, daha cumaa ertesi akşamından bilitibar, zavallı karılar kucaklarında çocuk, arkalarında heybe boğca, akın akın ıstasiona gidiyorlar, oradaki polis ve jandarmalarda bunları civardaki buğday anbarlarına dolduruyorlar idi.

Yövm-i mezkûr cumaa ertesi günü, -ki bizler henüz habskhanede idik- memleketimizde [164] bulunan Anarad Hıgutyun tarikatı rahibeleri, ellerine Osmanlı sancakları alub ve arkalarına binden fazla kadın ve kızlar cem iderek, vali Atıfa ve sayir reis-i kârda bulunanlara istirhamatda bulunmak emeli ile hükümet konağına gelmişlerse de, oradaki polis ve jandarmalar tarafından sopa ile kovalanuh çil yavrusı gibi darma dağınık idilmişler dir. Fakat, rahibelerin hareket-i vakaası, gerek vali Atıfın, ve gerek ahlakını evvelce arz itmiş olduğumuz gaddar polis müdiri Behaeddinin, hiddet u infiallarını mucib olub zavallı rahibeleri bir kat daha tecziyeye azm iderler.

Ferdası pazar gününü dakhi kadınları ıstasiona gidub gitmemek khususunda kendi reylerine terk itmek ile geçirub pa-

zar ertesi günü, yani bizleri sevk itdikleri gicenin ferdası, artık yüzlerindeki maskeyi çıkararak, khodbekhod khanelere girub, kadın, kız ve çocukları, khaneden hiç bir şey almasına müsaade itmeksizin, kollarından tutub kapu dışarı atarlar ve sokak kapularını kilidleyub anakhtarları da ceblerine korlar. Bağlardaki ehaliyi, nefsi-i kasabada bulunan aileleri ıstasiona sevk idub, oradaki anbarlara, sardelya balığı gibi istif iderek kapularına dakhi süngülü nöbetciler ikame olunur. Bu anbarların zemini toprak, her tarafı rutubetli olduğu gibi, hiç bir vesile ile dışarıya çıkmaya izin olmadığından, ac, açık, karanlıkda uzun günler oralarda bırakılır. İhtiyacat-ı tabiiyenin defi zımında münferiden dışarıya çıkmaya müsaade olunmayub, olsa [165] olsa, on on beş karı bir arada ve yanlarında bir kaç süngülü bulunduğu halde, civardaki tarlaya götürülür ve bakire kızlara, genc gelinlere, o muhafızların gözleri önünde her dürlü hacetlerini def itdirirler. Bundan kat-i nazar, biçare kadınlara daha fazla bir tahkir olmak, yakhod hallerinden osandırub da İslam olmak khususunda her an vuku bulmakda olan teklifi kabulda muztar bırakmak maksadı ile, Arslangülyan ve Hamalyanlar gibi en asil ve en zengin ailelere mensub genc gelin ve kızların elle-rine kazma kürek virub, tarlalarda teraküm iden necaseti temizletdirirler.

Erkeklerinin sevk idilmiş olduklarını bilakhare khaber alan bu biçare kadınlar, ümitsiz, tesellâsız, eşyasız, nafakasız, parasız kalub, ne yapacaklarını, nereye sevk olunacaklarını, nerede kalacaklarını düşünerek girdab-ı meyusiyetin kar-ı nayabına düşer olurlar, bunların şu yees u nevmidesinden istifade etmek isteyen bazı edani ise, zevallı kadınlara tatlı tatlı vadlar, parlak istikballer arz iderek takht-ı zevciyetine almak teklifinde bulunurlar. Bir taraftan da,

sabahdan akşama kadar yüzlerce İslamlar, bu anbarları ziyaret idub, intikhab itdikleri ve matlublarına muvaffık buldukları bakire kuzlara, yeni gelinlere —tabii bunların da en güzellerine— izdivac teklifinde bulunurlar, ve tervic-i maksadları için, erkeklerin idaf idimiş olduklarını, onlardan artık hiç ümid kalmadığını, din-i islamiyeti ve izdivac teklifini kabul itmeyecek olurlar ise [166] kendilerinin dakhi bir kaç güne kadar Arabistana doğru sevk idileceklerini, esna-yı rahde, çeteler ve köylüler taraflarından maaruz kalacakları göna gön *tecavuzatdan* sarf-ı nazar, on yaşından aşağı bulunan çocuklarının yanlarından alınacağını, kendileri acılık ve sefaletten ve bakhusus duchar olacakları *tecavuzatdan* sağ kurtulub da Arabistana müvaselet itseler bile, oradaki arabların onları istedikleri gibi *istmal* ideceklerini ve binaenaleyh minn kül-ül-vicuh tekliflerinin kabulinden başka hiçbir tarik-i necat ve selamet olmadığını söylerler. Anarad Hıgutyun tarikatı rahibeleri ise bu şaşırmış kalmış karıları teşci ve teselli için bir takım mevaiz u nesayihde bulunurlar ve tehlike sırasında dinini tebdil idenlerin ebediyette pek büyük mücazata duchar olacaklarını, dünyavi tehlikelerden korkarak Allahını Peygamberini unudanların gazab-ı ilahiyeye uğrayacaklarını ve kurtarıcımız Hisus Krisdos efendimizin “Amenayn vor urastsi zis araçi martgan, uratsayts yev yes izna araçi hor imo vor hergins e.” “Her kim ki insanlar indinde beni inkâr iderse, ben de semavatda olan pederimin huzurunda anı inkâr idirim” keliması ile bunu evvelinden khaber vermiş olduğunu, velhasl, muvakkat eziyetlerden takhlis-i nefis maksadı ile azab-ı duzekhi, nar-ı cehennemi kabuldan sakınmalarını, göz yaşları ile reca iderek, korku, ve sayır [167] çeşid, çeşid düşünceler netiycesi ile

* *Matteos*: 10.33.

kalblerine zaafet gelmiş olan bazı kadınları iykaz ve teşci iderler.

Husul-ı maksada mani ve hail olmakda olan bu hemşireleri (mayrabad) evvela darb itmek sureti ile sikut itdirmek isteyub, bazı memurlar bunlara güzelce bir dayak atarlarsada, bunun müsmer olmadığını görerek, rahibeleri ikna idub da ihtida itdirebilecek olurlar ise, digerleri[ni] ilzam daha kolay olacağını bilmulahaza, rahibeleri diger karılardan tefrik idub, onları ikna u ilzam için, bin dürlü parlak mevaide bulunurlar, pek çok gayret sarf iderlerse de, her hangi suretle olur ise olsun bunları kandırmak kabil olamayacağına kanaat hasl itmeleri üzerine, vagonlara doldurub en evvel bu hemşireleri sevk iderler. Fakat, Istanbulda Monse[n]yor Dolçi cenablerinin himemat-ı masrufesi netiycesi olarak, rahibelerin Enkareye iyadesi hakkında Esgişehre verdirilen emr üzerine, Esgişehir mutasarf-ı mezburanı iki gün sonra memleketlerine geri gönderirse de, Enkaredeki memuriyn-i ittihad, bunları serbest bırakmayub yepse sevk olunmak üzre anbarlarda tevkif iderler, bir taraftan da, mevcud ve anbarlarda mevkuf kadınları kafil kafil sevk başlarlar.

Biz, karıların ıstasion anbarlarında mevkuf kaldıkları müddet zarfında duchar oldukları hal-i sefalet u perişanlığı, maaruz kaldıkları tahkir u teklifleri pek sathi bir surette arz itdik. Vicdansızlıklar olur ki, bunlar, tarif u tasvirle anlatdınılamayub, ancak içinde bulunmuş olanlar o halin dehşetini anlayabilirler. [168]

Bir tarafta vaz-ı haml evcaı hiss itmeye başlayan bir kadının acı acı feryadı, o bir tarafta, korku ve nafakasızlıktan validesinin südü kaçmış olduğundan dolayı acı kalan, memedeki çocukların avaze-i dilkhıraşı, kocalarının, pederlerinin yakhod

evladlarının^{*} katl idilmiş olduklarını istikhbar iderek saike-i yees u nevmidi ile güzû koyun yere yatmış bir çok kadınların ah u eniyni, acılık, üryanlık, uykusuzluk, ümitsizlik ve bunlara inzımam iden bazı edani ve esafilin, küfr u tahkir, şetm u istihzaları, muhafızların ve poliserin tüfenk, ve kılınç şakırtıları öyle bir hal, öyle bir menzare ki tasviri deyil tasavvun bile kharic ez imkân dır.

Ey afife ve dindar, ve şayan-ı hürmet ve vefakâr kadınlar ve genc kızlar! Şu satırları yazdığımız sırada kalbimizin hiss itmekde olduğu gurur ve iftikharı bilmem ki nasıl iy-zah idebileyim. Bir taraftan, peder, evlad, zevc ve ya biraderlerinizin acılarını kemal-i şiddetle hiss itmekde, diger taraftan, acılık, sefalet u meşakkatdan sarf-ı nazar, iffetinize tecavuz gibi dürlü dürlü tehlikelere maruz, ve hayat u istikbalinizden nevmid ve meyus bulunmakda olduğunuz bir hengâm-ı fitret u felaketde, dininizi tebdil itdiyiniz takdirde nail olacağınızı vad itdikleri rahat u selameti, refah u saadeti, ne fedakârane bir azm ile redd itdiniz. Dininizde, ne uluvi bir tevazu ile sebat eylediniz. Siz, şayan-ı perestîş meleklersiniz! Siz, [169] erkeklerinizin bais-i şerefi ve medar-ı iftikharı olduğunuzu bilfiil isbat itdiniz. Siz, mahcubane bir hayatdan ise, ölümü bin kerre tercih itdiyinizi pek uluvi bir tarzda ibraz u ıra-ye eylediniz. Vakaa, içinizden bir çokları, Arabistan çöllerinde, kanlı ve mülevves eller arasında kahrımanca terk[-i] hayat eylediler. Fakat iftikhâr idiniz. Tarikh o kurbanların namlarını hürmetler ile kayd edecek, ve sizde her zeman mazhar-ı taazim u tebcil olacaksınız. Sizin sebat u metanetiniz, ve ölümü namusuzluğa tercihiniz sayesinde ki, vakı olan şu hücumdan muazzafferden çıkdınız, ve size tearruz itmek

* Evlad, zaten veledin cemi isede umumilemiş bir galet olduğu için bizde "evladlar" dedik.

isteyenleri pek kaharrane bir surette mahcub ve mağlub itdiniz. Binaenaleyh iftikhâr idiniz. Çünkü siz buna bi hakkın kesb-i istihkak itdiniz.

Kadınları kafle kafle sevke başlamış olduklarını yokarıda arz itmiş iidk. Bunlar koyun sürüsü gibi vagonlara doldurulub, Esgîşehire iyzam, ve orada da vagonlardan çıkmalarına müsaade olunmayub, -Pozanti cihetine sevk olunmak üzere- Koniaya gönderilirler.

[170] 2. Antuan Efendi Afkeryan

Nefs-i Konya şehrinin cihet-i garbesinde bulunan şimendifer istasionunun yine garb tarafında, ve yüz elli khatve kadar ilerisinde, etrafı bir buçuk metro irtifaında beyaza boyanılmış divarlar ile muhat, ve bu divarların üzerinde kezalik bir, bir buçuk metro yüksekliyinde mavi boyalı parmaklık çevrilmiş, salkhurde meşe ağaçlarını, ve nevnihal eşcar-ı müsmireyi cami bir bağçeyi havi cedid ve dilferib bir hane var idi. Bu hanenin banisi ve sahibi, an asıl Enkareli Afkeryan Antuan Efendi isminde bir zat olub, mümaileyh, tul-ı müddet Anadolu şimendifer kumpanyasının mükhtelif memuriyetlerinde bulunarak ibraz itmiş olduğu ehliyet u liyakat, ve alelhusus vazife şınası ve sadakat dolayısı ile, pek az bir müddet zarfında amirlerinin nazar-ı dikkatını celb idub, mazhar[-i] takdir u tevceccühleri olmuş, ve derece derece tefeyyüz u terakkı iderek Konya istasionu gibi mühim bir mevkiin şefliyyine ve bir az sonra müfettişliyyine irtika eylemiş olduğu gibi, Cumra irva ve iska amel[i]yatının maslahatgüzarlığı dakhi öhde-i istihaline tefviz u ihale olunmuş idi. Cenab-ı Hakkın bir mevhub-i mahsusesi olmak üzere bu zat, klulketen, khatırnüvaz, fukaraperver, sakhi ve âlice-nab yaradılmış olmakla beraber, görmüş

olduğu terbiyenin şu taadad [171] itdiyimiz hasail-i memduheye inzımam itmiş olduğu tevazu, iltifat u nezaket neticesi olarak, hakikaten, emsaline ender tesadüf olunur bir şahsiyet olmuş ve şu mezaya-yı müstahsene dolayısı ile deyil yalnız amirlerinin bilumum mahali hükümet memurlarının, hatda, bila tefrik-i mezheb bütün ehalinin mühibb u mergubı olmuş idi.

Her vukuatda bir hikmet göstermek şarından olan Allah-ı azim üşşan hazretleri, yokarıdan beru arz itmekde olduğumuz şu umumi Ermeni tehciri hengâm-ı felaket encamunda, mumailayh Antuan efendi Afkeryanı, Konyada bulındırmak sureti ile, bir mucize daha göstermeyi mürad buyurmuş idi. Kim zann idebilir idi ki, Konyada bulunan Afkeryan Antuan efendi isminde bir Ermeni, Arabistan çöllerine sevk olunmakta olan milletdaşlarından bir çoklarının Konyadan ileruye sevkine mani olabilecek..... Kim memul ider idi ki, öyle tehlikeli bir sırada, bu yolda bir emr-i mühime cesaret idecek bir Ermeni bulunabilecek.... Velhasıl, kim ümid idebilir idi ki, takhlisinden kat-ı ümid itmiş olduğu tatlı canını, Konyadaki Afkeryan Antuan efendi sayesinde kurtaracak.....! Cenab-ı Khafız-ı Hakiki, Zor sancagunun, Arabistan çöllerinin güzergâhı bulunan Konyada, mümaileyh Afkeryan Antuan efendiyi bulundurarak, binlerce sübyan u nisvanı fecaetengiz bir mevt-i muhakkakdan takhlise tavsit eylemiş idi. Arabistan çöllerinde, ve kim bilir hangi bir tarz-ı fecianede mahv u helake mahkûm, şuradan [172] buradan fevc fevc sevk idilen Ermeni muhacirlerinin, ve bakhusus muskat-ı reesi bulunan Enkareden tehcir idilen hemşehrileri Ermeni, ve Ermeni-Katolik kadın ve çocuklarının, her göna malzeme-i hayatdan mahrum, üryan ve perişan bir halde Konyaya müvaseletlerini kemal-i

teesür u teesüfle müşahide iden mümaileyh, kendisinin dakhi Ermeni bulunması hasebi ile, memuriyet, ve alelhusus hayatı için pek tehlikeli bir işe atılmakda olduğuna ehemmiyet vermeyerek, her tarafdandır virud itmekde bulunan milletdaşları kadın ve çocukların Konyada kalmaları zımnında vus ve iktidar[-ı] beşerin fevkinde himmet u gayret sarf, ve maddi ve manevi nifuz ve kudretini istimal iderek akl u hayalin istiyab idemeyeceyi derecede fedakârlıklar icrasına tevessül itmiş idi. Başda vali Celal Bey bulunduğu halde, bütün erkân-ı hükümetin ve mütenefizan-ı memleketin celb-i teveccüh ve muhabbetlerine mazhar olmuş olmakla beraber, böyle mühim bir teşebbüsde husul-ı muvaffakiyet için, maddi fedakârlık icrası elzem olduğunu takdirle, para kuvveti ile ilzâmı mümkün olacakları o yolda, ve reca ve istirhamlar ile celb-i merhametlerine muvaffak olunacakları dakhi tazarru ve niyazlarla ikna idub, katar katar virud itmekde olan muhacir kadınların orada kalmalarına müsaade istihsal itmiş idi. Bu muhacirler arasında çoklarının sefil, ve akvât-ı yövmiyesini tedarikden aciz olduklarını görerek, bunları acılıktan da khelas itmek maksad-ı âlicenabanesi ile, maaşından mühim bir kısmını bunlara takhsis, ve eyyam-ı muayyenede khanesinde tevzi ider idi. [173] Hele akraba ve az çok tanıdığı muhacirleri balada arz itmiş olduğumuz kendi khanesinde misafir iderek, kendi yatak odasına varıncaya kadar bunlara takhsis ve bir çok günler ızaz u ikram itmiş idi. Bundan başka, balada dakhi arz olundığı üzre, khanesinin, ıstasionun yakınında bulunduğundan, trenden indirdiği muhacirlerden çoklarını, kendilerine bir ilticagâh tedarik idinceye kadar, khanesinde misafir ider idi. Khanesinin civarındaki tarlalara oturmuş olan muhacirlerin ac ve susuz kaldıklarını teesüfle müşahide idub,

suret-i maksusede yaptırdığı borularla dışarıya su isale iderek zevallıların teskin-i atışına himmet itmiş olmakla beraber çarşudan mübaya ve hanesinde iymal itdirdiği bir çok ekmekleri dakhi her gün bunlara tevzi itdirir, ve efrad-ı ailesi de şu harakât-ı insaniyetkâraneye iştirakdan geru durmazlar idi.

Muhacir kadınların Konyada alıkonılmalarına müsaade istihsaline muvaffak olunca, katarların müvaseletleri sıra[sın] da bizzat istasionda hazır bulunarak içinde muhacir olub olmadığını tahkik ider ve muhacir olduğunda bunları aşağıya indirtirir ve hasbelvazife kendisinin bulunamayacağı günler ise küçük biraderi M. Alber vasıtası ile bu işi gördürür idi.

Bizim Tarsusda bulunduğumuz sırada, mumaileh Aşkeryan efendinin her nasıl ise trende muhacir olduğunu khaber almadığından Konyada alıkonulmayub ileruye gönderilmiş otuz aile kadar Enkareli muhacir kadınlar gelmiş ve başkaları gibi [174] onlarda Derzor tarafına sevk olunmuşlar idi. Bunlar çoluk çocuk yüz kişi kadar idiler. Bu gün bunlardan beş kişi ortada deyil, hiç şübhe yok dır ki, bunlar helak olub gitdiler, bunların arasında bizim tarudıklarımız Polatyan, Seferşeyan Viçen, Bedes Kevork, Kuyumcyan Hovsep, Tokatlyan Artınaki, Çıkınyan Andon, Çöpbacakyan Gıgmes, Kullav Kevork, Kara Cuze, Kaffafyan Andon, Tütüncyan Hovsep aileleri ile isimlerini derkhatur idemediyim daha bir çok aileler, ve kuyumcı Nekdar[ın] validesi Sofi, çamaşırcı Surpik, Bol Osmanlı Nikdar, Dedenin Surpik, boyacı Takoş, ve daha bir çok dul karılar ve kızlar idi ki, bu gün bunlardan heman heman hiç birisi yok dır. Gülek istasionunda bulunduğumuz sırada bu aciz, bu aileleri tamamen defterime not itmiş idim. Heyhat ki, esna-yı firarda ele geçer de bir takım süvale maa-

ruz kalırsz korkusu ile bu kıymetdar kâğıdı yırtub atdım!

Şu zevallı ailelerin neden Konyada kalamayub da ileruye sevk idilmiş oldukları khususındaki tahkikatımızdan kati bir netice istihsali mümkün olamıyor. Kimisi bu muhacirlerin bulunduğu katar Konya istasionuna yetişdiyi vakit, Aşkeryan Antuan efendi istasionda bulunamadığından onları ileru gönderdiler deyur. Kimisi de, aynı katarde gelen diğer muhacirleri Aşkeryan efendi aşağı indirdikden sonra, Katarda daha başka muhacir var mıdır?, deyu vuku bulan süvaline ismini vermek istemediyimiz ve elyövm ber hayat bulunan bir kadın, ne gibi bir mütaala neticesi ise, “yok dır” deyu cevap vermiş [175] ve şu teeminat üzerine mumaileh Aşkeryan efendi o bir vagonları tahkike luzum görmemiş olduğundan bu zevallılar ileruye gönderilmiş dir. Kendisine yapılan bir eyiliyin diğerine de yapılmasına eger cidden o kadın sebeb [mani?] olmuş ise tabii ömrünün sonına kadar azab-i vicdaniden kurtulmaz, çünkü kendisinin düşüncesiz bir sözü netiyesi olarak bu kadar nisvan, sübyan mahv olub gitdiler.

Ne hal ise, Koniada alıkonulan karılar, kendilerini bu suretle sehabet ve himayeye müktedir birisi olduğunu görünce, metalibatda ifrat dereceye varub, sabahdan tam akşam gec vakıtlara kadar akın akın mumaileyhin khanesine ve yazıkhanesine giderek bin çeşid müracaatlarda bulındıkları gibi, zevcini de Konyaya getirtmesi gibi malayutak tekliflerde bulınırlar. Hatta Ereyli ve Sultaniye gibi mahallerde bulunan muhacirler, kendilerini dakhi Konyaya getirtmesi için günde on on beş telgraf, kart ve mektublar yazarlar. (Bendeniz evrak-ı mezküreyi bizzat gördüm ve mütalea itdim) bu mektub ve kartlarda öyle tehlikeli elfaz istimal olunmuş dır ki Ermenilerin şedi-

den kovalanmakda bulunduğı ve her dürlü muharrerat (*sansür*) idilmekde olduğu öyle vekhim bir sırada hükümetin Aşkeryan Antuan efendiyi divan-ı harblara sevk ve ya tehcir itmemiş olması Cenab-ı Hakkın başka bir mücizesi idi.

Mumaileyh şu tehlikeleri katiyen kale almayarak, istihkar-ı mevt idecek dereceye kadar, muhacirlere muavenete azm idub, hiç bir müracaatı cevabsız bırakmaz, hiç bir talebi redd eylemez idi. Firar sureti ile Konyaya ve ya İntilli ve Bilemediye [176] gelebilen erkeklere de birer vazife vererek, ve yakhod şimendifer kumpaniasında onlara birer vazife göstererek, hayatlarının takhlisine bez-i himmet itmiş idi.

Bir Ermeni[ni]n deyil, bir İslamın bile bir Ermeniye sehabet u himayeye cesaret idemediyi öyle vekhim ve buhranlı bir zemanda mumaileyh Aşkeryan Antuan efendinin icrasına muvaffak olmuş olduğu şu khızmet-i cihan kıymetin takdiri derecesini kariyni kirama terk idiyoruz. Biz, yüzde birisini bile taadad idememiş olduğumuz muavenat[-ı] masrufe ve himemat-ı meşkürelerinden dolayı makam-ı takdir u teşekkürde mumaileyhe karşı burada bil iltizam bir şey söylemeyeceyiz. Çünkü, mumaileyhin şu icraat-ı insaniyetkârane-si, haşmetlu on beşinci Benediktos Papa hazretleri tarafından biltakdir, Aşkeryan Antuan Efendi, müşarileyh Papa hazretleri taraflarından büyük bir nuşan ile taltif buyurulmuş olduğundan, öyle mühteşim ve mukaddes bir makamdan taltif olunmuş olan bir zat-ı alikadire karşı bizim gibi aciz bir muharririn makam-ı tahsin u teşekkürde istimal idebileceyi elfaz u tabiratin pek sönük ve solgun kalacağını biliriz.

[177] 3. Firar

Bab-ı sabıkda arz idilmiş olduğü üzre, Koniada Aşkeryan Antuan efendiye kha-

ber verilmemiş olduğundan Tarsusa kadar sürülen ailelerden, Koniada kalan muhacirlerin nisbeten rahat ve serbest bulundıklarını istikhbar itmiş olduğumuz gibi Tarsusda temdid-i ikamet artık imkânsız bir raddeye gelmiş olduğundan kitabımızın birinci kısmının son bablarının birisinde arz olundığı üzre dört kişi, 1915 senesi noyem-perin dokuzuncu cumaa günü Tarsus çarşısı içerisindeki Niyde khanında bir arabacı bulub, reji memurları olduğumuzu ve serian Pozantiye yetişmek mecburiyetinde bulduğumuzu [arz edip], gice yola çıkub sürat-ı mümkünine ile bizi Pozantiye ulaştırmasını teklif idtik. Merkurumın taleb itdiyi iki altun lira ücreti –muhacir olduğumuzu çakdırma-mak üzre yalandan itirazlardan sonra– kabul idub, sabaha iki saat kalarak o gice yola çıktık. O gün, esna-yı rahde hiç bir tehlikeye tesadüf itmedik, lakin o derece şedid bir soğuk hükümferma olmakda idi ki araba deruninde adeta incimad idecek gibi idik.

Ferdası cumaa ertesi günü akşamı, ğurub-ı [178] şemse yakın bir zemanda Çifte oluk nam mahale müvaselet iderek, bir khana indik. Gerek yolda, gerek orada bir çok Ermeni muhacirlerine tesadüf itmiş idik. Bunlar bizim avdet itmekte olduğumuz tarafa doğru gidiyorlar idi. Cümleside birer cansız cesed gibi idiler. Açlık, yorgunluk ve ümitsizlik neticesi olarak o derece dermandan kalmışlar, o kadar mecal ve kuvvetden düşmüşler idi ki, ayakları vücudlarının sıkletini taşımaktan aciz kalarak iki tarafa sallanıyorlar, her adım atdıkca yıkılıp kalacaklar zann olunuyor idi.

Ah..! Bu biçarelere muavenet idemekden mütehasıl azab-ı deruni ve ızdırbat-ı vicdaniyeyi iyzahe bilmem ki luzum varmıdır. Bu menhus yolda, bu meşum tarikde müsadif-i çeşm-i teesüfimiz olan fecaatengiz ve meraretbakış bir çok hadisatdan sarf-ı nazar, iki dürlü cigersuz

vakaalara tesadüf itdik ki bunları iyzahdan men-i nefis mümkün olamıyor.

Akşam olmak üzre idi. Biz, araba deru-
ninde ve az çok mahfazalı bir halde iken,
kemal-i şiddetle hükmferma olan soğuk-
dan o derece bizar olmuş, o kadar üşümüş
idik ki, o giceyi geçireceyimiz mahale yak-
laşub yaklaşmadığımızı anlamak maksadı
ile başımızı arabanın penceresinden iki
de bir de dışarıya çıkarub, etraftı nazar-ı
tedkikden geçiriyor idik. Teakib itmekde
olduğumuz yolun sağ tarafındaki ve yirmi
otuz khatve kadar ilerisinde ki bir çalının
etrafını dolaşub durmakda olan bir kız ço-
cuğı nazar-ı dikkatımızı celb itdi. Arabayı
[179] durdıtıdık. Aşağıya inmeksiz bu
çocuğun harakâtına atf-ı nazar[-ı] dikkat
eyledik. Çocuk, çalıyı dolaşüyor, tekrar do-
laşıyor ve ara sıra durarak meyusane etraftı-
na bakınıyor idi. Dördümüz de arabadan
aşağıya atlayub yanına yaklaştık. Mezbure,
dokuz on yaşlarında bir Ermeni kız çocuğı
idi. Belki bizden de korkmuş olacak idi.
Çünkü gerek Ermenice, gerek Türkce vuku
bulan süvallerimize cevap vermeyub, bila
fasıla çalının etrafını devr idiyor, ve arada
sırada tevekküfle, küçücük başını mekhuf
ormanlar, ve issiz dereler ile muhat iki tara-
fına çevirerek ve ufacık ellerini -göya biri-
sini çağırıyor gibi- çabuk çabuk sallayarak
titrek, daha doğrusı ağlıyor gibi bir seda
ile, "Mayrig... Morakuyr..." deyu bağırıyor
ve solğun yanaklarından aşağı şapır şapır
göz yaşı döküyor idi.

Vah zavallı çocuk... Gülek boğazının o
korkunc mahalinde, izsiz dere ve ormanla-
rında terk olunmuş, yapa yalınız kalmış idi.
Ne yapmalı idi? Arabamıza alub beraber
Pozantiye götürmek, kendi ikhtiyarımızla
kendimizi ele vermek olacak idi. Bakhu-
sus ki bizde bir mechula doğru gidiyor,
ne olacağımızı, nerede kalacağımızı tabii
bilmeyor idik. O masumı o halde orada

bırakmak da vicdansızlık, vicdansızlık de-
yil vahşet, adeta bir cinayet idi. Ya çocuğı
kurtarabilmek için dördümüzün de ele
geçmesini göze almalı, yakhod "ne olursa
[180] olsun" deyub savuşub gitmeli idi.
(İki fesad ariz olunca ehveni tercih olunır)
kaide-i külliyesine tevfiken, bir az zeytun
ekmek verub, bedbakht çocuğı o halde
orada terk idub geçmek gibi bir alçaklıkda
bulındık.

Ah, insanlar... İnsanlar... Ne adi mahlu-
kat dırlar... Kendileri için ufak bir tehlike
melhuz olan mesailde, digerlerine muave-
netden sakınmak için ne kuvvetli man-
tıklar, ne gayr-i kabil-i itiraz makhzurlar
ıycad iderler. Merhamet, yalan. Muhabbet,
yalan. İffet, sadakat, istikamet yine yalan.
Vefa, ciddiyet, hatta fazilet yalan yalan
yalan. İnsanların kendi kendilerine bakhş
itdikleri bu parlak sıfatlar, insanlara atf idi-
len daha sair yaldızlı meziyetler, hep yalan,
en büyük yalanlardır.

Bizim bu khususdaki acizane kanaati-
muz, daha doğrusı hakikat şu dır ki, insanın
hem cinsına karşı, her hangi bir muaven-
ti, ancak, kendisine en ufak bir zarar gel-
memek, en ehemmiyetsiz tehlike melhuz
olmamak şeraitine muallak dır. Hiç şübhe
yokdır ki, bi tarafane düşünenler, hakikatı
itirafdan sakınmayanlar bizim şu fikrimizi
garib bulmazlar, tekzibe şayan görmezler.
Evvet, bazı, oda ender olarak, müstesna
ademler olabilir. Fakat, bunlar şaz kabilin-
den dirler, ve onlar iddaamızın tebdil ve
tekzibine hiçbir vakat numune olamazlar.

Şu dehşetli vukuatın bizde husule ge-
tirdiyi pek acıklı bir hissiyat saikesi ile
hiç birimiz bir söz tefevvühüne müktedir
olamayub ikhtiyar-ı [181] sikut iderek
yolumza devam itmekde idik. Ortalık da
yavaş yavaş kararırmağa başlamış idi. Geç-
ceyimiz yolun ta ortasında, boylu boyuna

uzanmış bir kölge daha nazar-ı dikkatimizi celb itdi. Arabacıya "dur" emri vererek yine arabadan aşağıya atladık. Yere doğru eyelib şahhs-ı mechuli tedkik itdik. Bu, henüz yirmi iki, yirmi dört çağlarında genc ve her dürlü meşak u sefaletle maaruz kalmış iken, hala cidden güzel bir kadıncığaz idi. "Niçün orada yatıyorsın?" dedik. Türkce konuşmuyor, yakhod Ermeniceye daha alışkın olacak ki, "Çur.... çur guzem," deyu cevap verdi. Yanımızda desti ile su var idi. Birimiz arabadan destiyi getirub mezbureye verdik. Destiyi ağzına kaldırarak içdi, içdi, nefes alub tekrar içdi. Her nefes aldıkca uzunca uzunca bir "oh" çekiyor idi. Suya eyice kandıktan sonra bağdaş salub oturdu. Neveli ve niçün yalnız olduğunu, neden orada kaldığını, zevci ve yolda arkadaşı olub olmadığını süval itdik. Tekfur dağlı, dokuz aylık gelin, beş aylık hamile olduğunu, artık bir khatve bile ilerü gitmeye mecali kalmadığını, vakaa bazı akrabaları ve tanıdıkları ile beraber gitmekte imiş ise de, kendisinin yürüyemez bir hale gelmiş olduğundan onların [182] bırakub gitdiklerini, şu halinde en büyük ızdırabatı susuzluktan hiss itmiş iduyini, bir dakika evvel vefat edecek olur ise Allahın en büyük lutfına nail olmuş olacağını, pek suzişli bir lisan ile anlatdı. Kendisini (göya) tesella için bir kaç söz söyleyub, eline bir de mecidiye çaryeki vererek, o zavallıyıda o halde orada bıraktık ve arabaya binub savuşdik.

Aman Yarabbi!... Kalbimizde taşıdığımız vicdan, acaba taş mı kesilmiş idi? Acaba, biz, insani hislerden tecrid mi olunmuş idik?... O ne vahşi bir hareket dir ki, biz, bu iki bedbakhtların imdadına şitaban olmamış idik. O ne zalimce bir muamele idi ki, biz şu iki biçarelere dest-i muavenetimizi uzatmayub, onları, birer suret-i ficiyane-de helak olmak üzere terk idub gitmiş idik. Cenab-ı Hakk bizim şu khata ve taksiratı-

mızı avf buyursın, vakaa, bizim harakât-ı vakaamız bir vahşet, bir cinayet idi. Lakin, biz, bunları khelas itmeye çalışır iken hem onlara bir şey yapmış olmayacağımızdan, ve hem de bu yüzden kendimizi de ele vererek, ellerimiz kollarımız bağlı, Derzora sürülüb orada helak olmakdan korkdik.

Fakat, ah, Alman zabitanı... Siz... siz neden korkdınız?... Siz ki, Bağdad khattı üzerinde, Arabistan çöllerinde, Gülek ve Tarsus boğazlarında böylelerin yüz binlercesine şahid oldunuzda, onlara dest-i muavenetinizi uzatmak şöyle dursun, atf-ı nazara bile tenezzül itmeyerek çiynediniz geçdiniz. [183] Sizin ufak bir itirazınız, sizin ufak bir ittifak u işaretiniz bu hale mani olabilir, hiç olmazsa şiddetini takhfif idebilir idi. Böyle insani bir vazifeye, bu kadar mukaddes bir işe niçün teşebbüs itmediniz?... Bunu yapmış olsa idiniz, devletiniz memnun, milletiniz ise hiç şübhe yok size minnetdar olur idi. Her vakit yolda dutmağa alışmış olduğunuz başlarınıza yere eyiniz.. Omuzlarınızda taşıdığınız apoletler; sizin için birer bar-ı sakil teşkil itsunlar... „Sinenizi kabardan medalyalar, birer nişane-i iftikhar olmayub, mucib-i şerm u hicab olsunlar... Kemal-i azametle şakırdatdığınız kılınclarınızın seslerini, cenaze çanları gibi yes aver bulunuz. İnsaniyete karşı en ufak bir muaveneti diriğ iden bu azamet u alayüşün ne kıymeti olabilir? Ufak bir hareketiniz ile bu müdhış felaketin önünü alabilir iken siz bunu yapmadınız. Binaen aleyh, mahküm-ü hecaletsiniz.

Akşam, ğurub-ı şemsden bir saat kadar sonra, Çifte oluk nam mahale muvaselet eyledik. Giceyi geçirmek üzere nazil olduğumuz kharun ta yanındaki diğer bir khanda, Kayseriyeden tehcir edilub ol gün oraya yotışmış olan Kayseri Ermeni-Katolik merkehasası Bahabanyan Andon Kerabaydzar ile görüşdük.

Ah, hayat-ı beşerde ne ğarib tesadüf ve vukuatlar oluyor. Kayseriyede bize muave-nete çalışan bir zat, menfi gidiyor, bizde – firar sureti ile olsada– geruye avdet idiyor idik. [184] Mumaileyh ile gice yarısına ka-dar m bahasa itdik, her şeyden bahs ve her khususda müdavele-i efk r idiyor idik. Ne kendisi, ve nede biz, saĒ kalacaĒımızdan katiyen  midvar deyil idik. şurasını itiraf lazımdır ki, Kayseri hükümeti yani mutasa-rıfı, mumaileyh merkhasayı, pek rahat nefi itmiş idi. Eşya ve binek arabası vermiş, nezdine de iki süvari jandarma terfik itmiş idi. Bizi görmüş olduĒunu kimseye söyleme-mesini reca idub alessabah biri birimizden ayrıldık. Mumaileyh Tarsusa, bizde Po-zantiye müteveccihen yola revan oldık.

4. Pozantiye Avdet

Pazar günü akşamı, afitab-ı alemtabın aĒuř-ı madere ekildiye bir sırada bizde Po-zantiye girdik. O gün akşama kadar esna-yı rahde tesadüf itmiş olduĒumuz vekayi-i cigersuzı hik yeden sarf-ı nazar idiyorum, Çunki, bu daima aynı müdhiş vakaaları, aynı menaziri tarifden ibaret kalacak. Hiçbir ukur görülmez idi ki, oraya bir Ermeni cesedi atılmamış olsun.

Arabacımız bizi Pozanti istasyonu ci-varında bir khana idkhal itmiş idi fakat, misafir kabul idecek odası olmadıĒından bahs ile khancı bizi alıkoymadı. DaĒın b yr nde, ve telegrafkhanenin yakınında başka bir daha khan var imiş. Oraya git-dik, orada [185] da khancıya aynı nakaratı, yani reji memurı olduĒumuzu telarar itdik. Bize bir oda gösterdi, soĒuk aynı şiddetle devam itmekde olduĒu gibi, tabii  l-husul olan heyecan netiycesi olarak dördümüzde uyumış kalmış idik. Khancının  zhar itmiş olduĒu odaya girdik. Henuz “şükür” deme-ye vakut bulmamış idik ki, ayaklarında ciz-me, elleri arkasında, uzun boylu bir adem

bulındıĒımız odanın kapusına gelerek, “Siz kimsiniz?” deyu s val itdi. Arkasında iki nefer de silahlı jandarma var idi. şakhs-ı mechulın tavr u azametinden korkarak, cesaret ile cevap itasına kadir olamayub pepelemeye başladık. şakhs-ı mechul, “Siz muhacir ve firarisiniz, şimdi Tarsusa sevk olunacaksınız,” deyub, mayetindeki jan-darmalara khitaben de, “Bunları bu gice sevk idiniz,” emrini verdi.

Ey vah!... Bütün Ēayretlerimiz, emek-lerimiz,  midlerimiz bir ande mahv olu-yor idi. Öyle soĒuk bir havada gice vaktı maşiyen Tarsusa doĒru geru gitmek ölüm demek idi. Bundan kat-i nazar, bizi g t -recek jandarmaların üzerimizdeki paraları almak içun gice, bir dere içinde bizi  ld rt  vermeleri dakhı pek ihtimal idi.

Arab Mehmed isminde olan khancıda şu menzareyi seyr idiyor idi. Usulca mer-kumın yanına yaklaşub, “Bu efendi kim dir?” deyu yavaşca s val itdim. “Pozanti-de muhacirlerin sevk memurıdır,” [186] dedi. Tereddüde mahal yok idi. Caketimi kavuşdırub ellerimide g ys me baĒlaya-rak, mumaileyhe yaklaşdım. “Bey efendi,” dedim. “Allahınızın, PeyĒamberinizin kha-tırı ve dünyada en çok kimleri sever iseniz onların başı içun olsun bu gicelik bize müsaade buyurunuz, yarın, emriniz üzre Tarsu-sa müteveccühen buradan gideriz. şimdi bir dilim ekmeyimiz bile yok dır. Bu gice yola çıkarılır isek muhakkak  l r z. Aman bey efendi, ayaklarınızın altını öpeyim bir gicelik müsaade buyurunuz.” Mumaileyh d rd m z de başdan ayaĒa kadar s z d . Biz, gerek heyecan, gerek korku ve soĒuk-dan zang r zang r titireşiyor idik. şu hali-miz merhametini celb itmiş olmalıdır ki, “Pek ala, bu gice kalınız, fakat alessabah gideceksiniz,” dedi. Allah ömürler versun, yollu dua ve teşekkür itdik. Mumaileyh, mayetindeki iki jandarmaları kapuya n v-betci koyub bıraktı gitti.

Şimdide khancı ile uğraşmak ıycab idi-
yor idi. Merhum, bizim muhacir olduğımı-
zı anlayınca, odada bırakmak istemiyor,
daha doğrusu, bir gice için bizden bir altun
lira oda kirası taleb idiyor idi. Reca min-
net merhumu yarım liraya ikna idub odada
kaldık. Son derecede meyus ve mahzun
idik. Ağzımızı açmağa iştihamız kalmamış
idi. Ne yapacak idik? Gice khandan savu-
mak kabil deyil idi. Çunki, iki jandarma-
nın taht-ı muhafazasında bulunuyor idik.
Ferdası gün Tarsusa [187] avdeti de, tabii
hiç birimiz göze aldırıyor idik. Zira, buda
ölümümüzü intac idecek idi. Buna bir ted-
bir düşünmeli, bir çare bulmalı idi. Evvel-
ce Pozantiye virudımız sıra[sın]da görmüş
olduğım reji memuru Ağâh beye müracaat
khatırma geldi. Vakaa, mumailayhden bir
muavenet pek de memul deyil idi. Fakat
zaifde olsa, yine bir ümid idi.

Növbetci jandarmaların nezdine va-
rub, "Arkadaşlar silahınıza fişenk sürüb,
biriniz, beni buradan reji dairesine kadar
götürünüz, eger bir adım ayrılacak olur
isem heman vurınız. Reji memuru ile gö-
rüşeceyim," dedim. "Reji memurunu ne
yapacaksınız?" dediler. "Bende reji memu-
rıyım, oradan bir mukdar para alacağım,"
dedim. Para lafzında sahharane bir teesir
vardır. Birbirinin yüzüne baktılar, sonra
birisi, diğerine, "Ülen Ömer, hayde bunu
tütün gömrüğüne dekh ile tivür," deyub,
bana khitaben de, "Eger kaçmağa yeltele-
nürsen, vallaha vurur ha..." deyi ilave itdi.
Bu şart ile akd-ı itilaf iderek yola çıktık.
İsminin Ömer olduğunu anladığım jandar-
ma, silahını umuzundan indirub eline aldı.
Ortalık eyice kararışmış idi. Jandarma ile
yan yana gidiyor idik. Filvaki, silahına fi-
şenk sürdüyünü görmemiş idim. Fakat o
silah beni korkuduyor idi. [188] Merhum,
vicdansız bir kimse olsada, keyf için ol-
sun, bir kurşun ile beni tepe takla aşırsa,

ne olmak lazım gelir idi. Aklına böyle bir
fikir gelmemesi için esassız sözler ile dai-
ma merhumun fikrini meşgul itmek isteyor
idim. Nereli olduğunu, çoluk çocuğu olub
olmadığını sordım, her lafin başında ve so-
nunda daima "Ömer ağa" deyior idim. Kay-
seri köylüyünden, çoluk çocuk sahibi imiş,
kırk beş elli yaşlarında imiş, iki üç ay evvel
askere alub Pozantiye getirmişler. Eline bir
silah verub kolına da bir kırmızı bağlayarak
"sen jandarmasın" demişler, oda jandarma
olmuş. Merhum bunları anladıncaya kadar
ben belki yirmi defa "evvet Ömer ağa", "ya
Ömer ağa!" demiş idim. Bu suretle reji ida-
resine vasil olduk.

Oda kapusından içeruye dukhulimde,
şedid bir hararet yüzlerimi yaladı. Sacdan
maamul bir sobada çatır çatır odun yaru-
yor, genc bir ademde sedire uzanmış sigara
içiyor idi. Beni görünce nim doğrularak,
"Kimi aryorsın?" dedi. Aramızda şu yolda
bir muhavere cereyan itdi:

–Reji memuru Ağâh beyi görecektim.

–Ağâh beyi ne yapacaksınız?...

–Bendenizde reji memurlarındanım,
kendisi ile görüşecek idim.

–Sen muhacirmisin?... [189]

–Muhacirim efendim.

–Reji memuru olduğunu neden anlayaca-
ğız?

Her zeman üzerimde taşıdığım *tezktre-yi*
osmaniyem ile *bedel-i nakdi* kâğıdını derhal
çıkartub mumailayhe verdim. O, evrak-ı
mezküreyi bad-ettedkik yerinden kalka-
rak, kâğıdılarını iyade itdikden sonra,
üzerinde yeşil cukha örtülü bir takhta ma-
sanın yanındaki sandalyaya oturub, "Seni
bana Allah gönderdi. Ağâh bey ile ben
khalef selef olduk, on beş gün evveliside o
gitdi. Ben reji muamelatına vakıf olmadı-
ğımdan tütünleri satıyor, fakat esmanını,
ıskontolarını nereye kayd ideceyimi, hangi
fasallara geçireceyimi, kasa defterinin nasıl

tutulacağını, ay başı hisablarının suret-i tanzimini hiç bilemiyordum. Sen yarından buraya gelirsin bir kaç gün beraber çalışırsınız, hem bunları bana öyredirsin, hem de mevcut paraların bir kerre hesabına bakarız, olmaz mı?" dedi. "Memnunen bey efendi," dedim. "Lakin biz buraya bu akşam geldik. Sevk memuru beyde alessabah yola çıkmamız için emr verdi." "Sen o khususda merak itme, sevk memuru benim amuca zadem dir. Zaten ben onun arzusu üzere buraya geldim, kendisine söylerim. Biz ikimiz de arnavuduz," demiş, ve daha cümleyi ikmal itmemiş idi ki, sevk memuru oradan içeruye girdi. Beni orada görünce kaşlarını çatarak, sert bir seda ile, "Sen burada ne aryorsın?" [190] dedi. Safvet bey, (reji memurunun ismi) benim cevap vermeme meydan bırakmaksızın arnavudca bir şey söyledi. İkisi bir müddet arnavudca konuşdılar. Sonra sevk memuru bana tevcih-i khitabla, "Sen bir kaç gün burada kal, Safvet beye yardım it," dedi. Onlar arnavudca mükâlemedeler iken, bende fikrimden planımı hazırlamış idim. Binaenaleyh sevk memurunun şu emri üzerine:

—Baş üstüne bey efendi, yalnız müsaade buyurunuz da arkadaşlar da kalsunlar.

—Niçün?

—Birisi kain biraderim dir, tabii ondan ayrılamam.

—Pek alâ, ikiniz kalınız.

—Bey efendi, bizde hiç para yok. Bize diğerleri bakıyorlar, eger onlar gidecek olurlar ise, aclıktan ölüürüz.

Mumailayh, bir müddet düşündükden sonra: "Pek alâ, dördünüzde kalınız."

Şu müsaade üzerine fevkelade memnunu mesrur olmakla beraber, mevkimizi bir kat daha tahkim etmek emeli ile, "Reca iderim bey efendi, khancıya emr buyurunuzda bizi kabul itsun. Çunki odaya bırakmak istemiyor," dedim. Hiç cevap vermeksizin

iki ellerini birbirine vurdu ve "gel" deydi de seslendi. [191] Benim ile beraber gelmiş olan jandarma içeruye girub, göya, vaziyet aldı. Sevk memuru, merhum jandarmaya khitaben, ve beni göstererek, "Bu efendi ile git, khancı kara Mehmede de tarafımdan söyle, bunları rahat itdirsin, sizde orada durmayub geliniz, deydi emr verdi, ve bana dönerek, "Hayde sende jandarma ile khana git, yarın erkence buraya gel, Safvet Bey ile işe başlayınız," dedi. Ben ve jandarma birer temenna çakub dışarıya çıkdık.

Şu hal, Cenab-ı Allahın ayan, aşikâr bir mucizesi idi. Biz o akşam Pozantiye yetişeceyiz, o bir khanda kalamayub bu khana geleceyiz, oraya sevk memuru gelecek, bizi görüb Tarsusa avdetimizi emr idecek, kapuya ikide müsellah növbetcı bırakacak, benim fikrime reji memuruna müracaat gelecek, jandarmaları kandıra bileceyim, reji memuru mübtedi ve sevk memurunun da muhibbi olacak da, biz bu suretle serbestce Pozanti de kalabileceyiz, ve firanımız planını tertib için vakıt bulabileceyiz. Evvet bu Allah-ı Azim üşşanın bir mucizesi idi. Demek ki Cenab-ı Hakk bize yardım ediyor idi. Biz kurtılacak idik.

Jandarma ile khana doğru gidiyor idik. Bu hallerden şaşırılmış olan Ömer ağa, bana artık "efendi" khitabı ile söz söyleyor, ve teklifsizce konuşuyor idik. Ömer ağa, elindeki silahın yayları bozulmuş olduğundan [192] khorozı kalkub inmemekde olduğunu, üç beş gruş verub yapıdırmak istemiş amma parası olmadığından yapıdıramadığını beyandan sonra, göya yalan söylemeyer olduğunu isbat etmek için da silahının khorozını tutub kuvvetli kuvvetli yokarı kaldırmağa çalışarak, "Bak efendi, mübarek kıvışdamayor bile," dedi. Gerek istihsaline muvaffak olduğum müsaadenin husula getirdiyi neşveden, ve gerek şu halin cidden müdhik olduğundan gülmekden bayılıyor

idim. Aman Ya rabbi... rejeye gitdiyimiz sırada beni fevkelade tedhiş itmiş olan o silah, demek ki amelden sakit, adi bir demir parçasından ibaret imiş.

Khana, arkadaşların nezdine müvaseletimiz de, sevk memuru ile cereyan itmiş olan macerayı kendilerine hikâye itdim. Jandarmada, sevk memurunun emrini khancı kara Mehmede tebliğ itdi. Odamıza bir de soba kodurtduk. Biz şimdilik eyice rahatımızı bulmuş idik.

[193] 5. Pozantide On Beş Gün

Biz, Pozantide tamam on beş gün kaldık. Menfilik hayatımızda o derece rahatlık, o kadar serbestlik hiç görmemiş idik. Her gün iki üç saat reji idaresinde kalarak, Safvet beyin hesaplarına bakıyor, her dürlü muamelatı tanzim u icra idiyor idim. Sevk memuru beyin de khususi mektublarını yazıyor, zararsız olan resmi yazılara da muavenet idiyor idim. Mumaileyh sevk memuru, bu acizi o kadar sevmiş idi ki, "reji memur muavini sıfatı ile Pozantide kalmaklığında hükümetce bir mahzur mutasavver olmadığından, oraya memur muavini tayin idilmekliyimi" Dersaadet reji idare-i umumiyesine resmen inha bile itmiş idi. (Şu inhanın reji idaresi evrakı meyanında bulunacağı tabii dir).

Biz o kadar serbestleşmiş ve itibar kazanmış idik ki, jandarmalar vasıtası ile balık ağı buldurarak çaydan balık avlıyor, çayın kenarında aleni işret bile idiyor idik. Katarların virudı sıralar[ın]da her gün ıstasionda bulınarak gelub geçen yolcuları seyr idiyor ve selametle firar idebilmek üzere vasıta teharrisinden de hali kalmıyor idik.

Bir akşam üstü, trenin hareket ideceyi sıralarda yine ıstasionda bulınıyor idik ki, pek tanıdığımız bir şahsı gördük. [194] Sıfatı ve elbisesi o derecede tebeddül itmiş idi ki, yanılıyoruz zann itmiş idik. Tanıyor

da kimliyini derkhadır idemeyor, yakhod derkhadır idiyor da ihtimal veremeyor, emin olamıyor gibi dikkatli dikkatli yüzüne bakmağa başladık. Şu tereddüdümüzü hall için mumaileyhin yanına yaklaşıp bir iki söz teati idince, teşkhis de khata itmemiş olduğumuzu anladık. Bu, rahib Kamburyan Boğos efendi idi. Zavallı, sakalını tıraş itdirmiş, arkasına haki renk püjmerde bir asker elbisesi iksa itmiş, başında yağlı bir fes, omuzunda bezden mamul bir torba, ayaklarında çarık, elinde bir deynek olduğu halde, yüz yirmi, yüz otuz kilometrodan fazla olan, o tehlikeli, o ivicacı Gülek boğazını geçub, Tarsusdan Pozantiye kadar yapa yalınız, ve yürüyerek gelmiş idi.

Aman Ya rabbi!.. Romanın o meşhur (Propaganda) mektebinde ikmal-i tahsil idub, "ilm-i İlahi" ve "İlm-i felsefe" kısımlarında da (doktor) şahadetnameleri ihraz eylemiş, dört beş dürlü elsine-i ecnebiyeye aşna, alim, müktedir, natkaperdaz, genc bir rahib, arkasında ilbir ilbir asker elbisesi, omuzunda çanta, ayağında çarık, yürüyerek yola revan olub, o dağları aşmış, o dereleri geçmiş Pozantiye gelmiş idi.

Engüşt-i ber dihan-ı hayret kaldık. Geçmiş ömründeki refah u rahatını yakinen bildiyimiz bu şahsı şu perişan ve sefil halde görü[n]ce ağlamak geldi. Ellerinden tutarak, ve etrafımızdakilerin nazar-ı dikkatlarını celb ideceyimizi mülhaza itmeyerek, [195] "Vartabed, siz... siz... bu halde?" deyör, başka söz tefevvühüne müktedir olamıyor idik. Mumaileyh, sikut itmemezi tavsiyeden sonra, bizi تنها bir mahale çekub, elde idebilmiş olduğu bir asker vesikası ile tebdil[-i] elbise iderek Koniaya firar itmekde olduğunu beyandan sonra, öyle tehlikeli bir vaziyette sözüne şu yolda devam ile, "Kardaşlarım, boş yere müteessir oluyorsunuz, dünya tabir olunan şu dar-ı fenada, insanlar, bin dürlü felaketlere uğ-

rayabilirler. Bundan meyus olub da şaşırub kalmak şuar-ı insaniyete tevaffık itmez. Ben, bir müsibetden tahlis-i nefis maksadı ile muvakkaten şu kıyafete girdim. Biz insanlar tedbirde kusur itmemeliyiz. Tedbir, takdire muvafık gelir ise kurtuluruz, aksi takdirde mürad-ı İlâhî ne ise, o olur. Luzumsuz haller ile benim vaziyetimi eşkâl itmeyiniz. Hareket itmek üzre bulunan şu *trene* bineceyim. Maksadımda muvaffak olur isem febiha... aksi takdirde, Allahın müradı mübarek olsun. Beni tanınamış olunuz, ve kimseye bir şey söylemeyiniz," dedi. İstasion memuru ikinci kampanyayı vurdu. *Tren* de hareket itmek üzre idi. İzdihamın nazar-ı dikkatını celb itmemek için ellerini öpmekden sarf-ı nazar iderek tokalaşdık. Mümâileyh, üçüncü mevkiden bir vagona atladı. Mahal-i maksudına salimen mivaselet eylemesi için kalben dua söyleyor idik.

Enkareden bizim ile birlikde tehcir idilen on beş [196] kadar rahiblerin cümlesi de Der Zora doğru gönderilmiş iken, mümâileyh Kamburyan rahib, cesaret u metanet, ve iktihâm-ı müşkilat khususunda ki azm u sebatı neticesi olarak, yalnız başına yola düşüb Koniaya gidiyor idi. Maksadına muaffak olması, salimen Konyaya yetişebilmesi için, Cenab-ı Hakka karşı vuku bulan tazarruatımız, hiç şübhe yok dır ki, pek mahaline masruf idi.

Bundan tam iki gün sonra idi. Bir sabah bulındığımız khana bir jandarma gelub, bu acize khitaben, "Sevk memuru bey efendi sizi istiyor" dedi. Bu yolda pek çok defalar davet idilmiş olduğumdan, hiç bir endişe hiss itmeksizin mümâileyhin nezdine şitab iyledim. Dairesine vardığımda aramızda şu yolda muhavvere ceryan itdi:

—O sevkîyet bitdi. Benim buradaki vazifeme de khitam verildi, ben, ya bu akşam, yakhod yarın sabah gideceyim, artık sizde Tarsusa doğru gidiniz.

Ben —ah bey efendi, burada saye-i alinizde pek müsterihane emrar-ı hayat idiyor idik.

—Güzel amma artık ben gidiyorum, sizi de burada bırakamam.

—Heyhat, yeni başdan felakete düşer, belki de helak olacağız!

—Halinize teesüf iderim. Fakat ne faide ki elimden bir şey gelmez.

—Bize lutfen bir vesika himmet buyursanızda Koniaya kadar gitsek.

—Bu yolda bir vesika veremem, dedi, ve — [197] manidar bir tarzda gülererek "fakat, siz, kendiniz Koniaya kadar gidebilir iseniz," sözlerini ilave itdi. Maksadını anide anladım. "Kaçabilir iseniz kaçınız" demek istiyor idi. Hakkımızda ibzal buyurmuş olduğu himmet ve insaniyete karşı dilimin döndüyü kadar teşekkürler idub, o günü bazı hazırlık görüb ferdası günü Tarsusa müteveccihen yola çıkacağımızı beyanla oradan ayrıldım. Khana, arkadaşların yanına gelub meseleyi anlatdım. Koniaya firarı kararlaştırdık. Kimseye bir şey sezdirmemeye son derece gayret ve dikkat idiyor idik.

O gün, ekmek zeytun gibi bir mıkdar nevale düzüb, yanımızda bulunan çadır, yorgan gibi eşyamızı da, Pozantide ekmekçilik itmek üzre alikonılmış olan Kâhyayan Kevork namında bir hemşehrimize bırakarak, giceyi firarımız planları ile geçirub, henüz şafak bile atmamış iken khırsız gibi khandan çıkub ormanlara doğru yola düşdük.

[198] 6. Pozantiden Firar

Ortalık henüz karanlık idi. Gideceyimiz yolu bilemiyor idik. Gündüz oluncaya kadar, ormanın sıklık bir mahalinde oturdık, göğ yüzü bulutlar ile kapalı olub inceden inceye yağmur yağıyor idi. İki saat kadar ormanda oturub ortalık eyice ağardıkdan

sonra, dağa doğru yürüdük. Görülebilecek mahallerden sakınıyor, ormanın en sık ve dağların en sub-ül-mirur yerlerini tercih ve teakib idiyor idik.

Gice gündüz ormanları ve dağları doluşarak Çifte-khan ıstasionına vasil olduk. Fırarımız anlaşılaraq teakibimize jandarmalar çıkarılmış olmasından korkuyor idik. Pozantide bulduğumuz sıralarda, Afker-yan Pol namunda bir *kondüktör*a niyetimizi anlatmış, ve trene binmeye muvaffak olabilir isek, mümkün olan muaveneti icra ideceyine dayir vad almış idik. Binaenaleyh oradan trene binmek isteyor idik. İstaiona yaklaşmayub, civardaki derenin içindeki çalılıklar altına gizlendik, beş altı saat kadar intizardan sonra Pozanti tarafından trenin geldiğini görünce, ıstasiona doğru koşub, tren ıstasiona giriyor iken bizde yetişdik. Tren tevekküf idub, yolcular vagonlardan inub çıkmağa başlayınca, şu fırsattan bil istifade ıstasionın [199] mukhalif cihetinden katara yaklaştık, ve tam hareket idiyor iken dördümüz birden vagona atladık.

Pek çok yolcu yok idi. Tren bir az ilerleyince bulduğumuz vagona *kondüktör* gelub biletleri zımbalamağa başladı. Bu bizim kondüktör idi. Merkur bizi gördü. Ya kendisi için, ve yakhod bizim için korkduğundan olmalıdır ki, benzi bal momu gibi sarardı. O kadar şaşırdı ki bilet bile so ramadı. Kendisini yanımıza davet idub kulağına, "Sen telaş ve merak itme, tutılacak olur isek, senin ismini ağzımıza bile almayız. Biz hükm-ü kadere razıyız, yalnız şunu reca ideriz ki, kendine mesuliyet gelmeyecek derecede bize muaveneti dirig itme," dedik. İkinci ıstasionda bize birer bilet alacağını, ve başka ıstasionlarda yoklama filan olmadığından Ereyliye kadar serbestce gidebileceyimizi, fakat Ereyliyi gündüz geçeceyimizden, ve orada pek şedid teharriyat yapılmakda olduğundan güpe gündüz

icra olunacak şu yoklamadan yakayı ele vermeksizin kurtulmamız[ın] imkân khar[ı] cında bulunduğunu, söyledi. "Ereyliye bir ıstasion kalınca tren den iner, ve iki ıstasionı yürüyerek geçeriz, sen o cihetleri bize bırak," deyu merkurı teemin itdik.

Biz, oldukça rahatlaşmış ve sigareleri dumanlandırmış idik. Korkuyor gibi bulularak yolcuların şübhelerini davet itmiş olmamak için diger vagona geçdim. [200] Aman Ya rabbi, tesadüfün ne garib bir cilvesine daha şahid oluyor idim! Erkare-den çıkarıldığımız gice beraber bir arabada bulduğumuz, ve Mağan gölüne atlayacağım sırada beni bundan men itmiş olan Seyahyan Corci efendi de, iki biraderleri Hovsep ve Setrak ile vagona bulunmasınlarını? Evvel emirde galet-i ruyete uğradım zann itdim. Fakat, bu bir hakikat idi. Onlar da beni görünce düçar-ı bukht u hayret oldular. Hepimizde o kadar şaşırılmış idik ki ruya görüyoruz zann idiyor idik. Nihayet kendimizi toplayub yanlarında gösterdikleri yere oturdım. Gayet pes bir ses ile konuşmağa başladık. Onlar, dakhiliye nezaretinden verilen emr üzerine resmi seyahat varakası ile İstanbola gidiyorlar idi. Bizim firar itmekde olduğumuzu anlatdım.

Katar, mütemadiyen ilerleyor, ve mirur iden her ıstasion bizi Ereyliye yani tehlike mahaline daha ziyade yaklaşıdırıyor idi, aynı zamanda tabii günde ilerleyor idi. Ereyliden gice mirur itmek için, o gün tabiat ahkâmını tebdil iderek gicenin çabuk hulul itmesine dua idiyor idik. Kattar sürat-ı berkiye ile kat-ı mesafe idiyor zann itmekde ve her ıstasiona müvaseletimizde Ereyliye kaç ıstasion kaldığını süval eylemekde idik. Ne tohaf dır ki, yıldırım süratı ile yol alıyor zann itdiyimiz katar, saat da ancak on iki, on beş kilometro yol yapabilmekde idi. Maden kömürü olmadığından *lokomotif*in kazanı [201] odun yakarak tes-

khin olunuyor ve bundan dolayı (tren) pek bati bir surette kat-ı merahil idebiliyor idi. Şu tesadüf bizi kurtarmış, daha doğrusı, Cenab-ı Hakk, bizim kurtulmamızı takdir buyurmuş idi. Olbabdeki tarife mucibince, bad-ezzeval saat üçde, Ereyli istasionına muvaselet mecburiyetinde bulunan katar sekiz saat teekhürle, tam on bir de, yani gice yarısından bir saat evvel, Ereyliye ancak ulaşabilmiş idi. Bu bizim için ümid ve intizar idilmeyen bir tesadüf, büyük bir ikbal idi. Vakaa, katar Ereyliyi gündüz geçiyor olsa bir istasion evvel, biz, incek ve yürüyerek gidecek idik. Lakin bu hem müşkil, hem de tehlikeli idi. Binaenaleyh, Ereyliyi gice mirur idecek olduğumuzdan dolayı, Allaha karşı şükraniyetimizi pek hararetle bir surette edaya çalışıyor idik.

Gice de olsa, tabii yine vagonları arayacaklar idi. Tren Ereyliye eyice tekarrub idince, Seyahyan biraderlerin bulındıkları vagona gitdim, ve onların oturduğu sedirin altına girdim. Onlar da göya altlarına serilmiş gibi bir battaniye koyub, bu battaniyenin eteklerini de zemine kadar sarkıtdılar. İntikhab itdiyim şu mahal gerçi pek eziyetli ve sıkıntılı idi. Çunki bu sedirlerin altında teskhin boruları bulındığından düz durmak mümkün olamıyor idi. Mamafih orası pek emin idi. Bir kipri gibi, tos toparlak oraya büzüldüm. [202] Üzerinde üç kişi oturmakta olan bir sedirin altına firari gizlenebileceyi, polislerin deyil şeytanın bile aklından geçmez idi. Vagondaki diğer bir iki yolcular da, başlarına örtülerini çekmişler uyumakta olduklarından oraya saklandığımı kimse de görmemiş idi. Ereyli teharriyatını tehlikesizce atladaçağım kanaatı ile, şu eziyetli vaziyetimden son derece memnun idim. Ne faide ki uzun müddet sevinemedim. Ereyliye yaklaşıncı, orada ne tedbir ittikhaz ideceyimizi tayin u tertib için müdavele-i efkârda bulunmak

maksadı ile, diğer arkadaşlar beni arayub, tehassün itmiş olduğım mahali Seyahyan efendilerden anlayınca, bunlardan kain biraderim, battaniye[yi] kaldırarak, "Vakaa sen emin bir mahal bulabilmişsin, fakat biz ne yapacağız? Eger tutulacak isek hep birlikde ele geçelim, oradan çık ve yanımıza gel," dedi. Sedasında hem az çok şiddet, ve hem de ümitsizlik eseri var idi. Bir iki saniye düşündüm. Bulduğum mahalde selamet muhakkak idi. Dışarıda.. meşkukiyet. Mamafih arkadaşlardan ayrılmış olmamak için, meyusen mahal-i mezkûri terk idub çıkdım.

Ereyliye gelmiş idik, (tren) aheste aheste maksadan geçmekte idi. Tren tevekküf itmeksizin dördümüzde aşağıya atladık. Gice zifiri karanlık idi. Istasiona iykad edilmiş olan bir tek fenardan intişar itmekte olan [203] dunuk bir ziya, pek mahdud bir daire dakhilini ancak tenvir idebilmekte idi. En karanlık bir köşeyi intikhab ve oraya iltica itdik. Polisler, ellerinde fenerler ile yolcu vagonlarının her iki taraf kapularından girerek, yolcuların vesikalarını tedkike başladılar. Biz, bulduğumuz yerde çaryek saat kadar kaldık, saniyeler saat kadar uzun görünüyor idi. Hala kampana vurmadı. Bulduğumuz mahalin on, on beş khatve ilerisinden polisler, jandarmalar gelub geçmekte idiler. Orada dört kişinin uzun müddet durmakta olması her hangi birisinin nazar-ı dikkatını celb idebilir endişesi ile, artık orayı terk idub istasionun abdestkhanesine gittik. Üçü içeruye gittiler, ben de, kapudan iki adım bu tarafda dışarıda kaldım. Kendime de, göya içerude bir başkası var ımış da onun çıkmasına bekleyor imişim gibi bir vaziyet vermiş idim. Pantolonun düymelerini çözmüş, kuşağımda boynuma atmış sallanarak bir iki adım ilerü gerü gidib gelmekte idim. Bir çok erbab-ı hacet abdestkhaneye geliyorlar, ve beni o

halde görünce başka tarafa gidiyorlar idi.

Yirmi günden daha uzun görünen yirmi dakika kadar da orada kaldık. Polisler müttasil vagonları dolaşıyorlar idi. Birinci, ikinci, nihayet üçüncü kampana çalındı. *Lokomotif* düdüyunü acı acı ötdürerek ağır ağır harekete başladı. "Her kes tutdıra bildigi vagona atlasun," [204] deyub, dördümüz birden, fakat mukhtelif istikametlerden kataraya doğru koşdık. Digerleri üçüncü mevki vagonlara atlayabilmişler idi. Bende telaş ile bir salon vagona çıkmış idim. Basamakda durdım. Katar, makasları geçub epeyce yol aldıktan sonra, vagonın kapusunu açdım, maksadım içeruye girmek idi. Bir de, ne göreyim? Bir çok ünüformalı zabitler, ve sarıklı efendiler oturmuşlar, bir kaç yaver ve polisler de ayakda bunlara khızmet idiyorlar idi. Derhal kapuyı kapadım. Kimsenin nazar-ı dikkatını celb itmemiş ya da bulunduğu vagonu arayan bir yolcu zann olunmuş idim. Bilakhere anladığım üzre, salon vagondaki bu efendiler, Çanak kaleyi ziyarete giden Bağdad heyet-i edibesi imiş. Diger istasiona vasıl oluncaya kadar vagonun sahenliyinde kaldım. Ufak bir istasiona geldik. Tren tevekküf idince derhal oradan inub Seyahyan biraderlerin bulunduğu vagona koşdım. Diger üç arkadaşlarım da orada idiler. Beni görünce tarrifi na kabil bir meserret hiss itdiler. Beni, trene atlayamamış ve Ereylide kalmış zann iderek son derece meysus olmuşlar imiş.

Artık, Koniaya kadar hiç bir istasionda yoklama yok idi. Rahatca yola devam idiyor idik. Hatta birer ikişer saat kadar da uyuduk. Sabaha iki saat kalarak Koniaya yetişiyor idik. Kondüktör Pol nezdimize gelerek, "Tren Konia istasionuna girmeksizin atlayınız, ve beni makasın bir az uzağında bekleyiniz, ben az sonra gelir sizi bulurum," [205] deyi taallimat verdi. Koniayı hiç birimizde bilmiyor, eger kondüktör

geçmeyecek [gelmeyecek?] olur ise halimizin çok müşkül olacağını düşünüyor idik. Trenin makası geçdigi sırada dördümüzde aşağıya atladık ve M. Polin tenbihi mucibince kırdı oturduk.

7. Konia

Mahal-i mezkürde yarım saat kadar intizar da kaldık. Henüz şafak sökmemiş idi ise de güzellik ilahesinin adaşı olan *seyare-i latife* arz-ı endam-ı ibtisam iderek sabahın yakın olduğunu tebşir idiyor idi. Biz de, eyice telaşa düşmüş idik. Bir az sonra merkum kondüktör geldi, sessizce kendisini teakib itmekliyimizi iktidar itdi. Kendisi önde, bizde, on adım kadar arkada, gidiyor idik. Üç yüz khatve kadar ileruledikten sonra bir khanenin önüne geldik. Geçiyimiz yerlerde derinden derinden insan sesine benzer gürültüler işidiyor ve şuradan buradan sigara parıltıları görüyor idik. Bunlardan bir şey anlayamamakla beraber son derecede korkuyor, ve ayaklarımızın ucına basarak sessizce yürüyor idik. [206] Kondüktör, parmaklık bir kapu açub bizi içeruye idkhal ve khanenin arka kısmında bulunan avlusunun yanındaki bir odaya iysal eyledi. Bu odanın her tarafına odun yığılmışlar idi. Merkum, bizi evin odunluğuna sokmuş idi. İçeruye girdikten sonra, kapuyı da kapayub, gayet pes bir sôda ile, "Burası Aşkeryan Antuan efendinin evi dir. En emin bir yerde bulunuyorsınız. Kharicden nazar-ı dikkatı celb itmemek için yüksek ses ile konuşmayınız. Hele sigara katiyen içmeyiniz. Ben sabah oldıktan sonra nezdinize gelirim. Ne yapmak lazım ise konuşuruz," deyub, bırakkı gitdi.

Hele şükür salimen Koniaya gelebilmiş idik. Bu son derece mucib-i memnuniyet bir muvaffakiyet idi. Kapuyı aralık idub etrafı bir kerre nazar-ı tedkikden geçirdik.

* Venus: Sabah yıldızı.

Elan ortalık eyice karanlık idi. Khanedeki-
ler derin bir uykuda olduklarından azim bir
sükûnet hükümlerina olmakda, yalnız di-
varların arkasından işitilmekde olan uğultu
şu sikuti ikhlal itmekde idi. Khaneye gelir
iken de işitmiş olduğumuz bu sesin mahiye-
tini anlayamamakda idik.

Uzun müddetden beru uykusuzluk, bak-
husus heyecan, korku ve telaş neticesi ola-
rak öyle üşüyor idik ki, durduğumuz yerde
sarsılıyor idik, dişlerimizde birbirine vur-
rıyor idi. Zaten havada soğuk, az çok da
kar var idi. Sigara bile içmeyecek iken “ne
olursa olsun” deyub oradaki odunlardan
güzelce bir ateş çatdık.

[207] Kapudan kharica kırmızı bir şüle
aks itmeye başladı. Bundaki tehlikeyi bil
mülâhaza kapuyı kapadık. Şimdi de dü-
man bizi boğuyor idi. Boğazımız acımak
da ve gözlerimizden şapır şapır yaş dökül-
mekde idi. Marnafih kapuyı yine açmadık.
Bu sırada sabah olmuş, her taraf ağarmış
idi. Evvelce inilti gibi işitmekde olduğum-
uz sesler, şimdi büyük bir şamata halini
almış idi. Ne oluyor olduğunu anlamak me-
rakı ile, kapuyı açub, bir bir buçuk metro
yükseklisinde bulunan parmaklığın ara-
sından kharica atf-ı nazar-ı tecessüs itdik.
Gözümüze görünen menzare, bizi cidden
ürkütdü. Yevm-i haşr olmuşda, insanlar
ölülerden dirilmişler gibi idi. Öyle müdhış
bir izdiham, o derece mekhuvf bir hal hiç
görmemiş idik. Gülek ıstasionundaki ahvali
yokarıdaki bablardan birisinde tarif itmiş
ve o menzarenin bizi düçar-ı veleh u hay-
ret itdigini arz eylemiş idim. Bulduğumuz
khanenin civarındaki hali görünce, Gülek
ıstasionu civarı solda sıfır derecesine indi.
Ne bileyim? Yirmi bin mi? Otuz bin mi?
Daha mı fazla? Adeta gözün alabildiği me-
safede, nevzad çocukdan tutunuzda, oturdu-
ğu yerden kalkmayan ihtiyarlara varıncaya
kadar her sinnde kadınlar, karınca gibi

kaynaşıyorlar ve büyük bir şamata husule
getiriyorlar idi. Bunların arasında malul
ve pek ihtiyar bazı erkekler de var idi.

Nefeslerimizi içimize çekub şahadet
[208] parmağımızda dudaklarımızın arası-
na alarak “hiiii...” deyu şaşıb kaldık. Afker-
yan Antuan efendinin bağçesi divarından
bu muhacirler için suret-i maksusede
dışarıya çıkartmış olduğu bir kaç su bo-
rularının etrafına, üçer beşer yüz kişi top-
lanmışlar su kapışıyorlar, beri tarafda bir
iki kadın her dürlü malmemeden mahrum,
açıkda, ve her kesin ortasında vaz-ı haml
idiyor. Şurada, burada bir çok ölü, up uzun
yatıyor. Gözlerini kapamak, öldükden son-
ra yüzüne bir şey örtmek kimsenin khat-
rına gelmemiş, yakhod kapayacak bir şey
bulamamış. Cesedin yanında bulunan ve
ne yapıldığından tabii malûmatı olmayan
masum bir çocuk, ölünün burun delikle-
rine, açık kalmış olan ağzına parmakları-
nı sokarak oynuyor. Birisi halet-i neziye
gelmiş can hevli ile çırpınıyor. Toprağın
üzerine gelişi güzel atılı vermiş masum be-
bekler, acı acı fiğan u feryad idiyor. Bir çok
ihtiyar kadınlar, anlaşılması kabilsiz bir
şeyler söylenerek yüksek ses ile ağlaşıyor-
lar. Her yer tecnis olunmuş, pis bir koku
havayı tesmim itmiş. Feryad u fiğan, ah
u eniyn, tezallum-ı hal ve şikâyet, on bin
çeşid reca, bir o kadar taleb ve ihtiyac ava-
zı uyuka çıkıyor. Bakan yok, arayub soran
yok. Çoklarının ekmeyi de yok, alacak pa-
rası da yok, yok, yok. Öyle bir yokluk ki,
ümman-ı mefkudiyet... Öyle bir insanlar
ki, canlı cesed.

Gerek menfi gider iken, ve gerek fira-
rımız sıra[sın]da, hakikaten pek cigersuz
vukuatlar görmüş, pek dehşetli menzareler
müşahide eylemiş idik. Fakat itiraf iderim
ki, bunların hiç birisi de, [209] Konyada
müsadûf-i çeşm-i teesüfümüz olmuş olan
şu hale mükis deyil idi. Şu insan dökün-

tüleri arasında tanıdık hemşehrilerimiz bulunub bulunmadığını anlamak maksadı ile kondüktör beklemeksizin parmaklık kapudan çıkub galebeyin arasına karıştık. Enkareliye pek ender olarak tesadüf idiyor idik. Bunlar bizim firar itmiş olduğımıza ızhâr-ı hayret idiyorlar, kendi ademlerinden malûmat isteyorlar, ve ileruye sevk olundıklarında ne olacaklarını sorub araştırıyorlar idi. Mümkün olan malûmatı ita itmekle beraber, şu hallerine rağmen, yine ileruya sevk olunmamaya ve mümkün olur ise Konyada kalmaya gayret itmelerini sıkı sıkı tavsiye idiyor idik. Bunlar, fakir, ikhtiyar zavallı ademler idiler. Konyada Afkeryan Antuan efendi hiç deyilse onlara ekmek ve su veriyor idi. Ya ilerulerde!... Ya o meşum yollarda!... Bir dilim bile ekmek bulmazlar, bir yudum su görmezler idi.

Yarım saatdan fazla, o mahşer-i menhusın içerisinde dolaşdık, belki yüzden fazla genc gelin ve kızlar, bizden zehir taleb itdiler. Bunlar artık tatlı canlarından bıkmış osanmış, intikharı kurmuşlar idi. Bu bedbahtları mümkün mertebe tesliye uğraşub, orada daha fazla kalmaya yüreyimiz dayanamadığından, "yollarda telef olub gitmiş olmak bu halleri görmekten eyi imiş" gibi düşünceler ile evvelki yerimize avdet idiyor idik ki, Afkeryan Antuan efendi ile karşılaşdık. "Tarsusdan kaçdığımızı, giceyi hanesinin [210] odunluğında geçirmiş olduğumuzu, tekrar ele geçmekden korkdığımızı, suzişli bir lisan ile anlatdık. Bir kaç dakika düşündi. Biz bu zatın hakkımızda iyta ideceyi hükmü, ayak üzerinde intizarda idik. Mumaileyh, her birimizin ayrı ayrı mahlesimizi ve ismimizi sordu, sonra, "Evde boş oda hiç kalmadı, dün gice oturdığınız mahali temizlesinler, bir kaç da kilim ve örtü versinler, istediğiniz kadar orada kalınız. Dışarıya çok çıkub da bir tehlikeye maaruz kalmayınız, şimdi si-

zin karınlarınız da acıdır, haydeyiniz içeruye giriniz de, size bir az yeyecek versunlar. Sonra bir şey daha düşünürüz," dedi. Dördümüz de hararetili teşekkürler idub sevine sevine odamıza girdik, ve mumaileyhin tenbihi üzerine içeruden bize gönderilen peynir, bal, yağ, yumurta gibi yiyecekleri istirahat-ı kalb, ve büyük bir iştiha ile atıştırdık.

8. Koniada On İki Gün

Biz kemal-ı istirahatla ve on para mosharif itmeksizin tam on iki gün orada kaldık. Yemek, yatak, ateş, ışık, her şeyimiz mükemmel idi. Gün doğmadan kalkıyor, bir saat kadar dua söyleyor, sonra [211] içeruden gönderilen kahve ve çayımızı içiyor, öyleye kadar bazen kâğıt oyunları ve tavla oynuyor, sonra öyle taamumuzu yeyor, bir iki saat şehre gidub akraba ve tanıdık muhacir hemşirelerimiz ile görüşüb konuşuyor, sonra evimize yerimize avdet idub yine bir saat kadar dua söyleyor, sonra akşam taamumuzu ekl idiyor idik. Bazı akşamları Antuan efendi nezdimize gelub, gördüklerimizi hikâyeye itdirir, bunları büyük bir alaka ile diynir, bazen de kendi dairelerine davet iderek bizi bir kat daha ıyzaz u ikrama bezl-i himmet eyler idi. Biz öyle bir rahat ömre başlamış idik ki adeta saadet idi. Fakat bu hal tabii devam idemez idi. Biz Enkareye firarı tasmmim itmiş idik. Çünkü ayilelerimiz Enkarede kalmış idiler. Büyük kayın biraderim Fesliyan Ardaşes asker idi, ve refikemi de asker ayilesi deyerek yanında alıkoyabilmiş idi. Binaenaleyh, Enkareye kadar firar için daima bir vasıta teharri idiyor ve bu maksat ile her gün gerek ıstas[i]jonu, gerek kasaba deruni- ne yerleşebilmiş memleketlim muhacirleri dolaşub duruyor idim.

Şehir deruninde bir köşeye, bir bucağa sığınabilmiş muhacir kadınlar az çok rahat

idiler. Hükümet birer miktar tayin veriyor, onlar da çalışarak, tiftikden şal örüb satarak, fakat her halde mahrum bir halde yaşayabiliyorlar idi. Lakin, ah o kırdakiler!... O kırdakiler... Onlar ne acınacak insanlar, onlar ne yürekler paralayacak halde idiler. [212] Bunlar, orada alikonulmayub ileruye sevk idileceklerinden, hükümet onlara tayin de vermeyor idi. Bunlar, her halde ölüme mahkûm idiler, ne olur idi Cenab-ı Allah oraya göyden bir ateş yağdırsa da, cümlesini birden bir ande mahv itse, yakhod, o meşum mahalin etrafına *mıtraltı* yozlar, toplar yerleşdirib, hepsine birden ateş verilse de, o bedbakhtlar bir saniyede hak-ı helake serilse idi. Heyhat... Allah onları terk itmiş, insanlar ise onları acımayor idi.

Bir akşam, yani *gurub-ı şemse* yakın bir sırada, beni *Enkareye* kadar kaçırabilecek bir *şef-tren*, bir *gardıfren* bulabilmek emeli ile istasiona gidub aradığımı bulamadığımdan meyusen eve avdet idiyor idim. Altmışını mütecevüz ikhtiyar bir kadın, kendisinden daha yaşlı bir erkeyi arkasına almış, o sinninde o ağır yükü götürmeye çabalıyor idi. Bu sırada istasionun civarındaki otellerin birisinden bir efendi çıkub, bunların yanından geçmek üzere iken, kadının sırtına binmiş olan ikhtiyar erkek, o şahs-ı mechula khitaben, "Doktor efendi, Allah aşkına, şu ayaklarımı tedavi it, bizi sevk idiyorlar, ayaklarım tutmuyor. Karım beni arkasına aldı, fakat on dakika götürmez. Az sonra, beni bırakub geçmeye mecbur olacak. Merhamet it, şu ayaklarımı eyi it," deyi ağlayarak yalvarmaya başladı. Şahs-ı mechul, yanlarında durub, şu dil-suz hale, müteesürane bir tarzda baktı. Bادهu, cebinden cüzdanını çıkarub, içindeki bütün parayı ikhtiyara uzadarak, [213] "Merak itme ikhtiyar, ayakların eyi olacak, sen bunu al," dedi. Sevk olunmakta olan

ikhtiyar bir muhaciri tedavi kabil olamayacağıını anlamış olduğundan muayeneye bile lüzum görmemiş, fakat şu halin dehşetinden de son derece müteesir olarak, üzerindeki bütün nakdını zavallılara vermek gibi pek büyük bir insaniyet göstermiş idi. İkhtiyar ise, "Doktor efendi, ben para istemem, ayaklarımı eyi it," deyu bağırıyor, bir taraftan da ağlıyor idi. Bu sırada bir polis gelub, elini "def olun" deyor gibi sallayarak o iki bedbakhtlara khitaben, "Hayde yürü," deyerek istasiona doğru gönderdi. İkhtiyar, şahs-ı mechulün vermekde olduğu parayı almağa vakut bulabilmiş idi. Onlar gidiyorlar idi. Şahs-ı mechul arkalarından baka kaldı. Bende, bir az uzakdan bu hali hem seyr idiyor hem ağlıyor idim. O sırada, oradan geçmekte olan bir ademden, ikhtiyarın doktor namı veridiği şahsı göstererek, "Bu efendi kim dir? deyu sūval itdim. Amerikalı doktor Post imiş. Ben, bu insaniyet perver doktorın yalnız şu hareketine şahid olmuş idim. Fakat, icra itdiyim tahkikata nazaren o alicenab zat, Ermeni muhacirlerine pek çok muavenetlerde bulunmuş dir. Meccanen khastalan tedavi, mualiceler iyta [214] itmekle beraber, her gün muhacir kafelelerini dolaşub, mühtac-ı tedavi ve muavenet olanları arayub bularak onlara her dürlü fedakârlıklar icra itmiş olduğu cihetle kendisine karşı beyan-ı teşekkürü vecibeden add eyledik.

Sırası gelmiş iken şunu dakhi arz ideyim ki, tehcir sırasında Konia istasionu civarındaki en büyük bir otelin müsteciresi bulunan madam Suliye namında bir Fransız kadın da, Ermeni muhacirlerine pek kıymetli khızmet ve muavenetlerde bulunmuş dir. İzmit cihetinden sevk olunmuş olan birçok ikhtiyar kadınları, bir yolunu bulub, otelinin alt katındaki mağazalarda saklayarak uzun müddet onları infak u iyaşe, ve esbab-ı istirahatlarını istikmal itmiş olmakla

beraber sair muhacirlere dakki çorba ve yemekler tevzi itdirerek biçarelerin takhif-i alamuna bezl-i himmet eylemiş dir.

9. Miss E. Küşman

İnsaniyetin, fukaraperverliyin, eyilik darlığın bir timsal-ı müşakhaası, merhametin, rikkatın, muhabbetin zi ruh bir nümunesi olan Amerikalı Miss E. Küşman cenableri muhacirlik hengam-ı felaket encamında Koniada bulunıyor idi.

Amerika misionerlerinden olan bu insaniyetperver [215] kadın, yirmi seneyi mütecavuz bir müddet Türkiada yaşayarak, Türkceyi lisan-ı maderzadı gibi konuşmağa başlamış, ve bütün ömrünü, bilatefrik-i cins u mezheb, bilcümle Türki ehalisinin muavenetlerine koşmağa hasr eylemiş idi. Bedbakhtları tesella, yetim ve öksüzleri ibate ve telbis, bikes ve bivayeleri himaye ve tedris ider, velhasıl cemiyet-i beşeriyenin her tabakasında ki felekzedelerin imdad u muavenetlerine şıtaban olur idi. İnsaniyetperver Amerikalıların Kayseriyede teesis itmiş oldukları hayratkhanede, uzun müddetler, vazife-i insaniyetkâranesini baliğen ma buluş iyfa itmiş olduğu gibi, Ermeni tehciri sırasında da Koniada bulunarak, Ermeni muhacirlerine pek büyük eyiliklerde bulunmuş idi. Hiç şübhe yok dır ki, Cenab-ı Hakk, bedbakht Ermeni muhacirlerinin takhif-i ızdırabatı için o alicenab kadını Koniada bulundırmış idi. Miss Küşman, her cumaa ertesi, Ermeni muhacirlerine para tevzi ider idi. Miss Küşman, öksüz muhacir çocuklarını yanına alarak, onları ilbas u iyaşe ider idi. Miss Küşman, genc ve güzel kızları saklayarak, onları her dürlü tecavuzatdan muhafaza ider idi. Miss Küşman khashaları tedavi itdirir idi. Miss Küşman, ölüleri defn itdirir idi. Nihayet Miss Küşman her şey idi, her şeyi yaptı. Sağ ve ölmüş bütün Ermenilerin pek büyük şük-

ran u minnetdarlığını, pek derin hürmet u ubudiyetini bi hakkın kazandı. Hiç şübhe itmeyim ki, şu eser-i [216] acizane bir kıymet bakhş iden tesavirden birisi de, o alicenab kadının, kemal-i ifkhar ile derc itmiş olduğumuz bir resmi dir. Gerek harb-ı umumi sırasında, ve gerek mütarikeden beru Amerikalıların alem-i insaniyete, ve bittakhsis Ermenilere karşı yapmış oldukları ve elan yapmakda bulundıkları eyilik ve muavenetlerin, tarif ile iyzah idilemez, saymak ile tükenmez olduğu cümlelerin malûmü di. Ne garib dir ki, bu insaniyetperver kavmun, bu khususda tavsit u tavzif itdikleri zevatda umumiyet üzere, khalketen alicenab ve khayırkhah oluyorlar.

Bulduğumuz yerde, rahatımız her cihetle mükemmel idi, fakat, ne faide ki, evlad ve ayile muhabbeti bizi bir saat evvel Enkareye firara icbar idiyor idi. Gerek marşandiz, ve gerek yolcu ve asker trenleri, günde üç dört defa Esgişehrine gidub gelmekte idi. Biz, bundan istifade idememekte olduğımıza son derece dilkhun olmakda idik. Mamafî, herçi badabad deyerek, trene atlayub Esgişehre firar da, her babayigitin cesaret idebileceyi bir iş, göze alabileceyi bir tehlike deyil idi. Şimdilik, menfilikden, netice itibarı ile de ölümden kurtulmuş idik. İhtiyatsızca bir hareket ile yakayı ele virub da, yeni başdan Arabistana doğru sevk olunmak tehlikesine, tabii, kimse kolay kolay atılamaz idi. Binaenaleyh, mümkün olduğu kadar emin bir vasita, az tehlikeli bir yol teharri idiyor idik. [217] Araya araya nihayet Basmacıoğlu namında bir şef tren, ve Anastas isminde bir de gardıfren bulabildim. İbtida ben yalnızca gidecek, yolda tehlike görmez, salimen Enkareye yetişir de orada kalmakda da bir tehlike hiss itmez isem, Konyadaki arkadaşlara: *Telegraf havalesi ile çıkarılan beş lirayı aldım.*

Paraya eşed-i ihtiyacımız var dır, acele para gönderiniz. Deyu telegraf verecek idim. Şayed yolda, yakhod Enkarede kalmakda tehlike hiss ider isem *tıfık mübayaasından sarf-ı nazar idiniz* mealinde telegraf keşide idecek idim. Tabii, imza namı müstear olacak, telgrafda başka birisine khitab idilecek idi. Cumaa ertesi günü Esgişehre hareket idecek trene alacaklarını gerek şeftren Basmacı oğlu ve gerek gardifren Anastas vad itdiler. Her ciheti, her khususı dur u deraz görüştük, ve kararlaştırdık. Cumaa günü akşamı idi, merkuman ile bir defa daha görüşmek üzere evlerine gitmiş, gec vakıt avdet idiyor idim. Istasiona virudimde ci-vardaki otellerden birisinden ta uzaklara kadar aks itmekde olan kakhaha ve şamata nazar-ı dikkatımı celb itdi. Esbabını araştırdım. O gün, Alemania imperatorı ikinci Giyomın yevm-ı makhususlarından birisi imiş. [218] Bir çok Aleman zabitanı ile bir kaç Türk zabitleri otelde bir ziyafet keşide idiyorlar imiş. Meclislerini bir kat daha (revnaklandırmak) yani daha güzelce eyle-nebilmek emeli ile, vaziyetlerini yokarıda az çok tarif itmiş olduğumuz o sefil Ermeni muhacirleri arasındaki genc ve güzel kızları, -mezburelerin mukhalifetine rağmen-meclise celb ile bunlara raks ve teğanni icra itdirerek, ve ellerinden badeler nuş iderek eyleniyorlar imiş.

Kharıca dehşetli bir soğuk hükümferma olmakda olub, kırdı, açıkdı bulunan zavallı muhacirler, acılık ve soğuk gibi iki müdhış düşmenlerin kahrı altında inilemekde, bakhusus ferdası günü nereye sevk olu-nacağını, nerede kalacağını, hangi derede telef olub gideceyini bilemediyinden kalbi nakabil-i tarif endişe ve ıztırab içinde ezil-mekde olan şu bedbakht insanları oynat-makdan, şarkı okutmakdan, bilmeyiz ki hangi bir ruh bir lezet hiss idebilir.

Pozantiye gitdiyimiz sırada, Çifte-khan

nam mevkide sevkimize memur Ergeletli İsmayıl çavuşın da böyle bir meclis tertib itmiş olduğunu, yokarıdaki bablardan bi-risinde ber tafsil arz u hikâye itmiş idim. Fakat, merkumın ahlakını da tarif eylemiş idim. O, ikhtisasat-ı insaniyetkâraneden tecerrüd itmiş bir canavar idi. Ya bunlar!... Mekteb, tahsil ve terbiye görmüş medeni ademler idi.

Yürüdüm, oradan uzaklaşmak için ileriledim. Şu halin ruhumda icra itdiyi tazyik, ve kalbimde hasıl eylediyi ıztırab dolayısı ile, başımı önüme eymiş eve doğru gidiyor idim.

[219] 10. Khayal

Istasionı geçub tarlaya çıkdım. Tenha bir istikamet teakib itmekde olduğumdan kimseye tesadüf itmeyeceyimi ümid idiyor idim. Elli khatve kadar ilerilediyimde, şu kesif zulmet içine gömülmüş daha karanlık bir heykel gibi, önümde simsiyah, ub uzun bir şey gördüm. Bu, beni dehşetli surette korkutdı. Evvel emirde, bulunduğım noktada mukhlândım kaldım, gölgede, sabit bir situn gibi, bila hareket duruyor idi. Çalet-i ruyiyete düçar oldum zannı ile gözlerimi ovalamaya başladım. Khayır, aldanmıyor idim, ileride, pek yakınımnda kab kara bir şey duruyor idi. Lerzan u kherasan bir hal ile, ona doğru yürüdüm. Tam yanına yaklaştığım sırada, gayet alçak, adeta nefes gibi, fakat, her halde korkunc ve amirane bir seda ile, uzunca bir, "Durrr!" emri verdi. Gözlerim karardı. Her taraftan kışkırcılar saçılıyor gibi bir hal oldı. Başım dönmeye, dizlerim titremeye başladı. Etrafımda dayanacak bir şey arayub, bunu bulamadığımdan iki dizlerim üzerine göçüverdim. Sebebinı bilmeyor idim. Fakat korkuyor, son derece korkuyor idim. [220] Gölge, ağır ağır üzerime doğru eyildi. Ben, ölüm saatım hulul itmiş de, Ezrailin soğuk

eli heman heman vucuduma temas idecek zann idiyor idim. Gözlerim kapanmış, başım öne doğru sarkmış olduğu halde, aklıma gelen duayı fikren söylemeye başladım. O, yine alçak bir seda ile, "Sana bir iki süval iyrad ideceyim. Korkma ve doğru cevap ver," dedi. Ben, sikut itdim. Gölge, şu suretle bana iyrad-ı süvale başla[d]ı:

–Hangi milletden sin?

–Ermeni.

–Muhacirmisin?

–Evvet.

–Allaha inanırmısın?

–Bütün mevcudiyetim ile.

–Allah her şeyi görür mi?

–Elbetde.

–Allah adil mi dir?

–La şekk ve la şübhe.

–Bundan emin mi sin?

–Suret-i katiyede.

–Belki de yanıyorsın.

–Asla ve katan.

Bir müddet, aramızda müdhiş bir sikut hükümferma oldu. O düşünüyor olmalı idi. Ben, cellad önündeki bir inahküm gibi elan iki diz üstünde idim. Gölge, yanıma oturdu, ve "Sen de otur, başını da yukarıya kaldır da konuşalım," dedi. [221] Ben de oturdum, ve gözlerimi açub yüzüne bakmaya cesaret itdim. Bu, bir kadın idi. Fakat, mezardan çıkmış bir khortlak gibi rengsiz, bir kadid kadar zayıf ve korkunc idi. Darma dağınık bir halde bulunan saçları, hubub itmekde olan rüzgârdan havada dalgalanarak sıfatına daha dehşetli bir menzare veriyor idi. Mamafi, karşımdakinin bir kadın olduğunu görünce hiss itmekde olduğum korku, mühim suretde tehaffüf itdi. Evvelki kadar korkmıyor idim, binaenaleyh, ben de ona: –Sen kimsin? deyu sordim.

–Bir khayal.

–Ne isteyorsın?

–Hakiket.

–Ne khususda?

–Dünya ve akhret hakkında.

–Ne sıfatla?

–Ne sıfatla mı?... Kocası katl olunmuş, en büyüki yedi yaşında olan üç evladını ğaib itmiş, meyus ve bədbakht bir valide sıfatı ile, dedi.

Bu acı sözler kalbimde pek derin bir rikkat husule getirdi. Dikkatli dikkatli mukhatıbımın yüzüne bakmaya başladım. Gözlerim karanlığa eyice alışmış idi. İki elleri ile gözlerini silmekde olduğunu gördüm. O, ağlıyor idi. Ben, "Pek ala," dedim, "dünya demekle ne anlarsın?"

O –Bir dar-ı cefa ve fena.

Ben –Çok doğru, ya akhret?...

O –Bir ümman-ı mechuliyet. [222]

Ben –İşte bu fikrin yanlış, dar-ı mükâfat ve mücazat.

O –Emin olamıyorum.

Ben –Sebeb?

O –Bunu kim tayin idecek?

Ben –Khalik.

O –Mühtac-ı teemül.

Ben –Bilakis, vareste-i tereddüd.

O –Bu hissi, bu kanaatı sana kim telkin idiyor?

Ben –Bilcümle mevcudat, bütün kâinat.

O –Bundan ne çıkar?

Ben –Tabii bunların bir sahibi, bi Haliki olmak lazım gelir.

O –Tabiat.

Ben –Manasız ve boş kelime.

O –Acaba?

Ben –Elbetde, her şeyin sahibi, her şeyin haliki bir Allah var.

Khayal, başını önüne eyub, yine düşünmeye başladı.

Bir iki dakika sonra, başını yukarıya kaldırub, gözlerininide gözlerimin içine dizek, "Pek ala," dedi. "Senin nokta-yı na-

zarını kabul idelim. Vakaa bende evveleri böyle düşünür, böyle itikad ider idim. Fakat... ne hal ise, bir az evvel sen, Allah her şeyi görür, her şeyi bilir ve o adildir, demiş idin. Etrafına bir kulak ver. Deniz uğultısı gibi ta buralara kadar aks itmekte olan şu iniltiyi işliydirmısın? Onlar, beşiklerinden dışarıya atılmış ve ac açık kalmış masum nevadların cankıras feryadlarıdır. [223] Onlar, ağıuş-ı maderaneden mahrum kalmış, henüz nik u bedi tefrikden aciz günahsız çocukların nida-yı nevmidisidir. Onlar, ünfevan-ı şebabında bulunan, havesat-ı dünyaviye ve telezüzat-ı hayatiyeden bi khaber melekler kadar pak ve temiz genc kızların avaze-i şikâyet amizleridir. Onlar, kucagındaki ilk ciger paresinin aclığını teskin için memelerinde süd kalmayan taze validelerin ah u eniynleridir. Onlar, müddet[-i] hayatlarını ibadetle imrar itmiş, yakhod ömürlerini Allaha hasr idub, sağ iken ölmüş, yani Manastıra çekilmiş pakidamen genc ve ikhtiyarların müteelemane fiğanlarıdır. Bunlar ne yaptılar?... Bunların ne günahları var idi? Henüz karmım ac demeye kadir olamayan bir nevvaddan dutda eline verilen ekmeği ağzına kadar götürebilecek iktidardan mahrum ikhtiyarlara varıncaya kadar bu günahsız sabiler, bu dindar insanlar hangi khatalarından dolayı bu derece müdhış bir mücazata kesb-i istihkak itdiler? Madem ki muhacir imişsin, Arabistan çöllerinde, o bitmez tükenmez yollarda ne feci vukuatlar cereyan itdiyini, ne müdhış hadiseler husule geldiğini elbetde görmüş ve ya işitmiş olacaksın. Allah bu halleri görüyor ve biliyor da niçün müsaide idiyor? Niçün bırakıyor ki, bu zevallılar, acılık gibi en müdhış, işkence ve eziyet gibi en feci ölümler ile helak olub gitsinler? Allah adil ise, adaleti de bu mudır? Anlat, anlat bakayım.”

Ben –Acaib! Bunlar mı seni zelalet e sevk idiyor?... [224]

Bu sayan-ı münakeşe bile deyil dir. İtab-ı fikre deymez.

Khayal –Anlayamadım.

Ben –Nazarını tarih-i beşeriyetin ibadına irca it... Fikrini bu ane kadar dünyaya gelub gitmiş olan akvamın geçirmiş oldukları vukuatlara sevk eyle, o zaman, Cenab-ı Hakkın maruz-ı mücazâtı olan insanlar arasındaki sabi sübyanın, salih ve günahsızların ne olmuş olduklarını görür ve anlarsın. İşte su tufanı.. Nuhın gemisine giremeyen bütün insanlar, hatta, kitab-ı mukaddesin tabir-i maksusı üzre “yer üzerinde hareketiden cesed sahiblerinin cümlesi, karada kalanların hepsi, b[u]rununda hayat nefesi olanların cümlesi öldüler.” Bunların arasındaki günahsız çocukların kabahatları ne idi? İşte Sotom Komor mücazâtı.. ğazab-ı ilahiyeye uğrayan bu iki şehir ehalisinden kim kurtuldu? Allah[-ı] azim-üşşanın hikmetine akl erdirmeye savaşmak, hakir ve sefil insanların büyük bir küstakhlığı deyilmi dir? Belki o masumların kanlarıdır ki bir milletin atisini teemin ider. Evvet, insan nokta-yı nazarından bu felaket müdhış dir, tehammül fersa dır. Fakat, acaba bundaki mürad-ı ilahi ne dir? Biz bunu bile bilirmiyiz? Böyle adi ve ehemmiyetsiz sebeblerden dolayı Cenab-ı vacib-ül-vicud hazretlerinin adaletinden –haşa, süm haşa– şübhe itmek ne korkunc bir küfr dir. [225] Gözlerini semavata doğru kaldır. Adedleri ziyninin istiyab idemeyeceyi yökünlere bağı olan şu ecrâm u avaleme bak, birde onların derece-yi heybet u cesametlerini düşün. Sonra bunların yekdiglerine karşı budiyet-i mesafelerini nazar-ı dikkata al. Kezalik onlardaki intizam, ve Haliklerine karşı olan itaatı muhakeme itde, bunlara nisbeten bir zerre, zerre de deyil bir hiç olan, çamur parçası insanın serkeşliyinden kork ve titre. Sen, bunlara tabiat namı vermek isteyorsın. Reca iderim, bunu bana

iyzah idebilirmisin? O nasıl tabiat imiş ki, milyarlarca nicum-ı şaşaapaşı alem-i faza-ya salıverecek, hiç bir istinadgâh göstermeyerek muallakda bırakub döndürecek döndürecek de, muhayyir-ül-ukul olan şu intizama milyonlarca seneler halel gelmeyecek. O hangi tabiat imiş ki, kameri kürreye, kürreyi ve diğer seyaratı güneşe, güneşi de, bütün tevabii ile maen daha büyük bir sitareye, ve onlarda kezalik en cesimine cezb ve onun etrafında bunları mütemadiyen devr itdirecek de bunların ta nihayetindekine, bunları idare idene de tabiat deyeceyiz öylemi? Bu nasıl mümkün olur, ve buna kim inanabilir? Ah, sefil insanlar, akıllarının idrakdan aciz kaldığı noktalarda, kendi arzülerine göre manalar çıkarmakda, fikirlerine mülayim gelen isimler bulmakda ne mahir dirler! deyub sesimi bir az yükselderek:

–Khayalmısın, validemisin nesin, beni dinle. İnsanlar pek mükedder oldukları zamanlar, her [226] şeyden şübhe hiss itmeye başlarlar. Felaket seni şaşırtmış, şiddet-i meyusiyet seni de izlal itmiş. Dünyanın, dünyadaki bütün insanların, bütün cematat u mevcudatın, bütün avalemin, bilumum kâinatın bir Haliki, bir Sahibi vardır ki, o ancak Cenab-ı vacib-ül-vicud hazretleri dir. O, her şeyi görür ve bilir, ve her şeyi müradına göre takdir ider. Adil dir, rahim dir, ve gafurdur. Akhretde, ebodiyetde ise, her kesin ameline göre mükâfat ya mücazat tayin buyurır. Sen, dünyavi felaketlerden meyus olma. Fakat bu yolda küfürler ile Cenab-ı Haklı incidub da ebodiyet de Allahın hışmına uğramakdan kork ve titre. Madem ki hakikat arayor imişsin, işte hakikat bu dır, dedim.

Aramızda bir müddet derin bir sikut devam itdi. Ben, Cenab-ı Hakkın kudretinden miledon birisini bile tarif idemediyimden dolayı meyus idim. O ise, bu kada-

n da onu ezme için kâfi imiş gibi iki kat olmuş idi. Bir müddet sonra khayal başını yokarı kaldırub:

–Eh, dedi, ecram-ı semaviye hakkındaki sözlerin belki doğru olabilir. Fakat insanlar için ben yalnız bir hakikat biliyorum.

Ben –Hangisi?

O –Doğmak ve ölmek, işte bu kadar, bunun kharicindekilerin cümlesi de yalandır. Allah yakhod Halik, dünyadaki insanların [227] harakât u muamelatı ile katiyen meşğul olmayor, bad-el-vefat dakhi onlar ile uğraşmaz.

Ben –Demek ki insan?...

O –Bir hiç.

Ben –Neden?

O –Çunki ben, insanlar ile diğer mahlukat beyninde bir fark görmeyorım. Aynı tarzda doğmak, aynı suretle yaşamak ve ölmek, pek ehemmiyetsiz bazı farklar istina idilince, aynı hiss, aynı arzu, aynı gaye. Tabii bunların neticesi de aynı şey olur.

Ben –Pek yanlış bir nazariye. Vakaa insanın gayri mahlukatda da bir hayat var dır. Fakat bunun böyle olması insandaki ruhun ölmez olduğunu tezkib mi ider? Cenab-ı Khalik-i kâinatın ben-i ademi ne suretle khalk buyurmuş olduğunu bir kerre nazar-ı dikkata al. Kezalik, ebna-ı beşerin tekemmül ve tekessürleri için ne kadar meşğul olmuş olduğunu düşün. İnsanlara tarik-i Haklı, hakikat-ı ebodiyeti, ve oradaki mükâfat ve mücazatı talim itmek için ne kadar Peyğamberler göndermiş olduğunu mülâhaza itde, “Allah insan ile meşğul olmaz” yolındaki sözlerin ne küstakhane bir cüret olduğunu anla. Bütün mevcudata, bilcümle mahlukata hakim olmak üzere, kendi sıfatında khalk itmiş olduğu insanların, dünyadaki harakât u icraatını mizan-ı adaleti ile vezn ideceyi, ve onların bu dünyadaki amellerine göre ebodiyetde ya

mükâfat ya da mücazat vereceyi pek bariz ve gayr-ı kabil-i itiraz bir hakikat deyilmi dir? [228]

Khayal –Madem ki öyledir, Allah bu dünyada niçün insanları tecziye idiyor, yakhod onların en feci vukuatlara, en müdhiş cinayetlere maaruz kalmalarına neden müsaade eyleyor?

Ben –Bu süvalde evvelkinin başka bir tarzda tekrarından ibaret olduğu için ben-de aynı cevabı veriyorum. O Allahın kendisine mahsus bir hikmeti dir. Ve bunu taamik insanların haddi deyil dir. Bundan başka, bu dünyadaki vukuatları sen, neden her halde Allahın bir gazabı, bir cezası deyu telakkı idiyorsın? Cenab-ı Hakk, belki bu suretle bizi tecrübe idiyor. Bizim sabr u tehammülümüzü denemek ve mükadde-rat-ı İlahiyeye derece-i inkiyad u itaatımızı anlamak için belki bizi imtihan idiyor... Fani olan şu dünyanın mihnet u felaketi, cefa ve eziyeti ile ebedi mükâfata kesb-i istihkak idebilecek isek, bu hallere niçün memnuniyet ile serferu itmeyorda, bunu Allahın bir gazabı, bir cezası zann idiyorsun. Madem ki bir hayat-ı cavidaniye mazhar olacağız, ve bunu da dünyada müsadûf ola-cağımız müsibetlere sabr u tehammül, ve uğrayacağımız felaketlere inkiyad göster-mek sureti ile kazanabileceyiz, bunlardan şikâyetle insan nasıl cesaret idebilir? Bura-da her ne sefalet çeksek, her hangi felakete uğrayacak olsak, ebedi mükâfata kıyasla pek ehemmiyetsiz, adeta hiç hükmünde kalmazmı? Bundan kat-i nazar, adalet-i İlahiyenin tecellasını ve ya temami-i icrasını, sen, niçün bu dünyada yani vaktından evvel bekleyorsun? [229] Şu halleri sabr ile çekmek için bize metanet bakhş idecek olan, akhretdeki mükâfat ümidi deyilmi dir? Dahası var, kurtarıcımız Hisus Kris-dos, kendi tevabiine, kendi ümmetine, bu dünya için hiç saadet vad itmişmi dir? Ma-

aruz kaldığımız felaketleri Cenab-ı Hakk tarafından bir vasita-yı mükâfat gibi kabul iderek –kendisinin bizzat cümlemize ibraz itmiş olduğu ibrete imtisalen– sabr ile kar-şulamaklığımız, akayid-i diniyemiz cümle-sinden olduğunu bilmeyormusun? Madem ki ruhumuzun ölmez olduğu bu gün fennen de tehakkuk itmiş gibi dir, elbetde bilakhere bir şeye kesb-i istihkak idecek dir. Çalışma-lıyız ki müstahak olacağımız şey, mücazat olmayub mükâfat olsun. (Niyet ise kül-fete göre olur).

Khayal –Pek alâ, başka bir süvalim daha var. Madem ki kurre-i arz üzerinde meskun heman heman bütün akvam, artık bugün Cenab-ı Hakka, ebediyete kail dir-ler, bu niza, bu muharebe, bu katl-i amlara nasıl cüret idiyorlar? Sen, insan çamur par-çası demiş idin. Öyle ise bu hakir ve sefil insanlar, ebediyete nisbeten bir hiçden iba-ret olan şu altmış yetmiş senelik ömürleri-ni, ne için böyle zalimlikler, haksızlıklar, ve kan lekeleri ile telvis idiyorlar?

Ben –Ah, işte şimdi en muhimmi, daha sahihi, en doğru bir süval iyrad itdin! Ev-vet, niçün böyle?... Heyhat, tarih-i insa-niyyetin ilk sahifesi insan kanı ile yazıldı. [230] İlk ben-i ademin iki makhdumların-dan birisi, o birini katl etmekle insaniyyetin khamurına kan akıtmak mayesini vaz itmiş oldu. Efsus, sad hezar efsus ki, tarih-i ademin her sahifesinden kan kokusu inti-şar idiyor! Tekvinden, ta ibtidadan beru, insanlar, yakıyor, yıkıyor, vuruyor öldü-riyorlar. Kan!... Kan!... Her yerde kan.. Her zamanda kan. O, insanlar için şedid bir ihtiyaç şekline girmiş, ikinci bir tabiat olmuş. Pederinin telef idildiğine teesüf iden bir genc, kendisini intikam için ha-zırlıyor. Kocasının öldüğüne ağlayan bir valide, memelerinden süd emen çocuğunu kan akıtmak için böyütmekte olduğunu biliyor. Bu yolda ölmüş olanlara ağlamak

khususında müttehid olan insanlar, bunun men-i tekerrürü vesayitini ittikhaz da mümkün deyil ittifak idemeyorlar. Bu müdhiş hal, bu menfur hakikat khalket-i ademden beru devam idub gidiyor. Daha ne zamana kadar temadi idecek? İnsanlar birbirlerini boğazlamakdan, kesmekden, vurub öldürmekden ne vakıt bı kub osanacaklar? Bu halin devamı[nın] beşeriyet için ne elim ve müdhiş olduğunu artık idrak idub da süfk-i demaya mani olmak için tedabir ittikhazı luzumunu insanlar hiss edeceklermi? Bu mühim süvallerin cevabını istikbal verecek dir. İstikbali ise ancak Allah bilir. [231]

Khayal –Son bir süval. Hiss-i intikam eyi midir?

Ben –En uluvi şey af dır. Afdaki uluviet o kadar büyük dir ki en katı vicdanlar yumuşadır, en taş yürekli leri mahcub ider. Bundan başka, kurtarıcımız Hisus: “Ayl yes asem tsez: siretsek ıztışnamis tser, orhnetsek zanidziçis tser. Pari ararek adelyats tserots. Yev ağots ararek i vera aynotsig vor lılgenn ıztsez yev haladzen.” “Fakat ben size derim ki, düşmenlerinizi seviniz, size bed dua idenlere khayr dua idiniz, size adavet idenlere eyilik eyleyiniz. Ve sizi incidenler [ve] hem size teaddi idenler için dua idiniz” dememiş mi dir? İntikam arzusu ile digerlerini ızrar itmek, aynı hakkı onlara da, yakhod onlardan olacıklara da bahş itmiş olmak olmaz mı? Müteselsülen bu böyle devam itdiyi takdirde ise, milletler arasındaki mücadelenin, isale-i demin sonu gelirmi? Tarafeynden birisi fedakârlık, daha doğrusı büyüklük ibraz imeli, kendi felaketini mucib olan tarafın khata-sını af iderek onlar ile barışub, sulh u salah içinde refah u saadet ile imrar-ı hayata gayret eylemeli dir. Bu tarz hareketle hem Allahın emri icra, hem de alem-i insaniye-

te pek büyük bir khidmet iyfa idilmiş olur, ve şu fedakârlığın mahzuziyeti her dürlü hissiyatın fevkinde durır.

Khayal, dizlerini yokarıya kaldırub dirseklerini dayadı, ve başını da iki elleri arasına alarak düşünmeye başladı. [232] Dö[r] t beş dakika o vaziyetde kaldıktan sonra kelama bilibtidar:

–Sözlerinizin hepsini de kabul ve tasdik iderim, şu halim de bana büyük bir eyilik itmiş oldunuz. Ben, bu gice yakhod yarın huzur-ı Rabb-ül-alemiyne çıkacak bir mükhtazarayım. (Ağlamaya başlayarak) sinnim henüz otuz beş, otuz altı radde lerindedir. Kocamı katl itdiler, en büyü kü yedi yaşında olan iki erkek bir kız ki, ceman üç nefer çocuklarımı gayb itdim. Yavrucıklarımın nerede kaldıklarından, ne olduklarından da malûmatım yok, fikrim daima onları düşünür, khayalları bir dakike gözlerimden ayrılmaz. Her işitdiyim çocuk feryadlarını onların zann ider, her gördüyüm çocukları yavrularıma benzederek koşarım. Sonra aldanmış olduğımı anlayarak, öyle meyus olur, öyle bir azab hiss iderim ki bunu yalnız valide olanlar anlayabilirler. (Zayıf ellerini iskelet gibi olan göksüne koyarak): Buradaki bu ateş, bu acı beni yakdı kavurdu. Dört beş günden beru ağzıma bir lokma ekmek de komadım. Fakat bunun bence hiç ehemmiyeti yok dır, çünkü zaten ekmeye arzüm de yok. Ölüm saatımın pek yakın olduğunu hiss idiyorum, ve buna son derece seviniyorum. Eger yavrularım ölmüşler ise bir dakika evvel onlara kavuşmuş olurum. Şayed hayatda iseler, ruhimla onlara nezaret idebilirim. Validelik ne demek olduğunu tabii bilirsin, ben validelerin en bedbakhtıyım. [233] Evvet sen pek doğru söyledin, felaketin bu derecesi beni şaşırtıdı, eğlad acısı beni deli divane itdi. Ben, Allaha bütün itikadım ile inanır, ve her şeyden çok, her şeyden fazla

* Mad. 5:44.

onu sever idim. Dûçar olduğum müsibetin sıkleti, dehşeti beni Allahuma karşı isyana kadar sevk itdi. Eyvah, şimdi Cenab-ı Hakki da darıltıldı! (İki diz[i] üstüne gelub gözlerini semavata kaldırarak, ve iki elleri ile göksüne vurarak) Tövbe, ya Rabbi, tövbe!... İsyân itdim, khata ve günah işledim. İşte huzurunda zanuzede-i zemin olarak nedamet u istiğfar idiyorum. Af it, ya Rahmân ü'l rahim Allah-ı azûm üşşan hazretleri, ben sefilenin günahını af it! Cismim ateşler içinde yanıyor, ruhum beni tazib ediyor. Ahkretdeki mükâfat ümidi ile müteselli olacak iken, ondan da şübhe itdim. Allahum beni acı, ya Rabbi, beni teline itme, masum çocuklarımla khatırı için olsun günahımı af it!, deyub, yüzü koyun yere kapandı.

Hiç şübhe yokdır ki, gözlerinden dökülen iri iri göz yaşları zaten nem olan toprağı bir kat daha ısladıyor idi. Ben de diz çökmüş idim, ben de ağlıyor idim. Menzare hem uluvi idi, hem heybetli idi. O, bir kaç dakika sonra ayağa kalkarak bana khataben, "Şurada kaç saat ömrüm kaldığını bilemeyorum. Fakat, Allah[-ı] azim üşşan hazretlerinin mevcudiyet ve adaletinden –velev bir saniye olsun– [234] şübhe itmiş olduğumdan dolayı, yaşayacağım müddetce, gözlerim ebeden kapanuncaya kadar göz yaşı döküb ağlayarak töbe ve istiğfar ideceyim. Sen, Allah gafur dır, demiş idin. Şu günahımı, şu isyanımı af itdirmek için, yaşayacağım müddet dökeceyim göz yaşı acaba kâfi gelecek mi? Allahın benim günahımı af ideceğini ümid edebilirmiyim?" dedi. Ben, elan ağlıyor idim, rekaketli bir sedit ile, "Allahın merhameti o kadar böyük dir ki, mazhar-ı af olmakdan hiç bir zaman kat-i ümid etmemeli dir," deyu cevap verdim. O, aheste aheste karanlığa gömülüyor idi. Derhal ayağa kalkdım, ve arkasından ulaşarak, "Kim olduğunı, ismini,

mahlezini bana söylermisin?" dedim. Durdu, bir müddet düşündikden sonra, "Bunu evvelce söylemiş idim: Meyus ve bedbakht bir valide, yakhod mezarını arayan bir khal, işte bu kadar," dedi ve yürüdü. Bir saniye içinde, zülâm-ı şam arasında na-bedid olmuş idi. Bende mütefekkr bir halde eve doğru ilerlemeye başladım.

[235] 11. Konyadan Fırar

Eve virudimde arkadaşları pür telaş buldım. Gecikdiyimden dolayı derdest idilmişim zann itmişler imiş. Yoldaki vukuatdan onlara hiç bahs itmedim. O giceyi beyn el nevm v'elyakaza bir halde geçirdim. Ferdası cumaa irtesi günü istasiona giderek beni kaçırarak eşkhası gördüm. Badezzeval saat sekizde hareket idecek olan katar ile gitmeye kararlaştırdık. Senenin o mevsiminde, o saatda gice hulul itmiş olur. Bu gibi işlere ise tabii gice daha müsaid dir. Vakt-i muayyende istasiona gitdim. Trenin hareketinden yarım saat kadar evvel, gardıfren Anastas beni üstü açık bir kum vagonunu koydu. Bir köşesine büzüldüm oturdım. Şedit bir ayaz var idi. On dakika kadar sonra, polisler, ellerinde fenerler ile vagonları teharriye başladılar. Bulduğum kum vagonunun arkasında bir kaç daha öyle vagonlar var idi. Polislerin fenerlerini tutarak bu vagonların içerusine de bakmakda olduklarını gördüm. Demek benim bulunduğum vagonu da arayacaklar idi. Zay idilecek vakt yok idi. Onlar bulunduğum vagona gelmek sizin ben kendimi aşağıya atdım. [236]

Istasion oldıkca galebelik idi. Anastası bulub meseleyi anlatdım. İkimiz beraber kura doğru gitdik, orada merkum formalı caketini çıkarub bana giydirdi, elime de bir fener vererek "trenin etrafında dolaşmaklığımı" tenbih itdi. Ben de caketimi ona vermiş idim. Bermucib-i tenbih, katarın

yanına gidub aşağı yokarı dolaşmaya başladım. Bu sırada polisler tekrar vagonları aramağa başladılar. Birinci kampana vurmuş idi. Hareket vakti yaklaşıdkca hele can-ı kalb ziyadeleşiyor idi. Polislerin ikisi beni yanlarına çağırub, “Şunların kapularını aç da içerusine bakalım,” deyerek bugday vagonlarını, (F) “ef vagon” dediklerini gösterdiler. Beni şımendıfer kumpaniası memurlarından zann idiyorlar idi. Usulini bilmediyimden kapuları müşkilatle açıyor ve polisler şübhelenmesinler deyu da, “Soguk teesiri ile kapular çetin açılıyor,” deyor idim. Bu hal hakikaten tohaf idi. Polisler firarı arıyorlar, asıl firari de onlara kılağuzluk idiyor idi. İkinci, nihayet üçüncü kampana vurıldı. Vagonların kapuları kapanmış, katar, müheyya-yı hareket idi. Anastas yanıma gelub ben aşağıdan “tamam mı?” deyu bağıracağım, sen arkada dur ve “tamam” de, bir vagona atla, dedi. [237] Merhum acele acele furgonın önüne gidub oradan “Tamam mı?” deyu seslendi, bende arkadan “Tamam...” deyu cevap verdim. Şef-tren borusını, makinist düdüğü ötdürdü, tren hareket itdi. Ben de bir vagonun nerdübanına çıkdım. Elhamd-ül-lah, bir vukuata uğramaksızın yola çıkmağa muvaffak olmuş idik.

12. Afion Karahisar

Tabir caiz ise, o gice rahat bir yolculuk yaptık. Anastas ile daima “tamam mı”, “tamam” deyor ve gülüşüyor idik. Sabahın saat on birinde, yani, öyleye bir saat kalarak Afion Karahisara yetişdik. Orada bir mesele daha baş gösterdi. Arkamdan gardıfıren elbisesini çıkardacak olsam, polisler seyahat varakası soracaklar, çıkartmaz isem, kumpania memurlarına meram anlatmak lazım gelecek idi. Buna da bir yol buldık. Katar ıstasiona girub da hareketini ağırlaşdırınca, ben, aşağıya atlayacak ve

ıstasionda durmayub, şehre giden şöseye çıkarak orada Anastası bekleyecek idim. Öyle de yapdım. Kimsenin de nazar-ı dikkatını celb itmedim. Katar orada altı saat kalacak ve badez zeval saat beşde Esgişehere müteveccühen hareket idecek imiş. [238]

Tam altı saat, çarşı bazar, serseriyane gezdik. Trenin hareket ideceyi sırada, makasın yanına geldim, ve katar oradan geçiyor iken atlardım. İstasionları birer birer geçub, o gice sabaha karşu Esgişehere vasil oldık. Enkarøden tehcir idilmiş olan büyük hemşirem ve çocukları, akrabadan bir kumpania memurının evinde saklanmak sureti ile orada kalabilmişler idi. Anastas beni oraya götürdü. Hemşirem ve yeyenlerim beni görtünce hem sevindiler hem de şaşırub kaldılar. Hepimizde ağlıyor idik. İlk heyecan az çok teskin oldukdan sonra, firar itmiş olduğımı ve Enkareye gitmek niyetinde bulunduğımı anlattım. Zaten, en muhim mesele Enkareye gidebilmek idi. Çunki, orada herkes beni tanır idi, ve kim görecekti olsa firar itmiş olduğımı anlayacak idi.

Esgişeherde üç dört gün kaldım. Enkare ıstasionuna gice girecek bir tren bekleyor idim. Ayileme bir mektub yazub, Esgişehere geldiymi, bir kaç güne kadar Enkareye varacağımı, gice kapu çalınur ise, ism sormaksızın açmalarını işar eyledim. Enkareye ulaşıduğımda, evin kapusını vurubda, “kim dir o” süvaline cevaben ismimi söylediyimde, göya heman birisi beni yakalayın verecek zarın iderek korkuyor idim. Aradığınız gibi, yani gice Enkareye müvaselet idecek bir katar bulub buna atlardım.

[239] 13. Enkareye Doğru

Şef tren Basmacı oğlu başka tarafa gitmiş idi. Fakat Anastas yine yanımda idi. Zaten rakib olacağımız katarı kendisi in-

itkhab itmiş idi. Enkareye yaklaşdıkca, istasyonlarda hiç dışarıya çıkıyor ve daima furgonda oturuyor idim. unki vagonlarda, yakhod istasyonlarda tanıdık bir yolıya tesadüf itmekden tehaşi idiyor idim. Hele Polatlı, Malı-köy, ve Sincan-köy istasyonlarında katiyen kendimi göstermedim. şafak atıyor, tren de Enkare istasyonuna giriyor idi. Ben, katarın tevekkfn intizar itmeksizin, istasyonun mukabil tarafına, buğday anbarlarının bulunduğı cihete atladım. Kırdan dolaşarak, ve bir kimseye rast gelmekten sakınarak Hergele-n nam mahale vardım. uhacyan Hovsep efendinin şehir kenarındaki khanının önünden geub, Vasilin meyhanesinin yanından Kar-yağdı sokağına sapdım. Sonra ismini bilmediyim bir sokakdan sol tarafa dönüb, Pırı jamına [kilisesine] doğru yokuş yokaı çıkmağa başladım. İntikhab ve teakib itmekde olduğım yerler en تنها sokaklar idi. Ortalık alaca karanlık idi. İşine giden tek tük ademlere tesadüf idiyor idim. [240] Hava soğuk ve kar yağıyor idi. Ben tesadüf itmekde olduğım eşkhası tanıyamamakda olduğım gibi, tabii onlar da beni tanıyamazlar idi. Başıma bir şal dolamış ve ağzımı birunumu kapatmış idim. Yalnız gözlerim görünüyor idi. Pırı jamının aşağı kapısı önüne vasil olunca, sol taraftaki sokağa döndüm. Bu sokak Balık pazarına çıkar idi. Sokağın nihayetinde, bacanağım Babacanyan M. Kevorkın khanesi var idi. Asker ayilesi olduklarından kadınlar menfi gitmemişler idi. Familyam ve çocuğım da onların yanında idiler. Kapuyı aldım. Kalbim şiddetli şiddetli vuruyor idi. İlkinci defa olmak üzre ak akı vurmak üzre idim ki içeruden khatevat-ı isticalkrane işitdim. Birisi koşa koşa geliyor idi. Az sonra kapu açıldı, ben de içeruye girdim. Kapuyı aan baldızım Mariam idi. Ah!... Allah gani gani rahmetine ġark itsun. Zevallı, iki

ocuk validesi idi. Bundan  sene evvel, genc yaşında Ezrailin zalim tırpanına hedef olub gitdi. Tehcir sırasında, birisi stde o birisi eteyinde iki çocuğı ile istasyon anbarlarında on beş gün kadar mevkuf kalmış, ve asker ayilesi olduğunu anladub da o cehennemden kurtılıncaya kadar, yapa yalınız, gysnde ve eteyinde iki çocuğı ile sevk olunmaktan son derecede korkmış olub, işte bu suretle zevallı da bu uğurda kurban gitmişdir. Bugün deyil ise bir gün, tabii hepimiz [241] leceyiz. Fakat, gencilikte vefat, alelhusus, mini mini yavrulara malik genc bir validenin ölümü kadar müdhiş bir şey tasavvur olunamaz.

Ne hal ise, zevallı ağlayarak boynuma sarıldı. Ben, tabii ağlıyor idim. şu tabire dikkat buyurıldı mı? (Ben, tabii ağlıyor idim) dedim. Hakikaten, menfi gidenlerin cümlesinde de, ağlamak hissiyatı inanılmaz derecede artmış idi. En ehemmiyetsiz sebeblerden dolayı ağlar, shbet arasında ağlar, dua söyleyor iken ağlar, ağlar, ağlar, daima ağlar idik. Ya sinirlerimiz son derecede zayıflenmiş, yakhod –tabiri amiyan üzre– yreyimiz hiç kalmamış idi. Ben, bir taraftan ağlamakla beraber avluda taşın üzerine diz kb Cenab-ı Hakka hamd u şükran-ı feravan eyledim. Mahal-i maksuda salimen müvaselet idebilmiş, ayileme kavuşmış idim. Geirmış olduğumuz vukuatları düşününce, bu hal inanılmaz gibi bir şey idi. Hayatdan o kadar kat-i ümid itmiş idik ki, ayilemi ve evladımı sağ ve rahat grdiym halde buna bir dürlü inanamıyor, rüya görüyorum zann idiyor idim. “Allahın öldürmek istemediyini, hiç bir şey öldüremez” derler. Bu ne doğru darb-ı meseldir. Bunca mehalik, bunca meşakkat u mahrumiyet, bunca sefalet u perişaniyete rağmen Cenab-ı Hakk bizi muhafaza itmiş, bizi öldürmemiş idi.

Ben gerek baldızımın khanesinde, ve ge-

rek mukhtelif yerlerde saklanmak sureti ile Enkarede tam elli gün kaldım.

[242] 14. Enkarenin Hali

29 Okosdos 915 tarihinde Enkareden çıkmış, 30 Tegdemper 915 tarihinde avdet itmiş idim. Yani tamam yüz yigirmi iki gün bir çok yerleri dolaşmış, bir çok ölüm tehlikeleri atlatmış, pek müdhiş vakalara şahid olmuş idim. Enkarenin o zaman ki halide cidden dehşetli idi. Ermeni, ve Ermeni-Katolik erkek ve kadınları sürüb çıkardıktan sonra, bunların mağazalarında, evlerinde ne kadar emtaa-yı tüccariye, eşya-yı mevcude, ve üsas-ı beytiye var ise hepisini toplayub, kiliselere, ve depo ittikhaz itmiş oldukları büyük khanelere doldurmuşlar, (emval-i metruke) namı ile bir de komision teşkil idub bu malleri harac mezad satıyorlar idi. Fakat, ne mezad... ne satış... Tam manası ile yağma. En zengin ayilelerden, ve eshab-ı servet tüccarandan olan Arslangülyan, Hamalyan, Miskciyanlar, İbranosyan, Seyahyan, Kamburyanlar, Savulyan, Topalyanlar ve taadadından sarf-ı nazar itdigimiz diger bir çok ayilelere ayid mağazalardaki khınca khınc maller, khanelerindeki o güzelim mefruşat, evani-i sim u zerr, pianolar, sufra takımları, avizeler, karyolalar, khalılar, yatak yorgan, kilim, ve seccadeler götürü pazar bir iki yüz liraya birisine devr olunu veriyor idi. [243] On beş yigirmi gruşa bakır kazanlar, bir liraya danalı inekler, beş altı liraya koskaca daban khalıları, elli altmış gruşa ma borı çini sobalar, bir liraya ma yatak takımı karyolalar, bir bir buçuk liraya ma ceviz konstül kristal ayineler, beş gruşdan yüz gruşa kadar gümüş ve altun saatlar, kırk elli gruşa ipekli ve canfes fistanlar, ve daha neler... neler... Mezad deyil yağma, satış deyil hibe. Öyle bir müzayede ki, -tabiri khoş görünüz- taşlar ağlarlar.

Biz bu babde daha fazla tafsilatı luzumsuz add ideriz. Meclis-ı Ayan gibi en yüksek bir makamın kürsüsünden, Ahmed Rıza Bey "Ermenilerin yüz elli, iki yüz lira kıymetinde olan pianolarını, beşer liraya satıyorsunuz. Emval u eşyalarından sarf-ı nazar, kilarlarındaki reçellere varıncaya kadar yağma idiyorsunuz. Bunların bilakhire nasıl altından kalkacaksınız, ve hesaplarını nasıl vereceksiniz?" deyu bağurmak sureti ile pek büyük bir cesaret-i medeniye göstermedimi? Cemiyet-i ittihadiye rüknünden olan bir İslam Ayan azasının şu müdhiş, ve müdhiş olduğu kadar mühikk itirafatına karşı fazla iyzahat u tafsilata luzum kalırmı? Evvet, Ermenilere ayid her şeyi yağma itdiler. Ermenilerin bütün servetlerini kapışdılar, parmaklarındaki nişan yüzüklerine varıncaya kadar soydular. İtiraf ideriz ki, bu hallere acıyan, ve on paralık Ermeni mali kabul itmeyen İslam hemşehrilerimiz [244] oldı.

Mallerin bu suretle yağma idilmesine ne ise deylim. Çünkü, onda kendileri için bir menfaat var idi. Ya o ferah efza bağları, o dilnişin köşkleri takhribde ne istifade mütasavver idi? Uzun senelerden beru avuc dolusu paralar sarf iderek, ömürler çürüderek vicuda getirilmiş olan o güzelim bağları takhrib itdiler. Bir kız kadar nazeniyin o güzel sayfiyelerin camlarını, kapu, pencere ve dolab kanadlarını söküb aldıktan başka, nerdübanlarını, döşeme tahtalarını kırdılar, yıkdılar. Havuzları, su makhzenlerini, çeşmeleri, bunların yollarını, çiçek tarhlarını bozdılar, tar u mar itdiler. Eger sahipleri bir daha gelmeyecekler deyu idi ise, kendilerine mamur olarak kalması için bunların takhrib idilmemesi lazım gelmezmi idi? Şayed tekrar gelecek olurlar ise kharab bulsınlar maksadı ile idi ise, bunları bizden sorarlar, yakhod zarar u ziyan ararlar deyu düşünmeli deyilmi idi? Anlaşılmaz muamma...

Ya o müzayede zamanındaki rezaletler! Mesela, asil ve namuslu bir ayilenin eşyası mezar olunduğu sırada, münadi, eline bir kadın gömleyi, yakhod iç çamaşırını alarak, "...Annik dudumun gömleyi ve... Hayden, evvel mezar üç gruş... Bakınız, göksü de dantelalı, paçaları da..." gibi mukaddemelerden sonra, pek çirkin ve müstelahtır tabirler ile, çamaşırların her dikiş yerine, her mahaline ayrı ayrı ve perde birunane izyazat veriyor idi. [245]

Biz, bu khususda da tatvil-i kelimadan sarf-ı nazar idiyoruz, çünkü hem teedüb eyleriz, hem de kariyn-i kirama kelal verir.

Bu tarz satışdan husule gelen yekün (emval-ı metruke) defterine kayd olunuyor idi. Bu hangi emval-ı metruke idi? Bu malleri kim terk itmiş idi? Elleri kolları bağlararak katl olunan yakhod memleketden tebid idilen eşkhaştan kalan mallere emval-ı metruke denilebilir mi? Bu komisyon (emval-i mağsube) namı verilmek daha doğru olmaz mı?...

Kadınlar, bu yağma idilmekde olan mallardan bir şey kurtara bilmek arzusu ile, ellerinde istidalar, sabahdan akşama kadar hükümet konağından (emval-i mağsube) komisyonuna, oradan polis dairesine koşub duruyorlar ve bu sırada pek menfur hakarat u teklifata maaruz kalıyorlar idi.

Enkareye avdetimi komiser mümayizi Ali efendi her nasıl ise khaber almış idi. Gerçi, bu adam beni tekrar tevkife teşebbüs itmedi. Fakat, ben, tabii korkuyordum. Enkarede daha fazla temdid-i ikamet, herhalde tehlikeden salim deyil idi. Bundan başka, hiçbir Ermeni ve Ermeni-Katolik bırakmayacaklar, cümlesinide süreceklermiş, gibi revayetler devran idub durmaktan olduğundan, kaçmayı, o "menhus" mahalden çıkub İstanbulla gitmeyi kararlaştırdım.

O menhus mahalmi?... Ecdadımızın

medfun bulundıkları mukaddes toprak. [246] Muskit-ı reesimiz olan sevgülü ve muazzez vatan. Biz, senin su ve toprağın ile yuğrıldık, hava-yı ciyidin ile neşv u nüma buldık. İstirahat-ı ebodileri için, bir çok sevgülülerimizi, biz, senin ağışına teslim itdik, senin sinene gömdük. Her dağında, her deresinde birer khatire medfun dır. Her dağına, her ağacına fevkelade muhabbetimiz var dır. Çocukluk hayatımızın masumane yadigarları, gençlik ömrümüzün tatlı khayalatı hep sende mahfuz dır. Her yerde seni özler, her zaman mütehasşürane yad ider iken, sana karşı ne ağır bir tabir istimal itdim. Biz seni cidden sever idik, ve elanda severiz. Ya aziz vatan! Sen, bizim için her zaman mukaddessin. Bizi sende soğutmak isteyenlere, cüda düşürenlere, binlerce lanet.

Kitabımızın mukaddemelerinde de arz u izyah olunduğu üzere Mazhar Bey zade Nihad beye emniyet-i kâmilem var idi. Erbab-ı namus ve esaletten olan ve şu Ermeni vukuatında hiç bir suretle kendilerini lekelemeyen Toyğar zade Naşid ve hacı Ahmed efendiler ile mumaillehy Nihad beye khaber gönderdim. Enkarede kalmakda bir tehlike melhuz olub olmadığını süval ile beraber, İstanbulla kaçmak niyetinde bulunduğımı izyah, ve bu babdeki reylerini istimzac eyledim. [247] İstanbulla firar, her halde eyi olduğunu müttetfiken beyan itdiler.

Artık ben, ma ayile Dersaadete firarımız esbabını istikmale uğraşıyor idim. Rum papazı merhum baba Yaninin himemat-ı masrufesi, ve müteveffa Urganlıyan hacı Viçen efendinin inzimam-ı muaveneti ile, refikem için bir Rum seyahat varakası tedarik ide bildik. Bu iki iyilikdarlarımızın ikisi de, dar[-ı] bakaya irtihal eylemişlerdir. Bunlardan papaz baba Yani efendi, ecel-i mevudu ile öldü. Fakat, Urganlıyan

hacı Viçen efendinin ölümü, pek feci ve müdhış oldu. Zevallı, tehcir sırasında bir evin tavan arasına saklanub kala bilmiş, ve sonra af ilan olunca meydana çıkmış idi. Kendisi ehl-i servetden olmakla beraber, en asil ayilenin, Arslangülyan ayilesinin kerimesi ile tezevvüc itmiş idi. Bağ khanesinde icra kılınan teharriyatda zuhur iden ufak kıtadaki bir revolverden dolayı tevkif, ve divan-ı harba teslim olunub, icra kılınan muhakeme netiyesinde salben idamına karar verilmiş idi. Bu karar pek zalimane idi. Bağkhanesinde zuhur iden ufak kıtadaki bir rovelverden dolayı bir pederin idamına kadar gidilmesi, tabii vicdansızca bir hüküm idi. Ne faide ki, maznun Ermeni idi. Kain biraderi Arslangülyan Hovsep efendinin himmet, ve cansıparane gayreti netiyesi olarak idam kararını İstanbolda naks olundu. [248] Ne faide ki, Enkare habskhanesinde mevkuf bulunan mahkûm bundan istifade idemedi. En büyüğü 18 yaşında olmak üzere iki erkek, ve dört nefer de kız evladına malik bulunan bu bedbakht peder, 53 yaşında olduğu halde, 1917 senesi Martın 25 inci günü ruhını melek-ül-mevte teslim itdi.

Şeftren Basmacı oğlu yakhod gardıfren Anastas her Enkareye geldiklerinde bu acizi ziyaret iderler idi. İstanbola firar ideceyimi basmacı oğluna anlatdım. Meyanemizde vermiş olduğumuz karar mücibince, 1916 senesi pedrvarın 20 inci günü gice saat 10 da, yanımda asker kain biraderim Fesliyan Ardaşes olduğu halde, evden çıkub, Yenişarı dolaşarak Deyun-ı umumiye idaresi arkasından İstasion şösesine çıktık. Kuş başı kar yağıyor idi ise de hava pek soğuk deyil idi. İstasiondan elli altmış khatve kadar bu taraf da bulunan köprüye müvaseletimiz de tren hareket itdi. Koşmalı, katara ulaşub atlamalı idi. Kain biraderime "Allaha ısmarladık," deyub, merkumun

mümanatına rağmen, katarı önlemek sureti ile koşmağa başladım. Tren, gayet ağır gidiyor idi. İstasionı kurtılmaksızın katara ulaştım, ve bir vagonun neredibarına atlayı verdim. [249] Sincan köyüne kadar orada gitdim. Sonra fürgona, şef tren Basmacı oğlunun nezdine vardım. Cuhacıyan müsü Hovsep de o katar ile İstanbola firar idiyor imiş. Kendisini bir buğday vagonunun içine komuşlar, vagonun kapusunu da alel usul temhir itmişler imiş. Şeftren mahrem olmak üzere bunu bana söyledi.

Esgişehere kadar öyle geldik. Üç dört gün Esgişeherde kaldık.

[250] 15. İstanbola Firar

Bizi İstanbola götüre bilecek birisini arıyor idik. Bir kondüktor buldık, bu bizi salimen Haydar paşaya götürmeyi teahüd idindi. Yövm-i muayyen de, Çuhacıyan Hovsep Efendi ile birlikde, gice katara rakiben İstanbola müteveccühen yola çıktık, İzmirde kadar pek rahat geldik. İzmirde de yoklama icra idilmekte olduğundan, orada, kondüktor bizi, hayvan nakl itmekde olan asker vagonuna girdirtti. Biz, khasta imişiz gibi birer köşeye çekilub yatdık. Alamet-i farikesinden çavuş olduğu anlaşılan bir asker, bize khitaben, "Bana bakınız çorbacılar, ben sizin ne olduğunızı anladım, siz, khasta deyil kaçaksınız, fakat bizden hiç korkmayınız. Sizi buradan, bizim elimizden kimse alamaz, rahatca oturunuz ve birer sigara yakınız," deyub, ayağa kalkdı, arkamıza birer asker kapotı, başımıza da birer kabalak verdi. Çavuşın şu hareketi, hakikaten sezavar-ı takdir idi. İster ise bizi polise teslim ide bilir idi. Bunu yapmadıktan başka, bizi muhafazayı vad idiyor idi. Merkumun şu hareket-i insanîyetkaranesi-ne karşı bizde, hakikatı kendisine ikrardan sakınmayub, firari olduğumuzu itiraf, ve bizi muhafaza itmesini reca itdik. [251] O

bize "Rahatınıza bakınız çorbacılar, Haydar paşada vapore bininceye kadar ben sizi bırakmam, ve deyil polisler, dakhiliye nazırı bile sizi benim elimden alamaz," deyerek, bizi tatmine gayret idiyor idi.

Böylece Pendike kadar geldik. Çuhacıyan müsü Hovsepin amucazadesi Boğosyan müsü Pol şef dı istasion imiş, mumailayhin khanesine gidub gizlendik. O gice orada mesafir kalub güzelce rahat itdik, ve ferdası günü Pendik treni ile Haydar paşaya geldik. Malûm olduğı üzre, Pendik ile Haydar paşa arasında amed u şüd iden katarlardaki yolculardan seyahat varakası sormazlar. Haydar paşadan serbestce vapore girub köprüye çıkdık. Bir gün sonra da refikem ve çocuğım salimen yetişdiler. Cenab-ı Hakk bizi kurtarmayı murad buyurmuş idi, ve biz kurtulmuş idik.

[252] 16. Khateme

1917 senesinin okosdos ayında idi. Enkaredeki "Anarad Hıgutyun" tarikatı mayrabetlerinin [rahibelерinin] cedid, ve kârgir manastırlarından, bir gice, asümane doğru siyah, ve korkunc bir düman yükseliyor idi. Bu düman, ara sıra pek kara ve katı bir şekl almakda, bazen de, g[u]rub zamanlarında ekseriya bulutlarda görüldüyü üzre, kan gibi kırmızı bir renk kesb itmekde idi. Bütün şehir, derin bir sikuta müstağrak olduğundan her kesin uykuda olduğunı anlaşılmakda idi. Meydanı boş bulmuş zann idilen düman an be an tekessür idiyor idi. Bu, müdhiş bir yangının sakitane başlangıcı idi. Suret-i zuhurı pek ani olan şu harik, inanılmaz derecede bir süratla tevessü itmiş, aynı zamanda, memleketin bir kaç mukhtelif noktalarından da ateş başlamış olduğundan, yangın, cehenem asa bir hal kesb itmiş idi. Pür telaş yatagundan sıcrayan ehali, vehle-i ulada ne yapacağını şaşırub kalmış ise de, az sonra,

malinden vaz geçub, ancak canını kurtara bilmek gâilesine düşmüş olduğundan, çoluk çocuk, kadın, erkek, yarı üryan bir halde sokağa [253] dökülmüşler, kaçmağa, memleketden dışarıya çıkmağa uğraşmakta idiler. Aynı zamanda mukhtelif cihetlerden zuhur idub da, tevessü ide ide heman heman yekdiglerine iltisak idecek bir raddeye gelmiş olan yangın, her tarafı koyu ve siyah bir dümanla ihate itmiş olmak ile beraber, yarı yanmış birçok khanelerin inhidamundan mütehasl gürültü ve düman da bunlara inzimam itmekde olduğundan ne tarafa kaçmak, nereye iltica etmek lazım geleceyi khususunda insanı şaşırtmakda idi. Alevlerden ürkmüş, dümandan bunalmış ve yarı yanmış her cins hayvanlar, bu insan sürüleri arasına karışmışlar, kimi düşüyor çiyeniyor, kimisinin üzerine bir direk ve ya divar devrilerek can hevli ile bağırıyor, "Can kurtaran yok mı?" feryadı ayuka çıkıyor. Fakat bunlara hiç ehemmiyet viren olmuyor, her kes nefsi-i nefisini düşünüyor idi. Alevler, Sotom Komora nazire yapıyor imişcesine an be an kesbi-i şiddet iderek, önüne gelen eşya, ebniye, hayvan, insan, ne var ne yoksa süpürüb yalıyor idi. Ateşi itfaya teşebbüs iden bulunmadığı gibi, zaten buna müsaade de idilmemekde olduğundan, ateş, kendi haline terk olunmuş, o da bağlarından kurtulan müdhiş bir canavar gibi, rast geldiği tarafa hücum iderek, cesim kiliseleri, kos koca konakları bir kaç saat zarfında, hak ile yeksan, münkalib-i remad idiyor idi. Memleketden kharıca, kırlara can atmış olan insanlar, düman ve ateş arasında kalmış olan şehre, haifane atf-ı nazar iderek, ne olacaklarını, nerede kalacaklarını düşünmekde idiler. [254]

Üç gice iki gündüz kemal-ı şiddetle devam itmiş olan şu harik-i hanümansuz, yalakacak, yalayacak bir nesne bırakmadıktan sonra tâdil-i şiddet itmiş idi. Sekiz on bin

Mühterem karie ve kariler.

Avn u inayet-i Hakk ile ikmal-ı tah-
ririne muvaffak olmuş olduğum şu "*kha-
rar*"-ı acizanemin, bir çok khatalar ile alu-
de olduğunu biliyorum. Bu, bendenizin ilk
eserim olduğu gibi, aczim ve iktidarsızlığım
dolayısı ile de, bunun mükemmel bir şey
olamayacağını zaten bilir idim. Fakat, bir
cihet-i tesella var ise o da şu eser-i acizane-
min mündericatinın tarikhı, ve tamamen
mu[v]lafık-ı hakikat olmasıdır. An karib
neşr itmek niyetinde olduğum (*Enkareli
asile bir kızın sergüzeşti ve menfilik hayatı*)
namındaki eserimin mümkün olduğu kadar
güzel olmasına gayret ideceyimi arz ile be-
raber, tamamen vaki, ve cidden merak aver
olan mezkûr kitabı da khitam-ı neşrinde
lutfen mütalaya tenezzül buyurmanızı reca
ile takdim-i ihtiramat eylerim.

SİMON ARAKELYAN

İstanbul, 2 okosdos 921

SON

Şu kitabı tab itdirmiş olduğum
Beyoğlunda Taksimde Simon
Ohanyan EF. matbaasının ibraz
itmiş olduğu sürat ve teslihat-
dan dolayı gerek sahib-i matbaa
mumaileyh Ohanyan EF.ye ve
gerek mürettib ve tabi efendilere
beyan-ı teşekkürü lazımeden add
eyledim.

S. E. [Schven. Bkz. s. 242, dipnot 2]

Çeviride Yararlanılan Kaynaklar

Misalli

İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 3 c. (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2006).

TDK

Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts

Pakalın

Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 c. (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983).

ÖTS

Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük (Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı)*, 5 c. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007).

Derleme Sözlüğü, 6 c. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009).

Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (İstanbul: Aydın Kitabevi, 2013).

Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lûgatı*, 2 c. (İstanbul-Viyana: Simurg Yayınları, 2002).

Pars Tuğlacı, *Okyanus: Ansiklopedik Sözlük*, 10 c. (İstanbul: Cem Yayınevi, 1985).

- Abazlı 119, 121,
122, 123
Abdalyan, Vensan
59, 66, 69, 126,
160
Acembalyan, Boğos
69, 94
Acembalyan, Corci
Hovsep 96
Acemyan, Boğos 86
Adana 136, 174,
295
Adapazarı 36, 39
Afkeryan, Antuan
148, 169-171,
173-176, 199,
201, 202
Afkeryan, Pol 193
Afyonkarahisar 226
Agâh Bey 144, 184,
185
Ahmet Efendi 234
Ahmet Rıza Bey 232
Akdeniz 28, 29
Akyan, Onnik 94
Ali Efendi 60, 61,
102, 234
Ali Faik 74
Alman(ya) 26-30,
32, 43, 180, 210
Anadolu 34, 35, 43,
169
Anadolu Türkleri 35
Anarad Hıgutyun
163, 165, 239
Anduvaz 140
Ankara *hemen her
sayfada*
Apakyan, Kevork
Efendi 113, 114
Arabistan 152, 159,
160, 165, 168,
171, 180, 209, 215
Arap Mehmet 183
Armenag 56, 260
Arnavut 186
Arslangülyan Hov-
sep 57, 96, 164,
231, 235
Arslangülyanlar 96,
278
Asım Bey 76
At Pazarı 64
Atıf (Vali, Kamçıl)
35, 43, 45, 46, 56,
61, 83, 109, 163,
239, 240
Avedis Efendi (Gül-
benkyan Kumpan-
yası Müdürü) 158
Avuç Köyü 132
Avusturya 26, 28,
55, 114, 115
Ayaş 38, 58
Babacanyan, Kevork
7, 160, 229
Babıâli 28
Bağdat 85, 180, 197
Bağdat Edipler Heye-
ti 197
Bahabanyan, Krikor
Episkopos 45, 46,
57, 63, 76, 79, 82,
108, 109, 111, 159
Bahaettin Şakir 35,
43
Bala 48, 58, 99, 100,
121
Balcı İsmail Ağa
55, 60
Balık Pazarı 54, 64,
228
Basmacıoğlu 210,
228, 235, 236
Bedesten 64
Bedirciyan, Kevork
126
Bektaş Bey 96
Belçika 27
Belemedik 174
Benedikt XV. 116,
117, 175
Berlin 27, 28
Beynam 48, 51, 93,
95
Bilecik 107, 109

- Boğazköprü 134, 111, 113-115, 173, 177, 180, 135, 136 117, 166 190, 200
- Boğazlar 28, 33, 35 Duyûn-ı Umumiye Gülek istasyonu 152
- Boğos, Kamburyan 57, 76, 85, 235
- Breslau 29 Enver Paşa 28, 145
- Bursa 33, 36 Ereğli 194-196
- Büyük Britanya 27 Ermeni Katolik 41, 42, 45, 58, 63, 86, 113, 157, 171, 180
- Cavit Bey 29 Ermeniler *hemen her sayfada*
- Celal Bey 172 Eskişehir 33, 166, 168, 209, 210, 226, 227, 236
- Corci, Ferahyan 69
- Çal Dağı 86, 87
- Çanakale 33, 34, 45, 61, 197
- Çancı, Onnik 96
- Çeçeyan, Garabed 126
- Çerkes 95, 239, 240, 278
- Çifte Oluk 176, 180
- Çuhacıyan, Hovsep 228, 236, 237, 238
- della Chiesa (Marquis) 116
- Demirciyan (Doktor) 138, 296
- Der Zor 154, 159, 160, 165, 173, 180, 191, 206
- Dersahagyan, Boğos 69, 86, 93, 94, 96, 159, 188, 190
- Dersahagyan, Petrak 96
- Dolci, Kardinal Angelo Maria 57,
- 111, 113-115, 173, 177, 180, 190, 200
- Gülek istasyonu 152
- Hacı Bayram Veli 74
- Hamalyan, Andon/Antuan 148, 155
- Hamalyan, Hacı Andonik Efendi 121
- Hamalyan(lar) 121, 148, 155, 164, 231
- Haydarpaşa 238
- Haymana 58, 106, 260
- Hergele Önü 228
- Hristiyan 27, 237, 240
- Holasyan, Andon 82, 86, 87, 92, 142
- Hüseyin Efendi 103, 104, 134
- İslahiye 154, 174
- İbrahim (Sakallı) 48, 52, 89, 115
- İbrahim Efendi (Komiser) 119
- İbranosyan (Hacı) 138, 231
- İğdeli Bel - İğdebeli 125, 131
- İmroz 61, 262
- İncesu 86, 139
- İngiliz 33, 35, 250, 251
- İngiltere 26, 27, 28, 29
- İntili 174
- İsmail Çavuş 138, 140, 142, 149, 211

- İstanbul 29, 31, 33,
36-38, 42-44, 54,
56, 57, 59, 61,
111, 113, 117,
120, 129, 138,
148, 155, 158,
166, 194, 234,
235, 236, 237, 242
- İstanos 58, 260
- İstasyon Caddesi 85
- İtalya 26
- İtihat ve Terakki 28,
29, 31, 39, 42, 43,
47, 55, 89, 232
- İtihatçı 28-31, 33,
40, 47, 54
- İzmit 206, 237, 324
- Kafkasya 36
- Kâhyayan, Kevork
192
- Kalaba 132
- Kaman 124-127
- Kamburyan, Gıgmes
94
- Kamburyanlar 231,
335
- Kâmil Paşa 28, 248
- Karadeniz 28, 30
- Karagedik 93-96,
110, 115, 119,
128, 136, 148
- Karaoğlan Çarşısı
61, 64
- Karasu Çayı 138
- Karasuloğlu Panayot
Efendi 111, 113
- Kasapyan, Hagop
137, 138
- Kasapyan, Rokos
Efendi 113
- Katolik 37, 38, 41,
42, 45, 54, 55, 57,
58, 63, 86, 108,
111, 113, 114,
137, 145, 146,
157, 164, 171,
180, 231, 234
- Kayaş 51, 52
- Kayseri 92, 121,
129, 133, 136-
139, 142, 149,
180, 181, 184, 207
- Kerberos 68
- Keşiroğlu Hüseyin
Efendi 134, 135
- Kırşehir 56, 126,
128, 129, 131
- Kızıl Yokuş 86
- Kızılırmak 123
- Konya 33, 148, 149,
156, 160, 168,
169, 171-174, '
176, 190-192,
197-199, 201-203,
205, 207, 209,
210, 224
- Kozdere 174
- Köprükoy 123, 125
- Kuddusi Bey 152,
153, 154
- Kuyrukçuzade 51
- Kürt 51
- Küschmann, E. 207-
209
- Kütahya 74
- Levon Efendi 57
- Lusavorçagan 38,
252
- Macaryan, Onnik
138
- Malıköy 58, 228
- Mamak 51
- Mardirosyan, Hagop
64
- Mazhar Bey 42, 43,
55, 234, 254
- Mehmet Çavuş 99,
100
- Mehmet Reşit 239
- Mehmet V. 108, 121
- Midilli 29, 249
- Miskciyan, Onnig
Efendi 50
- Miskciyanlar 231,
335
- Mithat Efendi 125
- Mucur 131, 132,
292, 293
- Mustafa Bey 96, 97
- Nallıhan 58
- Nazım Paşa 28
- Niğde 141
- Niğde Han 176
- Nihat Bey 55, 59,
60, 77, 83, 234
- Odyan, Yervant 37,
148, 205, 207
- Ohanyan Efendi 243
- Orhnalyan 137
- Osmanlı Bankası
156, 157, 158

Ömer Ağa 184, 187	Saulyan, Rupen Efendi 50	Tevfik Efendi (Göveçli İbrahim oğlu) 123
Pallavicini (Marki) 114, 115	Savulyan 231, 335	Topalyanlar 231, 335
Pendik 238	Sırbistan 26	Toros Vartabed (Bilecikli) 107, 109
Polatlı 58, 228, 260	Sırp 26	Toygarzade Naşit Efendi 234
Polis İdaresi 111	Sincan 58, 228	Tumayan, Vensan 96, 97, 102, 105, 106
Post, Wilfred 205	Siyahyan, Corci 56, 61, 78, 86, 93, 96, 103, 105, 106, 194	Türkiye 27-31, 33, 34, 36, 40, 152, 207
Pozantı 141, 144, 148, 149, 161, 176, 177, 181-184, 187, 190, 211	Siyahyan, Onnig 57, 260	
Propaganda Mektebi 190	Sodom ve Gomorre 25, 216, 240	
	Sofular köyü 127, 128	
Rahmi Bey (Yüzbaşı) 119, 133	Şaban Bey 148, 149	Ütücüyan, Andon 86, 88, 89
Rahmi Bey 48, 83, 84, 89, 93, 106, 107, 109, 115, 119, 125, 128, 129, 131, 133, 134, 136-138	Şemsettin Efendi 54, 55, 76-78, 82-84	
Reşit (Çerkez) 239, 240	Şimendifer Kumpanyası 148, 169, 175, 225	Vartanyan, Boğos Servet 86
Rıza Bey 95, 232		
Roma 190	Talat Paşa 114, 115	Wilhelm II. 26, 210
Rusya 26, 27, 28, 30, 36	Tarsus 151, 153-155, 158, 159, 176, 181-183, 187, 191, 192	Yabanabad 58, 260
	Taş Han 55	Yahudi 111
Saffet Bey 186, 187, 189	Taşcıyan, Onnig 126	Yavuz 29, 249
Sait Efendi 58, 59	Tekfur 179, 313	Yenişehir 235
Sait Paşa 28	Terzibaşyan (Kerabaydzar) 114	Yenovkyan, Armenak 50
Sakayan, Andon 57	Teşkilat-ı Mahsusa 35	Yozgat 56
		Zernimos Efendi 66
		Zıbcıyan, Boğos 69

İçindekiler

SUNUŞ

Ankara Vukuatlarından bir Ankara Vukuatı	7
<i>Murat Cankara</i>	

1915 Ankara Vukuatı ve Menfilik Hatıralarım	23
<i>Ermeni harfli eski-Türkçeden</i>	
<i>Latin harfli yeni-Türkçeye aktarılmış metin</i>	

1915 Enkare Vukuatı ve Menfilik Khatıratım	247
<i>Ermeni harfli eski-Türkçeden</i>	
<i>Latin harflerine aktarılmış metin</i>	

Çeviride Yararlanılan Kaynaklar	343

Dizin	345

Անգարա վուգուաթը
Մենֆիլիք հաթըրալարըմ

Ankara Vukuatı
Menfilik Hatıralarım

**Անգարայի դեպքը
Աքսորեալի յուշերս**

**The Ankara Incident
My Memoir of Exile**

Սիմոն Առաքելեան

Simon Arakelyan

վկայութիւն

testimony

Թրքերէն

Turkish

խմբագիր

editor

Մուրատ ճանքարա

Murat Cankara

Օգոստոս 2017, Ստանպուլ

August 2017, Istanbul

Komiser Mümeyyizi Ali Efendi her nasıl olduysa Ankara'ya döndüğümü haber almıştı. Gerçi bu adam beni tekrar tutuklamaya teşebbüs etmedi, fakat ben tabii ki korkuyordum. Ankara'da daha fazla kalmak kesinlikle tehlikesiz değildi. Ayrıca ortalıkta “Hiçbir Ermeni ve Ermeni Katolik bırakmayacaklar, hepsini de süreceklermiş” türünden rivayetler dolaştığından, kaçmaya, o “uğursuz” yerden çıkıp İstanbul'a gitmeye karar verdim.

O “uğursuz” yer mi? Ecdadımızın yattığı mukaddes toprak, doğduğumuz yer olan sevgili ve aziz vatan! Biz senin su ve toprağınla yoğrulduk, temiz havanda yetişip boy attık. Birçok sevdiğimizi ebedî istirahatleri için senin kucağına teslim ettik, senin sinene gömdük. Her dağında, her derende bir hatıramız defnedilmiştir. Her dağına, her ağacına fevkalade muhabbetimiz vardır. Çocukluğumuzun masum yadigârları, gençliğimizin tatlı hayalleri hep sende saklıdır. Seni her yerde özler, daima hasretle yad ederken, senin için ne kadar ağır bir söz söyledim! Biz seni cidden seviyorduk, hâlâ da seviyoruz. Ey, aziz vatan! Sen bizim için her zaman mukaddessin. Bizi senden soğutmak isteyenlere, bizi senden ayıranlara binlerce lanet olsun!

